

Національна академія наук України
Державна установа
«Інститут всесвітньої історії НАН України»

**ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД
СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В КРАЇНАХ ЄВРОПИ**

Збірник наукових праць

*За загальною редакцією
директора Державної установи
«Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»
доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка*

Київ 2012

УДК 94(4):316.32(4)

ББК 63.3(4)+60.5(4)

I-90

Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць / За загальною редакцією д.і.н., проф. Кудряченка А.І. // Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Фоліант, 2012. – 466 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 7 від 31 жовтня 2012 р.).

Збірник наукових праць містить статті, в яких знайшли висвітлення теоретико-концептуальні, аксіологічні, інституціональні виміри розбудови громадянського суспільства в країнах Європи, а також аналізується світовий досвід взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами влади.

Ренцензенти:

Рудич Ф. М., д.ф.н., проф.

Ткаченко В. М., д.і.н., проф.

Кононенко С. В., к.п.н., с.н.с.

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф. (загальна редакція);

Калінічева Г.І., к.і.н., доц. (відповідальний редактор);

Бессонова М.М., к.і.н., доц.;

Солошенко В.В., к.і.н., доц.;

Метельова Т.О., к.ф.н., доц.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

ISBN 978-966-02-6620-9

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2012.

ЗМІСТ

Передмова	5
------------------------	---

Розділ I

Концептуальні засади та цивілізаційні виміри становлення громадянського суспільства в країнах Європи

<i>Зайцева З. І.</i> Еволюція концепту громадянського суспільства на індустріальному етапі розвитку європейської цивілізації	11
<i>Космина В. Г.</i> Громадянське суспільство як феномен західної пост-цивілізації (системно-теоретичний аспект)	23
<i>Метельова Т. О.</i> Перспективи громадянського суспільства в сучасному світі ...	33
<i>Горенко О. М.</i> Система і життєвий світ у дискурсі громадянського суспільства (теоретико-історичний контекст)	49
<i>Кудряченко А. І.</i> Європейські демократичні цінності та їх вплив на розбудову громадянського суспільства в країнах Європи	61
<i>Мартинов А. Ю.</i> Європейське громадянське суспільство перед викликами міграції: стратегії й ризики «відкритого суспільства»	77
<i>Кононенко С. В.</i> Демократизація в сучасній системі міжнародних відносин і перспективи глобального громадянського суспільства	87
<i>Калінічева Г. І.</i> Громадянське суспільство в Україні як основа соціальної рівноваги: цивілізаційний аспект	99
<i>Гузенко І. Ю.</i> Суспільний протест і глобальна фінансово-економічна криза ...	123

Розділ II

Ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення розбудови громадянського суспільства в європейських країнах

<i>Зеленько Г. І.</i> Інституційні параметри і практика формування правлячих коаліцій в Україні	137
<i>Ткаченко І. В.</i> Громадянське суспільство і міжконфесійні відносини в об'єднаній Європі на початку XXI століття	153
<i>Шморган О. О.</i> Місцеве самоврядування як основа європейської моделі громадянського суспільства	165
<i>Бульвінський А. І.</i> Тенденції розвитку політичних партій як інституту громадянського суспільства в сучасній Україні	191
<i>Солошенко В. В.</i> «Сприяюча держава» та громадянське суспільство як основні складові діючої демократії в Німеччині	209
<i>Чорногор Я. О.</i> Громадські ініціативи захисту довкілля у ФРН: відповідь на глобальні проблеми	225

<i>Миклашук І. М.</i> Громадянське суспільство як чинник суспільно-політичних процесів у Сербії	237
<i>Логвиненко О. М.</i> Участь громадянського суспільства у діалозі Україна-ЄС: реалії та перспективи	249
<i>Чекаленко Л. Д.</i> Специфіка формування громадянського суспільства в Республіці Польща	261
<i>Стельмах В. О.</i> Політична соціалізація молоді: досвід Польщі	273
<i>Харченко І. І.</i> Тенденції розвитку ЗМІ в контексті демократизації українського суспільства	291
<i>Акаймова А. В.</i> Політична реклама як форма безпосередньої комунікації у громадянському суспільстві	307

Розділ III **Проблеми взаємодії громадянського суспільства** **з владою: світовий досвід**

<i>Андрийчук Т. С.</i> Взаємодія органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства: проблеми та шляхи їх вирішення	319
<i>Ротар Н. Ю.</i> Технології взаємодії влади та громадянського суспільства в Україні	331
<i>Дудко І. Д.</i> Президент і громадянське суспільство США: парадигма взаємовідносин	345
<i>Бессонова М. М.</i> Демократичні гасла як «бренд» американської східноєвропейської політики (кінець XX - початок XXI ст.)	357
<i>Кос-Станішчак А.</i> Соціальний капітал і участь громадян у політичному житті в Латинській Америці	369
<i>Аникін В. И.</i> Взаимодействие институтов государства и гражданского общества: реальность и перспективы (на примере Республики Молдова)	381
<i>Мындру В. И.</i> Социальные проблемы развития неправительственных организаций Республики Молдова	393
<i>Варзар П. М.</i> Государство и гражданское общество на постсоветском пространстве: механизмы взаимодействия (на примере Республики Молдова) ..	405
<i>Богданович Г. Г.</i> Практика громадських ініціатив у Республіці Білорусь	417
<i>Глазов О. В.</i> Громадянське суспільство як чинник формування системи національної безпеки України в контексті запобігання міжнародному тероризму ...	439
<i>Васильева М. О.</i> Вплив зарубіжної допомоги на процес формування громадянського суспільства	451
Відомості про авторів	461

ПЕРЕДМОВА

Збірник наукових праць, який читач тримає в руках, містить доопрацьовані виступи учасників міжнародної наукової конференції: «Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи», яку проводила Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» у травні 2012 року. Матеріали збірника є логічним продовженням наукових розвідок та попередніх напрацювань вчених Інституту європейських досліджень НАН України за участю фахівців інших наукових установ Національної академії наук України та вищих навчальних закладів нашої країни.

Проблематика, яка обговорювалася на міжнародній конференції «Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи» та була покладена в основу даного збірника наукових праць, є не тільки актуальною, але й доволі складною та багатовимірною. Вона поєднує не лише питання взаємодії суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами, але й діяльності політичних партій і громадських організацій, ролі засобів масової інформації та реклами як соціальних інститутів тощо.

Розвинене громадянське суспільство є складовою і передумовою демократичного поступу тієї чи іншої держави європейського континенту. Як свідчить практика багатьох країн, саме за умов взаємодії демократії та громадянського суспільства формуються розвинені соціально-правові відносини. Громадянське суспільство існує за умов демократії і воно забезпечує демократичність владних інститутів і загалом держави. Натомість,

нерозвиненість і слабкість громадянського суспільства є однією із умов існування авторитарного чи тоталітарного режимів. Здебільшого, саме під таким кутом зору проблематика громадянського суспільства вже тривалий час є предметом дослідження для багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців. Питання становлення та функціонування громадянського суспільства актуалізується для держав пострадянського простору, які відносно недавно стали на шлях демократії, зокрема і для України.

У збірнику наукових праць ґрунтовно аналізуються теоретичні засади, історичний досвід та практика функціонування громадянського суспільства як феномена демократичних держав. Також значна увага приділена розгляду теоретичних та ціннісних принципів і особливостей становлення та розвитку громадянського суспільства і його інституцій у державах молодій демократії. Адже нині ці питання набувають все більшої ваги. Вони детерміновані не лише значним поширенням європейських цивілізаційних цінностей, але й все більш відчутнішим проявом глобальної тенденції демократизації суспільних процесів, яка поступово охоплює собою все ширше коло держав і народів світу. Іншими словами, вивчення історичного досвіду постає актуальним завданням у контексті утвердження все більш демократичного типу міжнародного і міждержавного спілкування. Для європейських народів, як і більшості народів світу, пріоритетним виступає дотримання прав і свобод людини, міждержавного мирного співіснування та взаємовигідного співробітництва як складових подальшого поступу людської цивілізації.

Матеріали збірника наукових праць згруповані у три розділи. У першому розділі: «Концептуальні засади та цивілізаційні виміри становлення громадянського суспільства в країнах Європи» увазі читача пропонуються статті, в яких ґрунтовно досліджуються теоретичні проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства як феномена західної цивілізації, йдеться про місце і роль демократичних ціннісних засад у його утвердженні, про перспективи глобального громадянського суспільства в контексті демократизації сучасної системи міжнародних відносин.

Також у цьому розділі містяться наукові розвідки щодо аналізу стратегій подолання сучасних проблем та викликів, з якими зіткнулося європейське громадянське суспільство. Зокрема, належна увага приділяється питанням досягнення соціальної рівноваги в період трансформаційних перетворень та значного зростання міграційних потоків в Європі тощо.

У другому розділі: «Ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення розбудови громадянського суспільства в європейських країнах» згруповані наукові статті, в яких з'ясовується національна специфіка та особливості інституційного забезпечення функціонування громадянського суспільства і його формувань в окремих країнах континенту та об'єднаній Європи або діалогу громадянського суспільства з Європейським Союзом. Це стосується як аналізу взаємодії громадянського суспільства з владними та партійними структурами, так і ролі так званої «сприяючої держави», громадських ініціатив захисту довкілля, соціалізації молоді або окремих складових комунікації у сходженні громадянського суспільства.

Безперечний інтерес становить третій розділ: «Проблеми взаємодії громадянського суспільства з владою: світовий досвід». Тут об'єднано низку наукових статей, в яких аналізується практика, проблеми та перспективи удосконалення діалогу формувань громадянського суспільства з владою як соціального інституту. Показово, що у цьому розділі є наукові розвідки, в яких знайшла висвітлення відповідна практика не тільки держав сталої демократії, але і країн, які лише стали на шлях демократичних перетворень, зокрема пострадянського простору, і в їх числі України. В окремих статтях аналізуються механізми взаємодії громадянського суспільства з владою та шляхи її оптимізації, соціальні проблеми розвитку неурядових організацій, роль громадських ініціатив та зарубіжної допомоги у розвитку інституцій громадянського суспільства.

Пропоновані матеріали збірника наукових праць, певно, покликані бути затребуваними вітчизняним громадянським суспільством та владними органами, вони стануть в нагоді фахівцям та

експертам. Адже європейський історичний досвід сходження громадянського суспільства вкрай важливо враховувати в Україні як державі молодій демократії. Позаяк проголошений стратегічний європейський курс має підкріплюватися конкретними заходами, повсякденною політичною практикою. А розбудова розвинутого громадянського суспільства у нашій країні – це складова демократичного поступу та реальне підтвердження належності України до європейського культурно-цивілізаційного простору. Утвердження у нашій державі розвинутого громадянського суспільства спроможне більш потужно сприяти вирішенню нагальних проблем, які постали перед країною на модернізаційному етапі її розвитку та які постають в контексті процесів глобалізації й інтенсифікації міжнародних відносин.

Звичайно, що пропонований збірник наукових праць не вичерпує висвітлення всієї проблематики окресленої теми конференції та всього розмаїття історичного досвіду становлення громадянського суспільства як соціального інституту в різних країнах континенту. Проте він, сподіваюся, дає як членам авторського колективу, так й іншим дослідникам і експертам, підстави до більш глибокого бачення багатьох питань з даної проблематики. Певно, що конструктивні підходи та слушні пропозиції щодо поглибленої розробки шляхів і механізмів сходження громадянського суспільства з урахуванням зарубіжного досвіду стануть у нагоді всім зацікавленим читачам, фахівцям та експертам.

А.І. КУДРЯЧЕНКО,
директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»,
Заслужений діяч науки і техніки України,
доктор історичних наук, професор.

Розділ I

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ
СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ ЄВРОПИ**

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ІНДУСТРІАЛЬНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуті різні підходи до аналізу громадянського суспільства, до окреслення його складових елементів та функцій, які упродовж століть еволюціонували на теренах країн західної цивілізації. З'ясовано, що нові дослідження проблем громадянського суспільства виявили зміну його парадигми, акцентували тенденцію до транснаціоналізації практики громадянських рухів та інституцій в умовах глобалізації. Наголошена цивілізуюча роль громадянського суспільства для створення умов стійкого розвитку світу.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, демократія, суспільні рухи.

В статье рассмотрены различные подходы к анализу гражданского общества, определению его составных элементов и функций, которые на протяжении веков эволюционировали в странах западной цивилизации. Выяснено, что новые исследования проблем гражданского общества обнаружили изменение его парадигмы, акцентировали тенденцию к транснационализации практики гражданских движений и институтов в условиях глобализации. Отмечена цивилизующая роль гражданского общества для создания условий устойчивого развития мира.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, общественные движения.

The article describes the different approaches to the analysis of civil society and definitions of its elements and functions that have evolved over the centuries in the countries of Western civilization.

New studies in this field found out that Civil Society now is changing its paradigm, and there is present the tendency of transnationalization of the practice of the civic movements and institutions in the context of globalization. It is noted the civilize role of the civil society in the creation of the conditions for sustainable development of the world.

Keywords: *civil society, the state, democracy, social movements.*

Одним із важливих напрямів дослідження суспільно-політичних трансформацій європейської цивілізації є розробка концепції громадянського суспільства. Зацікавленість в Україні даною проблемою зумовлена процесом становлення і діяльністю нових політичних інститутів, пошуками шляхів утвердження демократії, забезпечення верховенства закону, прав і свобод громадян, формуванням власної системи самоврядування, зрештою, прагненням закріпити свою причетність до європейської цивілізації. Однак, попри тривало існуючий розлогий дискурс навколо його різних аспектів, громадянське суспільство, як науково-політична проблема, не отримало однозначного трактування. Сучасні дослідники все частіше ставлять питання, яка реальність стоїть за поняттям «громадянське суспільство», чим, власне, цей термін відрізняється від таких суспільствознавчих категорій, як наприклад, «соціальна структура суспільства», або «відкрите суспільство»? Адже будь-яке сучасне суспільство, складаючись з носіїв певних громадянських прав і свобод, уже є громадянським, тому виділяти в його рамках ще якимось особливе «громадянське» суспільство, начебто, не має сенсу.

Окреслення основних теоретико-методологічних проблем дослідження громадянського суспільства в його історичній еволюції, що є метою даної статті, допоможе, на нашу думку, виявити сучасне змістовне наповнення як терміну, так і феномену.

Не вдаючись до висвітлення проблеми громадянського суспільства у її античному контексті, зауважимо, що вже тоді намітилися майже протилежні позиції у визначенні його сутності та ознак. Зокрема, мало місце ототожнення громадянського суспільства з державою (республікою), дискутувалися питання – що є

первинним – держава чи суспільство з його різнорівневими соціальними складовими. З XVIII ст. розпочалося з'ясування інституціональної парадигми сучасного (модерного) громадянського суспільства, посилювалося акцентування ідеї відмежування його від держави. Концепція громадянського суспільства збагачувалася за рахунок аналізу нових суспільних явищ й спроб нового синтезу проблеми. Більшість сучасних дослідників наголошує на політико-соціологічних реаліях громадянського суспільства, інша – на противагу їм підкреслює його міфологізований чи навіть утопічний характер.

Історія розробки концепції громадянського суспільства у західноєвропейській суспільно-політичній думці свідчить про складнощі його становлення. У період ранньої модерності, коли боротьба за утвердження на Заході громадянського суспільства тільки розгорталася, воно розумілося як суспільно-політичне втілення моральності, спілка індивідуальностей й організацій, у якій усі члени набувають високих людських якостей. Історично генеза громадянського суспільства у його сучасній формі пов'язана зі становленням зрілого буржуазного суспільства, розвитком приватної власності, ринку, економічним лібералізмом. Капіталістична економіка з її універсалізацією ринкових відносин кардинально змінила умови і форми реалізації практики громадянського співжиття. Деякий час саме ринок вважався тим чинником, який замість церкви згуртує суспільство й водночас применшить роль державних інституцій. Це був час, коли більшість видатних філософів, узагальнюючи історичний розвиток, постулювали тезу про те, що громадянське суспільство – суспільство недержавного типу, проте без анархічних тенденцій.

Варто відзначити певну термінологічну особливість дискурсу громадянського суспільства, яка проявилася у XIX ст. Німецькі філософи, зокрема Кант і Гегель, користувалися терміном *bürgerliche Gesellschaft*. Двозначний зміст слова *bürgerliche* (буржуазний і громадянський) був зігнорований К. Марксом та його послідовниками, які критикували і висміювали одне й друге одночасно. Громадянське суспільство пов'язувалося ними

виключно з інтересами одного класу – буржуазії. У вислові формувалася теза, що громадянське суспільство – це спільнота виключно приватних осіб і приватних інтересів, суспільство буржуазії, яка сформувалася у «клас для себе».

У подальшому, з удосконаленням соціальних інститутів у Європі, які зараз звично асоціюються з громадянським суспільством, саме поняття усе більше відсувалося на периферію академічної думки й невдовзі майже зникло з політичної лексики. Радянське суспільствознавство узагалі його не використовувало. Концепт громадянського суспільства актуалізувався в умовах фашистської Італії у працях марксиста А. Грамші. Це час скорочення числа демократій і збільшення тоталітарних й авторитарних політичних режимів. Станом на 1939 р. Європа стала кладовищем 21 демократії, що зазнали краху [3, 107]. Після певної паузи, коли термін використовувався виключно у вузькому колі спеціалістів з історії політичної думки, він з'являється на арені широких дебатів у 1980-ті роки у зв'язку з крахом комунізму у Центральній і Східній Європі.

Отже, інтерес до громадянського суспільства як концепту має ламану лінію. Можна погодитися з тими авторами, які констатують, що дискурс громадянського суспільства прив'язаний до періодів глибоких криз європейських соціумів [4, 33].

Предметом дискусії науковців було і залишається питання співвідношення держави і громадянського суспільства. У політичній думці не просто відбулося розмежування понять «громадянське суспільство» та «держава», а й сформувалися різні підходи до проблеми їх взаємовідносин й взаємовпливів. При цьому варто зазначити, що в англосаксонському світі громадянське суспільство і держава вважаються взаємодоповнюючими сферами, а не такими, що протистоять одна одній. Це пояснює, чому тут поняття громадянського суспільства фактично втратило своє специфічне змістовне наповнення. Натомість у більшості європейських країн громадянське суспільство трактувалося як чинник протистояння державі, яка намагалася контролювати корпоративне і приватне життя громадян.

На українському національному ґрунті проблема національно-державного самоврядування оригінально розроблялася М. Драгомановим, О. Терлецьким, С. Подолинським, І. Франком, В. Липинським, спадщина яких сьогодні залучена до наукового дискурсу.

Отже, концептуалізація проблеми громадянського суспільства відбувалася завдяки науковим пошукам багатьох політичних мислителів, які належали до різних філософських і політичних течій. Ствердившись в епоху буржуазних революцій і ліберальних перетворень, концепт починає використовуватися як характерна ознака певної соціальної якості, економічного стану суспільства, що функціонує в автономному режимі.

Різнопланова мотивація дослідницького інтересу до проблем громадянського суспільства зумовила появу численних методологічних підходів до аналізу цього явища. Для сучасного розуміння характерно виокремлення людини у громадянському суспільстві як громадянина, члена громади і суспільства. Констатувати наявність громадянського суспільства можна при появі у державі громадянина, наділеного найширшими правами та гарантіями їх захисту з боку держави. З іншого боку, концепт громадянського суспільства в ідеалі диктує встановлення дієвого соціального зв'язку особи як суб'єкта публічної діяльності з суспільством, яке також піклується про свого члена, оскільки «громадянське суспільство – це не лише суспільство громадян, це суспільство, яке створює необхідні умови для громадян» [10].

На сучасне оновлення змісту поняття громадянського суспільства суттєво вплинув інтенсивний розвиток сектора некомерційних організацій – так званого «третього сектора». Під ним розуміється сукупність груп населення й організацій, що не ставлять перед собою цілей збільшення особистого прибутку безпосередньо через участь у роботі таких груп й організацій або через володіння ними. Термін «неприбуткові» означає, що прибуток, який є результатом діяльності таких груп й організацій не розподіляється між їх учасниками, а використовується для

реалізації цілей групи або організації. Предметом досліджень у такому випадку стає суспільний простір добровільної активності громадян. Подібним організаціям властива діяльність заради суспільного блага, позитивних соціальних змін.

Залучення до аналізу громадянського суспільства категорії «третього сектора» призвело до того, що деякі дослідники почали трактувати громадянське суспільство виключно як сукупність неполітичних організацій – благодійних, етнічних, екологічних, культурних асоціацій, цілком відокремлюючи їх від політичної й економічної сфери. Більшою мірою таку думку висловлюють зарубіжні автори. Аргументом для виведення за межі третього сектора частини організацій, приміром, гендерно-правового спрямування, слугує те, що вони не зачіпають інтересів і потреб усього суспільства. Їх специфічні проблеми поки що не є проблемами, які викликають широку загальногромадянську участь. Будучи включеними у соціальну тканину, вони усе ж не можуть зараховуватися до громадянського суспільства у строгому сенсі.

Згідно з іншою новітньою позицією у частині концептуалізації громадянського суспільства, представленої поглядами школи транснаціоналізму (Дж. Най-мол., Р. Кохен), у сучасному світі відбуваються незворотні процеси транснаціоналізації і того спектру відносин, які традиційно відносять до внутрішніх. Представники даного підходу ключовими елементами транснаціоналізації інститутів громадянського суспільства вважають: 1) створення майданчиків для комунікації із ключовими політичними гравцями, що відповідає прагненню наукових співтовариств набути якостей, необхідних для суспільної експертизи актуальних проблем; 2) розробку інструментарію й методології для вирішення практичних проблем; 3) генерування й поширення ідей, їх захист під час публічного обговорення; 4) сервісні (контрактні) послуги на замовлення влади або бізнесу; 5) збільшення ролі неурядового сектора у суспільних дебатах; 6) вироблення рекомендацій, що полегшують стабільний і стійкий розвиток суспільства [7, 155].

Зважаючи на те, що у сучасному світі сформувалася значна кількість інститутів, які функціонально націлені на забезпечення тісної взаємодії між елементами громадянського суспільства й транснаціональним середовищем, насамперед, аби за допомогою некомерційного сектора вплинути на взаємини між державою й бізнесом, зробити їх більш прозорими й передбачуваними, науковцями визначено низку обставин, які сприяють розумінню дій транснаціональних структур. У випадках, коли держава не у змозі власними силами домогтися від компанії необхідного рівня інформаційної відкритості, вона бере у союзники організації, які діють за принципом «мережних коаліцій». Найбільш ефективною є технологія створення «паралельного простору», коли поряд з реальним сектором в економіці існує його «двійник» у сфері публічної політики, який втягує у свою орбіту тих, хто тією чи іншою мірою готовий брати участь у контролі над економічними ресурсами – чи-то за допомогою аналізу, моніторингу або політичної активності. Міжнародні інституції неминуче стимулюють створення власних «філіальних структур» на місцях і поодинокі групи громадян отримують право на вторгнення у сформований політичний баланс та нав'язують себе як додатковий носій суверенітету.

В останнє десятиліття кількість глобальних неурядових організацій зросла з 31 тис. до 48 тис. З них 21% націлені на надання різноманітних соціальних послуг, 17,8% – на правозахисну і політичну діяльність, останні – на природозахисну, миротворчу, культурну та інші види громадянської активності [9, 150-151]. Сукупність організацій, ідей, цінностей, індивідів і рухів та мережевих організацій поза сферою національних спільнот складають так зване «глобальне громадянське суспільство». У фокусі їх уваги знаходяться не лише транснаціональні компанії, а й ті організації і структури, які встановлюють вигідні для них правила гри і підтримують неоліберальний вектор глобалізації – Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, СОТ, а також саміти міжнародної економічної і політичної еліти на зразок Давоського форуму, «Великої вісімки» та ін. Найбільш помітними для

громадськості були «паралельні саміти» у Сіетлі, Празі, Генуї, Квебеці [9, 157]. Це були акції безкомпромісного протистояння капіталістичному глобалізму, проте більшість ідеологів глобального громадянства пропагують ідею конструктивного діалогу між суб'єктами світової політики.

Низка західних дослідників вважає, що застосування поняття «громадянське суспільство» до реалій посткомуністичної Східної Європи й пострадянських держав кінця ХХ ст. є досить сумнівним, оскільки його існування припускає наявність певного типу відносин між державою й суспільством. Особливістю вивчення трансформації соціуму з використанням концепту громадянського суспільства є те, що тут неминує фіксується процес виведення суспільства з-під тотальної влади державних структур. Конструкція переходу у деяких аспектах схожа на перехід, який раніше здійснила Європа від традиційного суспільства до індустріального. Міцний зв'язок соціально-економічної сфери з політичною характерний як для станового суспільства, так і для авторитарно-тоталітарного, яке можна розуміти як один з видів корпоративно-станового суспільства. Зміна взаємин держави й громадянського суспільства можлива при послабленні державного тиску на громадянське суспільство, або за умови становлення і розвитку власне громадянського суспільства, що перестає миритися з існуючим станом речей. В окремих випадках, зокрема й в Україні, проявилися і зберігають силу дві тенденції.

Наприкінці ХХ ст. зарубіжні та вітчизняні дослідники-транзитологи тісно пов'язували становлення на пострадянському просторі громадянського суспільства з розвитком політичних партій і суспільних рухів. Однак, практика багатьох центрально- та східноєвропейських держав показала, що громадські організації використовуються елітами у політичній боротьбі зі своїми опонентами, зводячи цей важливий елемент громадянського суспільства до засобу внутрішньоелітних протистоянь. С. Грін підкреслює, що «...саме еліти багато у чому окреслюють вимоги до суспільства, вони вирішують, чи потрібно їм спиратися на масову підтримку і як саме її створювати. Громадянське суспіль-

ство, у свою чергу, формує відповіді на ці конкретні рішення, однак не за якимось певним зразком чи у гонитві за універсальними цінностями. Логічно вважати, що громадянське суспільство захищатиме права людини там і тоді, де і коли воно бачитиме реальну загрозу цим правам. Очікувати на іншу модель поведінки та докоряти громадянському суспільству тим, що воно не відповідає нормативним очікуванням, контрпродуктивно» [1, 37-38].

Оцінюючи результати демократичної консолідації у тій або іншій країні чи регіоні, було б невірно зосереджувати увагу винятково на діяльності еліт. Слабке громадянське суспільство не обов'язково йде у парі зі слабкою, нестабільною демократією. Нормальне функціонування демократії можливе й при низькому рівні залучення громадян, а якісне зростання цього показника створює добру перспективу у побудові громадянського суспільства. Не варто ідеалізувати громадянське суспільство, ототожнювати його з ідеальним суспільством, оскільки громадянське суспільство є таким, яким є його громадяни.

Західна цивілізація з її ідеалом політичної і економічної свободи, демократичними інституціями, доступом до громадської діяльності, економічних і культурних цінностей може позитивно впливати на перебіг транзитних процесів у світі. Водночас, найрозвиненіші суспільства мали і мають низку гострих соціальних проблем. На пильну увагу заслуговує їх аналіз, здійснений американським економістом, лауреатом нобелівської премії 2008 р. Полом Кругманом. Будучи лібералом, він є прибічником ідеї створення у США основ «держави добробуту» європейського зразку [5; 6]. Автори, які розробляють «концепцію відкритого доступу», до яких належить і лауреат Нобелівської премії Дуглас Норт, зазначають, що «можливо, найбільш важливою особливістю порядку відкритого доступу є трансформація від суспільства, заснованого на елітах, до суспільства, заснованого на масах громадян. Вона поєднує у собі віру у рівність и відкритий доступ до ринків, інституціоналізацію принципу верховенства права і масову політичну участь» [8, 215].

Однак, теоретично варто розрізнити громадянське і відкрите суспільство. Відкрите суспільство є усього лише формою, яка створює можливість свободи, проте, воно не створює міжособистісної солідарності, почуття належності до спільної справи. Відкрите суспільство – форма свободи, яка наповнюється змістом шляхом функціонування громадянського суспільства, створюючи атмосферу громадської солідарності навколо безкорисливої і добровільної громадянської діяльності, а не тоталітарних чи націоналістичних ідей. Щоб наблизитися до свободи, відкрите суспільство повинно стати громадянським.

Отже, сучасні дослідження свідчать, що громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, дотримання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання людьми (як громадянами) своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства. Відтак, громадянське суспільство не можна побудувати як щось нове поряд з негромадянським, його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, середовище демократії, свободи, відповідальності і соціальної справедливості.

Ступінь розвиненості громадянського суспільства є характеристикою рівня демократизму і політико-правової культури соціуму. Воно розвинене тією мірою, якою зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян. Держава є сильною тією мірою, якою, в рамках відведених їй громадянським суспільством функцій і повноважень, ефективно здійснює політичне управління в інтересах громадян, створюючи для цього відповідну правову систему і забезпечуючи правопорядок у суспільстві на легітимних засадах. Тобто держава сильніша тоді, коли активніше громадянське суспільство, коли вона займає менший сегмент у суспільстві за обсягом праворегуючої діяльності. Громадянське суспільство є політичним, оскільки таким є сам громадянин як

свідомий суб'єкт політичних відносин. З огляду на цю природу громадянського суспільства, некоректно визначати його як сферу реалізації приватних інтересів громадян поза втручанням держави та її організуючим, регулюючим впливом. Громадянське суспільство є сферою самореалізації громадян, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюються і потребують для цього легітимного і легального політичного інституту – держави. Воно не може бути структуроване за аналогією з політичною чи правовою системою. Для аналізу громадянського суспільства найбільш прийнятними класифікаторами можуть бути конкретно-історичні часові й просторові характеристики, показники рівня політичної участі, ступеня забезпечення прав і свобод людини і громадянина, адекватності суспільним завданням, цивілізаційним викликам, здатності до саморозвитку тощо [2, 124-128].

Здійснений аналіз основних підходів до аналізу громадянського суспільства дозволяє визначити його базові риси, зокрема створення суспільних об'єднань на основі добровільної участі індивідів і соціальних груп; переважання договірних горизонтальних зв'язків усередині об'єднань; інтеграція громадських об'єднань в автономну систему на основі загальної системи цінностей, що створює цілісне бачення соціального світу та ін.

Маючи тривалу історію розробки й різноманітну практику свого втілення концепт громадянського суспільства відіграє конструктивну роль у позитивних культурно-історичних та соціально-політичних зрушеннях, що окреслюються у сучасних суспільствах. Без цивілізуючого впливу громадських організацій, ідей та практики громадянського суспільства сучасна ринкова економіка і демократична держава функціонують не ефективно.

Потенціал концепції громадянського суспільства залишається значною мірою нереалізованим, а в деяких країнах і незапитаним як внаслідок труднощів операціоналізації її вузлових, часом вельми абстрактно і декларативно викладених постулатів, так і рівня суспільної свідомості громадян.

Використані джерела та література:

1. Грин С. Государство и общественный суверенитет // Pro et Contra. – 2006. – Т. 10. – № 1. – С. 25 – 39.
2. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії. Монографія / Кресіна І., Скрипнюк О., Коваленко А. та ін.; За редакцією І. Кресіної. – К.: Логос. – 316 с.
3. Доган М., Хинди Дж. Роль политического класса в смене режимов власти // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 2. – С. 101–108.
4. Капустин Б. Г. Критика политической философии: Избранные эссе. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 424 с.
5. Кругман П. Кредо либерала: – М.: Изд-во «Европа», 2009. – 368 с.
6. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами нобелевского лауреата / Пер с англ. – М.: Эксмо, 2009. – 336 с.
7. Най Дж. Транснациональные отношения и мировая политика / Дж. Най, Р. Кохэн // Теория международных отношений: Хрестоматия / [Сост., науч. ред. и комм. П.Цыганкова]. – М.: Гардарики, 2002. – С. 152 – 167.
8. Норт Д., Уоллис Д., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / пер с англ. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2011. – 480 с.
9. Перегудов С.П., Семенов И. С. Корпоративное гражданство: концепции, мировая практика и российские реалии, – М.: Прогресс–Традиция, 2008. – 448 с.
10. Фельдблюм В. Гражданское общество с позиций современной общеэкономической теории // Вестник CIVITAS / [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://vestnikcivitas.ru/docs/457>

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ФЕНОМЕН ЗАХІДНОЇ ПОСТ-ЦИВІЛІЗАЦІЇ (СИСТЕМНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті аналізується системний зв'язок понять «громадянське суспільство» і «цивілізація». Автор доходить висновку, що громадянське суспільство є явищем Західної пост-цивілізації.

Ключові слова: цивілізація, громадянське суспільство, системна теорія

В статье анализируется системная связь понятий «гражданское общество» и «цивилизация». Автор приходит к выводу, что гражданское общество – это явление Западной пост-цивилизации.

Ключевые слова: цивилизация, гражданское общество, системная теория

The article analyses the system connection of the concepts «civil society» and «civilization». The author of the article comes to the conclusion, that «civil society» is the phenomenon of Western post-civilization.

Key words: civilization, civil society, system theory

У категоріальному апараті соціально-гуманітарних наук поняття «громадянське суспільство» і «цивілізація» тісно пов'язані між собою, а в англійській мовній версії «громадянське суспільство» («civil society») і «цивілізоване суспільство» («civilized society») розрізнити взагалі непросто. Проте, якщо брати до уваги змістовне наповнення двох понять, а особливо – сфери їхнього застосування, то виявиться, що вони перетинаються мало. В усякому разі знайти ознаки «громадянського суспільства» в його усталеному розумінні у переважній більшості цивілізацій неможливо,

а в античності чи західноєвропейському середньовіччі якщо й можна, то лише з багатьма застереженнями.

Формування громадянського суспільства сучасного типу пов'язують з історією Західної цивілізації. Його зазвичай трактують як суспільство з незалежною від держави, але взаємодіючою з нею розвиненою системою економічних, політичних, правових, культурних тощо відносин між людьми. До такої системи відносять різні організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні) вільних громадян. Водночас слід визнати, що традиційних цивілізацій з подібним рівнем свободи та самоорганізації громадян не існувало.

Тож спробуємо з'ясувати, на яких підставах утвердження громадянського суспільства приписується саме Західній цивілізації.

Взагалі, кожна з цивілізацій настільки вирізнялась своєю унікальністю, що практично нереально проводити їхній порівняльний аналіз на основі цілком з'являються елементів, з яких вони складаються. Утім, такий аналіз, разом із виявленням елементів громадянського суспільства у тій чи іншій цивілізації, уможлиблюється, якщо звернутися до системної теорії німецького соціолога Нікласа Лумана [8, 9]. Оригінальність цієї теорії полягає передусім у тому, що згідно з нею суспільство складається не з людей, а тільки з комунікацій. Це відкриває нові методологічні можливості для історичної науки [3]. Головне у тому, що з'являється єдиний, універсальний знаменник для вивчення всіх соціальних систем і підсистем різного змісту і зовнішньої форми. Це – комунікації, що вибудовуються у смислові послідовності й цілі системи – самореферентні та автопоетичні (самотворчі). Ключове значення має те, що у суспільстві, як комунікативній системі, комунікаціями і тільки комунікаціями є всі історичні факти й усі історичні джерела. Відповідно, стає можливим метод спостереження дослідником за спостереженнями самої досліджуваної системи комунікацій, або метод спостереження другого порядку. Цей метод передбачає передусім розрізнення смислових само-віднесенень та іншо-віднесенень її комунікацій.

Механізм еволюції суспільства як комунікативної системи включає варіацію у комунікаціях, селекцію окремих із них за домінуючою структурою смислових очікувань та рестабілізацію суспільства у нових умовах. Окремо Н. Луман аналізує чотири форми системної диференціації суспільства: 1) засновану на усному спілкуванні, *сегментарну*; 2) засновану на писемності, *центр-периферійну* та *стратифікаційну*; 3) засновану на книгодрукуванні, *функціональну*.

У світовій історії виникнення цивілізацій пов'язане з переходом до центр-периферійної (а потім – і стратифікаційної) форми системної диференціації суспільства та з появою писемності, що уможливила комунікації у великому діапазоні часу й простору. Побудована навколо сакральних текстів і скеровувана з багатофункціонального релігійно-владно-власницького центру система релігійних комунікацій утворювала у суспільстві структуру смислових очікувань, що селегувала для подальшого продовження лише певні смислові послідовності комунікацій, впливала на мораль як універсальний смисловий медіум комунікацій, а через неї – на характер комунікацій в усіх функціональних сферах життя суспільства: владній, правовій, господарсько-економічній, соціетальній, інтимних відносин, мистецтва, виховання, пошуку істини тощо. Отже, цивілізаційний аналіз історії передбачає спостереження другого порядку за еволюцією цієї базової системи комунікацій, відображеної у священних та інших релігійних текстах. Іншо-віднесення цих комунікацій розкривають світорозуміння, або «картину світу» даної релігії, а само-віднесення – її відповідне віровчення, або вчення про спасіння та шлях до нього. Схожим чином аналізуються владні комунікації, в яких релігійні комунікації реферуються вже в іншо-віднесенні, та інші комунікації (тексти) в ієрархічній структурі суспільства. Саму цивілізацію можна визначити як сукупність взаємопов'язаних і взаємопогоджуваних духовно-моральних, політичних, економічних та соціетальних засобів (медіа), за допомогою яких суспільство як система комунікацій забезпечує своє функціонування та усталеність у просторі й часі. Для порівняння

цивілізацій необхідне вже спостереження за зовнішніми формами (стилями) комунікацій. Опис історії цивілізацій «зсередини» та «зовні» дозволяє методологічно підтвердити чи спростувати викладки відомих цивілізаційних теорій.

Наявність у цивілізації багатофункціонального релігійно-владно-власницького центру та підпорядкованої йому такої ж багатофункціональної периферії не залишає місця для автономного, відносно влади, громадянського суспільства. З іншого ж боку, при зникненні такого центру й регульованого ним універсального релігійно-морального смислового медіуму комунікацій, зникає й класична цивілізація. Ми це, власне, й спостерігаємо у Західній цивілізації. То чи не приходить «громадянське суспільство» їй на зміну?

Уже в добу середньовіччя Західна цивілізація, хоч і була побудована ієрархічно, як і цивілізації Сходу, проте, за стилем суттєво від них відрізнялась. Тут не тільки не злилися воедино релігійний і владний центри комунікацій, а й сам владний центр тривалий час був розосередженим і мав ознаки поліцентричності. Йому були властиві: 1) договірний характер васально-сеньйоральних відносин при взаємних зобов'язаннях сеньйора і васала (васал був договірним слугою сеньйора, у т.ч. й короля, причому міг укладати договори одночасно з різними сеньйорами); 2) багатоцентристість системи володарювання (кожен дворянин-феодал самостійно здійснював усю повноту влади у своєму феоді); 3) становий характер монархії (державна влада фактично належала всьому стану дворянства, а король був лише «першим серед рівних»); 4) поява з певного часу парламентів як органів станового представництва від дворянства та духовенства (значно пізніше – і «третього стану») при здійсненні державної влади. Таким чином, щонайменше представники вищих станів не тільки не контролювалися жорстко державою, а й влада правителя значною мірою залежала від них.

Схожою була ситуація й у сфері економічних відносин [1, 80]. Тут головними особливостями комунікацій були: 1) договірний характер васально-ленних відносин при взаємних, у т.ч. матері-

альних, власницьких зобов'язаннях сеньйора і васала (умовна приватна власність, що надавалася васалові за його службу, могла переходити у практично безумовну приватну власність при порушенні сеньйором його зобов'язань або після успадкування її нащадками васала) [7, 66–67]. 2) Переважання майнової (земельної) залежності селян-кріпаків від феодалів над їхньою особистісною залежністю (створювалися передумови для договірних відносин між ними). Тож, державність у Західній Європі від початку формувалася на договірних засадах, з урахуванням інтересів тієї чи іншої кількості людей.

У певній автономії від феодальної державної структури існували й розвивалися міста як окремі комунікативні спільноти. Утім, в умовах традиційного середньовічного суспільства, заснованого на веденні натурального господарства, «міське середньовічне суспільство не мало перед собою історичного майбутнього» [4, 276]. Але в них формувалися різноманітні міські *universitas* (цехи, гільдії тощо) зі своєю внутрішньою ієрархією та власними моральними кодексами. Та ця стратифікація була своєрідною: більше горизонтальною, аніж вертикальною (передусім у міських *universitas*), більше людською, професійною, аніж божественною чи космічною.

Ці та інші чинники дали життя визначальному в європейській історії культурно-історичному процесові, який отримав назву Відродження, себто відродження передусім античних гуманістичних традицій, поваги до людини та її шанування. Як відзначав М. Барг, «замість такої характерної для ортодоксії християнства постійної турботи віруючого про світ вічний, потойбічний у світобаченні гуманістів на першому плані опинилось ні з чим незрівнянне прагнення людини до земної, прижиттєвої й посмертної слави. І як наслідок, замість смиренного очікування смертної години – заклик до дієвого протистояння смерті» [2, 230–231]. Відродження створювало інтелектуальні й загальнокультурні передумови для формування від-диференційованих функціональних систем комунікацій, що узгоджувалися з релігійними й моральними комунікаціями, але ними вже не регулювалися.

Протестантська ж мораль пропонувала етичні орієнтири для самооцінки, але не встановлювала обов'язкові правила і зміст їх функціонування. Суспільно-політичні (й економічні) передумови трансформації суспільства створювали становлення в Європі політичних режимів абсолютистського типу, що спіралися на міста.

У результаті, раніше контрольовані релігією й мораллю окремі медіуми суспільних комунікацій почали перетворюватися на самореферентні автопоетичні соціальні системи у межах усього західноєвропейського суспільства. Необхідно було лише, аби відповідні комунікації вийшли за межі інтеракцій і поширились у просторі й часі. І такі умови створило книгодрукування після винайдення у XV ст. друкарського станка. Як пише В. Мак-Ніл, замість одного, більш чи менш єдиного корпусу авторитетних текстів, що визначали сенс людського життя, виникла безліч книжкових традицій, кожна з яких не приділяла уваги традиціям, що з нею суперничали [5, 22].

Вільне ж під'єднання все нових комунікацій «зацікавлених» осіб обернулося формуванням у XVI–XIX ст. окремих соціальних систем та «конденсацією» їхніх смислокодів: «влада» – у політиці, «законність» – у праві, «гроші/власність» – в економіці, «істина» – у науці, «прекрасне» – у мистецтві, «любов» – в інтимних стосунках. У підсумку, як звичайна цивілізація з універсальним стилем і універсальним медіумом комунікацій, Захід припиняв існування й набував ознак пост-цивілізації, що почала поширювати свої комунікації на весь світ аж до появи феномену глобалізації.

Та чи можна стверджувати, що місце колишньої цивілізації зайняла нова система комунікацій під назвою «громадянське суспільство», про яке стали багато писати мислителі XVII–XIX ст.? І як його тепер досліджувати?

Віддиференційовані функціональні системи вже достатньо викристалізувалися у XIX ст. Практично в усіх них поряд із системами інтеракцій діяли впливові системи організацій. Відносно кожної функціональної сфери утвердилися особливі семантики.

В їх числі Н. Луман називає теорію політичних домагань з боку територіальної держави, теорію винятково індивідуально обґрунтованих, вільних від зобов'язань суб'єктивних прав, теорії любові як пристрасті, прагнення економічної вигоди та нічим не обмежуваної наукової цікавості. Подібні теорії слугували самоописами відповідних функціональних систем, отримували філософське забарвлення і з XVIII ст. набували все більшої популярності. У XIX ст. навколо них формувалися вже наукові підсистеми відповідних систем комунікації. Спостереження другого порядку за цими науковими комунікаціями та іншими самоописами, здійснюваними, зокрема, організаціями, дозволяє всебічно досліджувати еволюцію західного суспільства останніх двох століть, взаємодію у ньому окремих функціональних систем, їх взаємовплив.

Водночас, перехід до нової форми системної диференціації породив щонайменше дві фундаментальні проблеми смислового характеру. Одна з них стосувалася того, що тепер було практично неможливо несуперечливо подати (описати) чи навіть уявити суспільство як цілісність, як певну смислову єдність. При інших формах системної диференціації це забезпечувалось наявністю чіткої ієрархії та багатофункціонального центру, єдиною космогонічною чи релігійною картиною світу. У суспільстві ж, побудованому на «гетеро-архічній» основі, такий центр чи єдина ієрархія зникали. Друга, ще важливіша проблема була пов'язана з втратою індивідом колишньої позірної соціальної ідентичності, яку надавала йому належність до багатофункціональних сегментарних спільнот, де відбувалися майже всі його комунікації – общин, *universitas* тощо. Зі зникненням останніх і переходом до функціональних соціальних систем він не міг у всій своїй індивідуальності (*individuo* – «неподільний») ідентифікуватися з жодною з них. Ці системи абсолютно байдужі до кожного конкретного індивіда, він тепер уже явно залишається поза соціальними системами. Ліберал А. де Токвіль по-своєму бідкався, що люди, «вже не пов'язані одне з одним ані кастами, ані станами, ані корпораціями, ані родинами, надто схильні турбуватися

тільки про свої особисті інтереси й, завжди зайняті лише собою, занурюються у вузький індивідуалізм, який приглушує будь-яку людську чесноту» [6, 9].

Отже, з утвердженням диференціації західного суспільства на функціональні системи потрібна була якась нова семантика для позначення нового стану суспільства й нового статусу особистості. Вона мала закласти основи структур смислових очікувань у суспільних комунікаціях, чим у традиційних цивілізаціях займалася головним чином релігія. Але в секуляризованому суспільстві це вже не могла бути релігія. Її місце зайняла ідеологія. Вона формувалася на базі філософського осмислення дійсності й поширювалася в суспільстві як комунікація, зокрема, через систему виховання (за підтримки влади), масову літературу, пресу тощо. Тож для свого успіху вона мала відповідати рівню культури масових споживачів інформації, логічно обґрунтовувати й історично виправдовувати становище індивіда, вселяти в нього віру у своє майбутнє, а головне – формувати відчуття єдності суспільства на ґрунті солідарності індивідів, їх патріотизму та особистої відповідальності за майбутнє країни.

Оскільки усвідомлення того, що суспільство еволюціонує саме у формі функціональної диференціації прийшло значно пізніше, лише у ХХ ст., то семантику філософсько-ідеологічних систем, що формувалися у XVII–XIX ст., Н. Луман називає «перехідною», або «перехоплюючою». У ній принципово нові суспільні явища інтерпретувалися на основі семантичних категорій попередніх епох з іншими формами системної диференціації суспільства. І хоча сьогодні ця семантика у вигляді великих теорій (метанаративів) переживає кризу й потребує корекції, для свого часу це були діючі самоописи суспільства, що визначали й відображали його культуру, тому ми маємо усі підстави для здійснення ґрунтового дослідження такого суспільства.

Найвпливовішою з філософсько-ідеологічних систем на Заході була (і залишається) ліберальна. Це теж ціла система комунікацій, яка постійно еволюціонувала відповідно до видозмін у системі суспільства. Ліберальні погляди на людину та її життя у

суспільстві ґрунтуються, перш за все, на ідеях свободи особистості, суспільного договору і громадянського суспільства. Ідея свободи індивіда є визначальною для лібералізму.

Англійський філософ XVII ст. Дж. Локк, який вважається засновником лібералізму, стверджував, що фундаментальними природними правами особистості, що забезпечують її свободу, є три взаємопов'язані права: право на свободу (право вільно мислити, діяти тощо); право на життя (право самостійно розпоряджатися своїм життям, тілом, здоров'ям); право на власність (право мати незалежні більше ні від кого засоби до існування). Логічно поставало запитання: якщо люди за своєю природою є вільними особистостями з наділеними природними правами, і не повинні терпіти насильства над собою, яким чином вони організовуються у суспільство, як виникають влада, держава, закони, що регулюють і контролюють дії людей? Новоевропейська філософія проголошувала джерелом влади й самої суспільної організації суспільний договір між людьми. За ліберальною концепцією, з метою задоволення індивідуальних інтересів та забезпечення прав і свобод кожного, люди начебто укладають між собою договір про те, що вони передають своє природне право керувати собою одній особі або декільком (багатьом), на деякий час або назавжди, на певних умовах або безумовно. Свідомо ж позбавивши себе цього права, вони спільно зобов'язуються тепер підкорятися тому, кому вони це право передали. Саме з ідеї суспільного договору випливають і законслухняність громадян європейських країн, і наявність різних форм правління.

Вже в XVII ст. виникли три різні концепції суспільного договору: Т. Гоббса (концепція договірного походження абсолютної монархії), Дж. Локка (концепція договірного походження конституційної монархії), Б. Спінози (концепція договірного походження демократичної республіки). Ідеї забезпечення максимальної свободи особистості та розбудови справедливого процвітаючого суспільства лягли в основу просвітницького проекту ідеального суспільного устрою. І саме на тлі цих метафор «свободи особистості» та «суспільного договору» сформувалась і закріпилась

новітня метафора «громадянського суспільства», яка у XIX–XX ст. пройшла через ряд змін у змістовному наповненні, але й сьогодні користується значною популярністю.

Семантична конструкція «громадянське суспільство» у філософському сенсі відповідає багатьом характеристикам функціонально диференційованого суспільства, що виникло у рамках Західної пост-цивілізації. Водночас, варто враховувати її здебільшого метафоричну основу і у дослідженні сучасного суспільства спиратися на метод спостереження другого порядку.

Використані джерела та література:

1. Барг М.А. Категория «цивилизация» как метод сравнительно-исторического исследования : человеческое измерение / М.А. Барг // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 70–86.
2. Барг М.А. Эпохи и идеи : становление историзма / М.А. Барг. – М. : Мысль, 1987. – 348 с.
3. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу [монографія] / В. Г. Космина. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.
4. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовекового Запада / Жак Ле Гофф ; пер. с фр. ; общ. ред. Ю.Л. Бессмертного ; послесл. А.Я. Гуревича. – М. : Издат. группа «Прогресс»; Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
5. Мак-Нил У. Цивілізація, цивілізації и мировая система / У. Мак-Нил // Цивілізації: выпуск 2. – М. : Наука, 1993. – С. 18–26.
6. Токвіль А. де. Давній порядок і революція / Алексіс де Токвіль ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К. : Юніверс, 2000. – 224 с.
7. Элиас Н. О процессе цивилизации : социогенетические и психогенетические исследования. – Т. 2: Изменения в обществе. Проект теории цивилизации / Норберт Элиас ; пер.с нем. А.М. Руткевича ; Академия исследований культуры. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 382 с.– (Книга Света).
8. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft / Niklas Luhmann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1997. – 1150 S.
9. Luhmanniner allgemeinen Theorie / Niklas Luhmann. – Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1984. – 674 S.

ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

У статті на ґрунті гегелівського аналізу феномену громадянського суспільства та його зв'язку з правовою державою виявлено комунікативні засади становлення, розвитку та основні напрями трансформації громадянського суспільства у сучасному світі. Автор доходить висновку, що в умовах глобалізації громадянське суспільство набуває транснаціонального характеру, перетворюючись на дієвий чинник гуманізації суспільного життя й ствердження ціннісних засад демократії.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадська організація, глобалізація, комунікація, цінності, правова держава, феномен іншого.

В статтє на основе гегелевского анализа феномена гражданского общества и его связи с правовым государством выявлены коммуникативные основы становления, развития и основные направления трансформаций гражданского общества в современном мире. Автор приходит к выводу, что в условиях глобализации гражданское общество приобретает транснациональный характер, превращаясь в действенный фактор гуманизации общественной жизни и утверждения ценностных основ демократии.

Ключевые слова: гражданское общество, общественная организация, глобализация, коммуникация, ценности, правовое государство, феномен иного.

On the basis of Hegel's analysis of the civil society, phenomenon and its relationship with the rule of law, the article identifies communicative foundations of formation, development and main directi-

ons of the civil society transformation in the modern world. The author concludes that in the context of globalization the civil society acquires a transnational nature, turning into an effective factor of the humanization of social life and affirmation of the democracy values.

Keywords: *civil society, non-governmental organization, globalization, communication, values, law-abiding state, another phenomenon.*

На сьогодні існує величезна кількість робіт, присвячених дослідженню громадянського суспільства, його різноманітних аспектів та проблем його формування й функціонування. В умовах, коли у країні продовжує, особливо в останні роки, відчутно зростати кількість громадських, благодійних та волонтерських організацій, не дивним виглядає прискіплива увага науковців і до питання про ступінь сформованості громадянського суспільства в Україні. Чи можна вважати існування 70 з лишком тисяч легалізованих громадських організацій різного рівня й спрямування очевидним доказом його розвиненості?¹

Здавалося б, за цим показником Україна не відстає від загальноєвропейського рівня. При тому, однак, на 10 тисяч громадян у нас припадає 15,5 організацій (що зіставно з ситуацією у Польщі, де такий показник дорівнює 14,5 [14]) у той час, як, скажімо, в Угорщині сягає 55, у Хорватії – 85, в Естонії – 201 [5]. Заразом у Швейцарії на ті ж 10 тисяч населення припадає 200 недержавних організацій, у Великій Британії – 52, Канаді – 48, США – 43,3, натомість у Японії ця кількість становить 5,92 [13], Росії – 4,7 [12], а в Узбекистані взагалі 0,17 [13]. Зовсім по-іншому виглядає той самий показник України з урахуванням того, що до діяльності цих організацій залучено лише 20% громадян [7]. Відтак, виникає низка запитань: чи може кількість громадських організацій слугувати показником розвитку громадянського суспільства? Яким є характер зв'язку між

---

¹ Станом на 01.01.2012 р. в Україні зареєстровано та легалізовано 71 767 громадських організацій [4].

розвитком демократичних процесів і громадянським суспільством? Які суспільно-політичні, правові та інші чинники сприятимуть його розвитку та зміцненню у країнах молодих демократій? Наскільки відповідає дійсності поширене уявлення про те, що розвиток громадянського суспільства може бути інспірований правовими новаціями – приміром, такими, як новий Закон України «Про громадські об'єднання», ухвалений 22 березня 2012 р.? Спробуємо знайти відповіді на деякі з цих запитань, звернувшись до першоджерел дослідження проблеми.

Як зазначає Юрген Кока, підзабуте з часів Просвітництва поняття «громадянське суспільство» з 80-х років минулого століття переживає відродження й перетворилося «на ключове для критики диктатури, передусім, у країнах Середньої Європи, де дисиденти, такі, як Гавел, Геремек і Дьордь Конрад виступали з ним проти партійної диктатури, радянської гегемонії і тоталітарної влади – за свободу, плюралізм і автономію суспільства». Тепер це поняття, – пише Ю. Кока, – «використовується у всьому світі, у різноманітних політичних середовищах, лібералами, комунітаристами, соціал-демократами й противниками глобалізації, соціологами – такими як Джон Кін, Чарльз Тейлор і Юрген Габермас, – і завжди з позитивною конотацією. Очевидно, що наприкінці ХХ століття ідеї ХVІІІ століття набули нової актуальності. «Громадянське суспільство» отримало нову привабливість під час переможної боротьби проти диктатур, що являли собою у ХХ столітті найкричуще заперечення громадянського суспільства» [6].

На початках української державності набуло поширення згадане Ю. Кокою уявлення про громадянське суспільство як чи не найбільш знадущий запобіжник тоталітаризму, таку собі панацею від диктатур, однак розуміння того, що являє собою самий феномен громадянського суспільства, було вельми розпливчастим. Чи не єдиним хрестоматійним джерелом його формування були роботи Гегеля, того ж таки раннього Маркса, а своєрідним «Новим заповітом» – знаменита робота Карла Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», де аналізу цього феномена

відведено чимало місця. Сьогодні ж, з огляду на вже згадану величезну кількість досліджень, об'єктом і предметом яких є громадянське суспільство, не варто наводити окремі його визначення: їх – різного ступеня коректності й докладності – теж існує чимало. Ми ж спробуємо окреслити комунікативні ознаки громадянського суспільства, й зосередитися на тому, без чого його взагалі не існує й існувати не може, з тим, аби передусім визначити, чи існують умови для збереження таких ознак у сучасному світі і яких трансформацій вони зазнають. Таких ознак, на наш погляд, не так вже й багато.

Це, по-перше, наявність у суспільстві легалізованого і легітимованого приватного інтересу. Без приватного інтересу, за яким групуються і комунікують між собою громадяни, утворюючи об'єднання, немає ані об'єднань, ані їх сукупності – громадянського суспільства.

Другою умовою є наявність системи права – не сукупності законів, які, як відомо, можуть фіксувати неправові стосунки, а права, що саме ґрунтовано на легалізації відмінності між сферами одиничного, особливого й загального, відмінності між приватним, корпоративним і державним інтересами й волевиявленнями. Іншими словами, громадянське суспільство і правова держава не лише щільно пов'язані так, що друге уможлиблює перше, але вони зумовлюють один одного. Цей зв'язок було чудово помічено й проаналізовано Г.В.Ф. Гегелем. Однак цей же зв'язок здебільшого залишається проігнорованим у сучасних дослідженнях. Тож варто стисло звернутися до гегелівського аналізу громадянського суспільства, його суттєвих ознак і умов формування.

У розділі «Об'єктивний дух» «Енциклопедії філософських наук», а згодом в окремому творі «Філософія права» Гегель дає розгорнутий виклад системи права, побудований у згоді із засадничими принципами його філософії. Піднесена до субстанційного рангу логіка розвитку, що її Гегель поіменовує «абсолютною ідеєю», у вигляді так званого духу (під іменем якого фігурує внутрішньо тотожна своїй субстанційній основі

логіка суспільного саморозвитку) у своєму наявному бутті виступає як право. Суспільство-загал постає, таким чином, розвиненою формою абсолютної ідеї, де логіка як така (за Гегелем – «розум») об'єктивується («отримує наявне буття») через її носіїв і виразників (людей) та їх діяльнісно сформовані угруповання (корпорації та стани), тобто – через одиничне й особливе. Виникнення співвіднесення одиничного й особливого із загальним, людини та її угруповань – із суспільством-загалом і уможливорює перетворення загальної логіки на право. Відтак, хоч право й є «в собі» закономірністю самодостатнього функціонування суспільства (або, інакше кажучи, суспільні відносини й є правовими), однак існування права як такого, його вияв як власне права, як системи інтеріоризованих нормативів суспільного життя, завжди пов'язаний з наявністю самочинного одиничного, одиничного як суб'єктивної волі. «Усяке наявне буття є право лише на основі свободної субстанційної волі» [2, 327], а «грунтом права є загалом духовне, і його найближчим місцем та вихідною точкою – воля, яка вільна; так що свобода складає її субстанцію й визначення і система права є цариною здійсненої свободи, світом духу, що породжений ним самим як деяка друга природа» [1, 67]. Перекладаючи Гегеля на звичайну мову, отримуємо наступне: відмежування державного від суспільного, держави від громадянського суспільства як сфери самочинної діяльності окремих людей та їх об'єднань і уможливорює феномен права.

Історичні модифікації правовідносин від їх цілковитої тотожності з не екстеріоризованими, внутрішніми й звичаєвими нормативами суспільного життя в архаїчному суспільстві до виокремлення сфери власне правового спричинені загальною логікою саморозвитку соціальності. Тотожність суспільного й правового, що існує у давньому суспільстві, руйнується, розпадається на окремі сфери з легітимацією приватного інтересу, який, спричинений існуванням індивідуальної волі, в об'єктивному, «речовому» бутті відділено від загального, уособленого державою. Об'єктивне, предметне буття одиничного, як такого,

що вільно воліє, унаочнено, «субстратизовано» у приватній власності. За Гегелем, таким чином, приватна власність становить логічний наслідок існування одиничної особи і є матеріалізацією її приватної волі. Обов'язковість об'єктивації приватної волі як джерела змістів невідворотно породжує інститут приватної власності як наявного буття волі й унаслідок легітимації приватної волі – інститут приватного як такого. У такому «породженні» приватне саме набуває функцій гаранта збереження поліцентричності воль, яке, у свою чергу, є фундаментом існування феномену права, і вже тому – правовідносин, правової держави тощо. Відтак, вибудовується історичний і логічний причинно-наслідковий ланцюжок: легітимація приватного волевиявлення, визнання права одиничного на нерегламентоване будь-ким існування, легітимація феномену приватного як такого – відокремлення держави і громадянського суспільства – оформлення права й правової держави.

Розробка Гегелем проблеми природи права переконливо висвітлює фундаментальний зв'язок між можливістю виникнення й функціонування правовідносин й наявністю вольової, а відтак і правової чинності різних суб'єктів. Іншими словами, феномен права як окремої сфери соціального, не тотожного державному управлінню, уможливлується лише у ситуації полісуб'єктності комунікативного і вже тому – правового простору. А отже, ґрунтом і умовою виникнення і громадянського суспільства, і правовідносин, що його забезпечують і йому відповідають, є певна комунікативна ситуація, що уможлиблює й убезпечує полісуб'єктність комунікативного простору – ситуація, в основі якої лежить і з якої водночас впливає певна система цінностей, зокрема – цінності одиничного, іншого й розмаїття.

Право, яке у нерозвинених суспільствах виступало радше як моральність, як інтеріоризоване самообмеження або відсутність вільної волі одиничного суб'єкта, у суспільстві новочасному, індустріальному виявляється як властиво право, система правових стосунків, ґрунтована на інститутах приватної власності і громадянського суспільства. Воно виступає як закон самоздійснення

особистої волі у її зв'язку з іншими суб'єктами правостосунків. При тому корпоративний інтерес, виявлений у корпоративній волі як поєднанні приватних воль, є сегментом самоздійснення громадянського суспільства. Відтак право, вияв якого потребує розвиненої системи взаємин одиничного, особливого й загального, тобто – наявності людини-особистості, окремих суспільних угруповань (існування яких тримається не природною, від народження даною належністю до них окремих індивідів, а їхніми діяльнісно-комунікативними відношеннями) і окремої сфери державного життя, є передусім приватне право.

На відміну від інших представників системного підходу (а Гегель – типовий «системник»), скажімо, від Маркса, Гегель послідовно стверджував, хоч і не зовсім самоочевидну, однак небезпідставну думку: хоч загальне і може існувати, цілком підпорядковуючи собі свої моменти – одиничне й особливе, проте тоді воно – недійсне, воно – не «ідея як збіг поняття і його об'єктивації». Тоді воно абстрактне, нерозвинене загальне «у-собі». Волю, що прагне знищити розрізнення, різниці, визначеності, Гегель справедливо називав фанатизмом. А держави, побудовані за принципом відмови від розрізнення, «фанатичні держави» – недійсними, «дурними державами». «Держава дійсна, і її дійсність полягає у тому, що інтерес цілого реалізовується, розпадаючись на особливі цілі. Дійсність завжди є єдністю загального й особливого, розкладеність загального на особливості, які уявляються самостійними, хоч є такими, що існують і зберігаються всередині цілого. Якщо такої єдності немає у наявності, дещо не дійсне» [2, 307].

Критикуючи думку, поширену не лише за його часів, про необхідність обґрунтування державності релігією чи іншими ідеологічними чинниками, Гегель, зокрема, пише: «Якби релігія забажала стверджувати себе у державі так, як вона звикла до цього на власному ґрунті, то вона перекинула б усю організацію держави, оскільки ... у релігії все завжди співвіднесено з тотальністю. Якби ця тотальність мала намір заволодіти всіма відношеннями держави, то вона була б фанатизмом; вона хотіла б

у кожному особливому володіти цілим і могла б досягнути цього лише через руйнацію особливого, позаяк фанатизм у тому й полягає, щоб не допускати особливих відмінностей». У такій ситуації «ми б викинули всі закони за борт, і законодавцем стало б суб'єктивне почуття. Це почуття може бути голою сваволею...» [2, 307].

Принагідно згадаємо, що, ніби передбачаючи можливість викривлення послідовниками своїх ідей, котрі в цій ділянці відчутно перегукуються з гегелівськими, Маркс у своїх ранніх роботах дає жорстоку, нищівну критику «казармового комунізму» як моделі державності, побудованої за принципом знецінення одиничного й корпоративного, відсутності громадянського суспільства, тієї державності, яку Гегель і назвав «дурною, не дійсною». Абсолютно-ідеальна субстанція Гегеля – логіка розвитку у процесі свого саморозгортання, хоч і детермінує змісти й статуси одиничного, однак і потребує одиничне для власної самореалізації. Натомість об'єктивно-ідеальна субстанція, що фігурує у марксизмі під виглядом «матеріального» – економічні, виробничі стосунки – «використовує» одиничне не за його соціальним призначенням і природою, а лише як фізичного носія. Через що вихідна спільнота постає як нерозвинена тотальність, закономірності саморозвитку якої зведено до диктату суб'єктивної волі групи осіб чи однієї особи. Підміняючи розвинене суспільне абстрактним загальним, яке до своїх складників ставиться як до неістотних і нелегітимних, ворожих, закликаючи фактично до уніфікації, марксизм закономірно торував шлях для розуміння права як узаконеної сваволі особливого або й одиничного й підмінював правові засади функціонування громадянського суспільства його суцільним «одержавленням». А відтак, правові стосунки ототожнювалися з юридичними і щодалі більше здійснювалася ідеалізація звичаєвого права, яка згодом у В. Леніна набула своєї загостреної форми у вислові про випрацювання у комуністичному суспільстві звички до праці і моральних учинків. Звідси ж впливало й притаманне радянській системі тлумачення права як пасивного відображення чийось

особливих інтересів – інтересів панівного класу. Згадаймо: право – це воля панівного класу, піднесена до закону.

Формулюючи свою концепцію природи права як відокремленої сфери, Гегель виводить його виникнення з існування приватного інтересу і громадянського суспільства як окремої сфери реалізації сукупності приватних і корпоративних воель. «Принципом громадянського суспільства є конкретна персона, яка є для себе особливою метою, як цілісність потреб і змішування природної необхідності й сваволі, однак особлива персона як така, що істотно співвідноситься з іншою такою особливістю, так що кожна з них стверджує свою значущість і задовольняється лише як опосередкована іншою особливістю і, разом з тим, як цілковито опосередкована лише формою всезагальності, іншим принципом громадянського суспільства [1, 228]. Отож, співвіднесення партикулярних часток суспільства через загал, через опосередкування самим суспільством, спільним суспільним інтересом, об'єктивованим у вигляді системи права – ось межі громадянського суспільства, як і межі втручання в його життя з боку держави.

Фактично критикуючи класичне ліберальне уявлення про державу, Гегель пише: «Якщо державу уявляють як єдність окремих осіб, як єдність, яка є лише спільнотою, то мають на увазі визначення громадянського суспільства... У громадянському суспільстві кожен для себе – мета, решта для нього ніщо. Однак, без співвідношення з іншими він не може досягти своїх цілей в усьому їх обсязі: усі решта тому є засобами для мети особливого... Позаяк, особливість пов'язана з умовами всезагальності, то цю є ґрунтом опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності, усі здатності... Особливість, обмежена всезагальністю, є єдиною мірою, за допомоги якої кожна особливість сприяє своєму благу» [1, 228]. І ще одне надзвичайно важливе: «У громадянському суспільстві право в собі стає законом»... [1, 228].

Прикметно, що сфера реалізації особливого, корпоративного інтересу також, за Гегелем, цілком перебуває у межах визначення

громадянського суспільства, визначуваного як сукупність приватних інтересів і воль. Принципом же, на якому організовано здійснення, реалізацію цих воль, є правові засади як царина, де панує загальний інтерес, яка самим фактом своєї чинності на всьому державному обширі забезпечує реалізацію загального інтересу. У тому і полягає специфіка права, що само воно як таке існує як окрема сфера лише як репрезентант загального інтересу. Або, іншими словами, загальний інтерес полягає у випрацюванні спільних, єдиних для всього простору громадянського суспільства, тотожному простору держави, правил вияву одиничних і корпоративних воль, правил, що підпорядковані державній єдності. Практичне втручання держави у життя громадянського суспільства полягає, таким чином, у забезпеченні єдиних правил його функціонування, таких підпорядкованих збереженню державної єдності правил, що, однак, створюють максимально широкий простір і режим максимального сприяння у ньому реалізації окремих одиничних і корпоративних воль. Держава не створює й не може створити громадянське суспільство, однак з його появою сама «набуває дійсності» і, як така, може і повинна сприяти його функціонуванню.

Дійсність, щоправда, демонструє й те, що з виникненням громадянського суспільства воно справді починає відігравати роль каталізатора розвитку демократичних процесів і збереження правового характеру держави. «Що більш авторитарною є влада, то сильнішим інтерес до альтернативної думки», – зауважує І. Кондратенко, спираючись на результати соціологічних опитувань. «Як показують соціологічні дослідження Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) в Україні, якщо в 2005 р. думку про необхідність недержавних інститутів підтримував 41% респондентів з усіх регіонів країни, то в 2011 р. цей показник зріс майже вдвічі (до 76%)» [7, 13-14]. Мусимо визнати: зрілість громадянського суспільства не має прямих кореляцій з рівнем демократичного й правового забезпечення його розвитку з боку держави. Відтак, підтверджується зроблений раніше висновок, що громадянське суспільство і правова держава є двома виявами,

атрибутами єдиної спільної основи – певним чином організованого комунікативного простору. І лише у такому розумінні «корелюють» один з одним і зумовлюють одне одного. За наявності певної комунікативної основи вони перетворюються на взаємних гарантів так, що відсутність відповідних політико-правових умов існування громадянського суспільства «включає» механізми активізації останнього й тиску з його боку на державу з метою створення таких умов.

Якщо тієї чи іншої організації влади обов'язково потребує будь-яке суспільство, якщо залучення членів громади до участі у владі можливе і без виокремлення приватної сфери в автономну, то далеко не кожна архітектура комунікативного простору суспільства уможливує автономію приватного й партикулярного як такого. Отож, умовою функціонування самих правовідношень є комунікативний простір, де саму комунікацію організовано за принципом взаємодії приватного, партикулярного й корпоративного без обов'язкового опосередкування інституціоналізованим загальним, державою, і обмеження цього опосередкування виключно сферою правовідношень (той простір, який і отримав назву громадянського суспільства). Відтак, наведений вище каузальний ланцюжок можемо спростити до такої форми: від комунікації партикулярного, корпоративного й державного через громадянське суспільство до ствердження правової держави.

За умови, коли царина приватного отримує автономне існування, відповідно автономізується й сфера загального: влада стає чимось унаочнено зовнішнім і у такому сенсі також «партикулярним» щодо суспільства. А отже, постає й проблема взаємодії громадянського суспільства і влади як окремих сфер соціального буття. Сучасна демократія тим-то й відмінна від своїх попередніх історичних форм, що являє собою не лише форму організації влади, а й спосіб зв'язку поміж владою й громадянським суспільством.

Концепція Гегеля, попри всю її ідеологічну завантаженість уніфікаторськими й навіть тоталітарними інтенціями, базована на збереженні цінності та апіорному визнанні легітимності

одиночної волі. Тому вона і сьогодні виявляє свою евристичну спроможність. Адже громадянське суспільство, розглянуте у категоріях комунікації, є передусім суспільством комунікативно полісуб'єктним, таким, де людина постає як цінність. Цінністю є й її право на особистий інтерес, на її особистість як таку. Отже, від розгляду зв'язку між громадянським суспільством і правом ми самою логікою такого зв'язку змушені переуватися до царини цінностей.

Незрідка можна зустріти твердження, що сьогодні існує й загострюється конфлікт між цінностями ринковими і цінностями демократичними. З огляду ж на наведений вище взаємозв'язок між легітимністю одиночної волі, що складає підвалини ринкових стосунків і зумовлюється ними, та правовою державою як їх політичним забезпеченням, такий конфлікт є нонсенсом. Коли К. Поппер і Ф. Гайек писали про взаємозв'язок ринкової організації економіки й демократичної організації політичної системи, вони, власне, рухалися у річищі, прокладеному Гегелем. Той же зв'язок підмічають і сучасні дослідники громадянського суспільства. «Структури громадянського суспільства, щонайменше, сприяють виникненню й успіху ринкової економіки, якщо не просто уможливають їх. ...З іншого боку, громадянському суспільству потрібен ринок. ...У централізованій адміністративній економіці громадянське суспільство не може процвітати – свідченням тому може слугувати приклад соціалістичних суспільних систем, що існували у Середній і Східній Європі до початку 1990-х років. При проведенні міжнародних історичних зіставлень виявляється багато паралелей між запровадженням ринкового суспільного устрою й побудовою громадянського суспільства» [6]. У наведеному вислові справедливо підмічено й те, що неможливість громадянського суспільства за тоталітарних режимів зумовлена не політико-правовими їх властивостями (які є похідними від тієї ж комунікативної ситуації, що й саме громадянське суспільство), а відсутністю потрібного й належного комунікативного середовища, у даному контексті – ринкового.

Так звані ринкові цінності є екстраполяцією демократичних

цінностей у ринковій царині, як і навпаки: цінності демократичні є екстраполяцією ринкових у царині політичній. Фактично це – два модифіковані до своєї сфери вирази єдиної системи цінностей, що породжуються комунікативною ситуацією й, своєю чергою, забезпечують її.

Нам уже неодноразово доводилося згадувати про відкрите й певною мірою описане В. Лефевром [8] існування двох морально-етичних систем, фактично – двох ціннісних систем, та про відмінність між ними [9; 10; 11]. У загальному виразі Перша (ринкова й демократична) зростає з легітимності іншого й іншості, легітимності різноманітності. Для Другої – різноманітність, як і феномен Іншого, є негативною цінністю, антицінністю. Властивий суспільствам з домінуванням Першої моральної системи (вони ж – ринкові, вони ж – демократичні) апріорна світоглядна настанова на визнання розмаїття як цінності, визнання за іншим його права бути таким як умови на те, щоб мені бути самим собою, й є, за великим рахунком, вихідною ціннісною засадою існування громадянського суспільства.

Як же трансформується чи може трансформуватися громадянське суспільство у сучасних умовах – в умовах світу, що глобалізується? Знову звернімося до комунікативного аспекту таких трансформацій. Як засвідчують дослідження Е. Тоффлера, Ф. Фукуями тощо [16; 17], такі трансформації заторкують глибинні засади людського буття – зв'язок людини з часом, простором та інформацією, внаслідок чого під глобалізаційними процесами відбуваються значно глибинніші тектонічні зрушення у системі комунікації, що результуються у потужній тенденції до демасифікації та індивідуалізації і способів дії людини, і їх результатів – продуктів. Простіше кажучи, у такій системі комунікації істотно зростає ступінь свободи особистості й незмірно розширюється поле її вибору – у тому числі й вибору ідентичностей.

Слід підкреслити: сучасні процеси, що відбуваються у світі в цілому, демонструють наявність зазначених тенденцій – демасифікації та індивідуалізації. А отже – світ прямує у бік створення ґрунту для поширення Першої морально-етичної системи.

Розглядаючи процеси останніх десятиліть, Б. Хлебніков пропонує визначити їхнім результатом і «експансію соціетарної сфери в усі інші сфери людської взаємодії, у тому числі експансію принципів, що перебувають в основі функціонування соціетарної сфери» [3]. У таким чином трансформованому світі суспільства, у культурній основі яких перебуває негативне ставлення до різноманітності, є анахронізмом. Навпаки, перспективи розвитку громадянського суспільства як суспільства об'єднань самочинних особистостей у такому світі зростають. Як зазначає Семі Коен услід за Сьюзен Стрейндж, Бертраном Баді та іншими, неурядові організації виходять з-під влади держави й загрожують феномену самої державності [15]. Однак «загроза» ця специфічна: це загроза радше тій формі державності, що була відповідною індустріальному суспільству, а наслідком її здійснення є становлення нової форми державності як джерела правового забезпечення глобального громадянського суспільства.

Справді, розвиток комунікаційних технологій і засобів зв'язку уже перетворив елементи громадянського суспільства – об'єднання людей за спільними інтересами й потребами – на транснаціональні. Як приклад можна навести діяльність організації «Журналісти без кордонів», принципом існування якої є взаємодопомога у транснаціональному ствердженні принципу свободи слова; міжнародних правозахисних організацій та організацій зоозахисту, які, навіть здебільшого не будучи інституціонально та юридично забезпеченими й легалізованими, демонструють справді міжнародну злагожденість дій їх учасників, ефективність взаємодопомоги у досягненні спільної мети і є дієвим чинником поширення і ствердження демократичних цінностей у світі.

Таким чином, становлення глобального світу відбувається не стільки «згори» – через встановлення всебічних економічних та державно-політичних зв'язків, скільки, так би мовити, «знизу» – через формування наднаціонального громадянського суспільства. Водночас формування всепланетарного громадянського суспільства без кордонів є чинником поширення і ствердження Першої морально-етичної системи, чинником гуманізації світу.

Використані джерела та література:

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. В 3-х тт. – Т. 3. – М.: Мысль, 1977. – 471с.
3. Гражданское общество: в поисках определения. Беседа с Борисом Хлебниковым и Владимиром Якимцом. [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – № 2(28). – 2003. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/grazh.html>.
4. Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Показники станом на 1 січня 2012 року / Державна служба статистики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_.zip.
5. Зеленина Е. Вместе весело шагать... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://timeua.info/210711/43956.html>.
6. Кока Ю. Европейское гражданское общество: исторические корни и современные перспективы на Востоке и Западе. // Неприкосновенный запас. – № 2(28). – 2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/koka.html>.
7. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги. // Український Тиждень. – № 13 (230) 30 березня – 5 квітня 2012. – С. 13-14.
8. Лефевр В. От психофизики к моделированию души // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 51-58.
9. Метельова Т.О. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу / Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та тенденції розвитку. – К.: Університет «Україна», 2010. – С. 11-24.
10. Метельова Т.О. Національна ідентифікація в Українському та європейському вимірах (розділ 1.6.) / Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. Колективна монографія за ред. Кудряченка А.І. – К.: Фенікс, 2011. – С. 118 – 129.
11. Метельова Т.О. Культура глобалізованого світу: на шляхах збереження плюралізму. Передмова до монографії З.О. Босик «Родина обрядовість: трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпрянщини» – К.: НАКККІМ, 2010. – 344 с. – С. 4 – 12.
12. Мерсиянова И. Статистический портрет некоммерческого сектора России. [Электронный

ресурс]. – Режим доступа: <http://орес.ru/1320628.html>. **13.** Роль третьего сектора в процессе интеграции Азербайджана в Европу. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ilyasafandiyev.com/ru/predsedatel-fonda/stati>. **14.** Польский сектор неправительственных организаций в цифрах. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rus.ngo.pl/x/302347>. **15.** Sami Cohen. The State and the challenge of «new actors». [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/0204-Cohen-GB.pdf>. **16.** Toffler A., Toffler H. Revolutionary Wealth: How it Will be Created and how it Will Change Our Lives. – New-York.: Alfred A. Knopf, 2006. – 512 p. **17.** Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – New-York.: An Avon Book, 1993 – 418 p.

**СИСТЕМА І «ЖИТТЕВИЙ СВІТ»
У ДИСКУРСІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ)**

У статті розглядається специфіка взаємодії «системи» і «життєвого світу» в процесі становлення громадянського суспільства. Традиційна історична критика громадянського суспільства доповнюється аналізом тези Ю. Габермаса про «колонізацію життєвого світу». Акцентується діалектичний характер і конструктивний потенціал взаємодії громадянського суспільства і держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, система, життєвий світ

В статье рассматривается специфика взаимодействия «системы» и «жизненного мира» в процессе становления гражданского общества. Традиционная историческая критика гражданского общества дополняется анализом тезиса Ю. Хабермаса о «колонизации жизненного мира». Акцентируется диалектический характер и конструктивный потенциал взаимодействия гражданского общества и государства.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, система, жизненный мир

The article accentuates «system – life- world» interaction in the process of civil society formation. Idea of «colonization of life- world» (Habermas) contributes to traditionally historical criticism of civil society. Special attention is paid to dialectic character and constructive potential in relations of civil society and the government.

Key words: civil society, government, system, life-world

Інтелектуальною ознакою сучасного історичного етапу розвитку суспільствознавства не лише в Україні або на пострадянських теренах, а й на теренах всієї об'єднаної Європи та, мабуть, цілого світу є усе глибше поєднання політичної теорії та теорії історії у просторі універсального дискурсу громадянського суспільства. Підґрунтям такої інтелектуальної інтеграції є оригінальне сполучення політичної теорії і практики у сучасному історичному процесі, позначеному радикальним зростанням практичного інтересу до розвитку громадянської ініціативи і найрізноманітніших форм соціальної самоорганізації. Із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій швидко розвіюється надмірний індивідуалістичний скептицизм лібералізму щодо ролі мас в історії. Кожний вдало реалізований через соціальні мережі флешмоб приховує у собі свіже зерно революційної непередбачуваності і вже завдяки цьому стає буттєвою спонукою для дослідників. Теоретичне осмислення явищ реальної історії з урахуванням якісно нового політичного контексту «наступальної демократії» набуває нового значення. Відповідно, й такі фундаментальні філософські категорії як «життєвий світ» і «система» потребують якісно нового осмислення, у тому числі й з боку істориків. Попри будь-які нові перспективи історіописання, попри усе постмодерне різноманіття підходів і локусів, раціональний методологічний синтез політичної історії та політичної теорії є, за нинішніх умов, неунікним. Комунікативний і етико-дискурсивний вимір сучасного історичного пізнання є на стільки очевидним, що сам по собі не потребує жодного обґрунтування. Як відомо, солідна праця Дж. Коен та Е. Арато «Громадянське суспільство і політична теорія» містить спеціальний розділ, присвячений ролі дискурсивної етики у теорії і практиці громадянського суспільства [1, 457-543]. Більше того, автори безпосередньо звертаються й до історико-теоретичної проблематики у процесі свого розгляду «історицистської критики» у працях К. Шмітта, Р. Козеллека та Юргена Габермаса. За нашим баченням, глибинні історико-теоретичні інтенції має й авторський аналіз більш жорсткої «генеалогічної критики» сучасного громадянського суспільства, запропонованої М. Фуко.

Мабуть немає особливої потреби докладно зупинятися на особливостях інтерпретації зазначених самобутніх підходів до ідеї громадянського суспільства, оскільки детально ознайомитися з ними можна у відповідних розділах згаданої праці [1, 287-349, 359-401]. Дозволимо собі нагадати лише декілька важливих позицій, що видаються достатньо цікавими з точки зору нашого непередбачуваного сьогодення. Безпосередній інтерес для осмислення динаміки сучасного культурно-цивілізаційного діалогу України і Європи становить, приміром, рефлексія Дж. Коен та Е. Арато з приводу коментарів К. Шмітта до тези Х. Арндт про пріоритетність «гадки», «точки зору» перед «інтересами» у концепції ліберального парламентаризму. Не менш перспективним з позицій сучасної прагматики видається й розгляд обстоюваної Ю. Габермасом моделі істинної аргументації, яка відрізняється від політичної промови, виголошеної зі стратегічною й риторичною метою. До глибоких роздумів підштовхують сучасного історика й авторські міркування з приводу дихотомії держави і суспільства в інтерпретації Р. Козеллека. Найціннішим у даному випадку є, мабуть, те, що через посередництво дискурсу громадянського суспільства історик вже самостійно виходить на теоретичне першоджерело, на більш широкий контекст оригінального мислення і Х. Арндт, і Р. Козеллека [2].

У ході дискусії доцільно більш уважно придивитися до загального характеру взаємодії системи і людини та, відповідно, акцентувати особливу історичну роль правосвідомості. Розуміння такої взаємодії є, на нашу думку, ключовою передумовою адекватного тлумачення ідеї громадянського суспільства. Вітчизняна теорія та методологія історії має достатньо інтелектуальних можливостей для кореляції свого розвитку з актуальними суспільними потребами. Попри усю попередню критику спроб абсолютизації історичного розуму, з'являються все нові і нові варіанти використання суб'єктами реальної політичної історії найбільш контроверсійних здобутків славнозвісного «презентизму». Власне, сама проблема інструменталізації наукового пошуку з урахуванням викликів сьогодення, перспективи й

обмеження такого кроку, активно обговорюється у середовищі європейських істориків [3]. Тож, традиція роздумів «про корисність і шкідливість історії для життя» не вгасає, а навпаки отримує новий стимул в умовах зростання непередбачуваності глобальних і регіональних процесів.

Як відомо, «життєвий світ» (*Lebenswelt*) – одне з центральних понять пізньої феноменології Гуссерля. Воно народилося завдяки розширенню горизонтів традиційного феноменологічного методу за рахунок звернення до проблеми світових зв'язків свідомості. Таке включення «світової» історичної реальності у традиціоналістську феноменологію призвело до висунення на перший план теми «кризи європейського людства, науки і філософії», теми, що не може залишити байдужим і жодного сучасного історика. Причини цієї кризи Гуссерль вбачав у похибках європейського однобічного раціоналізму, що заплутався в об'єктивізмі та натуралізмі й витіснив дух, людське, суб'єктивне зі сфери науки. Ліками проти такої кризи, на думку Гуссерля, й покликана була стати наука про «життєвий світ». В рамках цієї нової науки проголошується залежність наукового пізнання від більш значимого способу «донаукової» або «позанаукової» свідомості, що складається з суми «безпосередніх очевидностей». Ця свідомість, а також форма орієнтації та поведінки, що з неї випливає, й отримала назву «життєвий світ». Це є своєрідна дофілософська, донаукова, первинна у гносеологічному сенсі свідомість, що існує ще до свідомого прийняття індивідом певного теоретичного постулату. Особливе значення концепту «життєвий світ» полягає, зокрема, у тому, що він торкається важливої проблеми взаємодії науки та соціально-історичної практики людства, передбачає дослідження соціальної суті наукового пізнання й *«спільно-історичних функцій»* науки як соціального феномену [4, 354-355]. На загал, можна говорити про закоріненість даного підходу у добре відомій традиції апіоризму. Це є свого роду альтернативний до неоплатонізму екзистенційний проект, що становить значний інтерес з точки зору теорії історії. Опосередковано він вже досить тривалий час реалізується

у царині інтелектуальної історії (головним чином через популярний концепт «особового знання» М. Полані) [5]. Хоча, ознаки врахування особливої ролі нетематизованої периферії людської свідомості та апріорних культурно-історичних детермінант можна знайти у методології кожного серйозного історика. Легко переконатися у цьому можна, приміром, ближче познайомившись із методологічними новаціями загальновідомої «школи Анналів».

Цікава розвідка Ю. Габермаса «Відносини між системою і життєвим світом в умовах пізнього капіталізму» є важливим фрагментом його відомої «Теорії комунікативних дій. Критики функціоналістського розуму» [6, 123-136]. Не торкаючись усього спектру характеристик політичної системи розвинутих капіталістичних держав, розглянутих філософом у цьому фрагменті, вважаємо за доцільне наголосити на декількох суттєвих моментах, які видаються нам корисними у контексті сучасних тлумачень громадянського суспільства.

Наявна внутрішня логіка системи капіталізму зводиться, на думку Ю. Габермаса, до наступної теоретичної формули: системно інтегровані сфери дії повинні, якщо це буде потрібно, функціонувати навіть ціною технізації життєвого світу. На переконання філософа, системний функціоналізм Н. Луманна непомітно перетворює цей практичний постулат на теоретичний, змінюючи до невпізнанності його нормативний зміст. Ю. Габермас не погоджується з радикальною дихотомією інтерпретації громадянської активності у стартовому розділі праці Н. Луманна «Політичне планування» й, зокрема, із занадто радикальним протиставленням громадської думки, яка оберігає життєвий світ, із точки зору державного апарату, що виражає інтереси системи [7].

Нам видається, що у такій критиці є сенс, вже хоча б тому, що громадська думка теж може бути продуктом системи або навіть компромісом кількох конкуруючих систем. Принаймні, доречно згадати аргументацію П. Бурдьє, який взагалі намірився довести, що громадська думка не існує як така. У поєднанні із цікавими міркуваннями цього ж автора з приводу ситуації, коли у процесі

сучасної взаємодії оречовленої та інкорпорованої історії «мертвий хапає живого», проблематика вразливості сучасної суспільної свідомості становлять значний інтерес для історика, який чесно прагне з'ясувати механізм виникнення тієї чи іншої «ситуації». Увага П. Бурдьє до проблеми «символічної революції» стимулює пошуки поглибленого тлумачення взаємодії «системи» і «життєвого світу» [8]. Для розуміння «життєвого світу» взагалі є надзвичайно корисним більш активне використання інструментарію філософії символічних форм та історичної семіотики.

Як наголошує Ю. Габермас, місце «хвиної» свідомості займає «фрагментована» свідомість, яка чинить опір просвіті з допомогою механізму оречовлення. У такий спосіб відбувається, за визначенням філософа, своєрідна «колонізація життєвого світу». Процес цієї специфічної «колонізації» описується наступним чином: імперативи автономних підсистем, скинувши ідеологічні шати, завойовують наче колонізатори, які прийшли у первісне суспільство, життєвий світ ззовні і нав'язують йому процес асиміляції. При цьому розсіяні друзки культури периферії не складаються у таку цілісну картину, що дозволяла б ясно уявляти собі сутність гри, в якій беруть участь метрополії і світовий ринок. На глибоке переконання Ю. Габермаса, теорія пізньокapіталістичного оречовлення, переформульованого в термінах «системи» і «життєвого світу», має бути доповнена аналізом культурного модерну.

Рівень правової культури багато в чому визначає характер взаємодії «системи» і людини. У цьому сенсі відзначений Гегелем нерозривний взаємозв'язок ідеї громадянського суспільства й ідеї права, правової держави потребує сьогодні якісно нового осмислення. Спроби тлумачити громадянське суспільство виключно як радикальну опозицію державності на етапі становлення самої цієї державності заводять теоретичні пошуки і суспільну практику у глухий кут. Тим більше, що тлумачення громадянського суспільства виключно як запеклого опонента держави, як її ненависника (і навіть гробаря), навряд чи логічно

узгоджується із повсякчасними гучними запевненнями у палкій відданості ідеї національної державності. Потрібно чітко відрізнити нормальне прагнення до повноцінного забезпечення прав людини внаслідок реалізації конструктивного проєкту громадянського суспільства від корисливих спроб реалізації знайомого ніцшеанського «жадання влади». Такі варіанти невідворотно перетворюють ідею громадянського суспільства на черговий варіант європейського нігілізму.

Нівелювання різниці між суспільно ефективною і суспільно безперспективною управлінською діяльністю є чистою софістикою у її традиційно-негативному смислі; тобто способом міркування, який спирається на навмисне порушення законів і правил формальної логіки. Релятивізм, конвенціоналізм, псевдодіалектика, інтелектуальний і моральний волюнтаризм завжди слугували зручним знаряддям приховування істини із використанням «мови маскування», яку згадує К. Ясперс у своєму аналізі «духовної ситуації часу» ХХ століття. Сучасна софістика є виявом неадекватного стану суспільної свідомості в кризових умовах т.зв. «масового порядку» [9].

В той же час, абсолютизація «системи», повна передача їй суверенітету особистості є не менш небезпечною (а часом стає й більш загрозливою для особистості), ніж примітивізована громадянська активність. У цьому сенсі будь-яке «знелюднене» тлумачення громадянського суспільства виключно як мережі зв'язків робить саму ідею громадянського суспільства черговою химерою. Без людини громадянське суспільство і справді стає порожньою семіотичною конструкцією, дерев'яним ідолом, позбавленим будь-якого екзистенційного й етичного змісту. «Знелюднення» соціальної теорії – це інтенція подвійної «закритості» суспільства. За політичного симбіозу «закритого громадянського суспільства» і «закритої влади» живі люди дійсно стають зайвими, серйозно заважають нечисленним обранцям долі.

Епоха пропаганди відкриває достатньо масштабні можливості для просування корпоративних інтересів, але, водночас,

вона невідворотно готує й не менш масштабні проблеми у царині реальної економіки і реального соціального життя. Як тут не згадати сумні своїм екзистенційним реалізмом слова Л. Шестова, сказані ним у доповіді про Плотіна на філософському конгресі в Амстердамі (1928): «виправдання хоче не істина, а брехня. (...) Люди, як ми вже знаємо, дозволяють любити й поважати лише те, quod semper, ubique, що визнане на ринку» [10, 380]. Мабуть, складності сучасного європейського ринку й змушують Європу відмовлятися від прокламованого рівноправного партнерства, вдаватися до перекручення власних принципів і навіть прагнути до скасування свого «пізнього капіталізму», котрий у розумінні Ю. Габермаса є моделлю органічної солідарності в умовах *правової держави з розвинутою системою соціального захисту*. Сучасне зміцнення позицій радикально правих і лівих сил практично в усіх країнах-членах ЄС вже вкотре демонструє художню переконливість іронії історії. Будь-який варіант культу європейської командно-адміністративної системи має ще сумнівіші перспективи на руїнах командно-адміністративної системи радянського зразка (якщо, звісно, серйозно сприймати європейський постулат – «Моральність – це ідея свободи»). Адже крадії і шахраї, з якого б центру вони не координувалися, внутрішньо не здатні побудувати царство свободи. Де б вони не демонстрували свої видатні таланти – на високих державних посадах, чи у позолочених бункерах громадянського суспільства – вони працюють виключно на себе і особливо не переймаються віддаленою перспективою.

Але ж, як у своєму трактаті «Основи філософії права» слушно зауважив розвінчаний релятивістами проповідник системного мислення Г.В.Ф. Гегель, «правове і моральне не можуть існувати для себе, вони повинні мати своїм носієм і своєю основою моральні устої» [11, 144]. Руйнувати ці устої в самий момент їхнього народження – досить небезпечна практика. Бачити лише те, що у громадянському суспільстві «кожний сам собі мета», а інші – лише «засіб для досягнення певної мети», означає не розуміти глибинної суті цього нового устрою, що є розвитком ідеї

держави і права. Відповідно, пропагувати скасування держави і права є, насправді, прихованим прагненням віддати спільноту під владу політичних шаманів, зняти обмеження для їхнього свавілля. Реальне громадянське суспільство – це наповнення ідеї держави і права повноцінним моральним змістом. Шлях до свободи потребує власного розуміння свободи і власного бачення способів її досягнення. Тож внутрішній розвиток людини і зрілість її мислення є важливою передумовою процесу гуманізації системи, оскільки «для того, щоб мати думки права, слід бути сформованим для мислення і більше не перебувати в просто чувтєвому». Це є необхідним для самоорієнтації індивіда навіть у теоретично суверенному просторі комунікацій громадянського суспільства, оскільки «право, вступаючи в існування в формі буття закону, вступає також за змістом як застосування щодо матеріалу взаємин, які в громадянському суспільстві виокремлюються й заплутуються до нескінченності ...» [11, 184; 187]. Тож, відмовитися від верховенства права (або його тимчасово призупинити з політичних міркувань) може пропонувати лише той, хто насправді прагне лише заплутати до нескінченності увесь «матеріал взаємин» громадянського суспільства і завдяки цьому зробити основну масу громадян інтелектуально безпорадними, цілковито залежними і від кожного нового варіанту «зловісної держави», і від численних шахрайських варіантів «громадянської самоорганізації». У цьому сенсі, особлива роль справжніх (а не «муляжних») громадських організацій і полягає у тому, щоб розвіювати суспільно небезпечні фантоми, підпільно вироблені або за державного, або за приватно-громадянського сприяння.

Розтлумачити ідею права й ідею держави зрозумілою мовою, запобігти їхнім перекрученням, показати людям, як на практиці користуватися цими видатними ідеями для реалізації своїх життєвих інтересів, зробити самих людей кращими і зрозумілішими один для одного – благородне й в історичному сенсі найбільш прагматичне покликання громадянського суспільства. Псевдо-громадянське суспільство – така ж порожня форма системності, як і псевдодержавність. І державний і громадсько-політичний

бюрократизм завжди був соціальним притулком для нездар і нероб, які прикидалися лідерами й менеджерами, а насправді залишалися глибоко байдужими до спільного добробуту й спільної свободи. Переробка механічної командно-адміністративної солідарності в органічну солідарність істинної демократії – надзвичайно непросте історичне завдання. Оригінальний радянський письменник Андрій Платонов, описуючи наприкінці 20-років XX ст. пасажирів трамвая періоду швидкої трансформації царських губерній в радянські області, дуже точно визначив основоположний людський вимір бюрократичної «колонізації життєвого світу» після зміни «системи». Як він, зокрема, зауважував – «сучасна службова провінція різко перероджена бюрократизмом; людина поводиться на волі, як на службі: вона недовірлива, вона самотня й безперервно займається самопорятунком; з нею важко жити, з нею важко їхати у трамваї, ми замучили один одного і стає соромно існувати. (...) Бюрократизм установ коли-небудь буде знищений, тому що навіть гори відуються слабким вітром, але як нам бути з тим бюрократизмом, який став змістом крові цілої верстви людей? І хто понесе відповідальність за спотворення цих колись довірливих, свіжих і здорових людей? (...) Першорядним залишається (...) послаблення згубних дій природи і пошуки шляхів один до одного; в останньому – у дружестві – й полягає комунізм: він є ніби напружене співчуття між людьми» [12, 86-87]. Така концептуалізація гуманістичного змісту суспільної комунікації насправді мало чим відрізняється від мрії видатного європейця В. Гавела про «людяне людство» або від євроінтеграційного посилу іншого видатного європейця Ж. Моне, який нагадував, що «ми єднаємо не країни, а людей». Відмінність, як завжди, виявляється у царині історичної практики. Реальна радянська історія з самого початку безжально винищувала кволі паростки такої нової «дружності». А невдовзі, у ході поглибленої ідеологічної санації, відбулася така ґрунтовна прополка вже самих «широких мас трудящих», що у світовій історії це залишилося найяскравішим прикладом садистичного класового списання «бракованого»

людського матеріалу. «Напружене співчуття між людьми» поступилося місцем такій «напруженій ненависті», що на тілі соціуму залишилися глибокі шрами катастрофічної взаємної недовіри і політичного лицемірства. Згодом і сама «система» визнала безглуздість ситуації й рішуче засудила головних «менеджерів».

Тож, насправді, ми маємо чималий власний досвід різноманітного тлумачення взаємодії «системи» і «життєвого світу». Важливо не забувати про цей досвід і уважно відслідковувати небезпечні тенденції виродження правди соціального спілкування і повернення знайомого казарменого духу під склепіння храму нової державності (чи то у владні кабінети, чи то у наметові містечка). Молода українська демократія лише засвоює навички справжнього суспільного діалогу – вчитися потрібно усім. Так само, як усім потрібно вчитися визнавати свої помилки й належно оцінювати конструктивні пропозиції та реальні досягнення опонентів.

Використані джерела та література:

1. Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ.; общ. ред. И.И.Мюрберг. – М.: Изд-во «Весь мир», 2003. – 782 с.
2. Арндт Х. Між минулим і майбутнім / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.; Kosellek R. Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. – Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1973. – 248 S.
3. Geschichte, Instrumentalisierung von Geschichte und Europäische Integration. Deutschland, Polen, Tschechien und die Ukraine in Europa [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id>.
4. История философии: Энциклопедия / Сост. и главн. науч. ред. А.А. Грицанов; науч. ред. Т.Г. Румянцева, М.А. Можейко – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – 1376 с.
5. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / Пер. с англ.; общ. ред. В.А. Лекторского, В.И. Аршинова; предисл. В.А. Лекторского. – М., 1985. – 350 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib100.com/book/>

philosophy/. **6.** Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Пер. с нем. В.И. Иванов // THESIS. – Весна, 1993. – Т.1. – Вып.2. – С. 123-136. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uchebnik-free.com/page/sotciolog/ist/ist-5--idz-ax253--nf-11.html>. **7.** Luhmann N. Politische Planung: Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung. – 5. Aufl. – Opladen: : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. – 256 S. **8.** Бурдьё П. Социология политики. / Пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М.: Sociologos, 1993. – 336 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/burde-sociologija-politiki>. **9.** Ясперс К. Духовная ситуация времени (Ч.2.: Границы существования; п.1: Современная софистика) / Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. М. Левиной. – М.: Политиздат, 1991. – С. 288-418. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/yaspk01/index.htm>. **10.** Шестов Л. Плотин / Плотин. Эннеады. – Киев: «УЦЦИМ-ПРЕСС», 1995. – С. 377-390. **11.** Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. Ф. Осадчук, М. Кушнір; ред. П. Соколовський. – К.: «Юніверс», 2000. – 329 с. **12.** Платонов А.П. Возвращение / Предисл. С. Залыгина; коммент. Н. Корниенко. – М.: Мол. гвардия, 1989. – 204 с.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗБУДОВУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Аналізуються теоретичні, політико-правові та світоглядні засади демократії, складові впливу європейських демократичних цінностей на становлення та розвиток громадянського суспільства як у країнах Західної, так і Східної Європи.

Ключові слова: демократія, права і свободи громадян, взаємодія, соціально-політичні інститути, Європейська конвенція щодо захисту прав людини, громадянське суспільство.

Анализируются теоретические, политико-правовые и мировоззренческие принципы демократии, составляющие влияния европейских демократических ценностей на становление и развитие гражданского общества как в странах Западной, так и Восточной Европы.

Ключевые слова: демократия, права и свободы граждан, взаимодействие, социально-политические институты, Европейская конвенция о защите прав человека, гражданское общество.

The author analyses the world outlook basis, theoretical, political and legal principles of democracy, components of the impact of the European democratic values on the formation and development in the Eastern and Western Europe.

Key words: democracy, human rights and freedoms, interaction, social and political institutions, European convention as for human rights defence, civil society.

Феномен демократії завжди привертав і привертає нині до себе увагу практично кожної політично свідомої людини. Поняття демократії формувалося історично і з розвитком людства воно

постійно змінюється. Нових вимірів та значного географічного поширення демократія набуває на зламі ХХ – ХХІ століть. Поступальний розвиток західноєвропейських держав та Північної Америки ґрунтується на засадах свободи і демократії, приватної власності і вільного ринку, тут тривалий час сповідують принципи правової держави та підтримки громадянського суспільства. Свого часу А. Лейпгарт у слухних дослідженнях з проблем демократії довів, що станом на середину 1980-х рр. з усіх держав світу лише близько 20 були стабільними демократіями [1]. Прискіпливий погляд та аналіз дає можливість констатувати, що тут має місце регіональний культурно-цивілізаційний феномен – це були держави ареалу Західної Європи та Північної Америки. Виняток складали, із деякими застереженнями, Японія, Індія та Ізраїль. Суспільно-політична практика останніх десятиліть дає підстави стверджувати про більш менш успішне поширення засад демократичного розвитку у відчутно ширших географічних межах. Так, започатковані на рубежі 1990-х рр. трансформаційні зрушення у країнах Східної Європи стали своєрідним тріумфом демократії на континентальному обширі, де доволі потужно стали стверджуватися (західно)європейські демократичні цінності.

В політико-правовій теорії у визначенні феномена демократії є декілька вимірів. Вони в сукупності визначають її сутність майже повною мірою. Демократія постає, по-перше, формою держави; по-друге, вона є формою плюралістичної організації громадянського суспільства і висловлюючих його інтереси політичних партій, професійних спілок та інших суспільних організацій; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо [2]. Термін демократія слушно використовується не лише для характеристики певної форми держави, але і для визначення устрою будь-якої організації, де забезпечуються рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень.

Суспільно-політичні інститути, і в їх числі інститут громадянського суспільства високорозвинених держав, багато дослідників вважають найважливішими чинниками демократії. Демократія як політичний процес та світогляд має ціннісне навантаження і постає ознакою «людського виміру». На практиці ціннісні підходи та орієнтації виявляються в тих оцінках, які людина застосовує до обставин, політичних подій та до самої себе. Демократія, будучи політичним світоглядом, постає відображенням у свідомості громадян самого її змісту, насамперед, ідей свободи та рівності прав. Формуючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях і уявленнях про них.

Розробку проблематики демократії у її соціально-ціннісному значенні започаткував німецький дослідник Ю. Хабермас у своїх роботах: «Теорія комунікативної дії» та «Мораль і комунікація» [3]. Ціннісні аспекти демократії розвинули інші представники західної політичної науки. Для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень для загального блага [4]. На думку Ж.Бурдо, демократія нині – це і філософія, і спосіб життя, і релігія, а потім як похідне від них – форма правління [5]. За баченням відомого італійського конституціоналіста Дж. Мараніні, демократія – кінцева мета, вища цінність будь якої влади [6]. Іншими словами, при всьому різноманітті відтінків змісту демократії у ціннісних настановах західної політико-правової думки демократія, як політична та правова цінність і світоглядний ідеал, стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян. Зазначу, що цей суттєвий момент не завжди враховується при аналізі функціонування інститутів західноєвропейської демократії, особливо у випадках, коли з поля зору випадають глибинні витоки «демократичного консенсусу» у цих суспільствах, які зазнають тиску соціальних конфліктів і гострої політичної боротьби.

Для незалежної України, що обрала стратегію на інтеграцію до європейського співтовариства, утвердження демократичних цінностей означає цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного розвитку.

В період трансформаційних перетворень в Україні, коли формуються головні, засадничі складові демократичного розвитку, природно, що значна увага приділяється розбудові громадянського суспільства. Адже розвинене громадянське суспільство є складовою і передумовою демократичного доступу тієї чи іншої держави, коли ці дві складові взаємодіють між собою та формують розвинені соціально-правові відносини. Громадянське суспільство існує за умов демократії і воно забезпечує демократичність владних інститутів і загалом держави. Натомість нерозвиненість і слабкість громадянського суспільства є однією із умов існування авторитарного чи тоталітарного режимів.

Теоретичні та ціннісні засади становлення в Україні громадянського суспільства і його інституцій нині набувають все більшої ваги. Вони детерміновані, по-перше, значним поширенням та притягальністю європейських цивілізаційних цінностей, а по-друге, все відчутнішим проявом глобальної тенденції демократизації суспільних процесів, яка поступово охоплює собою все ширше коло держав і народів світу. Тим самим дана проблема має як теоретичне, так і практичне значення в контексті утвердження все більш демократичного типу міжнародного і міждержавного спілкування. Для європейських народів, як і більшості народів світу, пріоритетним виступає дотримання прав і свобод людини, міждержавного мирного та взаємовигідного спілкування як складових подальшого поступу людської цивілізації.

Більшість дослідників справедливо стверджують, що проблема формування інституту громадянського суспільства має комплексний характер. Вона поєднує не лише питання взаємодії суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами, але й діяльності політичних партій і громадських організацій, ролі засобів

масової інформації як соціального інституту тощо. Проблема має багатовимірний характер – це дотримання засад демократії та її традицій, практика демократичних процедур і вплив політичних прецедентів, дієвість інституцій громадянського суспільства та способів його взаємодії. Проблематика громадянського суспільства вже тривалий час є предметом дослідження для багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців. Слушний аналіз і огляд добrotку, що є у зарубіжній і вітчизняній політичній думці, зробила дослідниця Г.І. Калінічева у відповідних розділах колективних монографій: «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії» та «Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку», що вийшли відповідно у Національному інституті стратегічних досліджень та у Інституті європейських досліджень НАН України [7].

З огляду на тему та заради справедливості, слід зауважити наступне. Формування усталеної демократії і розвинутого громадянського суспільства в державах Західної Європи та Північної Америки мають доволі тривалу історію. Ретроспективний погляд підтверджує слушність твердження про те, що були різні періоди у даних країн, зокрема й відхилення від демократичних принципів, а в окремих із них, доволі відчутні. Проте, поступ держав західного ареалу, особливо останнього періоду, є показовим того, що демократичні цінності все відчутніше брали гору, а розвиток цих держав базується на цінностях свободи і демократії. Відомо, що демократичні цінності сформувалися в епоху Просвітництва і були політично заявлені ще під час Великої Французької революції 1789 р. «Свобода» (*Liberte`*), «Рівність» (*Egalite`*), та «Братерство» (*Fratarnite`*) стали провідними гаслами і цінностями тієї Французької революції. Певно, що сьогодні замість «братерства» скоріше стверджується «солідарність». Підкреслю, що шлях від проголошення даних гасел до їх реалізації в політичній практиці, був звивистий і доволі протяжний.

Утвердження демократичних цінностей, а разом з ними й розвитку громадянського суспільства, його інституцій в державах Західної Європи та Північної Америки набули особливої ваги та актуального звучання у період після Другої світової війни, в 1960-ті та наступні десятиліття. Вони були спричинені як викликами внутрішнього розвитку, так і проблематикою, що виходила із міжнародних відносин. Це були етапи, що пов'язувалися з повоєнними пошуками мирних альтернатив розвитку, з загостренням блокового протистояння, з широким студентським протестним рухом, а також із посиленням ініціатив по збереженню навколишнього середовища тощо. За цей повоєнний період до числа найбільших досягнень, якими пишаються держави усталеної демократії, сьогодні належать: особиста свобода громадян, свобода думки, рівність громадян перед законом, ідеологічний плюралізм, пропорційне податкування всіх громадян, чітка ув'язка держави з конституцією та розвинуте громадянське суспільство.

Доцільним буде звернення уваги читача на низку конституційних положень тих чи тих західних країн, в яких сформульовані основні права і свободи громадян. Так, в діючій Конституції Франції, що була прийнята у визначальній 1789 р., складовою частиною ввійшла Декларація прав людини і громадянина, прийнята 1789 р. В ній, як відомо, у 17 статтях зафіксовані основні права і свободи людини і громадянина. А це положення: ст. 1 про те, що «люди народжуються й залишаються вільними і рівними в правах»; ст. 2 вказує на права і невідчуженість «свободи, власності, безпеки та спротив гнобленню»; що «свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином, реалізація природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути встановлені лише законом» – констатує ст. 4. А у ст.13 стверджується підхід, що суспільні податки «повинні бути рівномірно розподілені поміж усіма громадянами у відповідності з їх статками» [8,13].

В Основному законі ФРН, розробленому та прийнятому за сприяння США, Англії та Франції 1949 р., був сформульований у першому розділі 1 каталог основних прав як системи цінностей із зобов'язанням держави поважати і захищати гідність людини. Основні права громадян визначені безпосередньо чинними. Це стало одним з найважливіших нововведень Основного закону порівняно з попередніми конституціями, каталоги основних прав яких переважно мали характер загальних програмних заяв. У ст. 1, яка належить до непорушних конституційних принципів, що не підлягають зміні, зазначається: «Гідність людини є недоторканою. Поважати її та захищати є обов'язком усієї державної влади. Німецький народ встає тому на захист непорушних і невід'ємних прав людини як основи будь-якої людської спільноти, миру і справедливості у світі» [8, 13]. Причому, з останнього речення випливає безпосередній зв'язок цієї конституційної норми зі сферою зовнішньої політики.

Офіційно проголошеною метою німецької політики у галузі прав людини було і залишається встановлення та забезпечення в країні та повсюди у світі широкого спектру громадських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав. У цьому зв'язку федеральний уряд виходить завжди з того безперечного факту, що політика у галузі прав людини починається у власній країні і тільки на цій основі може отримати довіру та підтримку на міжнародній арені. Водночас зазначає, що Німеччина, як учасниця всіх провідних міжнародних угод та конвенцій, сама також піддалася контролю з боку світової спільноти стосовно дотримання прав людини на своїй території.

То ж ці та подібні конституційні засади щодо демократичних цінностей та прав і свобод людини були і залишаються характерними для держав розвинутої демократії. Слід підкреслити, що головні демократичні цінності містяться у Хартії прав людини Ради Європи та у Хартії основних прав людини Європейського Союзу [9]. Ці документи вже стали своєрідним узагальненим каталогом непорушних принципів і демократич-

них цінностей повоєнного періоду та початку XXI століття відповідно.

Зазначу, що панєвропейські ініціативи ще в міжвоєнний період артикулювалися і були підтримані широкою громадськістю різних держав. Більше того, ці напрацювання та прихильність суспільств новим підходам стали в нагоді у наступний період. Переживши дві світові війни, держави світу засудили агресивну політику та вели пошук шляхів мирної взаємодії. В цьому контексті провідні західноєвропейські лідери відмовилися від традиційних засад протистояння у міждержавних відносинах і перейнялися проблемами єднання континенту. Однією із перших європейських новоутворених інституцій, яка стала займатися питаннями зміцнення миру та співпраці держав, проблемами утвердження прав людини була Рада Європи, заснована 1949 р. Її створення передувало формуванню Європейського об'єднання вугілля і сталі (з якого виріс нинішній Європейський Союз). Первісно Рада Європи складалася із десяти країн, а нині до її складу входило 47 держав континенту. У Статуті, прийнятому 5 травня 1949 р., були сформульовані наступні завдання: «Задачею Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» [10].

Це означало, що Рада Європи має зміцнювати демократію, верховенство права і права людини в своїх державах-членах та слугувати економічному і соціальному поступу. Окрім того Рада Європи мала сприяти розвитку та свідомості задля утвердження культурної ідентичності та розмаїття Європи і допомагати знаходити спільні рішення на виклики, з якими стикалася європейська спільнота. В той же час військово-політичні питання не входили до компетенції Ради Європи.

Одним із головних завдань Ради Європи став захист прав людини, яке сформульоване у Європейській конвенції про захист прав людини. Ця Конвенція, до якої приєдналися усі 47 держав-

членів, є міжнародною гарантією захисту основних прав та свобод. Кожен громадянин, який живе в одній з країн-членів Ради Європи, спираючись на цю Конвенцію, може звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо його подання не було взяте до уваги в національній правовій системі.

Проте, влада та вплив Ради Європи обмежується силою її переконання. Співробітництво між державами відбувається шляхом конференцій, спільних акцій, кампаній та рекомендацій. Наразі існує понад 200 конвенцій та угод, котрі є чинними лише у тих державах-членах, які їх ратифікували. Тим самим держави-члени можуть самі вирішувати, чи вони згодні з цим, чи ні, їх не можна примусити до прийняття на себе певних регулювань. Винятком є Європейська конвенція про захист прав людини, котра є певною мірою «вхідним квитком» до Ради Європи. Хто з нею не погоджується, той не може залишатися членом Ради Європи.

З 1990 р. до Ради Європи вступили держави Східної та Південно-Східної Європи й тим самим вона стала загальноєвропейською інституцією. І з цього часу вплив та політичне значення даної інституції значно зросли. Рада Європи надавала і надає підтримку колишнім державам східного блоку в побудові демократичних структур. Зокрема, Рада Європи, її комісії проводили і проводять нині моніторинг щодо демократичності виборів, розвитку і правового статусу засобів масової інформації, формування нового законодавства, дотримання основних прав і свобод людини, становлення громадянського суспільства у країнах молодшої демократії тощо. Часто про Раду Європи говорять як про попередній етап членства в Європейському Союзі, хоча з правової точки зору тут не має ніякого зв'язку. Однак ще жодна держава не стала членом ЄС, якщо вона не належала до лав Ради Європи.

Україна з 9 листопада 1995 р. є членом Ради Європи й на сьогодні вона приєдналася до понад 60 договорів та конвенцій РЄ. Серед них Європейська конвенція про захист прав людини,

Європейська угода в галузі культури, Рамкова угода про захист національних меншин та інші. Нині лише Білорусь, Косово та Ватикан не належать до Ради Європи.

Варто також зазначити, що демократичні принципи сповідує й керується ними у політичній практиці Європейський Союз. Так, у Договорі про його створення чітко зафіксовано наступне: «Союз базується на засадах свободи та демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також до верховенства права; ці засади спільно поділяють усі держави-члени».

Вже у 2000 р. Євросоюз детально виклав свої принципи в Хартії основних прав людини, яка урочисто була підписана, а пізніше стала частиною ратифікованого Лісабонського договору й стала складовою права ЄС. Тим самим з 2009 р. у Європейському Союзі логічно зведені в сукупність громадські, політичні, економічні та соціальні права європейських громадян, а також осіб, які проживають на території Євросоюзу. Ця Хартія підрозділяється на глави: «Гідність людини», «Свобода», «Рівність», «Солідарність», «Громадські права» і «Судові права». Звичайно, що Європейський Союз не винаходив і не розробляв цих основних прав, натомість вони постають швидше частиною кращої європейської спадщини [1].

Вельми показово, що кожен громадянин, який живе в тій чи тій з країн-членів Європейського Союзу чи членів Ради Європи, спираючись на Європейську конвенцію щодо захисту прав людини, може звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо його скривдила національна правова система, або, якщо його звернення проігноровано у власній державі. Скажімо, у 2007 р. від громадян низки європейських держав були подані численні позови до Європейського суду з прав людини. Так, від громадян України надійшло – 4502 позови, з Польщі та ФРН відповідно – 4211 та 1485 позовів. Європейський суд із 109 вироків, винесених у зв'язку з Україною, встановив у 108 випадках порушення прав людини і вирокі були на користь останніх; за позовами з Польщі зі 111 винесених вироків 101 був на користь

позивачів. З винесених 12 вироків за позовами з Німеччини – 7 були на користь позивачів, тобто там мали місце значно менше випадків порушення прав людини [12]. Водночас слід мати на увазі, що влада Європейського суду з прав людини також полягає в його силі переконання, адже він стосовно національних судів та урядів не має директивних повноважень.

Варто звернути увагу на те, що в країнах розвиненої демократії значно ефективніше діє вся правова система, а порушення прав людини не носять системного характеру. Цьому сприяють ціннісні засади, правова та політична культура, демократичний режим, а також громадянське суспільство. Дійсно, за всієї різноманітності систем правління, державного устрою і конфігурації партійних систем, для всіх розвинених демократій спільними знаменниками постають демократичний режим та громадянське суспільство. Зазначу, що проблеми становлення демократичного режиму у країнах Західної Європи як цінності розвиненої демократії, автору доводилося висвітлювати в одній із колективних монографій. Саме завдяки демократичному режиму та підтримці з боку влади громадських ініціатив та неурядових організацій у західноєвропейських державах вже у другій половині ХХ ст. сформувався розвинуте і структуроване громадянське суспільство. Воно взаємодіє з владою, з державними структурами і з ним влада змушена рахуватися. Ці складові кореспондуються і разом постають дієвими чинниками загальної політичної атмосфери, яка в свою чергу, постає якісною характеристикою функціонування держави та забезпечує непопущність демократичних цінностей і, відповідно, наявний суспільний лад у державі [13].

У даному контексті важливо відзначити, що у розвинених демократіях громадянське суспільство виступає рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і навіть багатьох політичних завдань. Неурядові організації, як інституції громадянського суспільства, доводять свою життєздатність та затребуваність суспільством тим, що

забезпечують надання якісних та економічно ефективних соціальних послуг. До числа останніх належать й ті, надання яких не можуть забезпечити ані держава, ані комерційні організації. Запроваджуючи інноваційні підходи до надання таких послуг, неурядові організації забезпечують організацію громадян для самостійного задоволення їх інтересів доволі часто без додаткових фінансових витрат або адміністративних зусиль з боку держави. Найпоширенішими сферами залученості громадянського суспільства стали: благодійництво та надання адресної й оперативної благодійної допомоги; представництво, комунікація та просування інтересів різних груп населення перед владою та серед політичних акторів; участь в розробці та ухваленні рішень і забезпечення тим самим більшої легітимності останніх; здійснення громадського контролю за владою та підтримка її у заходах боротьби із корупцією й іншими антисоціальними проявами.

Діючи таким чином, неурядові організації мінімізують патерналістську налаштованість громадян, стверджують та відтворюють демократичну політичну культуру, а також сприяють зміцненню суспільної стабільності. Визнаючи роль громадянського суспільства, держави розвиненої демократії системно залучають громадян та їх об'єднання до формування та реалізації державної політики в усіх сферах. Така політична практика звільняє державу від реалізації окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань із збереженням високих соціальних стандартів для населення. Скажімо, у ФРН залучення неурядових організацій дозволяє заощаджувати понад 30% вартості таких послуг для держави. Громадянське суспільство сприяє підвищенню якості політичних і правових рішень завдяки більш повному врахуванню потреб населення, альтернатив і можливих наслідків владних рішень. Залученість громадського сектора на всьому шляху від обговорення до прийняття публічно-правових рішень забезпечує останнім більш повну імплементацію їх населенням. Натомість відмова від комунікації із широкими верствами громадськості й відсторонення їх від формування

політики перетворює громадський сектор на альтернативу та конкурента владного сектору і у соціальній, і у політичній сферах, негативно впливає на рівень підтримки владних інститутів з боку населення, підриває легітимність публічних рішень та знижує готовність населення до їх виконання.

На користь саме такої практики взаємодії влади з громадянським суспільством говорять аргументи і факти економічної ефективності діяльності громадського сектора. Так, неурядові організації створюють 3–9% ВВП розвинених країн, зокрема, 5% у Бельгії, 7,9% у Канаді. Нині в громадському секторі країн Європейського Союзу працевлаштовано від 4,4% до 14% працездатного населення або принаймні п'ять осіб із кожних ста. Далі, у громадському секторі країн Євросоюзу зайнято у 10 разів більше людей, аніж у легкій промисловості, та у 5 разів більше, аніж у харчовій промисловості. В країнах Центрально-Східної Європи громадські організації залучають утричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, аніж державні та комунальні установи соціального спрямування [14, 4].

За даними, які дають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, на початку XXI ст. громадянське суспільство створило у світі понад 25 млн. оплачуваних робочих місць, це при тому, що найбільша транснаціональна корпорація створює лише 3,5 млн. робочих місць. На сучасному етапі 60% представників громадянського суспільства (включно із волонтерами) зайняті у сфері надання послуг, із них 40% зосереджені на соціальних, медичних та освітніх послугах [14, 5].

Говорячи про (західно)європейські демократичні цінності, слід підкреслити, що саме притягальність цих цінностей разом із іншими чинниками сприяли їх значному поширенню на континенті і в світі. В останнє десятиліття XX ст., за часів глибоких трансформаційних зрушень у Європі відбулися зміни самої конфігурації континентального розвитку. Зник традиційний поділ, що існував десятиліттями, на капіталістичні та соціалістичні держави. Після кардинальних змін в 1989-1990 рр. країни ЦСЄ, підписавши

договори про асоціацію з Євросоюзом, взяли курс на інтеграцію до ЄС. Цьому покликані були сприяти широкі суспільні реформи у зазначених державах. Серед взятих зобов'язань країнами-претендентами на вступ до Євросоюзу були не лише ті, що носили соціально-економічні виміри, але й такі, що мали ціннісний характер: дотримання засад демократії, прав і свобод громадян, а також підтримка розвитку об'єднань останніх. В цю площину лягали вимоги Євросоюзу до претендентів стосовно досягнення низки так званих Копенгагенських критеріїв. Крім того, кандидати зобов'язувалися прийняти та застосовувати вже існуюче право спільноти ЄС, так званий «acquis communautaire». З розширенням числа до 27 держав-членів Європейський Союз став однією із найважливіших домінант загально-континентального масштабу, де сповідують демократичні цінності [16].

Також важливо відзначити, що чинником формування та розвитку демократії, і в тому числі, інституту громадянського суспільства, у всіх державах Західної, а тепер вже й Центрально-Східної Європи, є неухильне дотримання законів, процедур і, взагалі демократичних засад та цінностей всіма державними і владними органами, політичними партіями, структурами громадянського суспільства. Можна навести різні приклади неухильного дотримування вимог закону, конституційних засад як з боку влади і її носіїв, так і політичних партій, структур громадянського суспільства. За порушення законів йшов у відставку не один міністр, за порушення правил дорожнього руху несуть відповідальність всі: від пересічного громадянина до високо-рангового чиновника.

Всі ці підходи та практику дотримання європейських демократичних ціннісних засад вкрай важливо враховувати і в нашій державі молодій демократії. Адже проголошений стратегічний європейський курс має підкріплюватися конкретними заходами, ціннісні засади мають не лише визнаватися на словах, артикулюватися очільниками владних інституцій, але й стати повсякденною політичною практикою. Процес утвердження європейських

демократичних цінностей спроможний максимально сприяти розвитку громадянського суспільства у нашій країні. Формування та сучасна розгорнута діяльність громадянського суспільства в державах об'єднаної Європи, як показано вище, є зворотною стороною демократії. Отже розбудова розвинутого громадянського суспільства у нашій країні – це складова демократичного поступу, це підтвердження належності України до культурно-цивілізаційного європейського ареалу. Вітчизняне громадянське суспільство, в свою чергу, спроможне більш повно сприяти утвердженню демократичності функціонування всіх владних інститутів і загалом Української держави.

Використані джерела та література:

1. Lijphart A. Democracies Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries. – Neu Haven, London: Neu Haven, London: ale University Press, 1984. – P. 7 – 8. 2. Латигіна Н.А. Демократія: реалії versus утопії / Монографія. – К., 2008. – С. 23 – 25. 3. Хабермас Ю. Демократія. Нравственность. Разум. Московские лекции и интервью. – М.: Academia, 1995. – 265с. 4. Schumpeter J. Capitalism, Socialism, Democracy. – N.Y.: Harper and Brothers, 1962. – P. 250. 5. Berdeau G. La democratie. – Neuchatel, 1966. – P.7. 6. Maranini G. Storia del potere in Italia. – Firenze, 1983. – P. 10. 7. Калінічева Г.І. Дослідження проблем політичної системи та громадянського суспільства у вітчизняній науці / Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг.ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с. – С.45-92; Калінічева Г.І. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст / Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Монографія. – К., 2010. – С. 322 – 343. 8. Основной Закон Федеративной Республики Германия. – Берлин. – 2007. – С.13. 9. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р. //Голос України, 10 січня

2001 р. – № 3 (2503). – С.6-8. **10.** Статут Ради Європи від 5 травня 1945 р. // Действующее международное право. Т.1. – М. 1996. – С. 707-717. **11.** Право Европейского Союза. Учебное пособие / Под ред. Кашкина С.Ю. – М.: ТК Велби, Проспект, 2009. – 304 с. **12.** Штратеншulte Е.Д. Европейський Союз. Факти та зв'язки. – С.8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edes@eab-berlin.eu>. **13.** Кудряченко А.І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвинутої демократії (на прикладі Західної Європи) / Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз / Монографія. За ред. проф. Ф.М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 399 – 422 с. **14.** Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. – К. НІСД, 2012. – С.4-5. **15.** Кудряченко А.І. Міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. Монографія, ІЄД НАН України. – К.: Фенікс, 2011. – С.72.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МІГРАЦІЇ: СТРАТЕГІЇ Й РИЗИКИ «ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА»

У статті розглядаються особливості ризиків та відповідних стратегій реагування європейських громадянських суспільств на виклики міграції.

Ключові слова: Європейський Союз, громадянське суспільство, міграція, екстремізм, цивілізаційний конфлікт, іслам, релігійний фундаменталізм, ультраправий радикалізм.

В статье рассматриваются особенности рисков и стратегий адаптации европейского гражданского общества для мигрантов.

Ключевые слова: Европейский Союз, гражданское общество, миграция, экстремизм, цивилизационный конфликт, ислам, религиозный фундаментализм, ультраправый радикализм.

The article presents a specifically trend of strategic european civil society in the process adaptation of migrants.

Keywords: European Union, civil society, migration, extremism, civilization conflict, Islam, fundamentalism.

Після Великої французької революції поняття «громадянське суспільство» поступово втілюється у суспільно-політичну практику в Європі. Відтоді під громадянським суспільством розуміється сукупність відносин, які існують у суспільстві та перебувають за межами безпосереднього впливу державних інститутів. В основі громадянського суспільства у модерних європейських державах залишається приватне життя громадян, система вільних союзів та асоціацій громадян, які гарантують реалізацію цих інтересів. Завдяки цьому громадянське суспільство є сферою політичної свободи. Тому в тоталітарних та авторитарних суспільствах громадянське суспільство залишається «слабкішим» порівняно з державними структурами.

Вільний розвиток громадянського суспільства передбачає функціонування інститутів правової демократичної держави, ринкової економіки, плюралізм різних політичних сил, наявність вільної особистості. Принаймні після Другої світової війни у такій формі громадянське суспільство з певними національними рисами ствердилося у більшості демократичних європейських держав. Цей процес співпав із активізацією розпаду колоніальних імперій та успадкування від них проблеми адаптації економічних та політичних емігрантів до соціокультурних реалій країни прибуття. Вирішення цього завдання ускладнювалося помітними цивілізаційними розбіжностями між членами європейських громадянських суспільств та ціннісно-нормативними стереотипами поведінки багатьох емігрантів.

Узагальнюючи зазначені фактори, зазначимо, що вони стосуються, передусім, специфічного ставлення до європейської моралі, права, ринкової економіки, демократичної політичної системи. Наприклад, більшість членів європейських мусульманських громад у другому-третьому поколіннях ставлять під сумнів цінність секуляризованої моралі, символом чого стала політико-правова боротьба за право для мусульманок носити хіджаби та нікаби як символи ісламської ідентичності. Також триває боротьба за легалізацію у Європі правових норм шаріату, хоча вони прямо суперечать ліберальному баченню політичного та суспільного життя. Крім того, існує ще один привід до ціннісного конфлікту, який пов'язаний із неприйняттям фундаменталістських принципів поширення ринкової економіки на усі сфери суспільного життя.

Водночас розвиток процесу європейської інтеграції поставив на порядок денний питання виникнення та розвитку європейського наднаціонального громадянського суспільства. Потужним поштовхом до цього стало створення спільних європейських інститутів, покликаних захищати інтереси європейців. Одночасно з цією тенденцією у більшості західноєвропейських держав виникає проблема неадаптованості емігрантських громад до умов життєдіяльності європейських структур громадянського суспільства. Інтенсивні потоки еміграції загострили питання пристосування нових європейських громадян до традиційних умов функціонування грома-

дянських суспільств у Європі. Реакцією на це стало визнання правлячими європейськими елітами доцільності збереження, насамперед, національних громадянських суспільств, навіть за рахунок часткової відмови від проекту «поглиблення» європейської інтеграції й посилення наднаціональних владних структур. Утім, навколо цієї тенденції триває запекла політична дискусія.

Німецький соціолог У. Бек чимало уваги приділяє становленню «космополітичної Європи» як вагомого результату європейської інтеграції [1, 33]. Він відстоює концепцію «мультикультурності» як головної стратегії адаптації емігрантів до умов функціонування Європейського Союзу. Але зазначена стратегія була поставлена під сумнів реальними історичними подіями.

Шок від терактів 11 вересня 2001 р. спонукав колишнього державного секретаря США М. Олбрайт дослідити взаємозв'язок між релігією і світовою політикою [6, 51]. Головною проблемою співіснування ісламу та інших світових релігій вона вважає незавершеність процесу модернізації традиційних мусульманських суспільств та ісламу загалом. Адже навіть визнаючи помітну соціокультурну специфіку «європейського ісламу» як феномену життя емігрантських громад, насамперед, у «старих» країнах-членах Євросоюзу, навряд чи можна вести мову про його незворотну модернізацію.

Відносини між європейцями та мусульманами тлумачаться по-різному. Відомий італійський експерт з питань історії ісламу Ф. Кардіні вважає, що джерелом міжкультурної ворожнечі християн і мусульман є взаємне непорозуміння як результат конкуренції інтересів та способів життя [3, 35]. Досить суперечливими є оцінки стану і перспектив розвитку мусульманських громадянських суспільств у європейських країнах [5, 117]. Зокрема, контраверсійними є характеристики ступеня впливу прихильників ісламського фундаменталізму у середовищі європейських мусульман та їхні зв'язки з арабською спільнотою.

Стрімкий розвиток процесу глобалізації, принаймні до часу початку світової економічної кризи восени 2008 р., зробив досить популярною тезу про домінування мультикультурності. Зазначена тенденція розглядалася як сутнісний елемент нової політики ідентичності, пов'язаної із гарантуванням широких

громадянських прав різним меншинам [12, 44]. Реалізація відповідного політичного курсу відбувається в умовах досить гострої суспільно-політичної дискусії щодо основних тез «зіткнення культур», які відстоював С. Гантінгтон [2, 37]. Ці ідеї були перенесені у площину проблем функціонування мультикультурних демократичних суспільств. Оптимісти вважають, що за нових історичних умов можливо забезпечити мирне співіснування та співпрацю громадянських суспільств як результату історичного розвитку національних демократичних держав та мультикультурних структур [14, 31]. Більш інформовані оптимісти, або реалісти, навпаки, аргументовано доводять, що така толерантність є даниною політичній коректності, а насправді більше нагадує утопію. Зокрема, А. Сен пише про ризики конфлікту культур всередині мультикультурних громадянських суспільств [17, 69].

Юлія Кристева теж акцентує увагу на дилемі: чи зможемо ми тісно й пристрасно жити з іншими, жити інакшими, не вдаючись до остракізму, ні до нівеляції? [4, 8]. Авторка зазначає, що «чужинець це людина, в якій під панциром активіста чи "працівника-імігранта" зідрано шкіру», адже йому «постійно доводиться відчувати на собі ненависть інших» [4, 13]. З іншого боку, «необхідність жити з іншим, з чужинцем, ставить нас перед можливістю чи неможливістю бути інакшим» [4, 22]. Імігрант приречений не розмовляти рідною мовою. Водночас «чужинець – це той, хто працює. Тоді як автохтони цивілізованого світу, розвинених країн, вважають важку працю рідною вольгарною і набирають аристократичного невимушеного й вередливого вигляду, чужинця ви впізнаєте по тому, що він досі вважає працю цінністю» [4, 27]. Внаслідок такого статусу чужинця риторичним стає питання, що важливіше «права людини чи права громадянина?» [4, 125]. Це питання особливо загострюється, коли нові прибульці не відмовляються від своєї ідентичності, що європейці мають нагоду спостерігати зараз.

У 2010 р. німецький соціал-демократ Тіло Сарацин випустив книгу «Німеччина самоліквідується» [19, 1]. На його думку, політика мультикультурності заперечує модерну німецьку ідентичність. Зазначений факт визнала бундесканцлер А. Меркель, яка реалізує курс на пріоритет адаптації емігрантів до німецьких

соціокультурних цінностей. Але цей надзвичайно складний процес залишається суперечливим та не може вважатися незворотнім.

Європейські консерватори вважають, що розширений Європейський Союз перетворився на конгломерат народів, культур, цінностей. За цим стоїть розпад християнської Європи, ідентичність якої фактично ніяк не зафіксована навіть у нормотворчих документах Європейського Союзу. Внаслідок втрати віри руйнуються засади громадянського суспільства. Але поки що воно залишається важливою складовою фундаменту європейських національних держав. З іншого боку, використання існуючих структур громадянських суспільств як інструменту адаптації емігрантів натикається на культурні бар'єри.

Постмодерн заперечує соціальні технології відродження християнської моралі та цінностей. Відкритим залишається питання, чи здатне «відкрите європейське суспільство» на рівних конкурувати із суспільними цінностями емігрантських громад з іншою культурою, ментальністю, цінностями і вірою? Адже нетерпимість фундаменталістської частини мусульманських громад видається сильнішою за толерантність секуляризованих європейців. Мусульмани у європейських країнах видаються сильнішими духом за псевдохристиянську Європу. Адже європейські костели перетворюються на музеї, а монастирі на готелі. Натомість досить активно будуються мечеті. Навіть у консервативній Швейцарії не вдалося остаточно заборонити побудову нових мечетей.

Німецьких громадян часто захоплюють у заручники у мусульманських країнах. Праві популісти у багатьох західноєвропейських країнах наполягають на квотуванні міграції. Але, попри дію шенгенських норм і правил, міграційне законодавство залишається у сфері компетенції національних держав. Правда, нормальною ситуацію навряд чи можна вважати. Європейські праві радикали ідентифікують себе у ролі борців за свободу народів від «європейської імперії» у форматі Європейського Союзу.

22 липня 2011 р. норвежець Андерс Брейвік заради цього здійснив теракт у Осло, жертвами якого головним чином стали емігранти. Ретельне слідство так і не знайшло фактів, які могли довести версію про існування терористичної організації, яка допомагала

Брейвіку скоїти злочин. Звичайно, у правоекстремістських колах багатьох європейських країн вистачає тих, хто симпатизує поглядам Брейвіка, але ці люди поки не наслідують його фанатизм. Останній став приводом для психіатричного обстеження підсудного. У результаті наприкінці серпня 2012 р. було винесено вирок – фактично пожиттєве ув'язнення, яке перетворило Брейвіка на «найдорожчого» за витратами на утримання норвезького в'язня [9, 8].

Показово, що особисто підсудний наполягав, аби його судили як психічно здорового. У такому разі він мав би принаймні теоретичні шанси «за добру поведінку» за амністією вийти із в'язниці до кінця життя. Натомість у випадку засудження як психічно хворого, Брейвіку загрожувало б довічне ув'язнення у закритій психічній лікарні. Смертної кари у Норвегії немає, хоча після цього злочину відновилися дискусії щодо доцільності її запровадження.

Влада Норвегії намагається мінімізувати пропагандистський ефект для ідей Брейвіка. Позаяк в умовах економічної кризи у багатьох європейських країнах загострюються відносини між християнами і мусульманами. Найбільш поширені антиісламські настрої у Франції, де мешкає найбільша кількість мусульман у Європі. Приводом до цього став також випадок із Мухаммедом Мера, який у розпалі президентських перегонів 2012 р. із релігійних мотивів вбив п'ятьох французів у місті Тулуза [10, 4].

Свою стурбованість інтенсивним поширенням радикальних ісламістських ідей демонструють й спецслужби Німеччини. У квітні 2012 р. вони змусили гамбурзьке книжкове видання відмовитися від контракту на друкування Корану. Адже радикальна мусульманська секта салафітів планувала роздавати його примірники безкоштовно з метою пропаганди своїх ідей. Міністр внутрішніх справ федеральної землі Нижня Саксонія християнський демократ Уве Шюнеманн засудив спробу салафітів безкоштовно роздавати свою ісламістську версію¹ Корану [18, 7]. Водночас арабіст Вільного університету Берліну Ангеліка

---

¹ Салафітська версія Корану «узаконює» його переклад з арабської мови на інші мови народів, які мають добровільно або насильно прийняти іслам.

Нойвірт визнає, що Коран є частиною сучасної європейської ідентичності [15, 7]. Зазначена теза дратує як прихильників консервативного християнського варіанту європейської ідентичності, так і adeptів тотальної секуляризації.

На цьому фоні загострюється інформаційна війна між європейськими громадянськими суспільствами та ісламськими радикалами. Відомий німецький експерт з питань суспільної безпеки Георг Бернд стверджує, що «сакральні» тексти ісламістів ставлять за мету створення до 2020 року Халіфату, складовою якого має бути й Європа [7, 40].

Заплановане завершення наприкінці 2014 р. активної військової фази операції НАТО в Афганістані, якщо звичайно після президентських виборів у США 6 листопада 2012 р. не буде зроблено чергових коректив, може підштовхнути до радикалізації політичного ісламу. Особливо це буде актуальним у разі повернення до влади, принаймні у пуштунських районах Афганістану, талібів. Але своєрідним полігоном для зазначеної стратегії є держави Магірību. «Постреволюційні» країни Північної Африки опинилися під посиленням впливом радикальних ісламістів. Звичайно, навіть попри зміцнення їхніх позицій у Єгипті та Лівії, вони вимушені рахуватися із світськими та прозахідними політичними силами, які також наявні у цих країнах.

Важко не помітити тенденції приходу до виконавчої влади у Марокко, Тунісі, навіть у «Перехідній національній раді» Лівії політиків, які були помічені у прихильності до інтегрального ісламу. Вже навіть з'явився конкретний проект створення на ісламістських засадах «Союзу держав Магірību», який теоретично може стати праобразом Халіфату. Утім, із цього ланцюга поки що випадає Алжир, котрий за майже двадцять років громадянської війни, здається, послабив ці настрої у своєму суспільстві.

Крім того, потужною альтернативою проекту Халіфату, хоча й з певними запереченнями та припущеннями, залишається Туреччина. Навіть там поступовий та обережний відхід від моделі демократії під захистом військових повернув до влади поміркованих ісламістів. Вони час від часу схиляються до своїх колишніх ідеалів. Принаймні такий ризик треба враховувати. Тим паче, що «турець-

кий шлях» для мусульманських країн не є універсальним. Його спробував адаптувати до своїх умов Пакистан, де армія досі залишається оплотом хай і не зовсім демократичної, але світської республіки. Однак, перманентне протиборство із пакистанськими військовими стало однією із причин того, що пакистанські ісламісти є чи не найбільш палкими прихильниками створення глобальної ісламської громади, яка житиме у одній мусульманській імперії – Халіфаті, причому під захистом пакистанської ядерної зброї.

Але чи не найбільшою перешкодою на шляху реалізації стратегії створення ісламського Халіфату є міжконфесійне протистояння у мусульманському світі. «Арабська весна» стимулювала у більшості із 22 арабських країн внутрішні громадянські війни між сунітами та шіїтами [16, 47]. Кожна із конфесій має своїх радикалів, здатних поховати проект відродження Халіфату. Отже, усі зазначені стратегії одночасно взаємодіють на Близькому Сході та переплетені у тугий «Гордіїв вузол» конфліктів й протиріч, які виходять за межі регіону й набувають глобального значення. Адже навіть теоретична перемога однієї із зазначених стратегій може суттєво змінити глобальну розстановку сил. У найближчі десятиліття зазначені стратегії й надалі конкуруватимуть між собою.

Стратегією європейських ультраправих можна вважати спроби посилення протидії цим тенденціям. Правий націоналістичний сектор у Європейському парламенті 2004 р. складав 57 депутатів, а 2009 р. формально скоротився до 54 депутатів [11, 78]. Але незаперечним є посилення впливу правих популістських партій на національному рівні в країнах Євросоюзу, особливо потужно уражених економічною кризою.

У країнах «старої» Європи проблема адаптації мусульманських громад до світського європейського громадянського суспільства є особливо гострою. Наприклад, у Австрії це «Австрійська партія свободи». У Бельгії мова йде про партію «Фламандський інтерес» та «Список Дедекера». На рівні місцевих органів самоврядування після травневих 2012 р. виборів впливовою силою стала «Британська національна партія». Регулярним учасником коаліційних політичних процесів у Нідерландах стала права популістська «Партія свободи» Герта Вендерса. У Франції

лідер «Національного фронту» Марін Ле Пен на президентських виборах у квітні 2012 р. набрала 18% голосів під гаслами виселення неадаптованих емігрантів із Франції. У Італії аналогічні позиції відстоює «Ліга Півночі» та «Альтернативний соціальний список Муссоліні». У Данії на аналогічних ідеологічних позиціях стоїть «Датська народна партія», яка ініціювала появу 2005 року карикатур на пророка Мухаммеда в датській пресі [13, 58].

У країнах «нової» Європи правий популізм наразі є більше формою протесту проти наслідків європейської інтеграції цих держав. Натомість ксенофобські настрої, зважаючи на невелику кількість мусульман у цих країнах, більше стосуються «ворожих сусідів», антисемітизму та ромів. Але відповідні ідеологічні партії посилюють свої позиції у внутрішній політиці цих країн. Наприклад, у Болгарії це коаліція «Атака», у Латвії це партія «Родина і свобода», у Литві це партія «Порядок і справедливість», у Польщі це «Ліга польських родин», у Греції партії «Народно-православний заклик» та «Золотий світанок», у Румунії це партія «Велика Румунія», а в Угорщині це «Рух за кращу Угорщину» [12, 242]. Посилення рівня популярності зазначених партій також обумовлюється демографічними причинами, пов'язаними зі старінням європейських суспільств.

Усіх європейських правих популістів об'єднують ідеї громадянства на основі крові і землі, а не формування політичної багатокультурної нації. Їхньою ідеологічною основою є расизм, мілітаризм, гомофобія, критика глобалізації та європейської інтеграції, неприйняття емігрантів. В умовах політичних турбулентностей, викликаних економічною кризою структури європейських громадянських суспільств на національному та наднаціональному рівнях демонструють незначну ефективність у виконанні ролі інструмента адаптації емігрантських громад до європейських норм і цінностей. Розмитість ідеологічних установок правих популістських партій дає їм можливість використовувати електоральний потенціал традиціоналістів та консерваторів. Внаслідок цього реальним є виклик згорання структур «вільних суспільств» у Європі. Принаймні поки що немає універсальної стратегії, здатної вирішити питання ефективної адаптації емігрантів до європейської ідентичності.

Навпаки, домінування стратегії витіснення ісламських фундаменталістів у гетто європейських міст є способом поведінки страуса перед викликом небезпеки. Подальше посилення європейських правих радикалів також може відкрити шлях до прямого зіткнення ісламських фундаменталістів та правих екстремістів у Європі.

Використані джерела та література:

1. Бек У. Космополитическая Европа: реальность и утопия // Свободная мысль. – 2007. - №3. – С. 31-45.
2. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – 474 с.
3. Кардини Ф. Европа и ислам. История непонимания. – СПб., 2007. – 330 с.
4. Кристева Ю. Самі собі чужі / Пер. з фр. – К., 2004. – 262 с.
5. Малащенко А. Исламская альтернатива и исламистский проект. – М., 2006. – 221 с.
6. Олбрайт М. Религия и мировая политика / Пер. с англ. – М., 2007. – 352 с.
7. Bernd Georg. Terrorziel Deutschland. Strategien der Angreifer Szenarien der Abwehr. – Berlin, 2011. – 286 S.
8. Götz Irene. Deutsche Identitäten. Die Wiederentdeckung des Nationalen nach 1989. – Köln, 2011. – 386 S.
9. Frankfurter Allgemeine Zeitung – 2012. – 27 August.
10. Frankfurter Rundschau. – 2012. – 8. Mai.
11. Hentges Gudrun, Platzer Hans-Wolfgang. Europa – quo vadis? Ausgewählte Problemfelder der europäischen Integrationspolitik. – Wiesbaden, 2011. – 276 S.
12. Meining Stefan. Eine Moschee in Deutschland. Nazis, Geheimdienste und der Aufstieg des politischen Islam im Westen. – München, 2011. – 316 S.
13. Meyer Thomas. Identitätspolitik. Vom Missbrauch kultureller Unterschiede. – Frankfurt-am-Maine, 2002. – 325 S.
14. Müller Harald. Das Zusammenleben der Kulturen. Ein Gegenentwurf zu Hantington. – Frankfurt-am-Maine, 1998. – 450 S.
15. Neuwirth Angelika. Der Kofan – ein Teil Europas? // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2012. – S. 7.
16. Nordhausen Frank, Schmidt Thomas. Die arabische Revolution. – Berlin, 2011. – 216 S.
17. Sen Amartya. Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kultur gibt. – München, 2006. – 320 S.
18. Schünemann Uwe. Die salafistische Herausforderung // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 2012. – 7. April. – S. 10.
19. The Man Who Divided Germany [Electronic resource]. – Regime of access: [http:// www.spiegel.de/international/ topic/thilo_sarrazin/](http://www.spiegel.de/international/topic/thilo_sarrazin/)

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ПЕРСПЕКТИВИ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено процесам глобальної демократизації як провідним і системотворчим у сучасних міжнародних відносинах. Розглянуто історичну перспективу формування демократичного світового суспільства й виділено його основні характеристики. Розроблено й обґрунтовано релятивістське бачення демократії.

Ключові слова: система міжнародних відносин, світове суспільство, демократія, авторитаризм, тоталітаризм

Стаття посвящена определяющим и системообразующим процессам современных международных отношений – процессам демократизации. Рассмотрена историческая перспектива формирования демократического мирового сообщества и сформулированы его основные черты. Разработано и обосновано релятивистское видение демократии.

Ключевые слова: система международных отношений, мировое общество, демократия, авторитаризм, тоталитаризм

The article is on the global democratization as a key process of modern international relations. The historical perspective of democratic world society and its main characteristics are outlined. The relativistic vision of democracy is elaborated.

Key words: international system, world society, democracy, authoritarianism, totalitarianism

Суспільно-політичні перетворення неможливо ані здійснити, ані зрозуміти без врахування тих міжнародних умов, в яких вони відбуваються. Існує залежність між рівнем інтегрованості

міжнародних відносин та ступенем їх впливу на процеси соціальної трансформації в окремих суспільствах: чим вищий рівень інтегрованості – тим більший вплив, тим більше міжнародні відносини з трансформаційного контексту перетворюються на трансформаційний чинник. Зокрема, історично нещодавня поразка тоталітаризму, значною мірою, була зумовлена саме міжнародними чинниками: націонал-соціалістичний (фашистський) тоталітаризм зазнав поразки у війні; комуністичний тоталітаризм не витримав міжнародної конкуренції з ворожим блоком і розпався; ліберальний тоталітаризм поволі відступає до свого євроатлантичного цивілізаційного та геополітичного осередку внаслідок відторгнення цієї ціннісно-ідеологічної системи (останньої глобальної ідеології) більшістю народів світу.

Виникнення та подальша еволюція тоталітарних устроїв і практик була глобально зумовленою, адже кожен конкретно-історичний тоталітаризм мав на меті трансформацію всього світу і всієї системи міжнародних відносин за відповідним ціннісно-ідеологічним зразком – планував здійснити свою «світову революцію». Глобалізація – принаймні на її нинішньому етапі, коли глобально нав'язуються, поширюються й наслідуються суто ліберальні ринково-демократичні моделі – цілком може вважатися «світовою революцією лібералів». Оскільки тоталітаризм ще остаточно не подолано, то базові схеми тоталітарного мислення зберігають свою актуальність. Одна з цих схем полягає у «фіналістському» баченні історичного процесу – припущенні існування постісторичного соціального стану «кінця історії», в якому цілковито запанує одна система цінностей та відповідний їй політичний устрій, а також припиняться війни й встановиться «вічний мир». Ідеї щодо винятковості ліберальної демократії та ринкової економіки, твердження про їх безальтернативність можуть вважатися яскравим зразком тоталітарного мислення, який у свій час буде поміщений до музею тоталітаризму разом зі «світовою диктатурою пролетаріату» чи «світовим расовим порядком».

Демократія аж ніяк не причетна вічності – це всього лише один з можливих політичних устроїв, котрий, як і все, що коли-

небудь виникало, приречений на занепад і зникнення. Серед причин неминучої загибелі будь-якої демократії передусім привертають увагу: олігархізація – розпад внаслідок вкрай нерівномірного розподілу суспільно-політичних ресурсів; охлократія – розпад внаслідок ірраціонального й некерованого «панування натовпу»; міноритизація – розпад внаслідок фрагментації «демосу» на ворогуючі й несумісні меншини.

Сучасна постбіполярна система міжнародних відносин визначається як інтеграційна, тобто головною формо- і структуро-творчою силою в цій системі постає інтеграція. Саме вона формує основні риси постбіполярності: глобалізацію, регіоналізацію, зміну парадигми безпеки, яка (зміня) полягає у зростаючій перевазі колективно-безпекових форм над національно-безпековими, а також «розпорошені» війни до рівня локального конфлікту, глобального тероризму та напівполіційних операцій з підтримання миру. Серед цих рис і глобальна демократизація, яка є інтеграційно зумовленою, адже демократизованими можуть бути лише глибоко інтегровані міжнародні відносини.

Міжнародна інтеграція не належить до неспрямованих, історично «сліпих» процесів. Вона містить у собі всеосяжну соціальну модель, втілення якої ознаменує завершення тривалого історичного періоду еволюції міжнародних відносин. Йдеться про теоретичну модель, або ідеальний тип «світового суспільства». І, власне, в рамках цього суспільства глобальна демократія й глобальне громадянське суспільство мають історичну перспективу.

Теоретична модель «світового суспільства» характеризується послідовністю таких властивостей. По-перше, держави або взагалі відсутні, або існує одна «світова держава», або ж інститут державності зведено до статусу решти учасників міжнародних відносин. По-друге, існує єдиний глобальний суспільний устрій як на міжнародному, так і локальних рівнях. По-третє, міжнародні відносини у рамках світового суспільства є комплексними й багатомірними. По-четверте, світовому суспільству притаманна єдина ціннісна система. По-п'яте, у цьому ідеальному типі міжнародних відносин існує розвинена глобальна нормативно-

інституційна мережа-надбудова, управлінсько-регулююча роль якої у глобальному управлінні є вирішальною порівняно з нормативно-інституційними системами нижчих рівнів. Нарешті, даному ідеальному типу міжнародних відносин притаманний максимально високий рівень інтеграції та взаємозалежності.

Світове суспільство формується за схемою, яка простежується у більшості соціотворчих контекстів. Так, повинен бути соціотворчий процес, який згуртовує суб'єкти суспільних відносин у цілісне соціальне об'єднання; «центр сил», який свідомою політичною діяльністю та власними ресурсами творить соціум; соціотворчий стандарт, за яким суспільство розбудовується. Сучасні міжнародні відносини є царинною формування світового суспільства. Визначальним соціотворчим процесом є інтеграція; визначальною соціотворчою силою – передусім великі держави євроатлантичної спільноти та їх об'єднання; визначальною формою соціотворення – демократія. Демократичне світове суспільство можливе за виконання двох необхідних умов: 1) встановлення демократії на глобальному рівні; 2) встановлення національних демократій у переважній більшості країн світу. Оскільки між цими двома необхідними умовами не існує необхідного зв'язку, то цілком можливі варіанти часткової демократизації світової політики. Демократичне світове суспільство – це лише історична можливість, «формулою» цього суспільства є: «національні демократії + глобальна демократія».

Світове суспільство набуває форми політичного устрою тих країн, які це суспільство формують. Поширюючи власний політичний устрій на решту країн світу, домінуючі держави світ-системного ядра: по-перше, отримують ефективний засіб контролю; по-друге, досягають суттєвих конкурентних переваг; по-третє, уніфікують об'єкти домінування, полегшуючи управління ними; нарешті, через власні зразки політичної організації, індоктринують країни-об'єкти домінування. Таким чином, глобальне поширення демократії не слід вважати ані «даром євроатлантичних богів», ані запозиченням «передового досвіду» євроатлантичного світу. Передусім, йдеться про залучення державами цього світу одного з

найефективніших засобів домінування, котрий виключає, або зводить до мінімуму, насильство, роблячи об'єкт домінування цілковито залежним від зовнішніх цінностей та організаційних зразків. Врешті респт, навіщо безпосередній примус, коли можна визначати правила існування, здійснюючи опосередкований контроль – утримувати маріонетковий режим дешевше, ніж окупаційну армію чи колоніальну адміністрацію (та й відповідальність жодної).

Владно-силовий центр сучасних міжнародних відносин komponується переважно західноєвропейськими та північноамериканськими демократіями євроатлантичної геополітичної сфери. Ці (ринкові та ліберальні) демократії, подолавши в біполярному протистоянні альтернативну модель світоустрою, запропоновану і частково втілену комуністичним тоталітаризмом, надають політичні, економічні, правові, культурні зразки глобальної інтеграції, виступаючи водночас її «двигуном». Посткомуністична трансформація у сучасному міжнародному суспільстві фактично є тотальною трансформацією цих напівпериферійних соціумів за соціальними стандартами євроатлантичного центру сил.

У ціннісно-ідеологічному сенсі глобальна демократизація передбачає «боротьбу за визначення демократії», тобто ідейну боротьбу кожного окремого національного суспільства й держави за право самим визначати: чим є для них демократія, виробляючи власні національні стандарти розбудови й оцінки цього політичного устрою. Протилежною є політико-ідеологічна ситуація зовнішнього контролю й диктату, коли стандарти розбудови та критерії оцінки демократії нав'язуються і диктуються із-зовні домінуючими державами та силами регіонального й глобального гегемонізму. У цьому випадку йдеться про ціннісну залежність, ідеологічний контроль, політичну підлеглість. Загалом, до багатьох різновидів демократії – античної, прямої, республіканської, представницької, конституційної, ліберальної, глобальної та інших – варто додати ще одну – природню демократію. Йдеться про таку форму, яка органічно зростає на відповідному національному ґрунті, керуючись власними, а не ззовні нав'язаними стандартами й критеріями.

Розуміння історичних перспектив глобальної демократії та глобального громадянського суспільства потребує вироблення релятивістського погляду на політичні устрої. Згідно з цим баченням демократія та авторитаризм є реально-історичними устроями, які комплементарно та конкурентно взаємодіяли упродовж історії людства, компенсуючи вади одне одного. Усі політичні устрої можуть бути винесені на аналітично-інтерпретаційний спектр, де «ідеальні» (тобто такі, що не можуть бути цілковито втіленими) устрої – тоталітаризм й анархізм – дві екстремні точки, а реальні устрої вважаються комбінуванням у різних структурних пропорціях демократичних й авторитарних елементів. Авторитарні елементи утримують суспільство від скочування до хаосу і безладу, а демократичні – від скочування до тоталітаризму. У рамках демократичного устрою, авторитарні організаційні елементи не лише можливі, але й необхідні. Авторитаризм також неможливий без демократичних організаційних елементів. Загалом, реальне політичне життя не знає «чистих форм» – воно еклектичне й плюралістичне.

Політичний устрій доцільно оцінювати не на основі дихотомії «демократія/авторитаризм», а на підставі ширших критеріїв, серед яких: успішність вирішення дилеми соціального хаосу і соціального порядку [2, 29]; забезпечення виживання держави на міжнародній арені та максимально високого статусу в міжнародних відносинах; ефективне управління (позитивним вважається той політичний устрій, за якого управління здійснюється найефективніше); гуманність (гуманним вважається той політичний устрій, за якого кількість людей, котрі не згодні з ціннісними засадами цього устрою та неспроможні існувати в його структурних рамках, тобто кількість «еретиків» та «ізгоїв», є мінімальною).

Найкоротшим шляхом до компрометації певної системи цінностей та відповідного політичного устрою є їх «обожнення». Крім того, це шлях до тоталітаризму, який полягає у тотальному підпорядкуванні суспільства винятково одній системі ідеологічних цінностей та цілковитому (тотальному) витісненні з суспільного життя всіх ціннісних (культурних) та організаційних

(структурно-поведінкових) зразків, що суперечать цій системі. Тому й тоталітаризм є насильницькою та примусовою політичною практикою, що скеровується ціннісним монізмом. Головним ворогом тоталітаризму є ціннісний плюралізм, а не ринок, демократія, свобода, громадянське суспільство чи ще щось з лексикону лібералів. Сильну державу також не варто ототожнювати з тоталітаризмом, адже тоталітарною вона стає лише тоді, коли перетворюється на засіб примусового втілення якоїсь однієї системи ідеологічних цінностей та витіснення й винищення всього альтернативного цій системі. Життя в усіх його проявах (включно з політикою) плюралістичне та еkleктичне, його неможливо перебудувати за якимось одним зразком, однак мало що заважає спробувати це зробити. Ось так і виникає «загроза чистих форм», коли реальне (плюралістичне й еkleктичне) суспільство намагаються перетворити на ідеологічно та організаційно стерильний витвір тоталітарної уяви.

Демократії, як і авторитаризми, бувають різними. У найбільш мінімалістському сенсі, демократія – це всього лише правління більшості, а авторитаризм – меншості. Тому й чимало залежить від моральних, культурних, політичних якостей цих більшості й меншості. Неважко уявити ситуацію політико-системного вибору, коли суспільству необхідно обирати між авторитаризмом, у якому ключову роль відіграють патріотичні й самовіддані військовики та національно свідомі фахівці-технократи, і демократією, провідники якої – корупціонери, пройдисвіти, кримінальні злочинці. Очевидно, що демократія, в якій більшість є морально деградованою, бездуховною та споживацькою, програватиме у моральному та функціональному сенсах авторитаризму, правляча меншість котрого складатиметься з людей мужніх, відповідальних, невідкупних та порядних. Загалом, і у випадку демократії, і у випадку авторитаризму все залежить від якостей тих, хто приймає й втілює політичні рішення.

Попирення демократичних устроїв приносить не лише позитивні результати, а демократія, якщо й благо, то не абсолютне, тобто благо, але не завжди і не для всіх. Особливо, коли йдеться

про такий різновид демократичного устрою як олігархія, що небезпечно розповсюдився пострадянськими теренами. Демократія, в якій більшість різновидів політичних ресурсів монополізовано невеликою кількістю учасників політичного процесу, однак збережений увесь нормативно-інституційний каркас цього політичного устрою, є олігархією. Демократія – це не лише певний спосіб інституціоналізації політичного устрою, вона ще й вимагає відповідного розподілу ресурсів та ціннісного забезпечення. В разі, коли ресурсний розподіл буде нерівномірним, а цінності не викликать ентузіазму й нав'язуватимуться із-зовні, отримуємо таку форму реальної демократії як олігархія – ідеальний об'єкт домінування та експлуатації в рамках однополюсного світового суспільства.

Олігархічна верхівка просто приречена на національну зраду. Вона об'єктивно неспроможна створити широку соціальну базу у власному суспільстві, оскільки обікрала більшу частину населення своєї країни. Тому нічого не залишається, окрім як звернутися до зовнішньої підтримки, перетворившись на маріонетки в руках зовнішніх великодержавних ляльководів. Доволі часто політична боротьба в олігархічних демократіях напівпериферії чи периферії є всього лише «віною маріонеток» – конфліктом представників (агентів) зовнішніх сил, котрі, захищаючи інтереси цих сил та ігноруючи національні інтереси, розколюють національні політичні системи, підживляють їх ефективність, перетворюють на системи антинаціональні.

Функціональна і стабільна демократія ніколи не зросте на соціальному розколі – вона потребує більш-менш рівного і справедливого розподілу ресурсів [1, 86, 226, 228]. Саме тому в олігархічній пропаганді наголос робиться або на «сліпій» вірі в демократію, або на її нормативно-інституційно-процедурних аспектах, у той час як ресурсно-розподільча проблематика свідомо ігнорується. Проте, передусім демократія є певним розподілом ресурсів між громадянами. Для ефективного функціонування цього політичного устрою (саме для функціонування, а не легітимації) цінності «рівності» й «справедливості» важать навіть більше, ніж цінність

«свободи». Винятково рівний розподіл політичних ресурсів між усіма суб'єктами політичного процесу уможливить функціональну демократію та унеможливить її виродження в бюрократію (клептократію), охлократію, міноритократію (правління меншин).

Демократія і демократизація можуть бути успішними за однієї умови – опору суспільства, спроможності (ресурсної) й готовності (ціннісної) громадян захищати свої інтереси. Таким чином, з трьох груп передумов функціональної демократії – ресурсних, ціннісних, інституційних – найбільше значення мають перші дві. Варто зауважити, що елітаристське суспільство, більшість членів якого люди бідні, боягузливі, бездіяльні, котрі не усвідомлюють своїх інтересів та неспроможні їх захистити, навряд чи коли-небудь збудує ефективну демократію. Тому головною економічною передумовою демократії є не рівень економічного розвитку й не обсяг національного багатства, а характер його розподілу. Демократичний устрій утверджується на більш-менш рівному розподілі, а не високих темпах зростання економіки.

Олігархічна демократія виникає в суспільствах цілковито позбавлених опірності; у суспільствах, котрі будь-який злочинець може пройти «наскрізь» і повернутися назад вже багатієм та лідером нації. Тому, підтримка й розвиток так званого громадянського суспільства має сенс лише тоді, коли це сприятиме зростанню «загальносуспільної опірності». Якщо ж громадянське суспільство слугуватиме переважно для імітації демократичного процесу (олігархія – це не лише демократія для бідних, але й імітаційна демократія) чи виступатиме каналом зовнішніх впливів для сил глобального й регіонального гегемонізму, то його розбудова не лише непотрібна, але й шкідлива.

Громадянське суспільство зазвичай визначається як сегмент політичної системи, котрий протистоїть державі – структурно розмаїта соціальна сфера, що компонується автономними організаціями та інституціями і в якій укорінена громадянська свідомість. Однак, принаймні у випадку напівпериферійних країн, таке розокремлення виглядає штучним, оскільки важко уявити структури громадянського суспільства, які б не регулювалися і

не підтримувалися державою. Тут радше йдеться про соціальне відгалуження держави, яке завдяки певному потенціалу самоорганізації не потребує безпосереднього державного втручання.

Доречно наголосити, що будь-яка демократія є керованою. Існування інституту держави передбачає функцію управління всіма суспільними процесами, у тому числі й демократичними. Демократія є політичним еквівалентом ринку. Вона також потребує державного втручання й регулювання, ступінь та інтенсивність яких бувають різними і залежать від історичних часів та соціальних контекстів. Головне не те, що демократія керується, адже це неминуче, а те – хто здійснює керівництво? Найгіршим є варіант зовнішнього управління, коли національна демократія управляється із-зовні в інтересах домінуючих держав та сил глобального й регіонального гегемонізму. Причому, слід зауважити, що громадянське суспільство є одним з найефективніших каналів такого зовнішнього впливу, який здійснюється засобами: створення й спонсорування фіктивно незалежних інституцій громадянського суспільства; надання грантів та інших форм фінансової підтримки (заохочення «грантожерства»); провокації та організації різноманітних політичних дискусій і протестних рухів.

Беззастережна віра в те, що існує сегмент суспільства, котрий своєю цілковитою особистістю протистоїть загрозі державного авторитаризму, може мати цілком негативні наслідки. Зокрема, під прикриттям ідеї незалежності інститутів громадянського суспільства, зовнішніми гегемоністськими та внутрішніми деструктивними силами може інспіруватися утворення та підтримуватись функціонування фіктивно незалежних громадських організацій, які фактично здійснюватимуть підривну антидержавну діяльність. Якщо посткомуністичне суспільство і потребує чогось у громадянському сенсі, то це не громадянське суспільство, а суспільство громадян сміливих, принципових, критичних, спроможних дати гідну відсіч олігархічному знущанню над собою.

Будь-яке явище політичного життя слід оцінювати скептично, методологічно керуючись чимось на кшталт попперівської концепції «фальсифікації». Демократія має свою зворотню («темну»)

сторону – вона настільки ж схильна до корупції й безладу, наскільки авторитаризм схильний до примусу й дискримінації. Врешті решт, чим є передвиборча кампанія як не підкупом виборців обіцянками? Подібно й громадянське суспільство не слід вважати абсолютним політичним благом, оскільки йдеться про антидержавно, протестно, конфліктно зорієнтований сегмент суспільних відносин, котрий більше призначений для боротьби й протистояння, аніж для об'єднання й згуртування. Варто також враховувати, що це суспільство може стати зручним інституційним прикриттям для різноманітних деструктивних сил. Зокрема, йдеться про терористичні організації, котрі зазвичай мають два «крила» – легальне й підпільне («бойове»). Соціальним «місцем перебування» першого якраз і є громадянське суспільство.

Основною перешкодою на шляху глобальної демократизації, та розвитку глобального громадянського суспільства як елемента й фактора цієї демократизації, залишається власне природа міжнародних відносин, яка зумовлюється жорстким міждержавним змаганням за владу [3, 5, 14]. На шляху до демократичного світового суспільства перебуває світ національних держав, адже останній дуже малою мірою може бути демократизованим. Тому глобальне громадянське суспільство уявляється як щось периферійне й «прилегле» до міждержавної системи, яка і становить осьову структуру не лише нинішньої, але й попередніх систем міжнародних відносин [4, 118]. Оскільки ж міждержавна система є ієрархічною, то й глобальне громадянське суспільство віддзеркалить і відтворить у собі цю структурну ситуацію – у ньому неминуче переважатимуть цінності й організації держав, що домінують у світовій політиці.

Перспективи глобальної демократії та глобального громадянського суспільства – невизначені. Важко спрогнозувати наскільки демократичною може стати світова політика, оскільки навіть уявлення про глобальну демократію все ще залишаються неформованими. Проте, можна цілком ствердно сказати, що зробить цю політику вільнішою, менш підлеглою силам глобального й регіонального гегемонізму і частково гарантованою

від загрози відродження імперіалізму й нео-нео-колоніалізму, яка дедалі більше актуалізується. Йдеться про реалізацію якомога більшою кількістю народів принципу національного суверенітету та повноцінне включення до сучасної системи міжнародних відносин максимально можливої кількості справді незалежних національних держав. Такий історичний сценарій є найбільш прийнятним саме для пострадянської напівпериферії, котра самоорганізовуючись як система незалежних та ефективних національних держав, об'єднаних на різних рівнях і сферах, різними інтеграційними об'єднаннями, зробить суттєвий внесок у побудову вільної Європи та стабільної Євразії.

Використані джерела та література:

1. Dahl R. A. Who Governs? : Democracy and Power in an American City / Robert A. Dahl. – New Haven : Yale Univ. Press, 1961. – 355, [12] p.
2. Huntington S. P. The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century / Samuel P. Huntington. – Norman ; London : Univ. of Oklahoma Press, 1991. – 366 p. – (The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series ; vol. 4). – ISBN 0-8061-2346-X (hardcover).
3. Morgenthau H. J. Politics Among Nations : The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. – 5th ed., rev. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1978. – XXVII, 650, [4] p. – Bibliogr.: p. 591–611. – ISBN 0-394-50085-7. – ISBN 0-394-32193-6 (hardcover).
4. Арон Р. Мир і війна між націями = Paix et guerre Entre les Nations / Реймон Арон ; [пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. – К. : Юніверс, 2000. – 688 с. – Парал. тит. арк. фр. – Пер. за вид.: Raymond Aron. Paix et guerre entre les nations. Paris, Calman-Levy, 1992. – ISBN 966-7305-24-4 (в обкл.).

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Аналізуються проблеми становлення громадянського суспільства в Україні в контексті її цивілізаційного вибору, характеризується рівень ефективності функціонування його інститутів, визначаються перспективи подальшого розвитку громадянського суспільства як складової соціальної стабільності.

Ключові слова: громадянське суспільство, європейські цивілізаційні цінності, демократія, інститути громадянського суспільства, державна підтримка, взаємодія.

Анализируются проблемы становления гражданского общества в Украине в контексте ее цивилизационного выбора, характеризуется уровень эффективности функционирования его институтов, определяются перспективы дальнейшего развития гражданского общества как составляющей социальной стабильности.

Ключевые слова: гражданское общество, европейские цивилизационные ценности, демократия, институты гражданского общества, государственная поддержка, взаимодействие.

Analyzes the problems of the development of civil society in Ukraine in the context of its civilization choice, the level of efficiency of functioning of its institutions, the prospects for the further development of civil society as a component of social stability are characterized.

Keywords: civil society, European civilization values, democracy, civil society, public support, cooperation.

На нинішньому етапі розвитку європейських країн основними критеріями соціального прогресу виступають демократія і громадянське суспільство, соціальна і правова держава, національні інтереси і безпека, свобода і творчість особистості. Глобальне поширення демократизації суспільних процесів поступово охоплює собою і Україну, яка орієнтується на європейські демократичні цінності,

оскільки саме їх ствердження має слугувати цивілізаційній спрямованості та перспективі подальшого суспільного розвитку нашої країни.

З огляду на сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, проблема розбудови вітчизняного громадянського суспільства та його інституцій з кожним роком набуває дедалі більшої актуальності та практичного значення. Сьогодні формування повноцінного, дієвого, ефективного громадянського суспільства в Україні залишається потребою часу, адже існуючі нині політичні партії та громадські організації не змогли стати його основою. Поряд з цим, утвердження нового типу міжнародних взаємин, в яких домінантою виступає міждержавне порозуміння та толерантні взаємовигідні відносини як засади цивілізованого діалогу, дедалі більше актуалізує питання дієвого й ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні, як важливих складових соціальної рівноваги.

На сьогодні у зарубіжній¹ і вітчизняній² політичній думці накопичено значний науковий доробок з питань, що стосуються

---

¹ У зарубіжній науці різноманітні концептуальні аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства викладено в роботах Дж. Александера, Е. Араго, Р. Арона, Е. Берка, В. Біблера, Е. Блека, М. Вебера, М. Волцера, Ю. Габермаса, Ф. Гайєка, Е. Геллнера, Дж. Б. Елштайна, Ж. Кермана, Дж. Кіна, Д. Когена, Б. Констана, Е. Макінтайра, Е. Мальнадо, Н. Розенблум, Дж. Сороса, Ч. Тейлора, Р. Фассаера, І. Шапіро, Ф. Шміттєра та ін.

² Серед вітчизняних дослідників проблем розбудови громадянського суспільства та його інституцій вартує уваги науковий доробок таких вчених як: Б. Андрусюк, В. Андрущенко, О. Антонюк, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Базів, Є. Базовкін, О. Бандурка, Ю. Барков, В. Бебик, Р. Безсмертний, А. Білоус, О. Білорус, Е. Бистрицький, І. Варзар, Д. Видрін, О. Гарань, О. Голобуцький, М. Головатий, Л. Губерський, О. Дергачов, В. Журавський, С. Здіорук, Г. Зеленько, В. Журавський, А. Карась, М. Кармазіна, А. Колодій, В. Котегоренко, Л. Кочубей, В. Кремень, І. Кресіна, А. Кудряченко, В. Куйбіда, Ю. Левенець, В. Литвин, В. Малярчук, М. Михальченко, І. Надольний, А. Некряч, І. Оніщенко, Ю. Павленко, А. Пахарєв, О. Погорілко, М. Погребинський, Г. Почепцов, М. Примуш, М. Рагозін, М. Рибачук, Ю. Римаренко, Т. Розова, Ф. Рудич, А. Сіленко, В. Тацій, С. Телешун, М. Томєнко, В. Цвих, О. Чувардинський, Ю. Шайгородський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, Г. Щедрова, В. Якушик, Б. Ярош та інші.

розбудови громадянського суспільства, його місця і ролі у політичному процесі. Початок ХХІ століття в Україні позначився потужним науковим інтересом до названої проблематики: виходять друком монографії, збірники наукових праць, проводяться дисертаційні дослідження, відбуваються різноманітні наукові заходи тощо. Відзначаючи доволі потужний масив вітчизняних наукових публікацій з різноманітних аспектів становлення громадянського суспільства в Україні¹, маємо зауважити, що, зокрема, проблема формування громадянського суспільства в Україні в контексті її культурно-цивілізаційного вибору залишається ще недостатньо вивченою. Потребують подальшого системного дослідження питання врахування політичних, соціокультурних і ментальних чинників у процесі розбудови громадянського суспільства в Україні, а також прогнозування його розвитку в період докорінних соціальних трансформацій та зміни політичних еліт тощо.

Метою нашого дослідження є аналіз проблем розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті її цивілізаційного вибору та визначення ефективності функціонування його інституцій як складової соціальної рівноваги.

Сутність громадянського суспільства визначають політичні, економічні, соціальні та духовні складові. «В політичному відношенні формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади, примає права. В економічному – громадянське суспільство є системою ринкового типу, основа якої – приватна власність. З точки зору соціальної структури, для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас. У духовному плані громадянське суспільство характеризується плюралізмом ідей і думок, толерантністю, критичним ставленням до дійсності, раціоналізмом і гуманізмом» – зазначає Ф.М. Рудич [1, 35].

---

¹ Калінічева Г.І. Дослідження проблем політичної системи та громадянського суспільства у вітчизняній науці / Політична система і громадянське суспільство: європейські та українські реалії: монографія / за заг. ред. д.і.н. А.І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с. – С. 45-92.

В ідеалі формування громадянського суспільства має проходити одразу у всіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціокультурній тощо. Однак, такий перебіг подій можливий лише на засадах демократичного устрою держави. Кожна країна, що обрала шлях демократичного розвитку, виробляє власну форму демократії, яка відповідає її особливостям та задовольняє її потреби. Сутність, змістовне наповнення та концептуалізацію громадянського суспільства, як будь-якого соціального явища, можна дослідити на основі алгоритму: поняття – ідея громадянського суспільства – ідеал – практична реалізація ідеї на практиці. Варто зазначити, що в нашій країні розвиток демократичних традицій тісно пов'язаний з її історичним поступом і має свою специфіку, яка полягає у тому, що громадянська ідея в Україні підпорядковувалась або соціальній, або національній ідеї, оскільки українці постійно виборювали власну незалежність. При цьому, багатовікова вітчизняна історія свідчить про те, що демократичні традиції в Україні реалізовувались з огляду на орієнтацію на різних стратегічних партнерів, в залежності від того, під владою якої держави перебували українські землі.

Даючи оцінку глобальному поширенню демократії, як найважливішого політичного феномена ХХ століття, С. Хантінгтон акцентував увагу на двох важливих моментах. По-перше, демократія не обов'язково розв'язує проблеми суспільної нерівності, несправедливості та некомпетентного прийняття рішень. Проте, по-друге, вона забезпечує інституційні умови, які дозволяють гарантувати свободу індивіда, захищати його від масового порушення прав людини. Фактично, демократія – це засіб проти тиранії, і саме як така, вона дає людям шанс розв'язати інші соціальні проблеми [2, 87].

У свою чергу, Ф. Фукуяма відзначав, що є «чотири рівні, на яких має відбуватись зміцнення демократії»: ідеологія, політичні інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його баченням, відбуваються набагато повільніше, ніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури [3, 49-51].

Тому, незважаючи на існуючі переконання у тому, що громадянське суспільство має стати передумовою політичної демократії, варто зауважити, що самостійно воно не могло з'явитись та ствердитись без певного типу демократичної політичної культури і правової держави.

Порушуючи питання про становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні як складової соціальної рівноваги та цивілізаційного поступу молодій незалежній державі, ми спираємось на те, що громадянським слід вважати суспільство, в якому панує закон. Найвагомішою передумовою існування як громадянського суспільства, так і громадянської держави є особа, яка володіє правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних прагнень. Реалізуючи їх через громадянське суспільство, особа забезпечує таким чином відтворення соціального життя.

Економічну основу громадянського суспільства складають різноманітні форми власності та приватний капітал, ринкова інфраструктура та її регулювання. Але окремо взяті ринкові реформи, започатковані зі здобуттям Україною незалежності, й окремо взяте ринкове господарство зовсім не обов'язково мають слугувати формуванню громадянського суспільства та правової держави.

Основою соціально-економічної стабільності та дієвим елементом громадянського суспільства у демократичних країнах є середній клас, який в Україні починає формуватися з середини 1990-х рр. У структурі нинішнього українського суспільства лише 10-15% населення можна віднести до середнього класу, у той час як сучасне європейське суспільство передбачає у своїй структурі 60-65% середнього класу. За баченням Е.М. Лібанової, цього замало для нормального розвитку країни, проте головна проблема полягає у занадто великому розшаруванні населення [4]. Маємо також зазначити, що більшість людей, які ототожнюють себе з середнім класом, насправді не мають його типових ознак. Фактично, сьогодні ми можемо говорити лише про початок формування середнього класу в Україні, а не про середній клас як основу громадянського суспільства.

Вагомою складовою розбудови в Україні громадянського суспільства стала поява численних політичних партій. У перші роки незалежності з багатопартійністю пов'язувалися високі суспільні очікування; вважалося, що вона забезпечить структурування соціуму і здорову конкуренцію політичних сил. Однак, ці очікування виявилися безпідставними: кількість партій стрімко зростала, але вплив партійних структур на соціум слабшав. При цьому, для багатьох громадян значна частка партій та громадських організацій стала не стільки формою соціальної самореалізації, скільки засобом працевлаштування та побудови кар'єри [5, 330].

Хвороблива специфіка становлення багатопартійності у незалежній Україні призвела до зниження довіри громадян як до влади в цілому, так і партій зокрема. Результати президентських і парламентських виборів в Україні у XXI столітті стали красномовним доказом того, що ейфорія з приводу можливостей багатопартійності, характерна для 1990-х рр., змінилася суспільним скепсисом. Упродовж 2001-2010 рр. довіра українського суспільства до політичних партій залишалася стабільно низькою [6].

Надмірна поляризація суспільства та соціальна апатія українських громадян обумовили той факт, що влада залишається об'єктом виключних інтересів політичної еліти та корпоративних (а фактично олігархічних) зацікавлених груп. Роль, яку у цивілізованих соціумах відіграють партії та громадські об'єднання, в Україні перехопили утворення олігархічного типу.

Через надмірну кількість політичних партій і неможливість поодиначі вибороти владу, політичні партії об'єднувались у блоки для участі у виборах. Станом на 10 серпня 2012 року в Україні було зареєстровано 202 політичні партії (зокрема у 2011 р. – 16 нових партій, за I півріччя 2012 р. – 7 партій) [7]. Після заборони Законом про вибори від 17 листопада 2011 р. участі блоків політичних партій на парламентських виборах, українські громадяни у 2012 р. черговий раз стали свідками розгортання різноманітних виборчих сценаріїв, технологій та маніпуляцій політичних партій та їх кандидатів у депутати. «Можна лише прогнозувати

подальше зростання рівня абсентеїзму виборців, якщо влада й опозиція не вироблять модуль ефективної взаємодії і не відмовляться від безпринципних кулуарних домовленостей і незрозумілих для більшості громадян взаємних звинувачень», – вважають експерти [8, 170]. Згідно з соціологічними дослідженнями науковців Інституту соціології НАН України, участь у діяльності політичних партій та громадських організацій нині залишається серед найменш значущих для громадян цінностей (менше 3-х балів за 5-бальною шкалою) [9].

При цьому варто зауважити, що для сучасних українських партій більш важливу роль відіграють цивілізаційні та геостратегічні орієнтації, аніж економічні та соціально-політичні програми, що зумовило чітку диференціацію партій за геополітичною спрямованістю (проросійські та прозахідні (проєвропейські) партії). Отже, незважаючи на наявність у країні понад двох сотень політичних партій, говорити про ефективну багатопартійну систему та дієве громадянське суспільство у нашій країні зарано.

Свого часу Ю. Хабермас зауважував, що «громадськість, створюючи нові структури цивільного суспільства, тим самим протистоїть зазіханням держави, деспотизму абсолютизму, авторитаризму на права людини і висуває на перший план гуманістичні умови і цінності, немеркантильне, високодуховне, моральне поведження, самосвідомість, самовизначення, волю і гідність окремої особистості» [10, 225]. У цьому контексті слід виокремити роль і значення у розбудові громадянського суспільства в Україні на європейських засадах «третього сектору» – неформальних, неурядових, некомерційних організацій.

Згідно з офіційними даними, станом на 1 січня 2012 р. в Україні було зареєстровано (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 71 767 громадських організацій, 27 834 профспілки та їх об'єднань, 13 475 благодійних організацій, 13 872 об'єднання співвласників багатоквартирних будинків та 1 306 органів самоорганізації населення [11].

При цьому, станом на 1 січня 2011 р. із 3 529 зареєстрованих Міністерством юстиції України об'єднань громадян було 185 політичних партій та 3 344 громадські організації (відповідно 5,2% та 94,8%) [12, 7-8]. Із загальної кількості легалізованих громадських організацій 2 619 мали всеукраїнський статус, 725 – міжнародний. Станом на 1 січня 2012 р., Єдиний реєстр громадських формувань містив відомості про 3 526 легалізованих організацій із всеукраїнським та міжнародним статусами, 323 громадські організації, легалізовані способом повідомлення про заснування, 1 118 благодійних організацій, 66 постійно діючих третейських судів, 22 творчі спілки [13]. Станом на 20.08.2012 р. Міністерством юстиції було зареєстровано 3 519 громадських організацій [14], 1 190 благодійних організацій [15]. Проте, на рівень розвитку громадянського суспільства впливає не стільки кількість громадських об'єднань, скільки їх дієвість і можливість здійснювати помітний вплив на ухвалення рішень у державі.

Показники наведеної нижче *таблиці 1* вказують на позитивну динаміку розвитку, яка представлена не тільки збільшенням кількості громадських об'єднань у порівнянні з попередніми роками, але й зростанням темпів цього процесу. При цьому, важливою видається тенденція щорічного кількісного збільшення офіційно зареєстрованих громадських організацій як всеукраїнського та міжнародного рівня, так і місцевого рівня.

Варто зауважити, що кількість зареєстрованих об'єднань громадян за даними різних джерел суттєво відрізняється, при цьому жодна з офіційних методик статистичного обліку (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України) не дозволяє отримати точну інформацію про кількісні показники розвитку інституцій громадянського суспільства. Так, за баченням аналітиків НІСД, методика ЄДРПОУ не враховує організації та осередки, легалізовані шляхом повідомлення; натомість Єдиний реєстр громадських формувань Міністерства юстиції України не враховує організації, легалізовані виконавчими комітетами органів місцевого самоврядування [16].

Таблиця 1

**Динаміка кількості громадських об'єднань в Україні
у 2008-2012 рр.**

Об'єднання громадян	Станом на 01.01.2008	Станом на 01.01.2009	Станом на 01.01.2010	Станом на 01.01.2011	Станом на 01.01.2012
Громадські організації та їх осередки	54 862	59 321	63 899	67 696	71 767
Профспілки та їх місцеві об'єднання	20 405	22 678	24 649	26 340	27 834
Благодійні організації	10 988	11 660	12 267	12 860	13 475
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків	6 848	8 549	10 329	11 956	13 872
Органи самоорганізації населення	—	—	1 152	1 210	1 306

Переважає більшість неурядових громадських об'єднань створюється для репрезентації інтересів громадськості, оскільки основними цілями створення організації є можливість вплинути на розвиток суспільства та бажання допомогти іншим. У той же час, метою створення окремих організацій є можливість отримати фінансування або інші незалежні обставини. При цьому експерти Творчого Центру «Каунтерпарт» відзначають, що більшість зареєстрованих утворень існують лише формально, або ж функціонують епізодично. За різними оцінками, активні і постійно діючі громадські організації становлять лише 8-9% від їх загальної кількості в Україні, або біля 4-5 тисяч організацій, які працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими в своєму регіоні [17, 18; 18].

Діяльність громадських організацій охоплює практично всі сфери суспільного життя України. Найбільше громадські організації опікуються проблемами дітей та молоді, громадянською

освітою, правами людини та вирішенням соціальних питань [19, 7-9]. У 2010 р. у структурі громадських організацій за спрямуванням і видами діяльності найбільша питома вага (16,7%) припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (порівняно з 2009 р. збільшення на 8,5%); на об'єднання професійної спрямованості – 10,4%, молодіжні організації – 9,6%, об'єднання ветеранів та інвалідів – 8,6%, освітні та культурно-виховні організації – 5,2% від загальної кількості громадських організацій (зростання порівняно з 2009 р. відповідно на 6,9%, 5,2%, 6,8% і 6,5%) [12, 7-9]. Фактично, співвідношення між секторами діяльності громадських організацій, темпами їх кількісного зростання упродовж останніх років не зазнає істотних коливань і залишається відносно стабільним.

Не зважаючи на зростаючу кількість громадських організацій, за кількістю НУО на 10 тис. населення Україна значно відстає від країн ЄС та Македонії. Так, на 10 тис. жителів України у 2010 р. припадало 32,1 легалізованих громадських об'єднань, з них громадських організацій та благодійних фондів – 17,6. Натомість, у Македонії було створено близько 50 асоціацій громадян і фондів на 10 тис. населення, тобто майже у 3 рази більше, ніж в Україні. В Естонії (має один із найвищих показників розвитку громадянського суспільства серед країн – нових членів ЄС), цей показник становить близько 250 НУО, в Угорщині (має найнижчий показник сталості НУО серед країн Вишеградської групи) – близько 65 ОГС. За кількістю НУО на 10 тис. населення Україна більш, ніж на 15 років відстає від Чехії, в якій вже у 1996 році на 10 тис. жителів було зареєстровано 30 організацій громадянського суспільства [20, 43].

Поряд з цим, варто вказати на низьку фінансову життєздатність організацій громадянського суспільства, детерміновану їх значною залежністю від зовнішнього фінансування. Як зазначають аналітики, у структурі доходів громадських організацій України найбільшим джерелом є благодійні внески іноземних донорів (21,5% з урахуванням м. Києва та 30,5% загалом). Благодійні внески підприємств України до громадських організацій

у 2010 р. склали лише 15,1%, хоча у 2009 р. такі внески склали 20,7% доходів громадських організацій [21,10]. Частка фінансової підтримки з державного чи місцевого бюджетів (у вигляді грантів, відшкодувань за надані послуги) у бюджеті пересічної ОГС України складає 2-3%, аналогічної ОГС країн ЄС – 40-60%. Частка фінансової підтримки за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів у загальних доходах ОГС України становить лише близько 8% (для порівняння: у Чехії – 39%, в Угорщині – 27%, а у Польщі – 24%). Частка доходів від продажу послуг у загальних доходах ОГС України становить 18,7%, тоді як у Чехії цей показник складає 47%, в Угорщині – 55%, а у Польщі – 60% [22].

Як відзначають фахівці, в цілому структура доходів громадських організацій України суттєво відрізняється від структури доходів ОГС країн ЄС. У більшості європейських країн основним джерелом доходів громадських об'єднань є продаж власних послуг та фінансова підтримка з боку держави (до 85%), а благодійні внески складають у середньому не більше 20%. Натомість в Україні доходи від продажу послуг та фінансова підтримка за рахунок бюджетних коштів складають менше 30% загальних доходів ОГС. Частка ОГС у ВВП України становить 0,73%: у Чехії цей показник складає 1,3%, у Франції – 4,2%, Бельгії – 5%, Канаді – 7,9%. , що свідчить про відставання України не тільки від країн ЄС, але й від інших посткомуністичних країн за всіма економічними показниками розвитку громадянського суспільства [22].

Фактично, в Україні соціально-економічний аспект діяльності громадських об'єднань залишається недооціненим і соціально не витребуваним. Ми поділяємо підходи експертів НІСД у тому, що становлення розвиненого громадянського суспільства можливе лише як формування системи горизонтальних зв'язків не лише політично, а й економічно незалежних суб'єктів у сферах виробництва, розподілу та споживання матеріальних і нематеріальних благ [21, 10-11].

Водночас, слід зауважити, що українці, в цілому, дають доволі низьку оцінку ефективності діяльності інститутів громадянського суспільства, про що свідчить як рівень довіри громадян до

них, так і участь у їхній діяльності. На двадцять першому році незалежності кількість громадян, здатних обстоювати свої права та інтереси перед державою, досі є незначною. За соціологічними даними, понад половина опитаних українців песимістично оцінюють свої можливості впливати на рішення центральної і місцевої влади, а 80% українців не є членами жодної з громадських організацій [23]. Згідно результатів соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у грудні 2011 року, лише більше третини респондентів (34,8%) висловило довіру громадським організаціям, а недовіру – майже половина опитаних (49,3%), у той час як 15,9% – не визначились з відповіддю [24].

За даними дослідження Research & Branding Group (серпень 2011 року) лише 2% українців є членами громадських організацій, а 82% – взагалі не беруть участі у діяльності інститутів громадянського суспільства. З тих, хто виявляє громадську активність, найчастіше згадувалася участь у діяльності профспілок (6%) і об'єднаннях співвласників житлового будинку (3%). При цьому, у діяльності профспілок частіше беруть участь жителі Південного Сходу (8%), а в об'єднаннях співвласників житлового будинку – мешканці центральної України (5%) [25].

Водночас, на користь активізації громадянської позиції та громадського волевиявлення свідчать наступні дані. Якщо у 2004 році за показниками Індексу громадянського суспільства CIVICUS лише 5% населення України вважали себе залученими до громадської активності [26, 43], то у 2008 році таких громадян вже було 11,6%. Проте, 76,2% українців не проявляли інтересу до громадської діяльності [27].

Винятком із ситуації можна вважати волонтерську діяльність молоді під час підготовки та проведення в Україні та Польщі футбольного чемпіонату «Євро-2012». При потребі приблизно 5,5 тис. волонтерів, було отримано 24 тис. заявок від бажаючих стати волонтерами цього заходу, що зумовило конкурс у середньому по Україні 4 особи на місце, а в Києві навіть 6,5 осіб на місце [28]. Однак, на відміну від багатьох європейських країн, практика волонтерської роботи не набула широкого поширення

в Україні. З одного боку, це пояснюється надмірним правовим регулюванням волонтерської діяльності, з другого – психологічною неготовністю й економічною неспроможністю українського населення працювати безкоштовно у традиційних галузях волонтерської діяльності (робота у притулках для дітей, школах-інтернатах, догляд за літніми людьми, хворими, допомога людям з обмеженими можливостями тощо).

Таким чином, на сьогодні можна говорити про поступове зростання соціальної спрямованості у діяльності вітчизняних громадських організацій, що відповідає сучасному розумінню основного призначення та ролі представників неурядового сектору у західноєвропейських країнах. Поряд з цим, кількість і якість діяльності громадських організацій несутірні: попри величезну кількість зареєстрованих НУО, лише менша їх частина постійно й активно працює, більшість же існує формально. Водночас в Україні бракує ефективної системи прозорого бюджетного фінансування, а також загальноприйнятої у демократичних країнах системи заохочень інвестувань коштів вітчизняного бізнесу в «третій сектор». За таких умов громадські організації змушені покладатися на зарубіжні джерела фінансування. При цьому, до останнього часу держава не виявляла зацікавленості у створенні умов для формування ефективної системи інституцій громадянського суспільства (профспілок, молодіжних рухів, недержавних організацій і фондів, громадських інститутів соціального спрямування, жіночих та благодійних організацій, аналітичних центрів тощо), покликаних стримувати притаманну будь-якій владі схильність до надмірної регламентації суспільного середовища.

22 березня 2012 року Верховна Рада України ухвалила новий Закон «Про громадські організації», що значно спрощує процедуру їх державної реєстрації. Проте, ухвалення законів та декларацій намірів ще не є запорукою успіху. Не зважаючи на спільне проведення певних заходів організаціями громадянського суспільства з представниками влади, говорити про активізацію їхньої взаємодії та взаємну довіру ще зарано. Серед

численних причин гальмування активної співпраці владних інституцій з громадськими організаціями варто назвати, з одного боку – відсутність відкритості і прозорості влади в Україні, з другого – недостатньо високу роль і вплив громадських організацій у вітчизняному суспільно-політичному житті.

Важливою складовою громадянського суспільства є соціально-корпоративні організації та рухи (об'єднання ветеранів, ліквідаторів аварії на ЧАЕС, підприємців, професійні галузеві організації та інші організовані групи, метою яких є покращення умов життєдіяльності). На відміну від громадських організацій, соціально-корпоративні рухи дуже швидко створюються й так само швидко припиняють свою діяльність після досягнення мети.

Серед причин протестних рухів варто вказати на консервацію соціально-економічного розвитку України, непопулярність ініційованих владою реформ, ситуацію невідповідності суспільних очікувань рівню соціального захисту громадян та їх матеріального становища, а від цього – наростання почуття невпевненості та розчарування діями влади, формування соціального радикалізму тощо.

Зниження довіри громадян до влади в цілому та зростання протестних настроїв у суспільстві підтверджується соціологічними дослідженнями, проведеними Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у грудні 2011 р. Так, кількість тих, хто вважає, що у разі значного погіршення умов життя потрібно вийти на вулицю з протестом, у грудні 2011 р. була помітно більшою (52%), ніж кількість тих, хто вважає, що слід терпіти матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку (23,3%) [29].

Результати моніторингу протестів 2011 р. та першої половини 2012 р., проведені Центром дослідження суспільства в рамках Всеукраїнської ініціативи «За мирний протест» виявили наступні тенденції. Стабільними упродовж 2010-2011 рр. залишаються кількісні показники протестних акцій: у 2011 р. було зафіксовано 2 277 протестних подій, у 2010 р. – 2 305. У січні – лютому 2012 р. після спаду протестної активності внаслідок

репресій проти кампанії чорнобильців та тривалих морозів, у березні 2012 р. стався справжній сплеск протестів: в Україні було зафіксовано 317 протестних подій, що є абсолютним місячним рекордом і перевищує кількість протестів навіть у листопаді 2010 р. під час Податкового Майдану. Протестна активність у квітні – липні 2012 р. наблизилася майже до 1 тис акцій. Однією з причин спалаху протестів під стінами владних установ влітку 2012 р. стало прийняття закону про мови. Найчастіше на захист української мови виходили жителі Львівської (16 подій), Івано-Франківської (9), Харківської (6), Рівненської (6), Закарпатської (5) областей та Києва (9 подій) [30].

Найбільшу протестну активність у 2011 р. було зафіксовано у Києві та Київській області (417 протестів), у Харківській області (191), в Криму та Севастополі (160), у Донецькій (155) та Львівській областях (146). На початку 2012 р. на друге місце за кількістю протестів після Києва вийшла Львівська область (91 протест) і відносно зменшилася протестна активність у Криму (67). В цілому, якщо у 2011 році частка протестів у Східному регіоні суттєво перевищувала показники у Західному регіоні (25% і 19% від усіх протестів в Україні відповідно), то на початку 2012 року протестна активність на Заході та на Сході майже зрівнялася (22% і 21%) [31].

Попри активну участь політичних партій у протестних акціях (на початку 2012 р. вони брали участь у 36% протестних подій, у 2011 р. – у 34%), суттєво зменшилася частка участі громадських організацій (впала до 20% з 29%), які були основою мобілізації під час протестних кампаній дрібних підприємців та пільговиків. Як і раніше, найменшу увагу політичні партії приділяли соціально-економічним питанням, а найбільшу – ідеологічним та політичним. При цьому, у 2011-2012 рр. близько половини соціально-економічних протестів проходили за участі виключно неформальних аполітичних ініціатив [31].

Переважає більшість (78%) протестів мала мирний, конвенційний характер – мітинги, пікети, демонстрації, марші, наметові містечка тощо. Водночас, на початку 2012 р. спостерігається

радикалізація протестних настроїв: 17% протестів мали конфронтаційну (передбачали не лише звернення, але й прямий тиск на опонента), а 6% – насильницьку тактику (із завданням безпосередньої шкоди людям або майну). У той час як у 2011 р., конфронтаційними і насильницькими були 14% і 4% відповідно [31]. При цьому, показовим видається факт застосування вибіркових репресивних заходів: у середньому фіксувалося 17 репресивних подій на 100 протестних, при тому, що у 2010 і в 2011 рр. цей показник складав 19:100. Однак, у травні 2012 р. кількість репресій зросла до 25 репресивних подій на 100 протестних. При цьому рівень поступок владних інституцій у відповідь на протести так само був невисоким – у середньому 5 позитивних відповідей на 100 протестів (у 2010-2011 рр. – 6:100) [30].

Таким чином, основними тенденціями протестних виступів 2010-2012 рр. були домінування соціально-економічних протестів, розширення соціальної бази учасників, використання переважно методів тиску. Виступи громадян здебільшого були реакцією на звуження державних соціальних гарантій. Так, виступи чорнобильців та афганців на початку 2012 р., що масово відбулися у багатьох містах України, відрізнялись особливою напруженістю і гостротою. Поряд з цим, значно зменшилась кількість протестів з критикою центральних органів державної влади – Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Президента (29% у 2012 рр., 37% у 2011 р.). Особливістю громадських протестів є спонтанність їх появи та стрімке поширення за відсутності яскраво вираженого лідерства.

Водночас доречно зауважити, що протестні акції громадськості на сучасному етапі виявили брак інструментів для ведення діалогу між владою та соціально-корпоративними організаціями, що не підпадають під дію Закону України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. Тому на нинішньому етапі є нагальна потреба у вдосконаленні державної політики та виробленні інноваційних управлінських підходів задля стабілізації соціально-політичної ситуації у країні.

Важливим чинником розбудови в Україні громадянського суспільства європейського зразка є посилення ролі і значення засобів масової інформації, гарантування свободи слова, можливість об'єктивного і неупередженого висвітлення реальної суспільно-політичної ситуації. Попри нетривалу демократизацію відносин між владою та мас-медіа упродовж 2005-2010 рр., після президентських виборів 2010 р. мають місце випадки тиску на редакційну політику з боку органів державної влади та окремих посадовців.

Останнім часом помітно посилюється інформаційна закритість як самих органів влади, центральних і місцевих, так і провідних політичних сил, урядових і опозиційних, на що вказують як журналісти, так і експерти у сфері свободи слова та засобів масової інформації. Водночас набули загрозливих масштабів тенденції гальмування процесів демократизації інформаційної сфери. Напередодні парламентських виборів 2012 р. українські мас-медіа, як і раніше, активно використовували інформаційні маніпуляції або займалися політичною пропагандою. Показовою видається експертна оцінка українського телебачення за період виборчих перегонів восени 2012 р. Відзначаючи очевидну збалансованість та певний прогрес у висвітленні та об'єктивній оцінці подій більшістю українських телеканалів виборчої 2012 р. кампанії до парламенту, аналітики констатували, що трендом Першого національного можна вважати «джинсу», чи йдеться про політику, чи про інші аспекти життя українців. «На жаль, цим же вирізняється і абсолютна більшість друкованих ЗМІ у регіонах країни» – зазначила В. Сюмар, директор Інституту масової інформації [32].

Невпинно зростає вплив на формування громадської думки інформації, розміщеної у глобальній мережі Інтернет. В Україні поступово формується вітчизняне інтернет-співтовариство, свідченням чого є активність його членів в обговоренні на Інтернет-сайтах нагальних суспільно-політичних проблем. Показовою є протестна акція Інтернет-користувачів у відповідь на закриття на початку 2012 р. файлообмінного ресурсу «EX-UA» (застосування

кібер-атак на сайти МВД України та Президента України, різноманітні флеш-моби тощо).

Загалом, медійний простір в Україні розвивається не за трансформаційною чи модернізаційною моделями, а має власну логіку, яка лише певною мірою сприяє розбудові громадянського суспільства. З одного боку, ми можемо говорити про кількісні і якісні показники (збільшення численності ЗМІ, свободу слова і демократизацію інформаційного простору), з іншого – не можемо нехтувати тим фактом, що переважна більшість ЗМІ є складовою бізнес-проектів, які в умовах економічної нестабільності не прагнуть працювати на суспільство чи державу, а волітимуть зберегти власний капітал і себе, а за який рахунок – вирішуватиме власник окремо у кожному випадку. Для подальшого розвитку незалежних ЗМІ, як інституту громадянського суспільства, потрібно здійснити чимало кроків, однак при цьому слід унеможливити державне втручання у діяльність медіа. Держава мусить мати власну, прозору, публічну та системну інформаційну політику, базовими принципами якої мають бути дотримання демократичних цінностей.

Аналізуючи розвиток громадянського суспільства в Україні, маємо констатувати, що через різні обставини (економічні, політичні, соціальні, ментальні) вітчизняне громадянське суспільство розвивається повільно і нерівномірно. На практиці громадянське суспільство досі не є активним гравцем демократичного поля України. Серед причин можна назвати низький рівень соціальної витребуваності потенціалу інституцій громадянського суспільства, апоштичність та соціальну втому більшості українського населення, а також властиві українському соціальному середовищу неоднорідність, полікультурність, плюралістичність.

На шляху до формування повноцінного громадянського суспільства у сьогоденній Україні дослідники виокремлюють переважно три головні перешкоди. По-перше, етатистську спадщину радянських часів, звичку населення до державного патерналізму, його громадянську пасивність та відчуженість. По-друге, мовно-культурну різноманітність населення, яка великою мірою

розділяє інститути громадянського суспільства за мовно-етнічними ознаками. По-третє, відсутність справжніх економічних реформ, а отже, і відсутність економічних підстав для емансипації громадян [8, 220-221].

Сучасний стан розбудови громадянського суспільства в Україні дає підстави науковцям прогнозувати вірогідність декількох сценаріїв його розвитку. «Перший – згорання громадянського суспільства і реставрація у певному вигляді тоталітарного режиму. Другий – консервація на тривалий час існуючого стану речей і відповідно авторитарних методів управління. Третій – поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій на сучасному етапі є найбільш вірогідним. Проте не можна виключати і двох перших», – зазначають експерти [1, 37]. На жаль, сучасні реалії українського буття свідчать про розгортання саме другого сценарію.

Поступ громадянського суспільства у нашій країні залежить від розв'язання значної кількості непростих проблем, однією з яких є необхідність удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. Головним ресурсом демократичної держави є високорозвинене матеріальне і духовне виробництво, розвиток якого актуалізує потребу у формуванні ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості і зростання потужного середнього класу – основи громадянського суспільства.

За таких умов зростає роль держави у підтримці розвитку громадянського суспільства, оскільки його інститути потребують сильної державної влади, яка б створювала правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступаючи гарантом їх діяльності. Держава має залишити за собою лише основні регулюючі важелі через відповідні політичні, економічні та законодавчі механізми, завдяки яким забезпечуються рівні конкурентні умови для всіх учасників ринку. Владні інститути мають сприяти розвитку підприємництва та гарантувати недоторканість приватної власності, що слугуватиме розвитку економічної активності населення, уможливить нормальне функціонування ринку

капіталів, товарів, послуг, робочої сили та інформації як економічного базису становлення громадянського суспільства та формування повноцінного середнього класу як його соціальної основи. Реалізація взаємного зближення громадянського суспільства і владних структур, які б проявлялися у поширенні державних повноважень на соціальну сферу, з одного боку, та впливі громадянського суспільства на функціонування політичної системи, з іншого, – значно прискорила б становлення в Україні європейської моделі громадянського суспільства.

Очевидним є той факт, що громадянське суспільство є важливим інструментом стримування бажання влади до одержавлення усього життя суспільства, характерного для тоталітарної держави. Однак, не варто переоцінювати його можливості у цій ролі. Оскільки держава завжди має більше механізмів впливу на громадянське суспільство, то саме вона має унеможливити неправовий, нецивілізований вплив на інститути громадянського суспільства. Цьому мають слугувати Конституція, система законодавства із захисту прав і свобод людини, некорумпована судова система тощо.

Для незалежної України, що визначила курс на цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного розвитку, імперативно постає завдання ствердження основних критеріїв цивілізаційного поступу – демократії і громадянського суспільства, соціально-правової держави, інтересів суспільства та поглиблення його соціальної активності, свободи і творчості тощо.

Пріоритетними напрямками розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті її європейських культурно-цивілізаційних прагнень є усвідомлення особистістю своїх громадянських прав і обов'язків, підвищення політичної культури громадян, зростання ролі партій і громадських організацій, формуванні сильної національної еліти. Демократична самоорганізація, захищена від будь-якого адміністративного тиску чи прямого втручання з боку органів державної влади, в умовах дійсно вільних ринкових відносин, має слугувати ствердженню «третього сектора» як потужного чинника економічного зростання

та впровадження інноваційних технологій, розкриттю знаного антикризового потенціалу громадських об'єднань, створенню ними нових робочих місць та матеріальному самозабезпеченню громадян.

Т. Шевченко говорить: «Робімо малі справи, а велика сама зробиться» – тобто будь-яка велика справа складається з багатьох малих. Альтернатив небагато: або Україна знаходить шлях, як долучитись до європейського цивілізаційного проекту, віднайшовши у ньому свою функцію, або створює свій цивілізаційний може загрожувати державній незалежності України: існує вірогідність «білоруського варіанту».

Сподіваємося, що стратегія та програми розвитку сучасної української цивілізації мають прислужатися реальному ствердженню в Україні європейських демократичних цінностей. Впевнені, що вітчизняний соціум ствердить себе громадянським суспільством європейського рівня у повному його розумінні.

Використані джерела та література:

1. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. Кудряченка А.І. – К.: НІСД, 2007. – 396 с. 2. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – С. 87-94. 3. Фукуяма Ф. Примат культуры // І. Незалежний культурологічний часопис (Львів) – 2001. – Число 21. – С. 49–51. 4. Лібанова Е.: Частина середнього класу в Україні не перевищує 15%. / Українські національні новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ua/exclusive/881920-e.libanova:-chastka-serednogo-klasu-v-ukrayini-ne-perevishchue-15proc/>. Станом на 23.08.2012. 5. Калінічева Г.І. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор – д.і.н. проф. Кудряченко А.І. // Інститут європейських досліджень

НАН України. – К.: Університет «Україна», 2010. – 405 с. **6.** Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка 2001-2011 рр.). Соціологічне опитування Центру Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=82 (станом на 16.08.2012 р.) **7.** Єдиний реєстр громадських формувань. Реєстр політичних партій. Міністерство юстиції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties> (станом на 16.08.2012 р.) **8.** Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІНЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009 – 448 с. **9.** Україні – 20: погляд соціолога. Прес-реліз прес-конференції «Україні – 20: моніторинг соціальних змін». 3 серпня 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/pres-rel_08_2011-1.pdf. **10.** Хабермас Ю. Демократия. Разум и нравственность: Московские лекции и интервью / РАН; Институт философии {Москва} / Н.В. Мотрошилова (отв.ред.). – М.: АО «КАМІ», Academia, 1995. – 450 с. **11.** Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Показники станом на 1 січня 2012 року / Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_.zip. **12.** Громадські організації в Україні у 2010 році: Статистичний бюлетень / Держкомстат України. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2011. **13.** Єдиний реєстр громадських формувань / Міністерство юстиції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/unitarylist>. **14.** Реєстр громадських організацій / Єдиний реєстр громадських формувань / Міністерство юстиції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/18501> (станом на 20.08.2012 р.). **15.** Реєстр благодійних організацій / Єдиний реєстр громадських формувань / Міністерство юстиції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.minjust.gov.ua/0/18502> (станом на 20.08.2012 р.). **16.** Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Доповідь. / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2012_nauk_an_rozrobku/stan_poz_gp_sus.pdf (станом на 16.08.2012 р.). **17.** Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2006 роки: Звіт за даними дослідження / Автори – упорядники: Л. Паливода, О. Кікоть – К.: [БФ „Творчий центр «Каунтерпарт»], 2006. – 160 с. **18.** Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2009 роки: Звіт за даними дослідження / Л. Паливода, С. Голота. – Київ: ТОВ «Видавничий Дім «КуПол». – 2010. – 112 с. **19.** Громадські організації в Україні у 2007 році: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. **20.** Красносільська А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / Показники розвитку громадянського суспільства в Україні / О. Ю. Вінніков, А. О. Красносільська, М. В. Лациба; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2012. – 80 с. **21.** Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – 48 с. **22.** Красносільська А. Європейські мірки. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / А. Красносільська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&na> (станом на 16.08.2012 р.). **23.** Соціальне самопочуття, настрої та ціннісні орієнтації населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/51006/socypolog.htm>. – Мова: укр.; 80% українців не беруть участі у жодних громадських організаціях. [Електронний ресурс]. – Тиждень. – 2012. – 1 квітня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/46382>. **24.** Соціологічне опитування Центру Разумкова «Чи довіряєте Ви громадським організаціям» (динаміка 2001-2011 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=81 (станом на 16.08.2012 р.). **25.** Research&Branding Group. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/upload/medialibrary/PRaktivUKR.pdf>. **26.** Красносільська А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / Показники

розвитку громадянського суспільства в Україні / О.Ю. Вітніков, А.О. Красносільська, М.В. Лациба; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2012. – 80 с. **27.** Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності / Соціологічне дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, червень 2008 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucers.org/ukr/poll.php?poll_id=367. **28.** Працювати на Євро–2012 безплатно хоче рекордна кількість людей / УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html> (станом на 16.08.2012 р.). **29.** Громадська думка про підсумки 2011 року / Соціологічне дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, грудень 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=386/. **30.** Центр дослідження суспільства презентував результати моніторингу протестів за 2011 та початок 2012 р. 1 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/2012/06/tsentr-doslidzhennya-suspilstva-prezentuvav-rezultaty-monitorynhu-protestiv-za-2011-ta-pochatok-2012-roku/>. **31.** Кількість протестів в Україні б'є рекорди // Українська правда [Електронний ресурс]. – 10 липня 2012 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/07/10/6968469/>; Кількість протестів у березні побива рекорд з 2009 року.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/507019-killist-protestiv-u-berezni-pobila-rekord-z-2009-roku.html>. **32.** Костюк Б. Українські телеканали і вибори: від «джинси» до балансу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24756841.html>

СУСПІЛЬНИЙ ПРОТЕСТ І ГЛОБАЛЬНА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА КРИЗА

Статтю присвячено теоретичній інтерпретації зумовленості політичних протестних рухів глобальною фінансово-економічною кризою. Доводиться, що взаємозв'язок політики й економіки забезпечується циклічним характером економічних процесів. Визначено основні економічні причини протестних рухів у Сполучених Штатах Америки, Іспанії, Португалії, а також антиолігархічний і глибоко демократичний характер цих рухів.

Ключові слова: суспільство, фінансово-економічна криза, протестні рухи, глобалізація, світова економіка.

Статья посвящена теоретической интерпретации обусловленности политических протестных движений глобальным финансово-экономическим кризисом. Утверждается, что взаимосвязь политики и экономики обеспечивается циклическим характером экономических процессов. Определены основные экономические причины протестных движений в Соединённых Штатах Америки, Испании, Португалии, а также антиолигархический и глубоко демократический характер этих движений.

Ключевые слова: общество, финансово-экономический кризис, протестные движения, глобализация, мировая экономика.

The article deals with theoretical interpretation of determination of protest political movement by global financial and economic crisis. It is proved, that interconnection between politics and economy is actualized in the frames of long economic cycles. Main economic reasons of protest movement in the United States, Spain and Portuguese as well as democratic nature of this movement are defined.

Key words: society, financial and economic crisis, protest movements, globalization, world economy.

Характер співвідношення політичних та економічних вимірів і факторів суспільного життя є однією з ключових проблем суспільних наук, яка має чимало окремих вирішень і жодного остаточного. Власне, суспільство є складною системною будовою або ж структурним поєднанням підсистем – економіко-технологічної, політико-правової, культурно-цивілізаційної. Кожна з цих підсистем виконує свою життєво важливу функцію, підтримуючи загальну цілісність системи соціальної. Економіка забезпечує виживання суспільства шляхом споживчої трансформації природних ресурсів – надає цим ресурсам придатності для споживання форми (в процесі виробництва) та розподіляє і перерозподіляє їх (в процесі обміну). Таким чином, економічні відносини спрямовані на пристосування суспільства до природного середовища (на низьких рівнях технологічного розвитку), або ж на пристосування цього середовища до суспільних потреб (на вищих рівнях технологічного розвитку). Тож економіка, за своєю сутністю, є адаптивною і залежною від технологічної складової, яка й визначає трансформаційну спроможність власне економічної системи. Політика покликана забезпечити злагоджену діяльність задля досягнення спільних цілей, передовсім керуючись цінністю «порядку». Таким чином, політична діяльність за своєю сутністю є мобілізаційною та доцільною, тобто спрямованою на досягнення загальних суспільних цілей шляхом мобілізації суспільних ресурсів. Нарешті, культурна підсистема надає поведінкові зразки й зразки оцінювальні, формуючи загальні правила соціальної поведінки та критерії її оцінки [1].

Співіснування в рамках соціальної системи цих трьох життєво важливих для її виживання підсистем неминуче породжує проблематику пріоритетності, тобто породжує питання щодо того, яка ж з них є визначальною. У вирішенні зазначеної проблеми, що, до речі, має не лише теоретичне, але й суто прикладне значення, чимало залежить від методологічної установки. Так, економічний детермініст (зокрема марксист) стверджуватиме, що економічні процеси визначають решту, оскільки стосуються

базових умов людського існування. Натомість, детерміністський політичний (наприклад, представник школи «політичного реалізму») доводитиме, що без порядку, організації, дотримання правил жодне суспільство не проіснує тривалий історичний час, навіть маючи найпотужніший економіко-технологічний базис. Прихильник же цивілізаційного бачення вважатиме суспільне життя цілковито («згори до низу») детермінованим ціннісними системами, що становлять базовий елемент будь-якої цивілізації. Розмаїття методологічних підходів пояснюється сутнісним плюралізмом наукового мислення, необхідністю вироблення й співіснування в його рамках різних кутів зору, що має забезпечити максимальну об'єктивність цього мислення та зберегти альтернативні шляхи пошуку істини, які можуть реактуалізуватися у процесі розгортання такого пошуку.

В цілому ж, економічні потреби, політичні інтереси, цивілізаційні цінності однаково визначають соціальне буття, постаючи його рівнозначними факторами, що спроможні діяти як разом, так і окремо. Вочевидь вирізняються замкнені (ізольовані) та перехресні (комбіновані) соціальні взаємодії. В першому випадку, йдеться про такі взаємодії, у яких політичні наслідки зумовлюються політичними причинами, економічні – економічними, культурно-цивілізаційні – культурно-цивілізаційними. Подібних замкнених соціальних взаємодій не так вже й багато. Натомість переважають саме комбіновані взаємодії, в рамках яких політичні події викликаються до життя дією економічних чинників, а економічні – дією культурно-цивілізаційних або політичних. Історія знала чимало випадків падіння цивілізацій внаслідок економічної деградації; економічної деградації, зумовленої політичним розбратом; політичного розбрату, викликаного моральним розпадом та «знеціненням цінностей». Теоретично, існує безліч таких комбінацій, що мають цілком достатньо конкретно-історичних ілюстрацій і втілень. Проте, більшість з них свідчать на користь складної і багатомірної, а не одномірно-лінійної взаємодії. Так, війна між державами, як явище міжнародної політики, може виникнути на пікові економічного зростання,

призвівши до занепаду економіки та зумовлених ним революційних подій (власне, саме це й трапилось в контексті Першої світової війни). Тож маємо яскравий приклад взаємозумовленості, а не односторонньої детермінованості, політичної та економічної сфер.

Все залежить від ситуації, що складається на певному етапі історичного розвитку. Саме таким конкретно-історичним випадком перетину чи накладення політики й економіки можуть вважатися, зумовлені глобальною фінансово-економічною кризою, протестні рухи. Останні мають вочевидь політичну природу, оскільки звернені до державної влади і спрямовані на зміну її соціально-економічної політики. Проте зумовлені ці протестні рухи кризовими явищами саме в економіці. Причому, в економіці глобальній, що дає підстави вважати зазначені рухи так само глобальними. Навіть, попри те, що частина експертів зараховує їх до явищ притаманних здебільшого розвиненим країнам євроатлантичного геополітичного ареалу. Однак, поперше, хоча й нинішня фінансово-економічна криза виникла саме в цих країнах – її наслідки нині відчуває увесь світ і ще невідомо хто швидше «одужає» від цих наслідків; по-друге, у більш ширшому історичному контексті, зазначені протестні рухи можуть вважатися частиною світового антиглобалістського руху, який є природною політичною реакцією політично активної частини людства на негативні ефекти глобалізаційного поступу.

Взаємозв'язок політичних та економічних факторів соціальної еволюції, як і зумовленість протестних політичних рухів економічними кризами, особливо простежується в циклічності процесів економіки. Так, на думку М. Кондратьєва, війни та соціальні потрясіння включені до ритмів економічного розвитку, постаючи проявами цього розвитку. Однак, виникнувши й увійшовши до історії, ці війни й потрясіння вже самі спрацьовують як чинники поступу економіки – джерела пертурбації, що визначає темп і спрямування економічної динаміки. Таким чином, маємо зразок поміркованого економічного детермінізму, згідно з

яким політична подія є продуктом економіки, однак, після свого виникнення, вона здійснює зворотний вплив на перебіг економічних процесів, перетворюючись на невід'ємний елемент ритмічної динаміки цих процесів. Показовою є також думка М. Кондратьєва стосовно того, що найбільші соціальні потрясіння й війни трапляються саме у фазі піднесення тривалого економічного циклу – «періоду підвищення кон'юнктури» та «періоду бурхливого натиску нових господарських сил» [2, 211].

Нинішні протестні рухи виникли у фазі пониження економічної динаміки та кризи економіки, їх «революційне» значення не варто перебільшувати – це переважно природна масова політична реакція на погіршення соціально-економічних умов життя, яка може вважатися лише слабким передвісником майбутніх суспільних зрушень і політичних потрясінь. Останні, подібно всім іншим історичним змінам, потребують ресурсів, зокрема масової участі, а також цінностей – тобто ідеологічних орієнтирів, котрих так бракує в епоху кризи ідеологій. Повертаючись до кондратьєвського положення стосовного того, що радикальні політичні події визначають темп і спрямування економічних процесів, слід зазначити, що таке «програмування напряму історичного розвитку» переважно здійснюється ідеологічними засобами. Нині ж, після поразки й компрометації тоталітарних ідеологій (комунізму й фашизму) та поступового занепаду їх основного опонента – лібералізму (разом з усіма його ціннісно-концептуальними відгалуженнями на зразок соціал-демократії), поступово зникають і символи соціального протесту, і альтернативні бачення соціального поступу, що сприяє ціннісно-ідеологічному вихолощенню протестних рухів та їх перетворенню на «боротьбу» за субсидії та інші різновиди бюджетних ресурсів.

П. Сорокін є іншим класиком суспільної думки, котрий здійснив спробу виробити цілісний погляд на взаємозв'язок політики й економіки в рамках циклічної динаміки останньої. У своїй теорії флуктуації економічних стратифікаційних профілів він

наголошує на історичній боротьбі між силами економічної стратифікації та силами «вирівнювання». Перші, на його думку, діють постійно й невинно. Натомість другим властива стихійність, імпульсивність, спорадичність. Тож і нинішні протестні рухи можуть вважатися одним із проявів такої боротьби. Показовою є переконаність П. Сорокіна в тому, що економічні процеси, «залишені самі на себе», неминуче призведуть до зростання нерівності й підвищення профілю економічної стратифікації [3, 334]. Ці процеси потребують політичного втручання задля радикального перерозподілу і започаткування нового циклу економічної еволюції. Інакше кажучи, економіка потребує політики як джерела стимулюючих стресів, оновлюючих імпульсів, «творчої руйнації».

Сучасні протестні рухи, які є реакцією на глобальну фінансово-економічну кризу, навряд чи справлять такий же потужний вплив на глобальну економіку, який зазвичай справляють великі революції та війни, разом із іншими позаполітичними й позаекономічними факторами – демографічними зрушеннями, технологічними винаходами, цивілізаційними інноваціями (зокрема появою нових чи ренесансом традиційних релігій). Проте, ці рухи є передвісниками майбутніх зрушень та симптомами сучасних соціальних хвороб, значна частина яких спричинена дією саме економічних факторів. Сучасному світу вочевидь бракує рівності, гідності, свободи (як людської, так і національної) і гуманізму. Нинішні протестні рухи засвідчили цей дефіцит, однак, чим він загрожує в майбутньому – сьогодні сказати важко. Так само вони засвідчили кризу ідеології та демократії, а також наявність у ринковій економіці негативних тенденцій, спрямованих до нерівності, олігополізму, підміни творчості спекуляцією.

Видатні економісти сучасності ставлять свій діагноз нинішньому стану речей в економіці й політиці, причому приводом для такого діагностування стали глобальна фінансово-економічна криза та протестні рухи, як політична реакція на неї. Так, Дж. Стігліц визнає цілковиту справедливість цих рухів,

відзначаючи їх зумовленість ситуацією в американській економіці. На його думку, протести зумовлені надзвичайною нерівністю, властивою тій економіці, в якій перевагу над творцями (інноваторами) та трудівниками отримали «шукачі ренти» – озброєні надновітніми банківськими й інформаційними технологіями фінансисти-маніпулятори. Зазначена перевага була закріплена корупційними зв'язками між фінансовими та урядовими (передовсім законодавчими й судовими) колами. Таким чином, за твердженням Дж. Стігліца, користуючись своїми майже невичерпними ресурсами, фінансовий бізнес Сполучених Штатів Америки сформував потрібну й вигідну винятково йому законодавчу базу, зробивши очевидною суперечність між занадто зарегульованою й керованою демократією та занадто вільним і некерованим ринком (головним чином – фінансовим). Економічна перевага фінансових олігархів над рештою американського суспільства знайшла, на думку видатного економіста, своє відображення у вкрай нерівному розподілі ресурсів, коли 40% національних багатств та 20% прибутків отримує всього лиш 1% населення країни [4].

Протестну реакцію на такий стан речей в американській економіці Дж. Стігліц розглядає під кутом зору боротьби за справжню, тобто рівну і не «керовану грошима», демократію та соціальну справедливість. Він робить показовий наголос на ролі держави у регулюванні ринкової економіки, ставлячи фіскальну систему над фінансовою, вважаючи першу засобом контролю другої і доводячи необхідність створення такого податкового режиму, за якого секретар мільярдера-фінансиста не сплачував би більших податків від самого цього фінансового олігарха. Дж. Стігліц також виокремлює ті основні стратегічні напрями економічної діяльності, які були знехтувані на користь фінансового сектору і які потребують спільних зусиль держави й суспільства задля їх відродження – боротьба з бідністю, безробіттям, втратою житла; боротьба з наслідками деіндустріалізації та подальше відродження промисловості; боротьба з глобальним потеплінням та багатьма іншими екологічними проблемами. Він

стверджує, що Сполучені Штати Америки, аби дати відповідь на всі внутрішні й зовнішні виклики, мають величезний невикористаний ресурс, яким також було зігноровано на користь ресурсу фінансового, – це люди, які хочуть працювати; обладнання й машини, які не використовуються; будівлі, що залишаються порожніми. Дж. Стігліц, в контексті загального повернення до етатизму кейнсіанського бачення, говорить про неприпустимість скорочення державних витрат в контексті антикризових заходів. Він також цілком показово відзначає глобальний характер протестних рухів, вважаючи їх частиною антиглобалістського руху, а також слушно зауважуючи придатність сучасного глобалізованого світу для розвитку й поширення подібних акцій протесту.

Дж. Стігліцу втручає П. Кругман, який відзначає й наголошує протиприродність і несправедливість щодо «трудової Америки» всеосяжного домінування фінансового сектору, котрий виявився єдиним успішним сектором в економії цієї наддержави, тоді як інші суттєво відстають. Такий стан справ є, на його думку, результатом свідомого курсу на дерегулювання фінансових ринків, що тривав від 1980-х років, і врешті-решт, призвів до «фінансиалізації» американської економіки й деградації її решти секторів; корупційного й лобістського засилля Уолл-стріт в політиці та економіці; поляризації суспільства і його зубожіння, порівняно з американським суспільством повоєнних років. Так, П. Кругман стверджує, що у період з 1980 по 2007 рр. приріст середнього сімейного прибутку був у п'ять разів нижчим, ніж у повоєнного покоління. Він вважає, що найбільший внесок у поляризацію американського суспільства був зроблений саме Уолл-стріт [5].

Зумовлені глобальною фінансово-економічною кризою протестні рухи в Сполучених Штатах є надзвичайно показовими, оскільки вони відбуваються у єдиній на сьогодні глобальній наддержаві, яка вже впродовж декількох десятків років є соціально-економічним та соціально-політичним зразком для більшості народів світу, цілком обґрунтовано претендуючи на роль

глобального ж лідера. Найбільш яскравим прикладом зумовлених фінансово-економічною кризою протестних рухів стала всесвітньо відома акція «захопити Уолл-стріт». Певного поширення в журналістських та експертних колах набула думка, що цю акцію було таємно підтримано американським президентом і спонсоровано Дж. Соросом – прихильником Б. Обами та опонентом фінансової олігархії. Однак, всі ці припущення, хоча й мають певні підстави, тьмяніють перед об'єктивною реальністю в самій американській економіці, яка й створила справжні підстави для різноманітних антиолігархічних рухів і передовсім акції «захопити Уолл-стріт». Очевидною є прискорена олігархізація економіки й суспільства Сполучених Штатів Америки. Так, за даними американської статистики: з 1979 р. по 2007 р. прибутки 1% населення цієї країни зростали на 275%, а прибутки 60% американців лише на 40%; у 1980 р. 1% населення заробив 9,1% всіх прибутків країни, а в 2006 р. — 18,8%; в 2007 р. 1% населення контролював майже 40%, а наступні 50,5% лише 19% багатств країни, в той же час 85% цих багатств належить 20% американців; впродовж періоду економічного зростання, йдеться про 2002–2007 рр., прибутки 1% американців зростали в 10 разів швидше, аніж прибутки 90%. У кризові роки ситуація суттєво погіршилась, позаяк частка багатств країни, що належить 1% населення зросла принаймні на три відсотки [6; 7].

Протестний рух «захопити Уолл-стріт» став реакцією не лише на глобальну фінансово-економічну кризу, але й на олігархізацію американської економіки й американського суспільства. Основними вимогами цього руху були: збільшення кількості робочих місць, більш рівний розподіл прибутків, реформи банківського сектору й зменшення впливу корпорацій на політичне життя країни. Учасниками руху були переважно молоді люди віком до тридцяти років. Проте, слід зауважити, що навіть в час найбільшого піднесення (2011 р.) його підтримувало не більше 40% населення Сполучених Штатів Америки. Нині ж кількість прихильників зменшилась до 9%. Протестні виступи відбулися

також в багатьох розвинених країнах Європи: 10-ти тисячні маніфестації в Лондоні й Берліні, 20-ти тисячна маніфестація у Лісабоні, 5-ти тисячна маніфестація перед будівлею Європейського центрального банку у Франкфурті-на-Майні. Всі ці виступи були спрямовані проти засилля фінансової олігархії та за відновлення рівності й демократії.

Інший, доволі показовий приклад протестних рухів, зумовлених глобальною фінансово-економічною кризою, має «іберійське походження». В Іспанії його зазвичай називають рухом «обурених». Специфіка цього руху впливає з особливостей іспанської та португальської економічної моделі, що сформувалася й утвердилася впродовж членства цих країн в Євросоюзі. Економікам обох іберійських держав притаманні: висока питома вага в структурі національного виробництва традиційних низькотехнологічних та трудомістких галузей, малий відсоток інноваційних та високотехнологічних підприємств, перманентна деіндустріалізація, суттєва роль туристичної та будівельної галузей, негативний баланс зовнішньоторговельного обороту й залежність від імпорту енергоносіїв та зовнішніх інвестицій. Варто наголосити, що завищені соціальні витрати та постійно зростаючий притік мігрантів також відіграли не останню кризогенеруючу роль. Всі ці властивості зробили економіки іберійських країн вкрай уразливими щодо дії наслідків глобальної фінансово-економічної кризи. Цим економікам, попри жорсткі антикризові заходи вжиті іспанським і португальським урядами, так і не вдалось відновитися. Відповідно, протестні рухи в Іспанії і Португалії були особливо потужними, об'єднуючи (переважно молодих) людей навколо ідей прямої демократії, боротьби проти фінансової олігархії за соціальну справедливість, заперечення традиційних політичних і партійних систем.

Слід зазначити, що протестні рухи, викликані до політичного життя глобальною фінансово-економічною кризою, не набули визначного історичного значення, особливо у порівнянні з революційними рухами попередніх епох. Однак, вони є свідченням

наближення суттєвих економічних та політичних змін глобального масштабу, котрі стануть цілком можливими вже у фазі піднесення економік під дією їх позитивних динамік. Водночас, ці рухи є вкрай повчальними для пострадянських країн, продемонструвавши їх народам всю недосконалість ідеалів, якими ці народи жили останні чверть століття. Так, з'ясувалось, що американське суспільство є так само олігархічним, як і суспільство східноєвропейське, а омріяний Євросоюз має внутрішню (переважно південно-європейську) периферію, національні економічні системи країн котрої виявилися нестійкими до кризових викликів, навіть попри те, що, впродовж десятиліть розвивались в рамках і за підтримки цього інтеграційного об'єднання. Глобальна фінансово-економічна криза може стати для пострадянських країн Східної Європи кризою тих ідеалів, якими керувалися й надихалися процеси посткомуністичної трансформації.

Вивчення і засвоєння досвіду антикризової діяльності розвинутих країн Європи, та її «південної периферії» зокрема, є вкрай важливим для пострадянських суспільств (в тому числі й українського). Під кутом зору державотворення, на особливу увагу заслуговують ті соціально-економічні проблеми, які уразили країни євроатлантичного світу в контексті глобальної фінансово-економічної кризи. Вирішення цих проблем в пострадянських суспільствах передбачає максимальну мобілізацію ресурсів, модернізацію всіх сфер суспільного життя та дотримання засад сталого розвитку.

Використані джерела та література:

1. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – М.: Академический проект, 2002. – 832 с.
2. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Редкол. Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М.: Экономика, 1989. – 526 с. – (Экон. наследие).
3. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
4. Стиглиц Дж.

Глобализация протеста. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.project-syndicate.org/commentary/the-globalization-of-protest/russian>. 5. Кругман П. Лауреат не знает, куда вложит премию. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/business/newsid_7670000/7670049.stm. 6. «Tax Data Show Richest 1 Percent Took a Hit in 2008, But Income Remained Highly Concentrated at the Top» // Center on Budget and Policy Priorities. Accessed. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.cbpp.org/cms/index.cfm?fa=view&id=3309>. 7. «By the Numbers». // Demos. Accessed October 2011. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.demos.org/>.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАНУСІМОНІ»

Розділ II

**ЦІННІСНО-НОРМАТИВНЕ
ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ
КРАЇНАХ**

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕБІЛІТНОЇ НАН УКРАЇНИ»

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ІНСТИТУЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ПРАВЛЯЧИХ КОАЛІЦІЙ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано нормативно-правові підстави і практику формування парламентської більшості в Україні. Окреслено перешкоди інституційного характеру, які унеможливають формування повноцінних правлячих коаліцій в Україні.

Ключові слова: *правляча коаліція, парламентська більшість, парламентський, напівпарламентський спосіб формування уряду.*

В статтє проанализированы нормативно-правовые основы и практика формирования парламентского большинства в Украине. Определены препятствия институционального характера, которые делают невозможным формирование полных правящих коалиций в Украине.

Ключевые слова: *правящая коалиция, парламентское большинство, парламентский, полупарламентский способ формирования правительства.*

The article analyzes the legal basis and practice of the formation of the parliamentary majority in Ukraine. There outlined the main obstacles of the institutional nature that prevent a full-fledged ruling coalition in Ukraine.

Keywords: *ruling coalition the parliamentary majority, parliamentary and half-parliamentary way of the forming of government.*

В Україні, як відомо, парламент формується на основі виборчої системи, яка передбачає участь партій у якості суб'єктів виборчого процесу на основі загального виборчого права. Продовженням політичних партій у парламенті є парламентські

фракції, які формуються за умови виконання визначених на законодавчому рівні вимог. Зважаючи на те, що Україна має багатопартійну систему, до парламенту потрапляють партії, які не набирають кількості голосів, достатньої для формування парламентської більшості – кількості депутатів, достатньої для позитивного голосування за ті чи інші парламентські рішення. Тому умовою ефективної парламентської роботи є правове оформлення домовленостей між політичними силами у парламенті, які дійшли згоди щодо стратегій розвитку держави. Тим самим, передбачається створення коаліції депутатських партій та груп, що оформлюється у вигляді офіційного проголошення створення парламентської коаліції у відповідному форматі та підписання коаліційної угоди. Однак, українська політична практика демонструє нестабільність парламентських коаліцій, що знижує ефективність виконання парламентом його функцій (насамперед законодавчої та установчої) і відповідно здатне дестабілізувати політичну ситуацію. У пропонованій статті автор аналізує нормативно-правові підстави та практику процесів коаліціювання в Україні.

Від часу свого існування як держави в Україні середня тривалість життєдіяльності уряду – 1,5 роки. За своєю суттю усі вони були політичними і формувалися через застосування напівпарламентського або парламентського принципу його формування. Спершу парламент – Верховна Рада України – з подання Президента України затверджував кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, або згодом висував власну кандидатуру на розгляд Президента, а той, у свою чергу, подавав цю кандидатуру на розгляд Верховної Ради України, яка схвалювала кандидатуру, запропоновану Президентом, і схвалювала весь склад уряду.

Як відомо, в Україні всі електоральні цикли супроводжувалися досить гострою боротьбою політичних сил. Парламенти, які обиралися на мажоритарній, змішаній та пропорційній основі, відзначалися політичною строкатістю, жодна партія (блок політичних партій) не мала навіть простої більшості. Тому

уряди, які формувалися парламентами усіх каденцій, були багатопартійними та коаліційними за своєю суттю.

Процеси функціонування парламентських коаліцій в Україні можна поділити на наступні етапи: 1) 1991–2005 рр. – неінституціоналізована коаліція; 2) 2006–2010 рр. – інституціоналізована коаліція; 3) з 2010 р. – повернення до неінституціоналізованого формату коаліції, пов'язаного з відміною конституційної реформи.

Залежно від орієнтації акторів зазвичай виокремлюють два підходи до формування коаліції: 1) орієнтація на певний політичний курс (*policy-seeking*) стимулює гравців об'єднуватися за принципом схожості програмних положень. Результатом таких орієнтованих дій є об'єднання партій переважно з сусідами за політичним спектром; 2) орієнтація на міністерські посади (*office-seeking, policy blind, power-oriented*) передбачає, що першочерговою стратегією гравців має стати вибір партнерів для коаліціювання з точки зору мінімізації кількості членів партій, що складають коаліцію, та кількості самих партій та максимізації власної частки у даному об'єднанні, а також мінімізації власних трансакційних витрат.

В Україні об'єднання у коаліції відбувалося за другим принципом – принципом орієнтації на певні міністерські посади. Звісно, що загальний сумнівний з точки зору ефективності політичний макроклімат у країні позначився і на принципах формування коаліцій. Причину цього можна пояснити, насамперед, суто формальними обставинами – конституційне закріплення домінуючої ролі президента у владній моделі; обмеженістю механізму стримувань і противаг, який передбачав одноосібний контроль президента за вертикаллю виконавчої влади; відсутність політичної відповідальності президента через неможливість застосування в українських умовах наявної процедури імпічменту; відсутність політичної відповідальності окремого парламентаря через відсутність імперативного мандата. За таких обставин виконавча влада на чолі з главою держави виявилася обмеженою лише незаперечністю наявних відносин влади і

конституційно визначеним терміном повноважень. Така модель управління по суті своїй не відповідала моделям представництва, а електорат перетворився у засіб самолегітимації влади, що у політичній науці класифікується як делегативна демократія [1, 59], або у термінах американського політолога Р. Сакви, режимна система [2, 61-82]. Сутність такої системи полягає у тому, що вона має неполітичні витoki, тому зазвичай супроводжується перманентною кризою легітимності. Режимна система глибоко авторитарна і прагне обмежити себе від ефективного демократичного контролю. Однак, щоб утриматися, вона використовує демократичні процедури, насамперед, вибори, та інші форми мобілізації громадян. Подібне співіснування призводить до появи численних громадських інститутів, які, будучи формально демократичними, у кінцевому рахунку відповідальні лише перед собою або ж своїми «патронами» (патронажні відносини). Таким чином, демократичний фасад зберігається, але демократичні процедури переходять у розряд «дефіциту»: знижується роль представницьких органів влади, посилюється роль особистостей (персоналій), насамперед, інституту президентства, форми політичної участі обмежуються, набуваючи декоративних форм.

В Україні при формуванні коаліцій на першому етапі формуючими партіями були «партії влади», які до 2006 р. були представлені різними партіями або блоками: Народно-демократична партія, «Злагода», Соціал-демократична партія України (об'єднана), блок «За єдину Україну», Наша Україна, з 2010 р. партія влади представлена здебільшого Партією Регіонів. Проте, критерієм об'єднання цих партій у парламентську коаліцію були особисті домовленості лідерів, захист спільних бізнес-інтересів тощо. Втім, ідеологічний критерій через нерозвиненість партійної системи й існування «протопартій» (груп інтересів), але не повноцінних політичних партій, які б виконували покладені на них функції (представництва інтересів, посередницьку, владну) і мали повноцінну партійну інфраструктуру, не був визначальним при формуванні парламентських і, відповідно, урядових

коаліцій. Тому наявні у світовій політичній науці теорії коаліційних урядів досить вибірково можна застосовувати при аналізі українських реалій.

В Україні правило інвестиції передбачає голосування простою парламентською більшістю (мінімум 226 голосів депутатів). Парламентська більшість в Україні завжди створювалася у форматі «простої», а не конституційної більшої. Конституційна більшість за українським законодавством становить 2/3 депутатів парламенту, тобто 300 депутатів. Відтак, парламентські рішення, які вимагали голосування конституційною більшістю, були голосуваннями ситуативними (епізодичними) або не голосувалися через відсутність конституційної більшої. Це стосується подолання вето Президента, застосованого щодо ряду законів, внесення змін до Конституції України.

Досить умовною в Україні є й вплив іншої процедурної влади, яка детермінує формування парламентської коаліції, – здатність призначати прем'єр-міністра. Тому конституційний дизайн та характер партійної системи, процедура формування уряду загалом, і призначення прем'єр-міністра, зокрема, не є факторами, здатними консолідувати парламентські партії.

В Україні у ході електорального відбору до 2006 р., тобто на першому етапі функціонування парламентських коаліцій, перемогли так звані «партії влади». Хоча подібну перемогу можна назвати умовною, оскільки жодного разу партії, навколо яких формувалася парламентська більшість і які формували уряд, не набирали ані абсолютної, ані навіть відносної більшості голосів виборців. Відтак, отримані провладними партіями голоси виборців, конвертовані у депутатські мандати, хоча й становили більшість, достатню для формування уряду, переможницями жодну з цих партій назвати неможливо. Теоретично такий строкатий склад урядів в Україні передбачав високий рівень конфліктності всередині. Проте, закладений високий потенціал конфліктності на практиці проявлявся не стільки у конфліктах всередині уряду, скільки між окремими членами кабінету та головою держави, який до 2006 р. (з січня 2006 р. вступив у дію

Закон про внесення змін до Конституції України) мав устважелі впливу на Кабінет міністрів та окремих його членів. При цьому, основним мотивом партій, чії представники входили до складу урядів, радше було прагнення захистити власний бізнес, утриматися при владі, аніж виконувати положення виборчих програм, відтак, назвати рішення урядів репрезентативними відносно інтересів виборців також можна лише умовно.

Вважається, що спроможність партій до утворення коаліцій є індикатором зрілості демократії, але щодо України складно застосувати це визначення. Причина у тому, що в основі створення коаліцій в українському парламенті були особисті інтереси окремих політичних акторів, а не бажання реалізувати партійні програми. Крім того, зафіксований у конституції принцип політичної відповідальності парламентських партій по суті робив їх відповідальними радше перед президентом, оскільки виключно президент мав право поточного коригування складу уряду, відправивши у відставку будь-якого міністра або весь уряд у будь-який момент, натомість, перед парламентом уряд ніс колективну відповідальність, а питання політичної відповідальності могло ставитися один раз на півроку, а за умови ж наявності схваленої парламентом Програми діяльності уряду – один раз на рік [3]. Умовною можна вважати й політичну відповідальність парламентських партій, тому що конституцією не закріплювався імперативний мандат у частині відкликання депутатів, обраних за мажоритарним принципом, чи заборона переходу депутатів із фракції у фракцію, обраних на пропорційній основі. Недостатніми були й можливості президента вплинути на неідеальний парламент, розпустивши його, оскільки конституція надавала таке право президенту лише за умови, якщо парламент не проводить засідання протягом 30 днів, що на практиці було малореальним. Подібна недостатня інституціоналізація сфер впливу виборців на парламент, з одного боку, і Президента на парламент – з другого, перетворювала парламент на безвідповідальний орган, у якому точилися політичні дебати, але при цьому парламент досить слабо ви-

конував свою основну функцію – законотворення. Хоча у парламенті 4-го скликання (2002–2006 рр.) постійно діюча парламентська більшість (без назви) існувала від часу утворення 27.09.2002 р. до набуття повноважень депутатами 5-го скликання 25.05.2006 р. у складі 9 фракцій і груп: «Аграрники України», Народно-демократичної партії, Партії промисловців та підприємців України та партії «Трудова Україна», «Регіони України», Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) та депутатських груп «Демократичні ініціативи», «Європейський вибір», «Народний вибір», «Народовладдя» [4].

Проте, склад урядів в Україні змінювався радше за бажанням президента (до 2005 р. Л. Кучми), аніж внаслідок застосування політичної відповідальності парламентом. Низький рівень розвитку політичної культури парламентарів України обумовив неспроможність парламентських партій створювати стабільні коаліції. Водночас, не зафіксований законодавством механізм парламентського принципу формування уряду не підштовхував партії до пошуку компромісів при формуванні урядів.

Ідентифікації, які бралися за основу при формуванні урядів в Україні, – особиста відданість президенту України, а не партійні програми чи ідеологічні пріоритети, або ж коаліціювання на основі спільних цілей при проведенні політики.

Неінституціоналізований формат коаліції в українських умовах спричинив те, що вона створювалася формально, аби тільки не блокувалася робота парламенту, але депутати не прагнули створити розширену коаліцію, оскільки стратегічні цілі, спрямовані на реалізацію певних національних стратегій нівелювалися у процесі парламентської діяльності тощо.

Для другого етапу (2006–2010 рр.) характерним було формування мінімально вигрешних коаліцій. По суті, вести мову про повноцінний процес коаліціювання в Україні можна лише стосовно цього етапу. Для нього характерна політична конкурентність, змагальність у політичному процесі тощо. Проте, формат коаліції як мінімально вигрешної пояснює неможливість

парламентарями внести зміни до Конституції України, про що декларували пропрезидентські політичні сили, подолання вето президента, застосованого ним щодо низки законів тощо.

Припущення, що кожен парламентський гравець має політичну вагу, пропорційну кількості місць у парламенті, в Україні також складно застосувати, оскільки практика формування парламентської більшості (за винятком періоду 2006–2010 рр.) засвідчила, що парламентська більшість формувалася навколо пропрезидентської партії апіорі, незалежно від того, скільки місць ця партія здобула у парламенті. Відтак, політичну вагу партії у парламенті і суспільстві визначала не кількість голосів, які отримала ця партія на виборах, і відповідно, кількість депутатських мандатів у парламенті, а ступінь її наближення до президента.

Щодо періоду 2006 – 2010 рр., то справді, при формуванні парламентської коаліції можна застосовувати загальну пропорційну норму. Так, у парламенті 5-го скликання (2006–2007 рр.) більшість утворювалася 2 рази: Коаліція демократичних сил (22.06.2006 р. – 06.07.2006 р., до складу увійшли фракції «Наша Україна», «Блок Юлії Тимошенко», Соціалістичної партії України (239 депутатів). Опозиційними у цей період вважалися фракції Партії Регіонів та Комуністичної партії України; Антикризова коаліція була утворена 07.07.2006 р. і проіснувала до набуття повноважень депутатами 6-го скликання (2007 р.) у складі Партії регіонів, Соціалістичної партії України та «Блоку Юлії Тимошенко» (238 депутатів) [4].

Також у цей період в українському парламенті діяв принцип: всупереч загальній пропорційній нормі, гравець, який має порівняно невелику кількість парламентських мандатів, може збільшити свою вагу, якщо він є величиною, необхідною для збереження коаліції. Оскільки у парламенті ймовірним було формування мінімально вигранної коаліції, у 2006 р. осьовою партією виявилася Соціалістична партія України на чолі з О. Морозом. На парламентських виборах 2006 р. соціалісти ледь перетнули тривідсотковий обмежувальний бар'єр, але зважаючи на те, що

для створення парламентської більшості необхідні були голоси соціалістів, внаслідок коаліційних торгів О. Мороз отримав посаду голови Верховної Ради, а Соціалістична партія кілька міністерських портфелів.

У парламенті 6-го скликання (2007–2012 рр.) більшість утворювалася 4 рази (до уваги не береться перейменування коаліції «Стабільність і реформи» у парламентську більшість з тією ж назвою). Першою серед них була Коаліція демократичних сил у Верховній Раді України 6-го скликання (29.11.2007 р. – 16.12.2008 р.), яка існувала у складі фракцій «Блоку Юлії Тимошенко» та «Наша Україна – Народна Самооборона» (227 депутатів, крім І. Плюща). Опозиційними у цей період вважалися фракції Партії регіонів, Блоку Литвина та Комуністичної партії України. Другою стала коаліція «Національного розвитку, стабільності та порядку» (17.12.2008 р. – 10.03.2010 р.) у складі фракцій «Блоку Юлії Тимошенко», Блоку «Наша Україна – Народна Самооборона», Блоку Литвина (чисельність змінювалася). Опозиційними у цей період вважалися фракції Партії регіонів та Комуністичної партії України. Третьою – коаліція депутатських фракцій «Стабільність і реформи» (11.03.2010 р. – 03.10.2010 р.) у складі Партії регіонів, Комуністичної партії України, Блоку Литвина та 16 народних депутатів з інших фракцій та позафракційних депутатів (початково нараховувала 237 народних депутатів). Останньою – парламентська більшість у Верховній Раді України під назвою «Стабільність і реформи» (створена 04.10.2010 р.) у складі фракцій Партії регіонів, Комуністичної партії та Блоку Литвина (19.11.2010 р. перейменована у фракцію «Народної партії»). Також, хоча юридичних підстав для віднесення депутатської групи «Реформи заради майбутнього» (утворена 16.02.2011 р.) до парламентської більшості немає, з урахуванням особливостей голосування цієї групи її вважають такою, що з часу свого формування належить до фракцій більшості. Опозиційними у цей період вважаються фракції «Блоку Юлії Тимошенко» (з 16.11.2010 р. – перейменована на «Батьківщину») та «Наша Україна – Народна Самооборона» [4].

Під час коаліційних торгів 2007 р., після дострокових парламентських виборів та після виборів президента у 2010 р., коли уряд Ю. Тимошенко був відправлений у відставку новообраним президентом України В. Януковичем, і під час формування парламентських коаліцій осьовою партією ставали по чергово Блок Литвина та Комуністична партія України, яка, хоча й мала на той час лише 27 депутатських мандатів, отримала преференції у вигляді і парламентських комітетів, і посад у вищих органах виконавчої влади [5, 569]. 3-поміж міністерських портфелів, у якості преференції саме осьові партії отримували й посаду Голови Верховної Ради. Так, у 2006 р. крісло голови парламенту зайняв О. Мороз, а у 2008 р. – В. Литвин. Також, для цього періоду характерний політичний принцип формування уряду, коли партії-учасники коаліції отримували квоти на посади в уряді, а крісло прем'єр-міністра займали лідери партій, навколо яких формувалися коаліції (по чергово Ю. Тимошенко та В. Янукович).

Серед факторів, які визначають характер урядових рішень (вище охарактеризовано детальніше), вирізняють: функціонування кабінету (як баланс між колективним урядом та індивідуальною міністерською юрисдикцією, політична відповідальність уряду та процедура відставки), парламентські правила (кваліфікована більшість, розпуск парламенту та призначення нових виборів), електоральну систему, вето-гравці (глава держави, зарубіжний уряд, групи тиску). Аналізуючи українську практику відповідно до запропонованої схеми, можна виявити її специфіку.

У період дострокового парламентського електорального циклу 2007 р. «дуже сильними партіями» можна вважати Партію Регіонів України та «Блок Юлії Тимошенко». «Просто сильні партії» представлені Комуністичною партією України та «Нашою Україною – Народною Самообороною». Блок Литвина та Комуністична партія України були по чергово так званими «осьовими партіями», які здобули меншість місць у парламенті, але від позиції яких залежав формат парламентських коаліцій у

2007 р. та 2010 р. Успіх інших партій – це радше результат успішно проведеного партіями, які намагалися потрапити до парламенту, «розкручування» політичних проектів, створеними спеціально під вибори. Застосовані ефективні виборчі технології були спрямовані, у першу чергу, на психологічний стан виборців, а саме на такі категорії як протестний та байдужий електорат, а також виборців, які голосували емоційно. Так звані «дуже сильні партії» по чергово формували парламентську коаліцію і виступали формуючими партіями, коли у 2006 р. парламентська більшість була інституціоналізованою і сформованою навколо БЮТ, у 2007 р. – навколо Партії регіонів, у 2008 р., після переформатування парламентської більшості – навколо БЮТ, і у 2010 р., після президентських виборів – навколо Партії регіонів.

Характерною рисою української політики від 1991 р. було укладання різноманітних політичних угод, своєрідних пактів правлячих та опозиційних політичних акторів про «ненапад» або політичних партнерів про співпрацю. Звісно, що ці угоди не мали чинності закону і мали характер «джентльменських угод», але відігравали позитивну роль для стабілізації функціонування парламенту. Проте, на відміну від поширеної у європейській політиці практики укладання коаліційних угод до виборів, в Україні партії, які балотуються до парламенту, у передвиборчий період обмежуються деклараціями або ж угодами, які після закінчення електорального циклу не виконуються. Один з прикладів – передвиборчі заяви «Блоку Юлії Тимошенко» та «Нашої України – Народної Самооборони» під час виборчої кампанії 2006 та 2007 рр.

Терміни формування парламентських коаліцій в Україні також залишаються тривалими. Це пояснюється, по-перше, відсутністю на першому етапі у законодавстві норм, які б встановлювали чіткі терміни формування парламентської коаліції; по-друге, відсутністю й опосередкованих стимулів, які б підштовхували партії до прискорення процесів коаліціювання, як, наприклад, у ряді європейських країн, неспроможність парламенту створити

парламентську коаліцію або сформувати уряд у визначені законом терміни у разі, якщо парламентська коаліція не є інституціоналізованою, є підставою для розпуску парламенту. Сюди ж належить деструктивний характер вотуму недовіри, зафіксований українським законодавством, коли, на противагу конструктивному, відставка кабінету можлива лише за наявності нового (альтернативного) кабінету, що забезпечує безперервність і спадковість урядової діяльності.

Відтак, теоретично в Україні можлива ситуація, коли країна може функціонувати, маючи неповноцінного прем'єр-міністра, а виконуючого його обов'язки, що істотно знижує позиції уряду і у системі органів державної влади, і під час переговорних процесів на міжнародному рівні (випадок Ю. Єханурова, який у 2006–2007 рр., будучи виконуючим обов'язки прем'єр-міністра, був обмежений у владній компетенції, проводячи переговори щодо ціни на газ з російськими партнерами). Крім того, нестабільність партійної системи і високий рівень персоніфікації української політики тривалий час змушувала політиків дотримуватися короткотермінових стратегій, що позначалося на характері державної політики. Упродовж усіх років існування України як держави приймалася велика кількість різноманітних національних стратегій розвитку або реформ, проте жодну з них не можна вважати втіленою на практиці.

3 жовтня 2010 р., який можна вважати початком виділеного третього етапу функціонування парламентських коаліцій, проблема взаємозалежності ефективних парламентських партій та типу кабінету в Україні, по суті, набула ознак, які характерні радше для неопатримоніальних суспільств. Тобто факт, коли партія класифікується як ефективна парламентська партія, не означає того, що вона автоматично має брати участь у формуванні кабінету. По суті, маємо заміщення повноцінного процесу коаліціювання, характерного для країн Західної та Центрально-Східної Європи, коли виключно ефективні парламентські партії є суб'єктами парламентської коаліції. В Україні цей процес не визначається результатами парламентських виборів, оскільки в

українських реаліях поняття «ефективна парламентська партія» замінюється поняттям «партія, наближена до президента», що автоматично гарантує їй певні преференції при формуванні кабінету. Таким чином, втрачається логічний ланцюжок «виборець – партія – фракція – урядова коаліція – уряд», характер якого визначається виключно у ході електорального відбору.

Отже, в українських реаліях не спрацьовує формула, коли завдяки участі у коаліції партії мають владу через отримання урядових посад. У цьому випадку володіння міністерськими портфелями і електоральна відповідальність є електоральними перевагами. Зважаючи на те, що в Україні протягом трьох останніх електоральних циклів спрацьовувала характерна для Європи «система гойдалок» і виборці, розчаровані діями влади, голосували за опозиційні партії, володіння міністерськими посадами часто використовувалося задля реалізації власних потреб особами, які ці посади обіймали, втілюючи неопатримоніальну модель відтворення влади та капіталу, або ж задля можливості використовувати адміністративний ресурс під час наступних парламентських (президентських) виборів. Тому, тільки за умови проведення повноцінних конкурентних виборів перебування в опозиції давало змогу опозиційним партіям як отримати голоси, так і збільшити шанси участі у формуванні кабінету надалі. Але Україна після визнання Конституційним Судом України конституційної реформи 2004 р. («Закон про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р.) у жовтні 2010 р. повернулася до моделі інкорпорації еліт, зафіксованої Конституцією України зразка 1996 р., що унеможливує повноцінне відтворення та кооптацію еліт та лідерів виключно у процесі електорального відбору. Через те, що парламентські партії по суті позбавлені однієї з найважливіших установчих функцій – формування уряду (ця функція парламентом виконується опосередковано), це, у свою чергу, загалом деформує повноцінне виконання політичними партіями їх функцій (представницька, посередницька). Як наслідок, це спотворює, власне, ідею електоральної демократії і поглиблює

рівень політичного відчуження з усіма негативними наслідками (саботаж реформ, низький рівень довіри до органів державної влади, політичний колапс і стагнація суспільно-політичної та економічної сфер).

Проблема форм взаємодії еліт і надалі залишається основоположною для України. Нині це обумовлено поверненням до напівпарламентського способу формування уряду і, по суті, до дуалізму виконавчої влади. Наразі слід вести мову про те, що інститут президентства на чолі з главою держави виконує роль протизваги парламенту через виключні сфери компетенції щодо уряду та інших органів виконавчої влади через процедуру, і висунення кандидатури на посаду на розгляд парламенту, і їх звільнення главою держави. Тоді як формат парламентської коаліції і роль уряду нівелюються через звуження функцій і сфер компетенції парламентської більшості та розширення прерогатив Президента щодо виконавчої гілки влади загалом.

Отже, правлячі коаліції (урядові коаліції) – це норма багатоскладових суспільств. Їх перевага полягає в тому, що сам процес коаліціювання – крок, який, по-перше, стимулює політичне структурування суспільства і стимулює оформлення партійної системи; по-друге, є формою опосередкованого (через політичні партії) залучення суспільства до формування державної політики. Основний недолік у тому, що подібний принцип у неструктурованих суспільствах призводить до періодичних або й перманентних урядових криз, що дестабілізує політичний процес. Однак, для посткомуністичних суспільств, перед якими постає дилема демократичного поступу або ж повернення назад до авторитарного стану, є необхідністю та умовою подальшого розвитку. Тому тут питання необхідно ставити не у зв'язку із застосуванням чи незастосуванням парламентського принципу формування уряду, а у контексті вибору форм політичної співпраці основних парламентських партій, а також партій, які є осьовими, тобто мають так звану «золоту акцію».

Однак, основна проблема, яка нині оголилася в Україні, пошук більш досконаліх і, головне, дієвих моделей інтеракції:

перенесення у нормативно-правову площину і використання у політичній практиці форм політичної участі, які б були співмірними, з одного боку, з керованістю суспільства, а з другого – уможливили ініноваційність суспільно-політичних процесів і нейтралізували інерційність та агресивність системи. Тому пактування, як укладання короткотермінових угод з тих чи інших питань, та залучення до роботи в органах виконавчої влади представників різних політичних сил дозволить зняти політичну напругу у суспільстві. Пактування, на відміну від створення коаліції, не передбачає узаконення домовленостей, а лише досягнення згоди з тих чи інших питань, і носить ситуативний характер. Отже, за наявного характеру конфігурації влади пактування як спосіб досягнення домовленостей лишається єдиним можливим набором тактичних кроків-рішень, які дадуть змогу хоча й не такого динамічного, як потребує країна, але все ж поступу. Стратегічне ж вирішення проблем ефективності коаліційних урядів лежить у площині конституцієтворення і вимагає повернення на конституційному рівні характерних для парламентських політичних партій функцій, пов'язаних з розширенням насамперед їх установчих прерогатив, з одного боку, і адекватного цьому змісту політичної відповідальності уряду (поточне коригування складу уряду парламентом та індивідуальна, а не лише колективна, політична відповідальність членів уряду).

Коаліційні теорії є важливим засобом прогнозування подальшої урядової роботи, однак, сам по собі процес коаліціювання має розглядатися в умовах подій, що трапилися і що можуть трапитися, в межах ідеологічного поля, наявної електоральної системи, програмних положень політичних партій, їхніх урядових та законодавчих стратегій, індивідуальних стратегій партійних лідерів та рядових членів партій, наявних законодавчо закріплених повноважень парламентської більшості, парламентських комітетів, парламентської опозиції, самого уряду та процедур набуття, реалізації та припинення урядових повноважень.

Деякі важливі інститути (такі як конституційні норми) є зовнішніми до коаліційної гри у тому сенсі, що актори у цій грі не мають жодної реальної можливості змінити їх у короткостроковій перспективі. Інші важливі інститути є внутрішніми, що являють собою правила, якими партійні актори зобов'язують себе, часто саме для того, щоб мати справу з коаліційним керуванням. Роль, яку інститути грають у коаліційній політиці, можна розуміти і як потенційні причини, так і як наслідки викликів, з якими стикаються політичні партії у парламентських демократіях.

Використані джерела та література:

1. O'Donnell G. Delegative Democracy. - Journal of Democracy. - 1994. - Vol. 5. - №1. - P. 55-69.
2. Сақва Р. Режимная система и гражданское общество в России // Полис. - 1997. - №1. - С. 61-82.
3. Конституція України. - К.: Парламентське видавництво, 1996. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу www.rada.gov.ua.
4. Офіційний Сайт Верховної Ради України. Електронний ресурс. - Режим доступу: www.rada.gov.ua.
5. Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. Біографії та законотворча діяльність депутатів Верховної Ради України I-VI скликань / голова ред. ради В.М. Литвин. НАН України. Інститут історії України. - К.: Вид-во «Дніпро», 2010. - 816 с.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В ОБ'ЄДНАНІЙ ЄВРОПІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються особливості міжконфесійних відносин в ЄС на початку ХХІ століття, вплив релігійних організацій на інтеграційні процеси всередині об'єднання, роль релігійних чинників у суспільних процесах в країнах Старого Світу.

Ключові слова: громадянське суспільство, міжконфесійні відносини, релігійні об'єднання та організації, міжконфесійний діалог і порозуміння.

В статье анализируются особенности межконфессиональных отношений в ЕС в начале XXI века, влияние религиозных организаций на интеграционные процессы внутри объединения, роль религиозных факторов в общественных процессах в странах Старого Света.

Ключевые слова: гражданское общество, межконфессиональные отношения, религиозные объединения и организации, межконфессиональный диалог и взаимопонимание.

In the article the specialties of cross-confessional relations in EU in the beginning of XXI century, the influence of religion organizations on integration processes inside of the union, the role of religion factors in social processes in Old World countries were analyzed.

Key words: civil society, cross-confessional relations, religion unions and organizations, cross-confessional dialogue and mutual understanding.

Європа історично була і залишається нині багатоетнічною, що, в свою чергу, визначало безумовну багаторелігійність етносів, які її населяли. Об'єднавчі процеси, які особливо посилювалися у другій половині ХХ століття і призвели до утворення ЄС,

дали суспільству і окремим громадянам широкі можливості для взаємозбагачення культурними, інтелектуальними, генетичними й іншими важливими ресурсами для формування єдиного глобального громадянського суспільства. Міжетнічний діалог, культурний обмін, які відбувалися в Європі, духовно збагатили етнічні спільноти, прилучили їх здобутки до історії світової культури. Серед особливо впливових чинників, які визначають розвиток європейського суспільства, традиційно важливим був і є релігійний.

В умовах сучасного глобалізованого світу важливу роль у суспільному житті ЄС відіграють інститути громадянського суспільства. Особливе місце християнської Церкви в інтеграційних процесах в Європі визначається тисячолітнім історичним досвідом, починаючи з часів зародження християнства і його поширення територією Римської імперії. Сьогодні релігійні організації демонструють позитивну динаміку і швидко розвиваються, зростає їх кількість і, відповідно, вплив на суспільний розвиток, що в умовах глобалізації робить ще більш важливим набуття ними нових важелів впливу і функцій у житті європейської спільноти.

Серед вітчизняних вчених, які досліджували особливості міжконфесійних відносин, їх вплив на суспільно-політичні і культурні процеси та релігійну сферу в ЄС слід виділити роботи Д. Бондаренка [4], С. Здіорука [5], В. Токмана [6] тощо. Так, Д. Бондаренко прямо визначає роль релігії і відповідних інституцій громадянського суспільства у створенні нової модерної європейської ідентичності, а С. Здіорук і В. Токман роблять висновок про ключову роль ЄС як наддержавного об'єднання у розвитку міжконфесійних відносин за принципом обстоювання свободи совісті та свободи діяльності релігійних організацій, а також сприяння розвитку міжконфесійного діалогу та налагодження співпраці з релігійними організаціями.

Релігійний чинник як один із важливих у житті суспільства відзначає у своїх рекомендаціях парламентська Асамблея Ради Європи [9; 10]. Так, рекомендація 1804 «Держава, релігія, світське суспільство та права людини» визначає, що «релігія є важливою характерною рисою європейського суспільства. Це обумовлено

тим, що історично деякі релігії вже протягом декількох століть існують на європейському континенті, здійснюючи вплив на європейську історію» [9, п. 1]. Також ПАРЕ звертає увагу на нагрілу потребу більш широкого взаєморозуміння між релігіями та особами, що їх сповідують [10, п. 6].

Роль релігійних і світоглядних поглядів кожного індивіда відзначають такі дослідники, як В. Бебик [2] та Т. Блашук [3], наголошуючи на тому, що «забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму» є однією з важливих ознак формування глобального громадянського суспільства.

Однак, разом з тим, дослідники, зокрема М. Карасінська, звертають увагу на той факт, що, подри той позитивний вплив, який церковні організації мають на розвиток громадянського суспільства в Європі, традиційні релігійні уявлення все ж таки у своїй основі суперечать сучасній цивілізації. А відтак, на сьогодні існує реальне загострення суспільно-релігійного питання у зв'язку із згадуваним вище процесом глобалізації, що неминуче породжує зіткнення і конфлікт групових і загальнолюдських цінностей [7]. Щодо Церкви (у першу чергу християнської) і організацій, що її представляють, цей конфлікт виявляється у активному неприйнятті глобалізації і міжрелігійного об'єднання. Так, через це навіть в межах однієї релігії одночасно існують дві протилежні течії – до утворення «національної церкви» та до міжконфесійного об'єднання.

Таким чином, на основі досліджень українських і зарубіжних вчених [11; 12] можна зробити висновок, що міжконфесійні відносини у сучасній Європі, з одного боку, забезпечують розвиток та функціонування ефективного громадянського суспільства, посилюють інтеграційні процеси у країнах ЄС на побутовому і сакральному рівнях, а з іншого – релігійна спадщина часто виступає чинником, що не лише перешкоджає інтеграції окремих країн до загальноєвропейських структур, але й водночас посилює соціальну напругу і міжетнічні конфлікти в суспільстві.

Розглядаючи складні процеси взаємодії конфесій, громадянського суспільства, Євросоюзу та національних держав слід, у першу чергу, відзначити той беззаперечний факт, що конфесії в ЄС на сьогодні – це багатомільйонні, недержавні, чисельно зростаючі організації (насамперед, католицькі та мусульманські). Всупереч очікуванням багатьох дослідників релігії, на початку XXI століття релігійні організації продовжують залишатись діяльними учасниками суспільних процесів у країнах Старого Світу. Лідери європейських церков дедалі активніше заявляють про свою позицію з приводу широкого кола гострих суспільно-політичних проблем, а європейським політикам доводиться частіше вирішувати проблеми, які стосуються ролі та місця релігії й релігійних інститутів у розширеній Європі.

Як зауважив Д. Бондаренко, християнські церкви Європи надзвичайно позитивно поставилися до ідеї об'єднаної Європи, що не дивно, якщо зважити на роль Церкви у житті європейського суспільства за середньовічної доби. Найбільшу підтримку об'єднаної ідеї дістали в середовищі екуменічних організацій, залучених у міжхристиянське співробітництво, з добре налагодженими зв'язками. Серед них відзначимо Конференцію європейських церков, яка об'єднує понад 120 православних та протестантських церков та Раду європейських єпископських конференцій, що включає всі католицькі структури римсько-католицької церкви у країнах ЄС [4].

Ще наприкінці 80-х років XX століття на спільній асамблеї КЄЦ та РЄЄК представники цих організацій на християнському ґрунті розвинули ідею об'єднаної Європи, а також включили до загальноєвропейського дому всі народи та нації європейського простору, що мають спільні основи, історію, культурну спадщину та цінності.

Найбільш активно роль християнських конфесій у розбудові майбутнього Європи проявилася наприкінці XX – на поч. XXI століття. Головна увага приділялася найбільш дискусійним питанням, що стосувалися місця релігії у Конституції ЄС, яка мала бути прийнята у 2004 р., наприклад, саме під тиском християнських організацій до проекту Конституції ЄС було включено статтю 51,

яка гарантує повагу Євросоюзу до статусу Церков та релігійних асоціацій у країнах-членах ЄС, а також до традицій взаємодії між Церквою та державою у цих країнах. Найбільші суперечності викликала відмова голови конституційного конвенту Валері Жискард д'Естена включити до преамбули проекту Конституції ЄС тезу про християнську духовну спадщину Європи. При цьому важливо, що вимога відзначити роль християнства у становленні сучасної Європи об'єднала практично всі найвпливовіші християнські церкви. Зокрема, вона була озвучена Папою Римським Іоанном Павлом II, який заявив: «культурна та історична концепція нинішньої Європи віддзеркалює реальність континенту, що став таким завдяки, зокрема, об'єднавчій силі християнства; воно зуміло розчинитися між різними народами і є внутрішньо пов'язаним з європейською культурою в цілому» [8, 308].

Боротьба щодо визначення ролі християнства в основоположних документах Європейського Союзу, тривалі дискусії щодо необхідності відзначення ролі християнства у долі Європи на початку XXI століття показали все ще значний формуючий вплив конфесій на становлення громадянського суспільства у ЄС. Розширення об'єднання на схід, у країни з високим рівнем християнської релігійної традиції ще більше посилило вплив конфесій на прийняття політичних рішень і розвиток ЄС після двох розширень союзу у 2004 та 2007 рр. Той факт, що, попри начебто більш-менш сприятливі обставини, мусульманська Туреччина до сих пір не входить до складу об'єднання, ще раз переконливо засвідчує значні можливості християнських конфесій у вирішенні найважливіших політичних і соціально-економічних проблем подальшого суспільного розвитку в країнах Європи. Зокрема, це можна простежити у питанні розширення ЄС у східному напрямку, особливо зважаючи на той факт, що географічні кордони Європи, в цілому, збігаються з ареалом традиційного поширення християнства.

Отже, слід відзначити глибокий і цілком обумовлений історичними процесами вплив конфесій на суспільне життя Євросоюзу. Партнерство, яке демонструють церкви у розбудові

громадянського суспільства і його інститутів, сприяє, у тому числі, поглибленню співробітництва органів влади з релігійними організаціями, спільними зусиллями яких сьогодні твориться коопераційна модель державно-конфесійних відносин, яка гарантує право індивіда та спільноти на свободу совісті і віросповідання, і дозволяє релігійним об'єднанням повною мірою розкрити власне суспільне призначення.

Однією з таких форм об'єднань, які активно долучаються до міжконфесійного діалогу, є християнські екуменічні організації. Серед таких слід відзначити християнську спільноту Тезе (Taize), що на сьогодні налічує понад сто осіб католицького та протестантського віросповідань із близько тридцяти країн світу. Таким чином, саме існування цієї спільноти є конкретним знаком примирення між розділеними християнами і народами. Серед видів діяльності, якими займається ця екуменічна община, особливо слід відзначити щорічні новорічні зустрічі християн різних конфесій у найбільших містах Європи – так звані «паломництва довіри», які об'єднують десятки тисяч молодих європейців у прагненні розділити спільні християнські цінності [13].

Таким чином, відзначимо важливість міжконфесійних відносин як у питаннях взаємин з владою ЄС, так і в реалізації ряду практичних кроків, спрямованих на розбудову громадянського суспільства – духовного виховання молоді, благодійництва, пропаганди толерантності і поваги до прав і свобод кожного громадянина, зміцнення взаємопорозуміння між релігійними спільнотами, збереження релігійно-культурної спадщини і духовного простору об'єднаної Європи.

Водночас, у сучасних міжконфесійних відносинах епохи глобалізації закладено значний конфліктний потенціал. Протягом другої половини ХХ і на початку ХХІ століття кількість конфліктогенних чинників, які провокують міжконфесійні і етноконфесійні протистояння в Європі, постійно зростала в силу таких явищ як конкуренція цивілізацій різного рівня розвитку, ескалація міжнародного тероризму та набуття ним небезпеки глобальності, боротьба за сфери впливу та екоресурси, масова міграція

населення, у першу чергу з країн мусульманської Африки тощо. Ці процеси, кожен у свій спосіб, стимулюють поширення і зростання діаспор, серед них і церковних, що у свою чергу призводить до ескалації міжцерковних відносин [1].

Зростання напруги між конфесіями в європейському суспільстві робить неможливим подальше поширення ідеї толерантності і терпимості в етноконфесійному просторі сучасної поліетнічної і поліконфесійної Європи. І це не дивно – адже у сфері релігії і моралі домінує нетерпимість, яка набуває форму принциповості і не сприймає толерантності і терпимості до представників інших релігійних громад чи об'єднань. Культура мирного співіснування етносів і релігій, таким чином, стає однією з проблем, яка потребує свого вирішення, якщо країни-члени ЄС і надалі прагнуть зберегти об'єднання в існуючому форматі.

Крім того, ПАРЕ у своїй рекомендації за № 1804 «Держава, релігія світське суспільство і права людини» відмітила, що «за останні двадцять років в Європі суттєво зменшилося відправлення релігійних обрядів. Менш як один європейець з п'яти відвідує релігійну службу не рідше одного разу на тиждень, тоді як двадцять років тому цей показник був удвічі вищим. Одночасно з цим, ми спостерігаємо посилення мусульманських общин практично у всіх державах – членах Ради Європи» [9, п. 6]. На практиці це означає, що в умовах поступового втрачання християнством важелів впливу на суспільне життя і зменшення своєї присутності у житті пересічного європейського громадянина, зростає роль ісламу, що, в свою чергу, неминуче призводить до загострення міжконфесійних мусульмансько-християнських конфліктів.

Безперечним є той факт, що релігійні громади в умовах розвинутого громадянського суспільства в ЄС мають особливі можливості щодо укріплення миру, співробітництва, терпимості, солідарності, міжкультурного діалогу, утвердження європейських цінностей. Однак, варто також зважати, що практику співіснування різних народів в Європі не можна вважати мирною. Це, скоріше за все, вимушена реакція, викликана двома найбільшими в історії людства конфліктами XX століття, ареною яких була

Європа, які змусили лідерів європейських країн та, власне, і самих громадян шукати компроміс для свого примирення.

Результати спільних пошуків майбутнього на сьогодні реалізовані у формі такого наддержавного об'єднання як ЄС. Вище ми вже відзначили важливу роль християнських конфесій у процесах євроінтеграції, змістовному наповненні таких визначень, як універсалізм, толерантність, полікультурність і т.д. Однак, на сьогодні мирне співіснування громадян і їх об'єднань в Європі має бути осмислене більш складними категоріями, ніж зазначені.

Сьогодні ми є свідками того, що внаслідок всеохоплюючих глобальних суспільно-політичних змін на європейській карті важко знайти яскраво виражені моноетнічні чи монорелігійні держави. Тому не дивно, що складно організовані полікультурні і поліетнічні спільноти під впливом зовнішніх факторів (наприклад, посиленої легальної і нелегальної міграції) продукують численні соціальні суперечності і конфлікти. Користуючись можливостями, які надають країни Євросоюзу своїм громадянам, орієнтуючись на забезпечення прав і свобод особистості, можливості реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного плюралізму, створення сприятливих умов для насадження толерантності і полікультурності, мігранти отримують надзвичайно серйозні ресурси для просування притаманного їм способу життя і культури у традиційному етнічному і релігійному середовищі Європи. Особливо це стосується вихідців з тих країн, де терпимість і толерантність, а також засвоєння полікультурних принципів є далеко не пріоритетом, відтак, їх уявлення про норми життя не відповідають тим, які підтримують і захищають європейські держави і громадянське суспільство.

Нарешті, загрозою для розвитку громадянського суспільства в ЄС і мирного міжконфесійного діалогу між християнами та мусульманським світоглядом є релігійні угруповання, які намагаються обмежити свободу слова в ім'я власних релігійних переконань або своїх сакральних символів. Яскравим прикладом є так звана «справа Русдї» у 1989 році, коли багато мусульман, навіть тих, хто не схвалювали фетви аятоли Хомейні, пов'язані із

загрозами вбивства або насильства за твір «Сатанинські вірші», вимагали заборони твору, оскільки у ньому в одному з розділів дружини пророка Мухамеда представлені у вигляді повій [11, 25]. З одного боку, це справді образа почуттів віруючих, з іншого – відображення принципу свободи особистості, одного з ключових принципів розвинутого громадянського суспільства.

Подібна проблема, у більш гострій формі, постала у 2005-2006 рр., коли одна з датських газет надрукувала серію карикатур, пов'язаних з ісламським пророком Мухамедом. Це виглядало справді провокаційно відносно до мусульман, однак у демократичному суспільстві слід зважати на те, що свобода слова має включати право робити і говорити те, що є небажаним і навіть образливим для релігійних або ж інших почуттів певних категорій людей і має обмежуватися виключно у випадках, коли безпосередньо порушуються права інших осіб. Інакше існує небезпека того, що основні свободи та здобутки європейського суспільства можуть бути знівельовані в угоду мусульманським меншинам або через страх екстремізму і провокування насильства.

Для громадянського суспільства в ЄС і міжконфесійних відносин надзвичайно важливо дотримуватися консенсусу між свободою слова і свободою релігії, що в принципі реально, якщо говорити про взаємодію християнських конфесій і досить сумнівно – про взаємодію християнського і мусульманського світоглядів.

Ісламізація сучасної Європи є надзвичайно серйозною загрозою для міжконфесійного порозуміння і дотримання принципу релігійного плюралізму в ЄС. Мусульманами є значна частина мігрантів з «країн третього світу», в яких європейські цінності прав і свобод особистості не є пріоритетними. Привносячи свої погляди в нову країну проживання, емігранти далеко не завжди бажають асимілюватися в місцеве полікультурне суспільство і так само не збираються брати до уваги традиційні релігійні погляди місцевого населення, внаслідок чого можливість конфліктів на релігійному ґрунті зростає. Особливо, коли зважити на те, що чим більшою стає частка мусульман у країнах ЄС, тим більшим стає перелік їх вимог до влади цих країн – це і халяльна їжа

у магазинах, окремі цвинтарі і окремі басейни, вимоги щодо роботи банківської системи за ісламськими традиціями, введення шариатських судів, окремих шкіл для мусульман, дитячих садків, вивчення арабської мови тощо.

Звичайно, такі вимоги можна розглядати, з одного боку, як прагнення задовольнити свої громадянські права, з другого – як прояв неповаги до країни проживання, нетерпимості і несприйняття релігійних почуттів та традицій їх корінного населення. Релігійна нетерпимість проявляється у відверто протизаконний спосіб – так, причиною вбивства відомого нідерландського режисера Тео Ван Гога марокканським ісламістом у 2004 р. став знятий ним фільм, у якому критикувалося ставлення ісламу до жінки. А смерть у 2005 р. у Франції двох мусульманських підлітків, яких переслідувала поліція за скоєння протиправних дій, від власної необережності, спровокувала масштабні погроми, активну роль у яких відіграла мусульманська молодь.

Наведені приклади, а також теракти у Мадриді у 2004 р., організовані ісламістськими угрупованнями, зіткнення поліції з мусульманами в Англії у 2001 р., серія терактів в Лондоні у 2005 р., антиурядові демонстрації мусульман у Франції у 2004 р., направлені проти прийняття закону про світський характер суспільства, ряд інших випадків нетерпимості представників мусульманських общин до загальноєвропейських цінностей, засвідчують як зростання ролі ісламу в житті ЄС, так і поступову підміну європейських цінностей ісламськими. Пов'язано це, у першу чергу, з тим, що ісламські цінності на сьогодні залишаються безпосередньо переплетеними з повсякденним життям, що вже майже не властиво сучасному християнському світу, де церква поступово втрачає вплив на світогляд індивіда і стає все більше виключно атрибутом, а не духовною опорою людини.

Однак, говорячи про зростання ісламістських настроїв в ЄС, слід мати на увазі, що екстремізм притаманний все ж лише меншості громадян об'єднання, які сповідують іслам. Відтак дії, направлені на протидію ісламському екстремізму, можуть зачіпати інтереси всіх мусульман. Тому, наприклад, заборона на будівництво

мечетей у Швейцарії і використання традиційного мусульманського одягу для жінок у Франції при більш-менш терпимому ставленні до християнських звичаїв та традицій можуть суттєво ускладнити міжконфесійний діалог християнства та ісламу. На практиці це аж ніяк не сприятиме інтеграції мусульман у громадянське суспільство Європи, може привести до об'єднання розрізнених мусульманських общин для спільної боротьби за свої права, посилення маргіналізації арабо-мусульманських громад в ЄС і подальшої ескалації екстремістських настроїв у їх середовищі.

Підсумовуючи вище сказане, однозначно оцінити майбутнє європейського суспільства через призму міжконфесійних взаємин неможливо. Виходячи із ситуації, що складається на сьогодні у сфері суспільно-релігійних відносин в ЄС, основною загрозою для розвитку громадянського суспільства з боку конфесій є пропаганда і розповсюдження релігійних принципів, які порушують права людини, у першу чергу, принцип свободи слова. Відтак, на нашу думку, заоружкою успішного діалогу конфесій та громадянського суспільства є подальше неухильне дотримання Європейської конвенції про права людини, безумовне дотримання принципу свободи слова, який не повинен обмежуватися в силу того, що релігійні общини сповідують певні догми або вірування. В усвідомленні і дотриманні конфесіями цього принципу і має проявитися їх роль невід'ємної частини громадянського суспільства у розповсюдженні ідей порозуміння, співробітництва, терпимості, солідарності, міжкультурного діалогу і поширення цінностей об'єднаної Європи.

Використані джерела та література:

1. Арістова А.В. Релігійні конфлікти в Україні: вектори впливу на суспільні процеси. – Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 52. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Aristova.htm.
2. Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент // Політичний менеджмент, 2006. – № 2 (17). – С. 140-147.
3. Блащук Т.В. Розвиток громадянського

суспільства та його інститутів в умовах глобалізації // Приватне право і підприємництво. – 2010. – Вип. 9. – С. 19-21. **4.** Бондаренко Д. Релігія та створення нової Європи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://dt.ua/SOCIETY/religiya_ta_stvorennua_novoyi_evropi-35864.html. **5.** Здіорук С.І. Державно-церковні відносини як чинник розвитку громадянського суспільства // Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с. **6.** Здіорук С.І., Токман В.В. Політика ЄС у сфері суспільно-релігійних та державно-церковних відносин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://old.niss.gov.ua/Monitor/May_08/04.htm. **7.** Карасінська М.В. Особливості політики Європейського Союзу в сфері державно-церковних відносин // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 48. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_48/Gileya_48/SL_13_doc.pdf. **8.** Медведчук Н.А. Екуменічний рух у Європі: головні течії та актуальні проблеми розвитку // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – Вип. 13. – С. 304-310. **9.** Рекомендація ПАСЕ 1804 «Государство, религия, светское общество и права человека». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5bRussian_documents%5d/%5b2007%5d/%5bJun_2007%5d/Rec1804_rus.asp. **10.** Рекомендація ПАСЕ 1805 «Святотатство, религиозные оскорбления и враждебные высказывания в адрес лиц в связи с их религией». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.strasbourg-reor.org/?Topicid=219&printed=1>. **11.** Living together: Combining diversity and freedom in 21st-century Europe. – [Electronic resource]. – Regime of access: <http://book.coe.int/ftp/3667.pdf>. **12.** Opposing Special Rights for Churches in the EU. The Story of «Article 17». – [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.humanistfederation.eu/campaigns/ehf-and-the-european-union/opposing-special-rights-for-churches-in-the-eu/#note1>. **13.** Про Тезе. «Притча спільноти». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.taize.fr/uk_article_7278.html.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОСНОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Запропоновано багатовимірну модель місцевого самоврядування, що відповідає вимогам громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, самоврядування, природне право, представницька влада.

Предложена многомерная модель местного самоуправления, отвечающая требованиям гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, самоуправление, природное право, представительская власть.

The multimeasuring model of local self-government which correspond to requirements of civil society is offered.

Keywords: civil society, local self-government, natural law, representative power.

Становлення громадянського суспільства в добу Нового і Новітнього часів, пов'язане з формуванням концепції невід'ємних прав і свобод людини, відбувалось у нерозривному зв'язку з розвитком самоврядування, яке, власне, є основою формування базових засад правової держави європейського типу. Адже сучасна демократія, насамперед, характеризується небаченим розширенням соціальної бази політичного процесу і, на противагу будь-яким архаїчним формам влади, позначена принциповою спрямованістю вектору політичного управління не «згори вниз», а навпаки, «знизу вгору».

Саме місцеве самоврядування сучасного типу, формування якого відбувалось більшою мірою на засадах неписаного і некодифікованого права, у тісному зв'язку з культурно-історичними традиціями і формуванням національної ідентичності, часто у

протистоянні до будь-яких форм владного унітаризму і централізму, нарешті, у першу чергу, на основі міжособистісних неформальних, а не статусно визначених, зв'язків, виступає потужним каталізатором формування і, водночас, запорукою забезпечення ефективності діяльності інститутів громадянського суспільства. «Громадянське суспільство синергіє з місцевим самоврядуванням, муніципальною владою. Більше того, між ними проявляється взаємозв'язок і взаємозалежність – муніципальна влада, місцеве самоврядування виступає як найважливіший інститут громадянського суспільства, що інституціоналізує конституційний устрій країни. Без муніципальної влади немає громадянського суспільства» [6, 199].

Саме внаслідок свого статусу добровільного співтовариства існуючі форми самоврядування в різних країнах і, навіть, регіонах однієї держави, є виключно багатоманітними. Це посилюється існуючими етнічно забарвленими традиціями, неформальними нормами не стільки політичного, скільки соціального співжиття. А це робить виключно складним створення «ідеального типу» (Вебер) оптимальної моделі місцевого самоврядування, яка б відповідала принципам і нормам сучасного громадянського суспільства.

Які ж проблеми взаємодії місцевих громад як безпосередніх осередків громадянського суспільства і центральної влади виникають навіть у розвинених демократичних країнах (а в Україні й поготів)? По-перше, попри постійні декларації про необхідність децентралізації влади і максимальної передачі влади на місця як однієї із головних ознак розвиненого демократичного суспільства і на рівні окремих національних європейських держав (і, навіть, на рівні ЄС), за останні десятиліття спостерігається протилежна тенденція, а саме: переважають унітаристські підходи, які реалізуються, здавалося б, під антитоталітарними гаслами. «...Причиною втручання центру в муніципальні справи оголошується необхідність забезпечити однорідні високі стандарти в керівництві галузями, що отримали загальнодержавне значення. Насправді, контроль державної влади над

муніципалітетами, передусім, слугує забезпеченню її інтересів у галузі освіти, комунального господарства та інших галузях місцевого життя. ...Все більша чисельність суттєвих рішень ухвалюється центром, який залишає на долю місцевого представництва органів беззастережно виконувати їх. Це означає, що місцеві представницькі органи перетворюються у механізм виконання директив центрального уряду, в додаток загальнодержавної адміністрації» [16, 323].

З іншого боку, заходи, спрямовані на подальшу лібералізацію суспільного життя, запровадження норм і стандартів ринкової економіки, які сприятимуть зменшенню владного впливу та стимулюванню розвитку економічної самоорганізації, також нерідко ведуть, в тому числі і в нашій державі, до протилежних декларованим наслідкам: відходу від європейської моделі соціальної держави і навіть зрощенню місцевого бізнесу і центральної бюрократії. Зокрема, «з'явилися муніципальні концепції, пов'язані з теорією «держави загального добробуту». Муніципалітет оголошуються інструментом соціального обслуговування, що забезпечує і охороняє рівною мірою інтереси всіх класів і прошарків суспільства» [16, 323]. У дійсності – нерідко «...державна влада веде лінію на підтримку і розвиток головним чином тих муніципальних служб, які відповідають інтересам великого підприємця. Посилюється... прагнення влади лімітувати сферу муніципальної активності переважно тим, що вигідно приватному підприємництву. За рахунок розширення місцевого підприємництва згораються муніципальні соціальні програми – житлові, охорона здоров'я та інші. Відповідно скорочується матеріальна база соціальних органів місцевого управління» [16, 324].

Крім того, попри всі інтеграційні зусилля як на рівні окремих держав, так і ЄС в цілому, посилюються відцентрові тенденції, прагнення до певної регіональної автаркії, перебирання на себе місцевою владою повноважень центру, яке відбувається на основі підкреслення етнічної своєрідності і культурного традиціоналізму. Тому цілком логічно, що реальна практика сучасного

політичного життя навіть розвинених європейських країн свідчить про постійні пошуки більш оптимальних форм розвитку прямої або безпосередньої (неформальної) місцевої демократії, як, перш за все, складової системи громадянського самоврядування.

Вирішення проблеми взаємозв'язку між державним центром і периферією вельми актуальне для сучасної України, яка прагне подолати важкий тоталітарний спадок недемократичного існування у позаєвропейському правовому просторі і в стислі строки інтегруватися до ЄС.

Сучасний європейський етатизм спирається на вчення Т. Гоббса, перу якого належать такі видатні твори, як «Елементи права», «Про громадянина», «De cive» («Громадянськість») і який вважається одним із творців теорії сучасної правової держави. Згідно з цією концепцією, будь-який природний стан додержавного існування нерозривно пов'язаний з хаосом і анархією – «війною всіх проти всіх», а навіть абсолютистська, гранично унітарна та авторитарна влада є наслідком свідомого суспільного договору, що делегує державі практично необмежені права по захисту громадян. Вони, між іншим, зберігають за собою право військового спротиву владі, яка, перетворившись на тиранію, починає загрожувати їх безпеці і життю. А тому у правовій державі має бути забезпечено неухильне виконання так званої диктатури закону, яка є необхідною передумовою існування сучасної демократії, передбачає регламентацію і кодифікацію суспільних відносин, унеможливорює суспільну сваволю та гарантує законотворчість громадян.

Ця модель отримала назву французької або континентальної і часто асоціюється із своєрідним президенталістським баченням механізмів місцевого самоврядування. Згідно з таким підходом, основний закон в межах формальної або процедурної демократії за допомогою норм прямої дії покликаний мінімізувати неуніфікованість прецедентного права, що дозволяє поступово замінити нерегламентні відносини звичаєвого права чітким виконанням не тільки законів, а й підзаконних актів, наказів,

інструкцій тощо. Ідеалом співвідношення влади і громадянського суспільства тут виступає механізм «public relations» – забезпечення постійного інформаційного зворотного взаємозв'язку влади з громадськістю, дотримання принципів свободи слова за умови беззастережного виконання вимог чинного законодавства. За такого підходу місцеве самоврядування оцінюється, насамперед, в категоріях адміністрування: «місцева муніципальна влада», «місцеве територіальне урядування» тощо; а муніципальна влада розглядається не як влада громад, а як найнижча ланка загальнодержавної структури влади.

Отже, етатистська модель громадянського суспільства акцентує увагу на необхідності взаємозв'язку позаурядових інституцій з офіційною владою, що є тією базою, яка забезпечує громадський порядок (у тому числі й завдяки силовим інститутам), а, значить, і створює всі необхідні передумови для реалізації невід'ємних базових прав і свобод.

Згідно зі своєю концепцією стримувань і противаг щодо самоврядної периферії, центральна влада використовує відпрацьовані механізми. Виключно адміністративним шляхом головою місцевої влади призначають бюрократів-функціонерів із місцевих адміністрацій. На рівні місцевого самоврядування типовою ознакою етатистського підходу є прагнення не обрання прямим голосуванням, а призначення згори до місцевих адміністрацій посадових осіб. Причому, подібний механізм і сьогодні використовується в деяких розвинених країнах Європи. «В деяких адміністративно-територіальних одиницях державна адміністрація може функціонувати і в чистому вигляді. Зокрема, в округах Німеччини (за винятком землі Баварія і одного з округів землі Рейнланд-Пфальц) представницькі органи не формуються, а управлінські функції доручаються урядовим президентам, які призначаються виконавчою владою землі й підпорядковані міністру внутрішніх справ відповідного суб'єкта федерації» [1, 244].

В окремих країнах Європи в муніципальних органах відсутні колегіальні інститути, зокрема, мери або голови рад не обираються

місцевими радами. Не мають виборного управління кантони і департаменти у Франції тощо. Причому нагляд за діяльністю місцевих рад у Франції й Італії здійснює міністерство внутрішніх справ [16]. У тій же Британії і США, окрім ретельного перерахування повноважень місцевих органів влади, передбачених законодавством, працює так званий принцип «*ultra vires*» («перевищення повноважень»), який трактує спірні питання на користь центральної влади.

Широко практикується делегування повноважень місцевими радами органам державної адміністрації. Тенденція до унітаризму, прагнення до патерналізму простежується і в економічній сфері: великий відсоток надходжень до місцевих бюджетів спочатку передається до центрального бюджету, а потім – з метою більш міцної прив'язки регіонів до центру – держава фінансує різноманітні проекти на місцевому рівні, надає гранти і субсидії. Згідно з розповсюдженою практикою виділення урядових субсидій в європейських країнах, вони складають до 50-60% місцевих бюджетів, збільшуючи фінансову залежність місцевої влади від центру. «Залежність муніципалітетів від державного апарату забезпечується і системою державних дотацій виборному місцевому управлінню, що отримало розвиток особливо з 1930-х рр. У США ці дотації складають приблизно одну чверть муніципальних доходів, а в Англії сума дотацій перевищує розміри надходжень від місцевих податків» [16, 353].

Всі ці механізми не можна назвати повністю антидемократичними, адже проблема збереження національного суверенітету, протидії можливим сепаратистським тенденціям сьогодні є вкрай актуальною. Послаблення національного суверенітету європейських країн відбувається навіть внаслідок реалізації концепції «Європа регіонів», за якої фактично «через голову» центральної влади здійснюється не тільки культурне співробітництво, а й співробітництво економічне, яке далеко не завжди достатньо враховує загальнонаціональні інтереси держав – членів ЄС. Тим більше, що задеклароване в програмних документах

ЄС формування спільного ринкового простору, створеного для забезпечення кумулятивного ефекту економічного розвитку, поки що на практиці не рідко веде до протилежних наслідків: збільшення економічної і соціальної нерівності країн європейського центру і периферії, породжує кризові тенденції в економіці ЄС.

Навіть у таких країнах як Італія, Британія, Іспанія (вже не кажучи про держави балканського регіону, а також Україну і Росію) залишається реальною загроза виникнення потужних відцентрових тенденцій на етнічно-культурному і релігійному ґрунті. Не виключено, що в Україні подібного роду етнічний сепаратизм і в Криму, і на Сході держави, і в західних регіонах (Закарпаття) у недалекій перспективі може привести до розколу країни, перш за все, за етнічною ознакою.

Але небезпідставними є і нарікання на те, що існуюча система надкраїнної бюрократичної заорганізованості і зарегламентованості всіх сфер національного життя є однією з вагомих причин нинішньої вже не просто економічної, а, значною мірою, загальноцивілізаційної кризи, а головне – гальмом у створенні ефективних механізмів її якнайшвидшого подолання. При цьому фахівці відзначають, що проголошення принципу субсидіарності, згідно з яким «у сферах, які не є виключно компетенцією Співтовариства, воно має право діяти на основі принципу субсидіарності лише настільки, наскільки поставлене завдання не може бути повною мірою розв'язане окремими державами-членами, і тому, зважаючи на його масштаби і наслідки, буде краще виконане Співтовариством. ...Щодо природи й обсягу його дій – встановлені норми повинні залишати якомога більше простору для прийняття національних рішень» [12, 241]. Експерти зазначають також, що запровадження цього принципу у його нинішньому вигляді у кращому випадку дозволило лише частково вирішити проблему співвідношення центру і периферії на рівні новоствореного геополітичного союзу, а механізм реалізації вказаного принципу все ще залишається занадто загальним і невизначеним [12, 239 -255].

Тому поява ліберальної моделі самоврядування (дуже спорідненої з поширеним трактуванням громадянського суспільства як сфери позадержавних відносин у спільнотах, що самокеруються, асоціацій, захищених від прямої регламентації з боку держави) базується, перш за все, на економічній моделі демократії, яка полягає в тому, що «...кожна діюча особа (виборець, партійний функціонер, член уряду і навіть організація в цілому) прагне максимізувати результат своєї діяльності в економічному сенсі, тобто отримати більший результат при найменших витратах... За такого підходу політика розглядається у вигляді ринку, де відбувається конкурентна боротьба та взаємний обмін з метою отримати найбільш вигідний результат для діючої особи» [24, 160].

В основу цього підходу покладено ідеї А. Сміта та Дж. Локка. Відомий французький дослідник місцевого самоврядування (як форми прояву сучасного громадянського суспільства) П. Розанвалон з цього приводу відзначає: «Таким чином, Сміт вважає дії уряду кроком до побудови громадянського суспільства, яке буде ринковим суспільством. Відкидає він державу як паразитарний організм. Мотивом є побудова ринку. Після вирішення цього завдання на порядку денному може постати відмирання держави, коли тільки ринок керуватиме суспільством» [22, 91].

П. Розанвалон справедливо вважає, що ідеал громадянського суспільства в концепції А. Сміта нерозривно пов'язаний із так званою детериторизацією економіки, в процесі якої відбувається поглинання «економічним простором» «політичної території» і формується наддержавна відкритість світу: «Адам Сміт повертає західному світові його відкритість, провіщаючи повільний, хоча і нелегкий відхід у бік перехідної фігури національної держави. Він – перший послідовний інтернаціоналіст. У цього нового відкритого світу є вже його перші громадяни в особі апатридів – купців...» [22, 91].

Відатний соціолог Ю. Габермас у параграфі під назвою «Громадянське суспільство як сфера приватної автономії: приватне право і лібералізований ринок» відомої книги «Структурні

перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» наголошує: «Разом з великою кодифікацією громадянських прав розвивається система норм, яка забезпечує приватну сферу в прямому розумінні цього слова, тобто стосунки приватних осіб між собою, котрі тенденційно звільняються як від станових, так і від державницьких напорувань. Ці норми гарантують інституціонування приватної власності та пов'язані з нею основні договірні свободи, свободу промислів та успадкування» [5, 121]. В якості ідеалу документу «громадянського приватного права» Ю. Габермас розглядає Цивільний кодекс Наполеона.

Політологічним відповідником ліберальної моделі влади (і, в першу чергу, саме самоврядування) є концепція поліархії Р. Даля, сутність якої зводиться до того, що політичні актори у своїй політичній діяльності повинні мати максимальну кількість ступенів індивідуальної свободи від будь-яких управлінських сигналів згори. Про це свідчить сама назва запропонованої моделі самоврядування «полі-архія» – «багатовладдя», завдяки чому політичні актори мають максимально розв'язані руки для того, щоб використовувати будь-які політичні процеси й інститути у своїх власних «громадянських», а, по суті, бізнесових, інтересах. Показово, що одним із найважливіших показників розвитку поліархії є шкала добробуту, а точніше, рівня життя громадян [8, 235-236].

Цікаво, що головна ідея більшості політико-адміністративних реформ, як зазначають Н. Меннінг, Н. Парісон, у розвинених країнах в останні десятиліття пов'язана саме з аналізом ефективності бюджетних витрат на діяльність різноманітних політичних інституцій та вироблення кількісних критеріїв оцінки ефективності цих інституцій як своєрідних аналогів бізнесових структур [17].

Демократизація місцевого самоврядування забезпечується, насамперед, за рахунок того, що за відомим принципом «невидимої руки» А. Сміта ринкове суспільство функціонує в режимі самоорганізації, а середній клас зацікавлений не стільки

у соціальній мобільності, скільки в соціальній стабільності. По суті, роль політичної системи та «раціональної бюрократії», завдяки приватним інтересам потужного середнього класу, полягає лише у дотриманні правил гри. Держава при цьому виконує наглядові функції «нічного сторожа», не втручаючись у діяльність місцевих громад, якість діяльності яких оцінюють, перш за все, позаурядові організації.

На протипагу етатистській моделі існує ліберальна модель, яка, в силу її орієнтації на позаурядові інституції, здебільшого базується на децентралізаторському баченні місцевого самоврядування. Спирається ліберальна модель не стільки на федеральний устрій, скільки на позаурядовий контроль відповідності діяльності місцевих органів влади уніфікованим критеріям правової держави. Причому, виходячи насамперед з необхідності розвитку регіонального ринкового простору, в межах ліберального підходу, здебільшого, надається перевага триланковій структурі владної вертикалі: місцева громада – регіональна виборна колегіальна рада – нижня палата національного парламенту (законодавчі збори).

Оскільки пріоритет надається саме законодавчій владі, яка, згідно з ліберально орієнтованою політологією, повинна мати пріоритет над завжди схильною до директивності виконавчою владою, на місцевому рівні обрання до органів муніципальної влади має відбуватись на основі пропорційного представництва, позаяк саме партії, які «за визначенням» найкраще представляють економічні інтереси різноманітних груп населення, структурують суспільство ринкового типу.

Ліберальне бачення громадянського типу самоврядування, яке відповідає англосаксонській моделі, пов'язане з різноманітністю конкретних форм самоорганізації на місцях, розмаїттям форм індивідуальної і групової діяльності, насамперед, орієнтованої на забезпечення покращення приватного життя окремого індивіда. До таких видів діяльності можуть належати різноманітні опитування, проведення анкетування і референдумів з питань навіть не регіонального, а місцево-локального рівня, перш

за все, спрямовані на покращення комунального обслуговування та надання інших послуг на місцевому рівні.

Через це активізується не просто надання переваги «парламентській» складовій у співвідношенні з центром (за рахунок «президентської»), віддзеркалене у моделі «сильна рада» – «слабкий мер», а й запровадження, перш за все, в США ще більш ліберальної моделі муніципальної влади: «рада» – «менеджер». Причому, інститут регіональних менеджерів також використовується в Норвегії, Швеції, Фінляндії.

Водночас, ліберальна модель самоврядування має також «слабкі місця», причому, як це не дивно, пов'язані вони з тим, що принципи економічної демократії не в усьому відповідають ідеалам громадянського суспільства в частині загальної гарантованості невід'ємних прав і свобод. Сам Р. Даль був вимушений визнати, що розуміння західної демократії, передовсім як базованої на власності демократії економічної, веде до дискримінації демократії політичної: «... Право власності та управління фірмами вносить свій вклад у створення більшої нерівності між громадянами у багатстві, доході, статусі, кваліфікації, обізнаності, контролі над інформацією і пропагандою, у доступі до політичних лідерів і, в цілому, у прогнозованій ймовірності життєвого успіху... Подібні відмінності, своєю чергою, сприяють появі помітної нерівності громадян в можливостях і шансах на рівних взяти участь в управлінні державою» [7, 46-47].

Подібна заангажованість на часто дріб'язкових питаннях «місцевого рівня» посилюється виключно ліберальною практикою відносин між центром і муніципальними органами влади. Йдеться про відхід від жорсткої директивності центральних органів за рахунок так званого законодавчого меню – можливості вибору декількох варіантів закону «на вибір», яке пропонується центральними органами місцевим (США), або альтернативного законодавства (Великобританія). Насправді, у поєднанні з вищезгаданою політичною нерівністю, обумовленою контролем бізнесу як над місцевою, так і над центральною владою (що, знов таки, притаманно Україні значно більше, ніж розвиненим

країнам), ця практика утилітарних взаємовідносин між верховною та місцевою владою породжує на рівні комун пасивність і утриманські настрої. Це призводить до абсентеїзму, внаслідок якого у муніципальних виборах європейських країн інколи беруть участь не більше 25% виборців (в середньому ця цифра не перевищує 60%).

В цілому, базові етатистська і ліберальна моделі місцевого самоврядування часто описуються за аналогією з формами політичного правління як парламентарні або президентські. «Першим притаманне обрання місцевої адміністрації місцевими представницькими органами зі свого складу, причому нерідко голова адміністрації (мер і т.п.) є одночасно головою представницького органу. Для інших є типовим обрання населенням не тільки членів представницького органу (депутатів, радників, гласних і т.п.), а й голови місцевої адміністрації, а також деяких інших посадових осіб виконавчої та судової влади (скарбника, прокурора, мирового судді і навіть шерифа – начальника поліції)» [13, 397]. Подібний розподіл притаманний навіть окремим країнам: «аналіз розподілу владних повноважень в організаційній структурі органів місцевого самоврядування дозволяє говорити про існування в Іспанії змішаної моделі – за аналогією з відповідними формами державного правління – парламентської і президентської» [11, 374].

Утім, враховуючи те, наскільки питання про оптимальне співвідношення парламентсько-президентської і президентсько-парламентської моделі центральної влади є дискусійним в сучасній політології (як відомо, саме зі зміною цих моделей були пов'язані поправки до Основного закону України), можна зробити припущення про те, що саме намагання провести аналогії між моделями місцевого самоврядування (так званим змішаним або напів-президентським) є свідченням незавершеності процесу оптимізації механізмів місцевого самоврядування у сучасній Європі.

Враховуючи історичну традицію формування європейських держав у подекуди непримиренному антагонізмі королівської влади і парламенту, така класифікація навіть мимоволі посилює

не стільки відчуття взаємного стримування місцевої та центральної влади, скільки їх жорсткого поділу.

Яскравим свідченням сказаного є той факт, що в модернізації механізму співвідношення між компетенцією місцевої і центральної влади нерідко спостерігається нестійкість і коливання відцентрової та центральної тенденцій. Зокрема, це стосується Франції, де завжди були потужні унітарні традиції, які виникли ще за часів конфлікту монархічного абсолютизму з феодалними князівствами, – етнічно своєрідними утворами автаркічного типу. А потім, на етапі форсованого розвитку національного ринку за часів Наполеона, державні дирижистські позиції, спрямовані на руйнування феодалних бар'єрів так званих субетносів лише посилились, внаслідок чого процес створення оптимального балансу між центром і провінціями і по сьогодні відбувається дуже не просто.

У 1973 р. у Франції було проведено адміністративно-територіальну реформу (поглиблену у 1982 р.), яка в урізаному вигляді відтворювала проект Ш. де Голля зі створення проміжної регіональної влади, котра у федеральних європейських країнах відповідає рівню провінції, землі, графства або співтовариства. Згідно з законом про децентралізацію, регіони, подібно до комун і департаментів отримали статус «територіальних колективів». Одним з елементів цих змін було скасування запровадженої ще Наполеоном посади префекта, який фактично виконував функцію нагляду і контролю з боку центру за діяльністю місцевих громад. Але згодом назву «префект» і до певної міри функції цієї посадової особи було відновлено.

Нарешті, третій, етнічно орієнтований підхід вбачає реальну демократію у підтриманні і розвитку етнічних традицій общинного типу, він пов'язаний з опозиційністю до ліберальної відкритості не тільки в межах загальнонаціонального, а й глобального позадержавного економічного і політичного простору. На регіональному рівні спостерігається тенденція до створення політичних інституцій, які фактично є аналогами верховних форм влади (недавнє створення парламентів Ірландії і Шотландії).

Нерідко, як це відбувається в сучасній Італії або колишній Югославії, представники одних етнічних регіонів або провінцій вважають, що вони в економічному плані фактично утримують менш промислово розвинені регіони. Як відомо, подібні небезпечні сепаратистські тенденції були розвинені в Радянському Союзі, а також мають місце в сучасній Україні.

Підводячи підсумки розвитку європейської концепції самоврядування як найбільш повного втілення громадянського суспільства, В. Ачкасов та Б. Гризлов справедливо зазначають: «Проте, повною мірою сподіванням Алексіса де Токвіля і Джона Стюарта Мілля на те, що місцеве самоврядування стане головним життєвим джерелом ліберальної демократії, не судилося справдитися в повному обсязі. Навпаки, від органів МСВ, затиснутих між державою і ринком, подекуди очікували дій в інтересах держави, чи-то в галузі економічного планування чи управління соціальною сферою, інколи в інтересах ринку (скажімо, в процесі стимулювання економічної діяльності місцевих співтовариств), а часто – в інтересах обох акторів» [2, 176].

Отже, попри постійні заяви про те, що система самоврядування є надзвичайно важливим елементом сучасних політичних систем і що саме тому аналіз її еволюції і структури потребує поглибленої уваги вчених, проблема побудови цілісної моделі самоврядування в сучасній політології залишається дискусійною. Втім, ряд дослідників, даючи визначення громадянському суспільству, безпосередньо його пов'язують з інститутами самоврядування: «...громадянське суспільство – це ... позадержавні (інституціоналізовані суспільні об'єднання) асоціації людей з соціальної, етнічної, релігійної та ін. належності, політичним, економічним, професійним та ін. інтересами ... суспільні (позадержавні) відносини, що формуються на цих засадах, які розвиваються і функціонують на самоврядних засадах...» [25, 69].

Для ефективного розв'язання проблеми так званого дуалізму владної вертикалі, яке для сучасної України також є вкрай актуальним, необхідно взяти до уваги, що попри зовнішню протилежність ліберального і етатистського розуміння особливостей

функціонування громадянського суспільства на місцевому і регіональному рівні обидва ці підходи дуже близькі концептуально в одному суттєвому моменті.

І лібералізм, і етатизм акцентують увагу на вирішальній ролі правових механізмів як юридично кодифікованих форм суспільної самоорганізації, чіткої унормованості функціонування будь-яких демократичних інститутів у межах правової держави. А тому в обох випадках спостерігається дуже насторожене, а подекуди і відверто негативне ставлення до будь-яких традиціоналістських етнічно забарвлених позаправових форм суспільної самоорганізації, яка і в ліберальному, опозиційному до жорсткої політичної централізації так званого авторитарного типу, і в етатистському, спрямованому на, насамперед, політико-правове бачення соціальної реальності оцінюється однаково негативно. (Різниця полягає лише в тому, що, як зазначалося вище, позаурядовий ліберальний підхід спирається, насамперед, на цивільне і господарське право, а етатизм – переважно на право публічне або державно-адміністративне).

Причому, на перший погляд, з позицій сучасної правової держави протиставлення права кодифікованого (писаного) так званому природному (звичаєвому) праву цілком виправдане. Адже, «народні й станові звичаї відносяться по-різному до моралі й права. Народні звичаї являють собою подоланий етап розвитку. В них мораль і право перебували ще невіддільно одне від одного» [20, 171]. Зокрема, в Україні на місцевому рівні ще у XIX столітті функціонували різноманітні форми традиційного суду (і навіть покарання), які функціонували в межах все тих же морально-правових і виконавчих повноважень самоврядних общин і спирались на авторитет традиції, звичаю і навіть ритуалу, які часто-густо перебували у жорсткому конфлікті як з офіційною владою, так і всіма формами конституційно кодифікованих правових актів [19, 231-250].

Не випадково, виразно етнічно забарвлене місцеве самоврядування (що особливо проявляється в країнах так званої наздоганяючої індустріальної модернізації) взагалі вступає в доволі

жорстке протистояння не тільки з центральною владою, а й з модерними формами національного державотворення. У ряді випадків розвинені культурно-економічні автономії, що значною мірою спираються на потужні місцеві традиції, носієм яких і є різноманітні форми самоврядних об'єднань, навіть стимулюють сепаратистські тенденції (сучасні Британія, Іспанія, Італія).

Тому, на перший погляд, виглядає цілком логічним, що формування сучасної політичної нації, яке відбувалося майже синхронно зі становленням національних ринків (і сучасних національних кордонів), було нерозривно пов'язане зі знищенням економічної і етнокультурної фрагментарності, утвореної бар'єрами феодальних автаркії, що заважали централізації середньовічних європейських держав. Сільські і міські комуні доби Середньовіччя, які були економічною культурною основою окремих етнічних територій, часто чинили жорстокий опір абсолютистській централізованій владі, в тому числі й так званим конституційним монархіям буржуазного взірця.

Здається, саме тому в країнах пізнього розвитку капіталізму на місцевому рівні збереглися потужні автономні етноутворення, які призвели в Іспанії, Італії, Британії, Німеччині до появи феномену своєрідного федералізму в межах унітарної державності.

Водночас, у тій же Франції, де боротьба нових капіталістичних відносин з традиційним феодальним укладом набула особливо жорстких форм, становлення модерної держави було нерозривно пов'язане з силовим нав'язуванням централістсько-унітарної структури, з активною асиміляційною політикою якої традиційні самоврядні комуні перебували в непримиренному конфлікті.

У зв'язку з цим виникає запитання, чи доцільно формувати модерну демократичну політичну систему шляхом відновлення у повному обсязі традиційних форм самоврядування? Наприклад, у сусідній Польщі, перед якою, як і перед Україною, стоїть нагальне завдання форсованого переходу до постіндустріалізму і глобалізму, подібне реформування в офіційних дослідженнях визначається саме як «децентралізація в Польщі»: «У 1990 р.,

після 40-річної паузи, було відновлене самоврядування на рівні «гмін». Відповідно до принципів деконцентрації, гміни утворюють базовий і найбільш важливий елемент державного управління. Саме тут задовольняються найбільш важливі колективні потреби місцевих общин» [17, 62].

Тим більше, що сьогодні в країнах Східної і навіть Центральної Європи на тлі кризи неоліберальної моделі ЄС, що передбачає домінування наддержавних політичних і економічних інституцій над національними, взагалі спостерігається різке зростання ролі націоналістичних політичних сил не тільки антиєсівського, а й відверто регіонально-етноцентричного спрямування.

За такого підходу стає зрозуміло, чому ліберально і унітаристсько орієнтовані правознавці ставляться до природноправових форм місцевого самоврядування не тільки як до таких, що не мають перспективи та історично вичерпали себе, а навіть як до реакційних, несумісних із механізмами модерного державотворення і правосвідомості.

І це зрозуміло, адже за ситуації, коли за неоліберальною моделлю сучасного глобалізму національні кордони неминуче стають все більш проникними для ТНК, державний суверенітет стає більш умовним, а політичні нації – все більш етнічно розмитими. Тому підготовка національної держави до повної адаптації права національного міжнародно-правовим нормам, базованим на універсальних «правах і свободах» людини, зафіксованих у «Всесвітній декларації прав людини», є вкрай доцільною і корисною. Не випадково ліберальні ідеологи сучасного громадянського суспільства практично будь-які форми навіть модерного націоналізму розглядають як деконструктивні і екстремістські, вбачаючи в них зародок тоталітаризму і тероризму [15, 81-113]. Більше того, етатистський унітаризм лише зовні змістовно протистоїть громадянській децентралізації сучасного лібералізму ринково-фундаменталістського типу. Адже обидві ці ідеологічні стратегії сповідують економічний утилітаризм, глобалістський космополітизм, знаходяться в опозиції до етнокультурного традиціоналізму.

Водночас, існує альтернативна існуючій модель місцевого самоврядування, яка повністю відповідає головній ідеї західної демократії – формуванню влади «знизу», від найнижчих ланок суспільного життя і дозволяє синтезувати існуючі концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства на місцевому рівні, уникнувши їхніх недоліків.

Йдеться про те, що людина за своєю природою не тільки раціональна, розсудкова, а й емоційно-вольова істота. У так званих пасіонарних суспільствах, або в державах, які динамічно розвиваються, люди можуть на свій страх і ризик ухвалювати рішення, які виходять за межі правового поля, і навіть формально здійснювати вчинки, які не відповідають чинному законодавству, але в той же час спрямовані на користь, а не на шкоду державі. А тому постає нагальна необхідність враховувати не букву, а дух закону, діяти не тільки за регламентом, інструкцією, нормою, а й за совістю, голосом серця тощо, адже буквальне виконання посадових обов'язків, без жодного вияву власної ініціативи перетворюється на форму прихованого саботажу. З цього приводу відомий дослідник філософії права зазначає: «...аспект вихолощеної моралі, яка спирається на право: неприпустеність у моральному сенсі випадків, коли дій виконується більше, як того вимагає обов'язок. ...Власне, немає жодного зобов'язання, яке б спонукало діяти, перевищуючи вимоги обов'язку...» [21, 201].

Навпаки, у креативному суспільстві людина часто діє на власний розсуд і навіть ризик. Вона проявляє ініціативу навіть за ситуації, коли внаслідок інерції суспільної свідомості оточуючі ставляться до її вчинків або актів творчої діяльності байдуже або й відверто вороже. Не випадково, природне право має виражений екзистенційний і навіть інтуїтивістський вимір [23, 160-168]. І цей вимір реалізується, перш за все, через зв'язок громадянського суспільства і місцевого співтовариства. «Саме на рівні місцевого самоврядування проявляється одна з найважливіших форм екзистенції, людського існування, яка знаходить свій прояв і вираз у громадянській самодіяльності, самовираженні і

самопрояві особистості та територіальній асоціації особистості... Саме таке співтовариство вільних, діяльних і відповідальних особистостей і є реальне, живе, а не міфічне «громадянське суспільство» [6, 198].

Причому, в даному випадку ідея громадянського суспільства набуває особливого альтруїстично-комунітаристського забарвлення, на що звертали увагу такі видатні фахівці в цьому питанні, як Ж. Маритен у своїй книзі «Людина і держава», або той же Ю. Габермас у дослідженнях зв'язку громадянського суспільства із неформальними вимірами демократії. Не випадково один із основоположників модерної концепції правової держави Т.Пейн, виступаючи проти владної централізації («що досконаліше цивілізація, то менше вона потребує уряду, тому що вона сама регулює більшість своїх справ і сама визначає своє життя» [18, 153]), водночас вважав, що головним механізмом самоорганізації суспільства має виступати не індивідуальний інтерес і не економічні мотиви, а солідаристська орієнтованість людської природи: «Але на цьому природа не зупинилася. Вона не тільки змусила людей жити спільноту, в якій вони задовольняють потреби один одного й тим полегшують собі життя, а й також вселила в них систему соціального потягу, який, хоч і не є життєво необхідним для їхнього існування, проте є невід'ємним від людського щастя. У житті людини немає періоду, коли б цей потяг до суспільства перестав діяти. Він народжується і помирає з нами» [18, 151-152].

До речі, такий підхід повністю відповідає українським традиціям громадянства, які сформулював М. Драгоманов [9, 301;318; 322].

Сказане означає, що природне або звичаєве право зовсім не відноситься до архаїчної форми регламентації суспільного життя. Воно є невіддільною складовою будь-яких правових і політичних процесів. Навпаки, питома вага природноправових відносин у розвинених суспільствах невпинно зростає. Це відбувається не лише внаслідок необхідності протистояти проявам тоталітаризму після Другої світової війни, коли активізувались

дослідження природноправових явищ, а й тому, що воно більш адекватно відповідає особливостям суспільно-політичного й економічного життя саме постіндустріального типу.

Що ж до традиціоналістської форми прецедентного права, то в оболонці стародавності містяться гранично гуманістичні мотивації діяльності; природне право є общинно-архаїчним і етнографічним лише за формою, що обумовлено необхідністю максимально дистанціюватись від історично віджилих форм суспільної самоорганізації задля радикальних епохальних реконструкцій стадіального масштабу [27].

Саме тому місцеві вибори мають бути формою не партійного, а особистісного представництва і проходити за мажоритарною системою в одномандатному окрузі абсолютної більшості: виборці мають отримати право самовисування й участі у формуванні списку претендентів, а також дострокового відкликання через місцевий референдум тих, хто не виправдав довіри громади.

За подібного підходу повністю змінюється уявлення про так званий поділ влади, адекватний демократії у широкому сенсі, або справжньому народовладддю («демос» – «народ»). Морально-правова мотивація як своєрідна представницька гілка влади має системно, функціонально і інституційно доповнювати і водночас стримувати виконавчу і законодавчу владу, при чому базові принципи природного права, працюють по всій владній вертикалі: комуна («громада») – культурно-політична автономія («земля») – Сенат.

Ідея подібного типу федералізму, розповсюдженого в Європі, не тільки не має сепаратистської спрямованості, а, навпаки – дозволяє досягти граничної конструктивної унітарності держави не через посилення бюрократично-централістської складової політичних інститутів, а шляхом збільшення ефекту консолідації. Саме тому Ш. Де Голль у критичні для його країни дні політичної кризи 1968 р., намагаючись збільшити соціальну базу очолюваного політичного режиму, зробив відчайдушну спробу через референдум реформувати Сенат. Ідея

реформування сенату була нерозривно пов'язана з реформою системи самоврядування гранично забюрократизованого типу, яка дісталась Ш. де Голлю у спадок від Третьої і Четвертій Французьких республік. «... З урахуванням уроків травня 1968 р. генерал де Голль висунув проект прямої участі представників громадянського суспільства в процесі прийняття рішень на рівні підприємств, регіонів і парламенту» [26, 409-410]. Це була спроба реалізувати реформи не тільки влади, а й фактично всього суспільного устрою на засадах об'єднання некорпоративної парадигми («система участі») і солідаристської стратегії шляхом створення особливої морально-правової вертикалі влади. Зокрема, «на рівні регіонів малось на увазі відійти від традиційно притаманної французькій державі граничної адміністративної централізації, передавши частину повноважень від призначених урядом префектів виборним регіональним радам. ... Нарешті, на вищому рівні передбачалося об'єднати верхню палату парламенту, яка представляє органи місцевого самоврядування, з економічною і соціальною радою, перетворивши цей новий інститут в постійний майданчик для діалогу між соціальними партнерами, з одного боку, і громадянським суспільством та державою – з іншого» [26, 410]. Актуальність цієї проблеми зберігається і в наш час: «іспанський сенат фактично... виконує функції, типові для верхніх палат унітарних держав. Саме тому в сьогоденній Іспанії все частіше розмірковують про необхідність реформи сенату для посилення його ролі як палати регіонів» [11, 368].

На жаль, поки що ця проблема залишається ще не вирішеною. Зокрема, реформа Палати Лордів у Великій Британії 2005 р., яка завершилася у 2009 р. створенням Верховного суду цієї країни, відбувалась у річищі розпочатого ще М. Тетчер неоліберального курсу реформи влади шляхом її максимальної комерціалізації. «Ще одним способом комерціалізації державного управління стало запровадження технологій менеджменту, що використовуються в межах приватних корпоративних структур» [4, 45].

І хоча реформа дозволила звільнити верхню палату від рудиментарних інституціональних ознак (посади пожиттєвих і спадкових перів), суттєва дебюрократизація механізму взаємодії центру і місцевого самоврядування, що є одним із головних завдань громадянського суспільства, на наш погляд, не відбулася. Адже повноцінний федеративний Сенат так і не було створено. І це за ситуації, коли за визнанням фахівців, фактична зміна державного устрою з формули «Об'єднане Королівство Велика Британія та Північна Ірландія», на «Об'єднане Королівство Англії, Шотландії, Уельса і Північної Ірландії» вже значною мірою підірвало унітарність цієї країни (традиційно загальні положення муніципального управління формулювалися передусім Високим та Апеляційним судом Палати лордів).

Шкода, що всі вищезгадані проблеми так і не стали предметом серйозного обговорення в процесі підготовки так званої політреформи в Україні. А всі існуючі проекти двопалатного парламенту не мають нічого спільного із функціями повноцінного сенату.

Більше того, вищезгадані механізми максимального залучення морально-правових мотивацій до процесу державотворення повинні розповсюджуватись не тільки на державні, а й на наддержавні політичні інститути геополітичного типу (наприклад ЄС): необхідно лише доповнення представницької вертикалі на одну ланку вгору. Якщо в межах суверенної держави відбуватиметься переструктуризація по лінії комуна – культурно - політична автономія – Сенат, то в наддержавній структурі ця переструктуризація здійсниться через встановлення управлінського зв'язку по лінії комуна – «культурно-політична автономія» – національний Сенат – Євросенат, що формується з депутатів, кандидатури яких після консультацій з обома палатами національних парламентів рекомендують глави держав (урядів), а затверджують на всенародних референдумах.

Що ж стосується вдосконалення механізму субсидіарності, то окремі відомі дослідники справедливо пов'язують його саме зі створенням європейського Сенату. Л. Зідентоп, зокрема відзна-

чає, що структура інститутів Європейського Союзу і по сьогодні не має завершенного характеру. Він пропонує створити для цього саме європейський Сенат, Верхню палату Європарламенту, яка б стала ланкою, що пов'язує міжнародні політичні еліти і Брюссельську адміністрацію ЄС. До складу цієї установи мають увійти представники існуючих національних парламентів, провідні національні політики, які за моральними і професійними якостями переважають нинішніх європарламентарів, обраних за системою ступеневого (непрямого) голосування. «Юрисдикція Європейського сенату... полягає в наданні національним державам всередині Європейського Союзу більш надійних гарантій проти централізації влади, проти засилля брюссельської бюрократії, яка заважає розосередженню влади і може знизити здатність до сприйняття Союзом до різних звичаїв і поглядів, що побутують в Європі... Основним завданням Європейського сенату повинен стати контроль за тим, щоб власті в Брюсселі встановлювали тільки мінімальні загальноєвропейські норми, які відповідали б фундаментальним уявленням про справедливість, але не виходили за їх межі» [10, 183]. Саме це і забезпечить створення реальних механізмів реалізації субсидіарності на рівні як співтовариства, так і окремих його членів.

Отже, на наш погляд, створення такої наддержавної інституції як європейський Сенат дозволить різко знизити рівень бюрократизації і централізації загальноєвропейських органів законодавчої і виконавчої влади, розмежувати повноваження не просто центру і периферії, а національних держав і політичних інститутів ЄС, підвищити якість політичних еліт на всіх рівнях влади. Все це забезпечить більш ефективну реалізацію на практиці принципу субсидіарності, за ігнорування якого «брюссельські бюрократи» піддаються все більшій критиці як з боку вчених, так і політиків.

Таким чином, важливим аспектом інноваційної трансформації ефективної моделі влади, в якій набули б повноцінного розвитку всі основні інститути системної самоорганізації, є

розуміння ролі верхньої палати парламенту в системі бікамералізму як повноцінного Сенату, що не має нічого спільного ані з палатою регіонів, ані з палатою мажоритарного представництва.

Із проведеного аналізу випливають концептуальні висновки, які певною мірою можуть розглядатися і як рекомендації, спрямовані на вдосконалення взаємодії місцевої і центральної влади в Україні на основі базових принципів європейського громадянського суспільства.

Протягом більше десяти років в Україні було зроблено декілька невдалих спроб здійснити конституційну реформу і реформу адміністративно-територіальну. Сьогодні, як відомо, готуються нові зміни до Конституції держави. У зв'язку з проведеним аналізом необхідно відзначити необхідність синхронізації цих двох процесів. Зокрема, необхідно повернутись до ідеї створення Верхньої палати парламенту, з приводу функцій якої точились і продовжують точитися гострі дискусії.

Залишається на часі дуже актуальна і проблема переходу України до федералізму європейського типу, заміни радянського спадку – територіального поділу на області – повноцінними культурними автономіями, які б дозволили створити третю, проміжну між центром і громадами, ланку владної вертикалі.

На законодавчому рівні функціонування місцевих громад не повинно обмежуватися їхнім трактуванням лише як форм місцевого територіального устрою, згідно з яким масштаб повноважень і компетенції органів самоврядування визначається, насамперед, відповідно до кількості населення, яке проживає на певній території, а проблема компетентності обмежується нескінченними дискусіями про кількість податкових надходжень, які повинні перераховуватись до загальнодержавного бюджету.

Діяльність громад повинна передбачати принцип добровільної участі і пов'язуватись, перш за все, з політичною активністю їх членів, реальною участю громадян у житті неформальної спільноти або первинного територіального колективу. А це, своєю чергою, передбачає існування чітких правових механізмів впливу громад на органи не тільки місцевих адміністрацій,

а й державної влади взагалі, які, на думку фахівців із проблем самоврядування, сьогодні прописані не чітко. Тому, зокрема, чинне законодавство у цьому питанні, згідно з існуючою європейською практикою, особливо на регіональному рівні, має передбачати і право законодавчої ініціативи місцевих громад, розширення їхніх повноважень в ініціюванні референдуму з висловлення недовіри призначеним центром посадовим особам (головам місцевих адміністрацій) і навіть участь у ініціюванні процедури імпичменту відносно до глави держави, порушувати яку згідно з практикою багатьох розвинених країн, повинна верхня палата парламенту або Сенат.

Використані джерела та література:

1. Автономов А., Савицкий В., Черкасов А. Конституционное (государственное право) зарубежных стран. – М.: Юриспруденция, 2001. – 396 с.
2. Ачкасов В., Грызлов Б. Институты западной представительной демократии в сравнительной перспективе. – СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2006. – 263с.
3. Вебер М. Избранные произведения. – М.: «Прогресс», 1990. – 805 с.
4. Великобритания. Эпоха реформ. – М.: ВЕСЬ МИР, 2007. – 533 с.
5. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Видавництво «Літопис», 2000. – 318с.
6. Григорьев В. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика. – К.: Издательство «Истица», 2005. – 424 с.
7. Даль Р. А. Введение в экономическую демократию. – М.: Наука, СП «ИКПА», 1991. – 124 с.
8. Даль Р. А. Полиархия: участие и оппозиция. – М.: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. – 287 с.
9. Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 685 с.
10. Зидентоп Л. Демократия в Европе. – М.: Логос, 2004. – 360 с.
11. Испания. Анфас и профиль. – М.: ВЕСЬ МИР, 2007. – 474 с.
12. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу. – К.: Знання, 2002. – 381 с.
13. Конституционное (государственное право) зарубежных стран. Том 2. Часть общая: конституционное право и публичная власть. – М.: Издательство

БЕК, 1995. – 438 с. **14.** Нерсесянц В. Философия права. – М.: Норма, 2008. – 835 с. **15.** Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К.: К.І.С., 2000. – 192 с. **16.** Мишин А. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Белые альвы, 1998. – 456 с. **17.** Мэннинг Н., Парисон Н. Реформа государственного управления: международный опыт. – М.: Издательство ВЕСЬ МИР, 2003. – 495 с. **18.** Пейн Т. Права людини. – Львів: Літопис, 2000. – 288 с. **19.** Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. – К.: Наукова думка, 2006. – 279 с. **20.** Радбрух Г. Філософія права. – К.: ТАНДЕМ, 2006. – 316 с. **21.** Раз Д. Моральні засади свободи. – К.: «Веселка», 2001. – 431 с. **22.** Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 246 с. **23.** Сливка С. Природне та надприродне право: У III-х частинах. – Ч. I: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атіка, 2005. – 224 с. **24.** Сморгунов Л. Современная сравнительная политология. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 470 с. **25.** Орзих М. Конституционный строй государства и общества. – Одесса: 2000. – 427с. **26.** Франция в поисках новых путей. – М.: ВЕСЬ МИР, 2007. – 621 с. **27.** Шморгун О. Проблема створення спільного комунікативно-цивілізаційного простору між Україною і ЄС // Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри. К.: Центр соціальних комунікацій, 2012. – 390 с.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті висвітлюється сучасний стан розвитку представництва соціальних інтересів громадян України політичними партіями та аналізується комплекс чинників, що унеможливають їх ефективне функціонування; пропонуються напрями оптимізації діяльності політичних партій як важливого інституту громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, політичні партії, соціальні інтереси, криза довіри.

В статье освещено современное состояние представительства социальных интересов граждан Украины политическими партиями и анализируется комплекс факторов, которые делают невозможным их эффективное функционирование; предлагаются направления оптимизации деятельности политических партий как важного института гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, политические партии, социальные интересы, кризис доверия.

The article describes the current status of representation of social interests of Ukrainian citizens by political parties and analyzes main factors that make their effective functioning impossible; the article also provides the directions how to optimize the activity of political parties as important institutions of civil society.

Keywords: parties, civil society, political parties, social interests, credibility gap.

Досвід розвинених демократичних країн засвідчує, що лише політичні партії є на сьогодні інструментом, який здатен забезпечити формування влади демократичним шляхом, гарантувати

її змінюваність та відповідальність перед виборцями. Тому становлення в Україні повноцінної багатопартійної системи є необхідною передумовою для ствердження громадянського суспільства [3, 25].

Проблеми функціонування партійної системи та громадянського суспільства в Україні завжди були у полі зору українських науковців. Лише дисертаційних робіт, присвячених різним аспектам діяльності партій та партійної системи в сучасній Україні було захищено близько шістдесяти [1], а розвитку громадянського суспільства в Україні – понад 100 [2]. Але, на жаль, ґрунтовні теоретичні напрацювання вітчизняних науковців українські політики використовують украй мало.

Метою цієї статті є аналіз тих чинників в історії становлення та сучасному розвитку української партійної системи, які заважають їй повноцінно виконувати роль одного з інституцій громадянського суспільства.

Політичні партії є одним із специфічних інститутів громадянського суспільства. За формою вони є добровільними об'єднаннями громадян, а за своєю сутністю – громадсько-політичними організаціями. Як продукт громадської ініціативи, партії є породженням і частиною громадянського суспільства, інструментом погодження групових інтересів із загальносуспільними.

Громадський характер політичних партій означає, що вони є інститутами сфери недержавних суспільних інститутів і відносин, а політичний – що вони створюються для участі у здійсненні політичної (публічної) влади, основною формою якої є державна влада [5, 164].

Партії виконують у громадянському суспільстві низку важливих функцій: вираження соціальних інтересів, ідеологічну, політичної соціалізації, формування громадської думки тощо. Вони також є засобом впливу громадянського суспільства на державу, тією проміжною ланкою, яка їх з'єднує. Як зазначає М. Рагозін, «саме простір між державою і громадянським суспільством і є тою стихією де існує політична партія» [8, 114].

Партії узагальнюють, висловлюють і обстоюють інтереси широких соціальних груп на державному рівні. Саме через участь у політиці громадянське суспільство може виконувати функцію протизваги або помічника структурам державної влади [4, 86].

Водночас партії є й інструментом, за допомогою якого держава прагне знайти підтримку своєї політики у громадянського суспільства.

Здобувши владу або долучившись до механізмів здійснення влади, та чи інша партія стає суб'єктом державно-політичних відносин і в такій якості перестає бути інститутом громадянського суспільства.

У сучасній Україні зв'язок між партіями і громадянським суспільством, на нашу думку, у багатьох аспектах є спотвореним. Однією з серйозних проблем є низький рівень довіри громадян до політичних партій країни, які водночас виступають і елементом політичної системи і інститутом громадянського суспільства України.

Так, відповідно до даних щорічного соціологічного опитування, яке проводить Інститут соціології НАН України, за останні 15 років кількість громадян, які впевнені у необхідності існування в країні багатопартійної системи суттєво зменшилась. Так, якщо у 1994 р. кількість тих, хто чітко вважав, що багатопартійна система України потрібна, складала понад третину громадян (36,1%), а кількість противників становила лише 29,8%, то у 2010 р. кількість свідомих прихильників багатопартійності сягнула найменшої позначки за увесь цей період досліджень – 21,0%, натомість кількість противників склала майже половину громадян – 46,3% [13, 490].

Іншим показовим індикатором розвитку вітчизняної партійної системи є рівень довіри людей до політичних партій як до політичного та соціального інституту. Відповідно до результатів досліджень Інституту соціології за період вимірювання цього індикатора з 1996 р. до 2010 р. лише у 2005 р. недовіру до партій відчувало менше половини громадян – 47,2%. Увесь інший час рівень недовіри складав понад 60%: у 1996 р. – 63,5%, у 2010 р. – 60,4% [13, 515].

За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова ситуація виглядає ще гірше. У грудні 2011 р. частково або повністю політичним партіям не довіряло 73,3% українців, грудні 2008 р. – 79,5%, грудні 2006 р. – 74,3%, грудні 2004 р. – 72,2%, грудні 2002р. – 79,5%, грудні 2001 р. – 72% [10].

Ці дані наочно засвідчують, що переважна більшість громадян України не сприймають політичні партії, як організації, які реально відстоюють, захищають та просувають у політичній сфері їх інтереси.

Наслідком подібного стабільно негативного та недовірливого ставлення громадян України до політичних партій є нестійкість усіх політичних режимів, які існували в Україні, обмежена легітимність політичних лідерів, які у результаті виборів здобували владу та, відповідно, їх обмежені можливості для проведення необхідних для суспільства реформ.

Одним із ключових питань для розуміння нинішнього стану партійної системи України є відповідь на питання як виникали політичні партії, які функціонують в Україні зараз.

Загалом в Україні станом на серпень 2012 р. Міністерством юстиції було зареєстровано 202 політичні партії [9]. Частина цих партій виникла внаслідок ініціативи соціальних, професійних чи ідеологічних спільнот, тобто, як породження громадянського суспільства, частина є внаслідок діяльності політичних лідерів чи бізнесменів, які організували партії під себе. Ряд партій створювалась під вибори, виключно як технологічні проекти. Так, наприклад, в очікуванні парламентських виборів 2006 р. у 2005 р. було зареєстровано аж 24 партії.

Провідні політичні партії нинішньої політичної системи України можна умовно розділити на «вищу» та «першу» політичну лігу. До «вищої» ліги сьогодні належить три партії: Партія регіонів (М. Азаров / В. Янукович), Блок Юлії Тимошенко (ВО «Батьківщина» та молодші партнери) та ПП «Фронт змін» (А. Яценюк).

Ще шість партій станом на 2012 р. складають умовну «першу» лігу у нинішній українській політичній системі. Вони або є на сьогодні малими парламентськими партіями – КПУ (П. Симоненко),

Народна партія (В. Литвин), ПП «Наша Україна» (В. Ющенко), або партіями, які мають шанси потрапити до парламенту. Це, у першу чергу, ПП «УДАР» («Український Демократичний Альянс за Реформи») (В. Кличко) та, за певних обставин, ВО «Свобода» (О. Тягнибок) і ПП «Громадянська позиція» (А. Гриценко).

Також до складу українського парламенту 2007–2012 рр. у якості молодших партнерів у партійних блоках потрапило ще 11 малих партій, здебільшого національно-демократичної орієнтації, які не відіграють самостійної політичної ролі.

Із 9 партій «вищої» та «першої» ліги української політичної системи 4 були створені і діють як партії, які представляють певні ідеологічні пріоритети груп виборців. Це Партія регіонів та КПУ, виборці яких з різних мотивів та різною мірою свідомо прихильні проросійським та/або лівим орієнтаціям та ВО «Свобода» і ПП «Наша Україна», виборці яких більш або менш радикально, але послідовно підтримують ідею утвердження української державності на основі українських культурних цінностей.

Ще 5 партій були створені або функціонують сьогодні «під лідера». Під Ю. Тимошенко – БЮТ (ВО «Батьківщина»), під А. Яценюка – «Фронт змін», під В. Литвина – Народна партія, під В. Кличка – «УДАР», під А. Гриценка – «Громадянська позиція».

Більшість із провідних партій України утворювались з ініціативи або за підтримки певних груп економічної еліти країни й представляють їх інтереси у політиці. Зокрема, Партія регіонів була утворена з метою відстоювання інтересів промисловців та бізнесменів донецького регіону, «Наша Україна» створювалась за участі великого та середнього бізнесу, який підтримав «помаранчеву» революцію, БЮТ представляє інтереси бізнесу, здебільшого орієнтованого на імпорт, Народна партія – бізнесу, орієнтованого на аграрну сферу бізнесу, «Фронт змін» – про-українськи орієнтованого середнього та малого бізнесу Заходу та Центру України.

Варто відзначити, що «старі» політичні партії (утворені до 1999 рр. – СНПУ / ВО «Свобода», КПУ, Аграрна / Народна партія, ПРВУ / Партія регіонів та ВО «Батьківщина») мають у своїй більшості досить чітке ідеологічне позиціонування, що, очевидно,

й зумовлює їхнє теперішнє домінування у політичній системі. «Молоді» політичні партії, фактично утворені у 2009–2010 рр. («Фронт змін», «УДАР», «Громадянська позиція»), натомість активно намагаються експлуатувати надії громадян на те, що ідеологічно мало заангажовані молоді професіонали зможуть чи принаймні спробують реалізовувати політику, яка покращить життя людей.

Щодо практик функціонування партій, то слід відмітити, що найбільше роботою з громадянами на місцях переймаються крайні ідеологічні партії – КПУ та ВО «Свобода». Саме у цих політичних сил є реальний людський потенціал ідейних членів та прихильників для проведення політичних акцій у форматі «не за гроші», саме вони більш схильні працювати у форматі «від дверей до дверей».

Також серйозним потенціалом реальних прихильників володіють найбільші на сьогодні партії – ПР та БЮТ. Крім того, ці дві партії, а також «Наша Україна» та Народна партія, які в різний час були «партіями влади», активно використовували і використовують цей свій статус для формального залучення до партії представників місцевих еліт, бізнесу та чиновництва. Відповідно «наповнення» цих партій людьми з виключно кар'єрними міркуваннями привело до того, що після потрапляння в опозицію з партій та партійних фракцій у представницьких органах влади відбувався суттєвий відтік випадкових попутників. Так, наприклад, фракція БЮТ у парламенті 2007–2012 рр. зменшилась із 156 народних депутатів, обраних 30 вересня 2007 р. до 100 у березні 2012 р.

«Фронт змін», «Удар» та Народна партія у своїй практичній діяльності у регіонах спираються на місцевих бізнесменів, зацікавлених в отриманні певних економічних вигод від підтримки партійних лідерів та їх партійних проєктів. Відповідно навколо регіональних партійних осередків зосереджуються певні групи бізнес-інтересів.

Загальні відмінності між «старими» та «молодими» партіями полягають у тому, що усі «молоді» партії були створені «згори»

з ініціативи лідера, у той час, як, принаймні, частина «старих» партій була створена у результаті ініціативи знизу, тобто були породженням реальних запитів певних суспільних груп. Також, «молоді» партії менш схильні до рутинної роботи з виборцями за технологією «від дверей до дверей» у міжвиборчий період та намагаються уникати чіткої ідеологічної акцентуації на відміну від більшості «старих» партій.

Крім того, «старі» та «молоді» партії мають різні за потужністю мережі структурних утворень у країні. Так, усі представлені сьогодні у парламенті 2007–2012 рр. партії мають значну кількість партійних структурних утворень по країні: ПР – 31,8 тис., Народна партія – 21,9 тис., «Батьківщина» – 17,3 тис., «Наша Україна» – 12,9 тис., КПУ – 6,9 тис. Як зазначалось вище, ці партії об'єднує те, що у різні періоди своєї історії вони були чи є партіями влади і за допомогою адміністративних важелів змогли наростити формальну партійну структуру у регіонах.

«Молоді» партії, а також «Свобода», які створювались за протидії або принаймні без сприяння влади, мають незрівнянно менш розгалужену офіційну мережу партійних утворень по країні: «Фронт змін» – 700, «Удар» – 644, «Свобода» – 627, «Громадянська позиція» – 271 [9]. Проте, варто відмітити, що ці партії у своїй діяльності і не роблять акценту на формальному укоріненні своєї партійної структури у регіонах. Відповідно і реальний зв'язок «молодих» партій із суспільством дуже тонкий.

Основною ж спільною рисою, яка об'єднує усі основні українські партії, є їх підконтрольність олігархічним або бізнесовим структурам.

Також варто підкреслити, що українська партійна система вже має достатньо прикладів, коли провідні політичні партії фактично зішли з політичної арени. Найвідомішими з них є ВО «Громада», Партія зелених, СПУ, НДП, СДПУ(о) та НРУ. Також протягом 2007–2012 рр. до цієї категорії фактично вже перейшли і Народна партія та «Наша Україна», чий рейтинг впав до рівня 1%. Ключовою причиною цього явища є те, що ці політичні партії, з одного боку, фактично втратили зв'язок із

громадянським суспільством, своїми базовими соціальними групами, через неможливість або небажання відстоювати на практиці їх запити, а з іншого боку, втративши причетність до влади, припинили бути активними політичними гравцями.

Для українських політичних реалій також характерною є ситуація, коли формально існуюча політична партія «купується» і перетворюється на нову за змістом, а старий партійний бренд зникає. Так, лише у 2010 р. 30 партій змінили назву, керівництво та мету своєї діяльності [7].

Загалом же, упродовж 1998–2007 рр., коли існували вибори за партійними списками до Верховної Ради України, індивідуально чи у складі виборчих блоків змогли потрапити 32 політичні партії. Також у 199–2002 рр. на мажоритарним округам до українського парламенту пройшли по-декілька представників ще 18 політичних партій. Відповідно з близько 200 партій, які існують чи існували в Україні за часів незалежності, активними учасниками подій на політичній арені країни була лише чверть існуючих партій.

Варто підкреслити, що фактором, який суттєво вплинув на розвиток українських партій, стало запровадження з 1998 р. партійних виборів до парламенту, що стимулювало і зростання кількості українських партій і посилення їхнього значення як політичного та громадянського інституту.

До отримання партіями можливості проводити своїх членів до парламенту за партійними списками, партії створювались у своїй більшості як політичні структури, які представляють певні ідеологічні чи світоглядні інтереси окремих груп громадян, тобто як суб'єкти громадянського суспільства. Після введення з 1998 р. змішаної, а з 2006 р. пропорційної системи виборів, більшість новостворених партій стали результатом реалізації амбіцій певних бізнесменів чи політиків, або й взагалі створювались як суто технологічні утворення «під вибори» чи «на продаж».

Саме тому абсолютна більшість нині існуючих політичних партій України не можуть претендувати і не претендують на реальну участь у політичному житті країни. Хоча кількість партій

у країні постійно збільшується, але кількість тих із них, хто бере участь у парламентських виборах постійно зменшується: у 2002 р. – 63 партії, 2006 р. – 59, 2007 р. – 42.

Система повністю партійних виборів до українського парламенту, за якими проходили вибори 2006 та 2007 рр. чітко позначила проблему якості партійних списків та суттєво послабила зв'язок виборців з депутатами у міжвиборчий період.

Однією з найгостріших проблем функціонування української політичної системи загалом є проблема реалізації тими партіями, які виграли парламентські вибори та сформували уряд, своїх передвиборчих обіцянок.

Перш за все варто відмітити, що громадська думка вкрай критично оцінює налаштованість політичних сил, на виконання своїх передвиборчих обіцянок. Так, під час соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у вересні 2007 р., тобто напередодні позачергових виборів до парламенту і через півтора року після виборів 2006 р. понад дві третини громадян заявили, що жодна з представлених на той час у парламенті політичних партій не виконує своїх передвиборчих обіцянок. Що Партія регіонів зовсім не виконує, або незначною мірою виконує свої обіцянки вважало 66% опитаних, БЮТ – 71,3%, КПУ – 72,6%, Блок «Наша Україна» – 77%, СПУ – 76,7% [16].

Загалом, серед виборців переважає песимізм у питанні виконання політиками передвиборчих обіцянок. На пряме питання, задане соціологами під час місцевих виборів 2010 р. «Чи вірите Ви, що кандидати будуть виконувати свої передвиборчі обіцянки, якщо здобудуть владу?» лише 21,8% громадян відповіли, що вірять, що більшість обіцянок буде виконана, 42% вважає, що буде виконана лише незначна частина обіцянок, а 26,7% взагалі думають, що нічого з обіцяного не буде виконано. У цьому контексті не дивно, що 55% громадян вважають, що вибори не є реальним демократичним механізмом впливу на владу, оскільки ті, кого обрали не виконують своїх виборчих обіцянок [6].

Безвідповідальності політичних партій та їх кандидатів сприяє й певна інфантильність самих виборців. Так, згідно із тим же

опитуванням 42,6% громадян заявили, що їх не цікавлять програми кандидатів, 12,6% готові за гроші продати свій голос і проголосувати за будь-кого. Зі звітами міських голів перед громадськістю у міжвиборчий період знайомі 12% громадян, а зі звітами депутатів місцевих рад лише 7% громадян [6].

Реальна законодавча діяльність партій, які пройшли до парламенту, лише підтверджує підозри виборців щодо суттєвих розбіжностей між передвиборчими обіцянками та реальними діями партій у парламенті.

До прикладу візьмемо детально проаналізовану експертами законотворчу діяльність парламентських партій за 2009 р. [15].

Так, фракція Партії регіонів у Верховній Раді України у 2009 р. запропонувала до розгляду у парламенті 222 законопроекти, з них лише 59 мали ознаки таких, що відповідають передвиборчій програмі ПР. Але тільки 7 з них є прямим виконанням обіцянок. Це означає, що тільки один з 32-х запропонованих ПР законопроектів має відношення до їх програми.

Показники БЮТ щодо спроб виконувати передвиборчі обіцянки у законотворчій роботі також незначні. З 319 поданих у 2009 р. законопроектів лише 45 мали ознаки слідування програмним установам блоку. Проте, лише 17 із них збігалися з програмними положеннями політичної сили. Це означає, що лише кожен 19-й законопроект поданий БЮТ має пряме відношення до програми блоку. Більшість же запланованих БЮТ «проривів» так і залишилися на папері.

Блок НУНС подав на розгляд парламенту 197 законопроектів, із них 42 законопроекти тією чи іншою мірою були дотичні до програмних засад політичної сили. З них лише у 18 безпосередньо йшлося про виконання передвиборчих обіцянок депутатів блоку. Тобто, лише кожен 11-й законопроект НУНС напряму відповідав перевиборчим обіцянкам політичної сили.

Комуністична партія за 2009 р. подала на розгляд парламенту 48 законопроектів. Втім, дуже масштабна за висунутими ідеями передвиборча програма КПУ майже не мала свого продовження у парламентській діяльності фракції комуністів.

Лише у 7 законопроектах хоча б частково йшлося про речі, оприлюднені у передвиборчій програмі комуністів. Але жоден із них повністю не відповідав хоча б одному з її пунктів.

Фракція Блоку Литвина розробила у 2009 р. 44 законопроекти. З них лише 8 законопроектів більш-менш відповідали програмним засадам блоку. З них тільки два проекти мали пряме відношення до програми блоку.

Втім, такий вкрай низький коефіцієнт відповідності законотворючих ініціатив передвиборчим програмам парламентських партій не дуже турбує українські політичні сили, оскільки, як показує практика, для виборців під час вибору це не є принциповим.

На жаль, реально діючих механізмів відповідальності партій за невиконання передвиборчих гасел в Україні, окрім проведення нових виборів, не існує. Саме тому дані соціологічних досліджень засвідчують вкрай низький рівень довіри громадян до українських політичних партій.

Показовою ілюстрацією рівня недовіри громадян до політичних партій є незначна кількість членів політичних партій у суспільстві. Згідно з щорічними соціологічними дослідженнями Інституту соціології НАН України членами політичних партій в Україні у 1994–2000 рр. були лише менше 1% громадян, у 1999–2001 рр. – до 2%, у 2002–2010 рр. – до 3% громадян [13, 488]. У 2011 р. цей показник упав вдвічі – до 1,4% [14, 22].

У часи існування в Україні мажоритарної та змішаної системи виборів лише одна десята частина громадян вважала, що обраний від їхнього округу депутат здатен виразити їх інтереси у парламенті. У 1995 р. таких було 8,6%, 1996 р. – 7,1%, 1998 р. – 13,4%, 1999 р. – 9,2%, 2000 р. – 7,1%, 2002 р. – 8,5%, 2004 р. – 9,2%, 2005 р. – 12,3%, 2006 р. – 12,8% [12, 502]. Ці дані рівною мірою стосуються і кандидатів, які були обрані від партій і самовисуванців.

Ці дані повністю кореспондуються із результатами опитування, проведеного КМІС у квітні 2007 р. щодо оцінки діяльності депутатів Верховної Ради України. Тоді майже три чверті

опитаних – 73,4% заявили, про те, що вважають, що більшість депутатів за гроші і посади здатні на зраду своїх виборців. Такої думки дотримуються 87,4% прихильників БЮТ, 85,5% – «Нашої України», 63,6% – КПУ та 59,6% – Партії регіонів [11].

Хоча, із запровадженням пропорційної системи виборів до парламенту, рівень довіри у суспільстві до політичних партій дещо зріс (до 10%), втім, більшість людей вважає, що партії та їхні фракції у парламенті не відстоюють у своїй діяльності реальні соціально-економічні інтереси громадян.

Так, наприклад, під час соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у травні 2009 р. на питання «Чого насамперед не вистачає існуючим в Україні політичним партіям?» абсолютна більшість опитаних (49%) заявила, що партіям, насамперед, не вистачає «уміння і бажання захищати інтереси простих людей» та «уміння вирішувати конкретні проблеми, що турбують простих громадян», на друге місце (29,9%) люди поставили відсутність у партій уміння «виробити чітку програму дій» та «чітку позицію стосовно стратегії розвитку держави».

Отже, основним фактором, який обумовив низький рівень довіри громадян до партій упродовж останніх 20 років, є те, що люди не сприймають партії, як інституції, що представляють та відстоюють їх життєві інтереси. Для абсолютної більшості українців партії є стороннім суб'єктом, ані до створення, ані до діяльності якого люди не мають жодного відношення. Єдине, що вдається частині партій, насамперед ідеологічним, це представляти ідеологічні преференції чи уподобання різних груп виборців.

Ще однією проблемою українських партій як соціального інституту представництва інтересів є ідеологічна розмитість їх політичних позицій. Більшість українських політичних партій, особливо під час виборів свідомо уникають чіткої ідеологічної ідентифікації, оскільки вважають, що це накладатиме на них додаткову політичну відповідальність та обмежуватиме свободу маневру.

Аналіз програм провідних політичних партій України свідчить, що усі вони намагаються говорити від імені народу в цілому, усі вони хочуть бути «народними» партіями, а не ліберальними,

консервативними чи соціалістичними. А у такий спосіб ще сильніше розвивається зв'язок між партіями та тими соціальними групами громадянського суспільства, чий інтерес вони б мали представляти.

Результати виборчих кампаній 2006 та 2007 рр. показали розмивання в Україні традиційних ідеологічних ніш. Під час цих виборів програми усіх основних партій мали чітку соціальну спрямованість, зі значною часткою популізму та декларативних обіцянок.

На сьогодні, з дев'яти провідних партій української політичної системи, сім намагаються приміряти на себе ідеологію «народних» партій. Тобто, не спиратись на якусь визначену соціальну групу, а намагатись об'єднати якомога ширші прошарки населення і презентувати різні соціальні групи.

Прагнення набути загальнонаціонального характеру призводить до бажання знайти та запропонувати виборцям те, що буде актуальним для представників різних прошарків населення, мешканців різних регіонів, різних національностей. Тому, у програмах усіх партій є пункти і про соціальний захист, і про підтримку виробника, і про дотримання демократичних свобод, і про збереження національних традицій та культури.

З провідних політичних партій зараз фактично лише КПУ та ВО «Свобода» є класичними ідеологічними партіями, які займають, відповідно, комуністичну та націоналістичну ідеологічну ніші.

Саме тому, у наших нинішніх реаліях ключовим ідеологічним маркером для виборців є ставлення політичних сил до проблеми геополітичного позиціонування України. Саме у цій площині між партіями є реальні і зрозумілі для громадян розбіжності у політичних позиціях. В Україні традиційно ліві партії виступають з проросійських позицій, а праві з проєвропейських.

Особливістю ідеологічної партійної палітри України є значна персоніфікація партій та навіть ідеологій. Часто в Україні лідер виступає ідеалізованим втіленням певного набору ідеологічних уявлень, які виборці здебільшого не можуть раціонально і чітко пояснити.

З усіх класичних ідеологічних напрямів найменш затребуваним в Україні є ліберальний. Це пов'язано із патерналістською налаштованістю значної частини населення та низькою самооцінкою громадянами свого рівня життя.

Загалом же, сьогодишній етап розвитку української політичної системи можна назвати деідеологізованим у класичному розумінні цього поняття. Більше того, часто офіційно проголошується ідеологія слугує ширмою для маскуванню справжніх інтересів та цілей політичних сил.

Підсумовуючи вищевикладене варто підкреслити, що більшість українських політичних партій не націлена реально на представництво інтересів громадян України та виконання своїх передвиборчих обіцянок. Найбільш яскраво це проявляється у їх роботі у парламенті, оскільки ідеї, які пропагувались на виборах, знаходять мізерне відображення у реальних законодавчих ініціативах.

Ключовою причиною цього є та обставина, що абсолютна більшість з існуючих політичних партій України створювалася або з метою вдоволення амбіцій окремих громадян, або з метою отримання інструменту для політичного просування бізнес-інтересів окремих промислово-олігархічних груп.

На нашу думку, з кінця 1990-х рр. в Україні майже припинився процес творення реальних політичних партій як інструментів вияву групових інтересів певних, достатньо широких кіл громадян. За назвами такі партії утворюються, а по суті – ні.

Система взаємодії партії – громадянське суспільство у сучасній Україні працює у холостому й абсолютно безперспективному, з точки зору представництва громадян, режимі. Не громадянське суспільство внизу породжує партії для представництва інтересів своїх соціальних груп, а створені згори партії шукають чиїми б інтересами їм декларативно прикрити свої реальні цілі.

Ситуація відчутно може змінитись лише за умови поступового перетворення України з атомізованого суспільства здебільшого бідних людей, які у своїй масі думають лише про те, як прогодувати себе та свою сім'ю, на суспільство, у якому тон

політичного і громадського життя задаватиме активний середній клас. Також вкрай важливо, аби громадяни України усвідомили велику ефективність такого групового ресурсу як соціальний капітал та почали використовувати його для реалізації своїх групових цілей, зокрема, й через такий інститут громадянського суспільства як політичні партії.

Одним із реальних першочергових кроків, який міг би посилити зв'язок політичних партій із громадянським суспільством, мало б стати повернення політичної системи України до змішаної виборчої системи, як це відбулось після ухвалення 17 листопада 2011 р. нового виборчого закону, а запровадження виборів за відкритими партійними списками. Це дозволило б і посилити вплив громадян на народних депутатів, і поліпшити якість депутатського корпусу, але без розмивання політичної відповідальності партій за ухвалення рішень у парламенті, що вкрай важливо для утвердження в Україні традиції політично відповідального владарювання.

Використані джерела та література:

1. Агафонова Г.С. Роль політичних партій центристського спрямування у створенні демократичної партійної системи в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Г. С. Агафонова. – Луганськ, 2010. – 21 с.; Бабій С.І. Формування багатопартійної системи в Україні: порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / С. І. Бабій. – О., 1999. – 16 с.; Бойко О.Ю. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.Ю. Бойко. – Чернівці, 2004. – 217 арк.; Глівінський А.О. Соціально-політичні розмежування і розвиток партійної системи сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / А.О. Глівінський. – Д., 2010. – 18 с.; Дешко Т.В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структурізацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України): дис... канд. політ. наук:

23.00.02 / Т.В. Дешко. – К., 2007. – 165 арк.; Лага В.А. Идеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.А.Лага. – К., 2006. – 207 арк.; Мороко В.В. Партійне будівництво і партійно-політична боротьба в сучасній Україні (1996-2009 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Мороко. – Запоріжжя, 2009. – 21 с.; Стаценко О.С. Партії і партійні системи у сучасному демократичному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / О.С.Стаценко. – Сімферополь, 2004. – 17 с.; Шачковська Л.С. Електоральна формула як чинник структурування партійної системи сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Л. С. Шачковська. – Д., 2009. – 17 с.; Шкуренко К.О. Проблеми партійної розбудови незалежної України у вимірах демократичних стандартів: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / К.О. Шкуренко. – Миколаїв, 2007. – 191 арк. та інші. 2. Безродна В.І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.І. Безродна. – О., 2003. – 16 с.; Берченко Г.В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Г.В. Берченко. – Х., 2012. – 20 с.; Бельська Т.В. Взаємовідносини органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в умовах демократичного транзиту: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Т.В.Бельська. – Х., 2010. – 19 с.; Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / М.А.Бойчук – К., 2007. – 20 с.; Горбань О.В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / О.В.Горбань. – 2011. – 36 с.; Гурицька М.С. Основні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / М.С. Гурицька. – К., 2009. – 16 с.; Зеленько, Г.І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України): автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Г.І. Зеленько. –

К., 2007. – 32 с.; Косілова О.І. Політичні функції громадянського суспільства: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / О.І. Косілова. – К., 2007. – 19 с.; Костючков С.К. Місцеве самоврядування як фактор становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / С.К. Костючков. – Сімф., 2011. – 16 с.; Матвійчук Т.Д. Соціальні чинники розбудови громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04 / Т.Д. Матвійчук. – К., 2010. – 16 с.; Новоскольцева Л.О. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Л.О. Новоскольцева. – Чернівці, 2009. – 20 с.; Пухкал О.Г. Модернізація системи державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / О.Г. Пухкал. – К., 2011. – 36 с.; Рябека О.Г. Організації громадянського суспільства та їх роль у функціонуванні державного управління: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.Г. Рябека. – К., 2011. – 19 с.; Сергєєв В.С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / В.С. Сергєєв. – Дніпропетровськ, 2011. – 32 с. та інші. 3. Горелов Д.М. Позиції парламентських партій України щодо засад розвитку громадянського суспільства // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4(9). – С.24–30. 4. Колодій А. Партійна структурізація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Зб. наук. праць. Третій випуск. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С.83–105. 5. Малкіна Г.М. Подвійна політична відповідальність політичних партій // Гуманітарні студії: збірник наукових праць / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – Вип.7. – С.164–170. 6. Місцеві вибори-2010 – результати загальнонаціонального опитування населення України, 20.10.2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/op-top-10>. 7. Олександр Лавринович: «Слід забрати у парламенту всі повноваження, що стосуються суддів», 26.10.2010.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.glavted.info/archive/2010/10/26/091447-2.html>. **8.** Рагозін М.П. Вчимося демократії. Уроки громадянської освіти. – Донецьк: Видавництво “Донбас”, 2004. – 180 с. **9.** Реєстр політичних партій – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties>. **10.** Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001-2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82. **11.** Ставлення населення України до присутності бізнесменів у Верховній Раді України та переходів депутатів від опозиції до коаліції, 19.04.2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/txt/doc/18042007/press180407ukr4.doc>. **12.** Українське суспільство 1992 – 2008 рр. Соціологічний моніторинг / За ред. д-ра. екон. наук. В.Ворони, д-ра. соціолог. наук. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с. **13.** Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д-ра. екон. наук. В.Ворони, д-ра. соціолог. наук. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с. **14.** Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.2. / За ред. д-ра. філос. наук. Є.І. Головахи, д-ра. соціолог. наук. М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 479 с. **15.** Шевченко Л. Рік без результату, 26.01.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.deputat.org.ua/vr_analit_1315.htm. **16.** Якою мірою виконують свої передвиборні обіцянки (що давалися перед парламентськими виборами 2006 р.) кожна з політичних сил? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?Poll_id=109.

«СПРИЯЮЧА ДЕРЖАВА» ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ДІЮЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ В НІМЕЧЧИНІ

Стаття присвячена проблемі становлення та розвитку громадянського суспільства у Федеративній Республіці Німеччина.

Ключові слова: інституції громадянського суспільства, "сприяюча держава", Німеччина, демократія.

Статья посвящена проблеме становления и развития гражданского общества в Федеративной Республике Германии.

Ключевые слова: институции гражданского общества, «содействующее государство», Германия, демократия.

The article is devoted to the problem of formation and development of civil society in the Federal Republic of Germany.

Key words: civil society institutions, "state of support", Germany, democracy.

У сучасних умовах значних трансформаційних перетворень на європейському континенті та світі у цілому пильна увага приділяється проблемі становлення та розвитку засад громадянського суспільства. Громадянське суспільство постає суттєвою складовою демократії, відіграє визначальну роль у формуванні та розвитку політичної системи. Західному демократичному суспільству притаманні як високий рівень соціально-економічного поступу, так і зрілість та висока відповідальність громадян за розвиток культурних і моральних відносин, дотримання норм правового простору. Тим самим, основу стійкої демократії становить права держава, ринкові відносини та свідомість громадян як кожного окремо, так і їх різноманітних об'єднань.

Особливості становлення громадянського суспільства у ФРН, основні складові та сучасний стан проблеми висвітлюється в окремих роботах як українських, так і німецьких дослідників:

А. Кудряченка, П. Шляхтуна, Л. Галла, Г. Зойберта, Ф. Ланга, К. Муланські, Т. Муланські, Л. Нітхаммера, С. Раймера, М. Ріделя, Ф. Шпранга, Е. Шрадера та ін. [1].

Мета статті: на прикладі Федеративної Республіки Німеччина з'ясувати особливості розвитку та функціонування «сприяючої держави» та інституцій громадянського суспільства, виявити наскільки цінним є німецький досвід та чітка громадянська позиція кожного громадянина ФРН у процесі досягнення консенсусу між державою та громадянським суспільством.

Поняття «громадянське суспільство» сягає своїм корінням давнього Риму, де «*civilis societas*» означало об'єднання вільних людей у державу, яка підкоряється встановленим законам і має своєю метою захист спільних інтересів своїх громадян. Притомно, що між державою і суспільством римляни не бачили жодної різниці. У Новий час поняття «громадянського суспільства» набуває нового значення – це штучне утворення, це такий стан міжлюдських відносин, який не є наслідком природи, а є результатом свідомого втручання у міжлюдські відносини. Внаслідок цієї «суспільної угоди» виникає громадянське суспільство у широкому значенні цього поняття: суспільство громадян, до складу якого входить і держава. Але, у Новий час існує також й інше розуміння громадянського суспільства та того, яку роль у ньому має відігравати держава, адже створення громадянського суспільства у багатьох європейських країнах було можливе лише завдяки революційному розриву з суспільними і політичними відносинами минулого. Для цього було потрібно створити нову сильну державну владу, яка своїми енергійними діями розчищує шлях для розвитку громадянського суспільства. Тому на європейському континенті державі надається значно більше значення у житті громадянського суспільства, ніж це можна побачити у американських мислителів і політичних діячів [2, 12].

З часу виникнення держави – політичного інституту суспільства – з'являються особливі зв'язки і відносини між нею та суспільством. Причому, ці зв'язки і відносини постійно змінюються. На перших стадіях становлення і розвитку держава ототожнюва-

лася з суспільством. Буржуазні революції у Нідерландах (друга половина XVI ст.), Англії (середина XVII ст.), Франції кінець XVIII ст.) та реформаційні процеси, які почалися у цей час у Західній Європі, сприяли поступовому відокремленню держави від суспільства, зменшенню її впливу на суспільне життя. З цього часу характер і зміст відносин та зв'язків суспільства і держави почали змінюватися і стали функціонувати відносно самостійно. Приватна власність, формування ринкових відносин, вільної конкуренції сприяли прогресу суспільства, розвитку його соціальних інститутів: економіки, політики, науки, освіти, права [2, 10].

За своїм соціально-політичним розвитком у XVIII ст. Німеччина значно відставала від передових країн тогочасної Європи. Лише наприкінці XVIII ст. під впливом Великої Французької революції у ній активізувалися соціальні й політичні рухи. Проте, німецька буржуазія, яка була провідною силою опозиції феодальному режиму, боялася радикальних суспільних перетворень за участю широких народних мас, а її ідеологи намагалися адаптувати революційні ідеї епохи до німецької дійсності. Вищими цінностями вони проголошували свідомість, розум, дух тощо, не обходячи при цьому й актуальних питань соціально-політичного розвитку [3]. Так, Гегель відстоював традиції вузького розуміння громадянського суспільства, він перебільшував значення держави у суспільному житті, недооцінював значення ініціативи і самостійної діяльності громадян і вважав, що розбудова державних інститутів і регулюючі дії органів влади самі собою здатні зняти гостроту матеріальних потреб і задовольнити духовні вимоги суспільства. Водночас, мислитель ставив державу над суспільством та індивідом, заперечуючи самостійну цінність прав і свобод особи [4, 87].

Історичні обставини розвитку громадянського суспільства на європейському континенті призводили до того, що збільшення обов'язків держави розширювало сферу її діяльності і впливу, тим самим звужуючи сферу діяльності громадянського суспільства. Ця об'єктивна логіка історичних подій і обставин знаходить своє теоретичне відображення у філософії І. Канта, який визначав державу як об'єднання «множинності людей, підпоряд-

кованих правовим законам». Призначення держави він пов'язував не з практичними потребами членів суспільства, а з правом, державний устрій має максимально відповідати принципам досконалого права. І. Кантом було висунуто і обґрунтовано ряд тверджень про те, що кожна людина є абсолютною і самодостатньою цінністю, що індивіди відмовляються від необмеженої і свавільної свободи природного стану на користь справжньої свободи у правовому стані, що призначення держави полягає у досконалому праві, максимальній відповідності державного устрою принципам права. Однак, у відповідності до логіки своєї філософії, він виходить з пріоритету держави стосовно громадянського суспільства, тоді як у дійсності наявне протилежне їх співвідношення: не держава творить громадянське суспільство, а навпаки, громадянське суспільство творить державу. Особливістю громадянського суспільства є те, що відносини всередині самого суспільства і між ним і державою підпорядковані нормам загального і рівного права. Чим більш розвинуті інститути і відносини громадянського суспільства, тим більші можливості має громадянин для задоволення своїх потреб і інтересів, для виявлення своїх здібностей, тим міцніший зв'язок між суспільством і державою. Від міцності зв'язків громадянського суспільства і держави залежить сталість існування демократії у тій чи іншій країні [5, 124].

В історії ХХ століття ми маємо чимало прикладів, коли демократії терпіли поразку і країни підпадали під владу зовсім недемократичних режимів. У 1922 р. в Італії до влади приходять Муссоліні, у 1933 р. у Німеччині – Гітлер, у 1939 році в Іспанії встановлюється авторитарний режим генерала Франко, що демонструє зміну взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.

Концептуально теорія правової держави (нім. Rechtsstaat) була вперше обґрунтована німецькими вченими на початку ХІХ століття (К. Т. Велькером – у 1813 р., І. Х. Фрайхером фон Аретінім – у 1824 р., Р. фон Модем – у 1832 р.), а теорія соціальної держави – також у Німеччині, але майже через сто років (Х. Хеллером – у 1929 р.). Втілення цих ідей у практику державотворення мало місце не тільки у Німеччині, а й у деяких інших країнах Західної

Європи. Вже наприкінці XIX століття державність правового характеру була чітко визначена у конституціях та інших законодавчих актах Німеччини, Великобританії, Франції. Юридичне закріплення соціального характеру державності вперше знайшло своє втілення в ст. 20 Конституції ФРН 1949 р., проте ідеалу такої державності у повному обсязі до сих пір не досягнуто. Так, у країнах західної демократії першим почав формуватись правовий аспект державності, що уособлював результат прогресивного розвитку суспільства, врівноваження його відносин з державою і зменшення її тиску на суспільство як умова і гарантія забезпечення так званого першого покоління прав людини: громадянських і політичних (права на індивідуальну свободу, життя, особисту безпеку, власність, свободу совісті, участь у державних справах, рівність перед законом, на невтручання в особисте життя) [2,7].

У середині XX ст. суспільствознавці виступили з попередженням, що надмірно велика кількість активних груп може паралізувати функції представницької влади і викривити їх на користь більш «організованих» груп, навіть в умовах зрілої демократії. Важливо зазначити, що не лише надмірна присутність держави в економічній сфері, але й громадянське суспільство може негативно вплинути на економічну ефективність. Таким чином, громадянське суспільство – елементарна складова частина діючої демократії. Державу створюють громадяни, які мають право на участь у політичних рішеннях держави й контроль над ними.

Громадянське суспільство об'єднаної Німеччини відіграє важливу роль у контексті розвитку та утвердження демократії. Основу стійкої демократії становить правова держава, ринкові відносини та відповідальність громадян як кожного окремо, так і їх різноманітних об'єднань. Непростим є процес модернізації вітчизняного традиційного суспільства й формування сутнісних принципів, інституцій громадянського суспільства. Він потребує врахування багатьох особливостей як самої західної демократії й складових поступу громадянського суспільства, так і раціональної еволюції вітчизняного суспільства з його відчутними колективістськими засадами. Саме тому з'ясування практики

громадянського суспільства західних держав, зокрема об'єднаної Німеччини, є досить важливим.

У Федеративній Республіці Німеччина існує численна кількість різноманітних діючих організацій та осіб, які представляють «не державу й не ринок», а належать до третього сектора, громадянського суспільства. Це – профспілки, церква, вільні групи виборців, об'єднання захисту прав споживачів, а також спілка охорони прав квартиронаймачів, природоохоронні групи, організації сусідської взаємодопомоги, спортивні об'єднання, добровільна протипожежна служба, жіночі організації, тощо. Завдяки комплексній взаємодії держави, приватних, орієнтованих на прибуток діючих осіб і представників громадянського суспільства формується, проростає консенсус і стабільність. При цьому, важливу роль відіграє вільна преса як посередник, без якої не можуть обійтися ані держава, ані економіка, ані третій сектор. Громадянське суспільство – живильне середовище демократії. «Уся влада виходить від народу», – проголошує стаття 20, пункт 2 Основного Закону – Конституції Федеративної Республіки Німеччина [6, 83]. Народ – це громадяни з їхніми закріпленими у Конституції правами, які мають також обов'язок підтримувати у порядку суспільство і брати участь у розв'язанні проблем. Жива демократія, як сказав колишній Федеральний президент Ріхард фон Вайцеккер 1992 р., потребує активної, критичної співучасті громадян і у період між виборами [7]. Організації та діючі особи громадянського суспільства позитивно впливають на суспільний діалог і сприяють формуванню громадської думки, правового мислення, узгодженню різноманітних інтересів, а тим самим – і рівновазі у суспільстві. Стаття 9 Конституції гарантує громадянам право вільного утворення об'єднань (тобто право створювати спілки й товариства), але у пункті 2 вносить обмеження: «Забороняються об'єднання, цілі чи діяльність яких суперечать карним законам або спрямовані проти конституційного ладу чи проти ідеї взаєморозуміння народів» [6, 82].

Закони у Німеччині чітко сформульовані, судова влада є незалежною. Водночас правоохоронні органи чутливо реагують на виклики як у суспільстві, так і у світі, зокрема щодо зростаючого

розмаху тероризму. Після подій 11 вересня 2001 року, тобто небачених до цього актів міжнародного тероризму, скоєних у США, певні зміни діяльності владних інститутів торкнулися і ФРН. Під посилений нагляд правоохоронних органів потрапили ісламістські угруповання, що є на території Федеративної Республіки. Приміром, так звана «Держава Каліфа» у Кельні, яку заборонили [7].

Узагальнюючим чинником, дієвою передумовою функціонування громадянського суспільства є наявність зрілого громадянина й держави. Остання ставиться до громадянина не з недовірою, а сама сприяє широкому публічному обговоренню того або іншого питання. Тому Федеральний уряд узяв собі за ідеал «сприяючу державу», яка створює необхідні рамкові умови з тим, аби неурядові організації, спілки й об'єднання могли розвиватися.

«Сприяюча держава» не зобов'язана очолити неурядові організації або ж має керувати ними, німцям не потрібна керована демократія. Проте, держава повинна гарантувати необхідну свободу дій і створювати рамкові умови. У такий спосіб вона заохочує до громадської діяльності, створює стимули для обіймання почесних посад і прояву активності. Виховання зрілого громадянина розпочинається вже у школі, діти й підлітки вчать дискутувати, формувати власну думку і захищати її. Ще у п'ятдесяті й шістдесяті роки ХХ століття у Західній Німеччині цілком усвідомлено були покликані до життя учнівські представництва й парламенти. Вони зробили свій внесок у подолання тоталітарної спадщини у Німеччині. Колишній посол ФРН в Україні Дітмар Штюдеман зазначав, що Німеччина виступає за те, аби там, де це доцільно, дозволяти неурядовим організаціям як рівноправним партнерам брати участь у вирішенні тих чи інших проблем [7].

Право- й екологозахисні групи – Greenpeace і Amnesty International, – давно заявили про себе світу і стали організаціями глобального масштабу. У Федеральному міністерстві закордонних справ Німеччини, де представники громадянського суспільства є бажаними партнерами, регулярно проводяться робочі зустрічі з науковцями, журналістами й представниками неурядових організацій.

Слід підкреслити, що політичні партії, ідейно-політичний плюралізм у Німеччині стояли біля витоків та складають невід'ємну частину і засадничий принцип сучасної демократії, політичної системи в цій державі. Становлення і зміцнення партій, зокрема тих, що сповідують центристську ідеологію, є, з одного боку, атрибутом формування демократії і парламентаризму, а з другого – це постає віддзеркаленням їх успішного сходження. Ці партії складають основу політичної системи німецького суспільства. З 36 політичних партій, що висували своїх кандидатів на перші вибори до бундестагу у 1949 р., лише чотирьом було під силу протягом більше ніж 60 років стабільно долати під час виборів п'ятивідсотковий бар'єр. До числа партій центристської орієнтації належать Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) і Вільна демократична партія (ВДП) [8, 3].

Як важливий чинник – виділимо безпосереднє право політичних партій Німеччини, що перемогли на виборах, брати участь у формуванні уряду. Перш за все це характерно для партій центристської орієнтації, які прагнуть до проведення зваженої політики на основі широкого суспільного консенсусу з урахуванням інтересів більшості населення ФРН.

Об'єднання Німеччини супроводжувалось процесом організаційного злиття політичних партій обох частин країни і формування єдиної партійно-політичної системи. Більше того, засади демократії, партійно-політична система ФРН поширилися на терени колишньої НДР, тим самим довівши свою привабливість та більшу життєздатність. Колишній Федеральний канцлер Німеччини Г. Шрöder досить влучно висловився про демократію і політичні реалії у своїй країні. Зокрема він наголосив, що за сучасної політичної системи ФРН загарбання держави з боку будь-якої партії не загрожує, хоч би як довго вона не перебувала при владі [9]. Наголосимо, що перемога тієї чи іншої партії на виборах відбувається не внаслідок політичної чи економічної кризи у державі, а лише тому що громадяни, маючи вже достатньо високий рівень добробуту, прагнуть жити ще краще і віддають перевагу конкретним програмам та конкрет-

ним аргументам, з якими виступають відповідні політичні партії. Так, за умов погіршення економічної кон'юнктури, лідер християнських і соціальних демократів А. Меркель, кинувши виклик досвідченому політику Г. Шрьодеру, з мінімальною перевагою, але виборола першість на виборах 2005 р. до німецького бундестагу. Слід наголосити, що майже критичну ситуацію у результаті тогочасних (2005 р.) виборчих перегонів у ФРН, створили позиції виборців, які проявили високу активність, забезпечивши майже 80-відсоткову явку та висловилися за можливість поєднання зусиль народних партій. Все це змусило політиків створити широку коаліцію ХДС/ХСС та СДПН на чолі з А. Меркель. Німецький приклад формування широкої коаліції свідчить про те, що політичні противники виборчих перегонів часто віддають перевагу вмінню домовлятися [10, 399].

Особлива увага приділяється східним німецьким землям. Згідно з положеннями так званого урядового Пакту солідарності II, який затверджено на період до 2019 р., у Східній Німеччині мають бути створені інноваційні регіони. Федеральні землі сходу ФРН мають за цей час бути краще інтегровані у міжнародний та міжрегіональний поділ праці. Все це лягає у площину створення потужного та дієздатного Європейського Союзу [10, 349]. Досить суттєвим для демократичного поступу Західної Німеччини раніше й об'єднаної німецької держави на рубежі тисячоліть є система формування коаліційного уряду й так звана «канцлерська демократія». Партія, яка перемагає на федеральних виборах, ініціює створення коаліційного уряду з політичним партнером, який сповідує споріднені або досить близькі основоположні принципи і підходи до вирішення актуальних питань соціально-економічного розвитку. Створенню такого уряду передують розробка і підписання коаліційної угоди двох (або й більше) партій. Важливим є і положення, за яким менша партія має досить відчутний вплив на домінуючого партнера по коаліції, вона не втрачає свого політичного профілю і прагне, як і її партнер, реалізувати свою передвиборчу програму, положення коаліційної угоди тощо. У цьому контексті досить показовим і переконливим було ухвалення бундестагом ФРН у січні 2002 р. закону щодо поетапного

виведення з експлуатації 19 атомних електростанцій країни. Адже у складі уряду була «партія зелених», яка разом із чисельними організаціями захисту довкілля сповідувала подібні засади, була противником ядерної енергетики [10, 399-404].

Як свідчить багаторічна практика ФРН, федералізм тут сприяє зміцненню демократії. Він забезпечує демократизм і політичну активність громадян на місцях, а також на відповідних державно-управлінських та партійно-політичних щаблях. Аналізуючи практику діяльності бундестагу, зазначимо, що вона для країн молоді демократії доволі повчальна. За традицією найсильніша фракція бундестагу має право запропонувати свого кандидата не лише на посаду федерального канцлера, а й на посаду голови парламенту, який після цього обирається депутатами таємним голосуванням. Суспільно-політичний устрій Федеративної Республіки Німеччина постає типовим прикладом представницької демократії, парламентської республіки.

Федеративний устрій є непорушним конституційним принципом функціонування держави. У ній діє традиційний розподіл повноважень і компетенцій між трьома гілками влади. Парламентаризм, як основоположний принцип, пронизує більшість царин суспільного життя ФРН, розподіл повноважень між гілками влади доповнюється системою їх ефективної взаємодії. Усе це створює надійні основи функціонування політичної системи, в якій інтереси громадян і суспільства не спотворюються, а постають головною складовою програмних цілей і діяльності політичних партій.

Конституція ФРН історично стоїть в одному ряду з післявоєнними конституціями західноєвропейських держав, зокрема Франції та Італії. Задекларовані й добре прописані в Основному Законі ФРН демократичні принципи, соціальні та політичні права і свободи громадян стали у подальшому солідною опорою у діяльності демократичних сил. Поряд з цим, слід наголосити, що у конституції ФРН беззастережно діє важливий принцип федеральної організації країни, відповідно до якого норми федерального права мають перевагу над земельним законодавством. Проголошені права й свободи громадян здійснюються в об'єднаній Німеччині у жорстких рамках, створених самими конституційними поло-

женнями та звичайним законодавством, а також судовою та адміністративною практикою. Також важливо мати на увазі, що саме законодавство поставало протягом повоєнного періоду важливим чинником формування громадянського суспільства та держави поруч із практичною політикою. Водночас і громадянське суспільство з його утвердженням усе потужніше впливало на формування відповідного правового поля та суттєвих прецедентів практики врахування інтересів різних верств суспільства.

Варто підкреслити, що у Німеччині не забуто досвіду Веймарської республіки. Тому конституційно-правові норми ФРН значно чіткіші та більш конкретні щодо обмеження тих сил, які сповідують антиконституційні, антидемократичні ідеології.

Німецькі профспілки, як складова громадянського суспільства, відіграють також важливе значення. Найбільшою профспілковою організацією ФРН нині є Об'єднання німецьких профспілок – ОНП, яке нараховує близько 8 мнн. членів. Вони організовані в більш як десяток галузевих профспілок. Поряд з ОНП існує профспілка німецьких службовців (ПНС), яка об'єднувала на рубежі ХХ-ХХІ століть понад 500 тис. осіб. Також діяла профспілка німецьких чиновників, яка охоплювала понад 1,1 млн. членів. Досить показовим став факт об'єднання цих двох профспілкових організацій. Ця профспілка посідає впливове місце у профспілковому русі та у громадянському суспільстві вже у перші роки ХХІ століття. Головною організацією союзів роботодавців є Федеральне об'єднання союзів німецьких роботодавців (ФОСНР) [10, 410].

Відзначу, що чільне місце у спектрі інститутів німецького громадянського суспільства посідає церква. У ФРН не існує взаємозв'язку поміж державою та церковною адміністрацією. Церква у Німеччині звертається до громадськості за допомогою пастирських послань та публіцистичної діяльності. Сьогодні 29,7% німців – лютерани або інші протестанти, 31,2% – католики, 3,9% – мусульмани [15]. Іслам набув більшого значення через міграцію і став третьою після католицизму і протестантизму релігійною конфесією у Німеччині. Нині у цій країні мешкають майже 4 мільйони мусульман з приблизно 50 країн, тому діалогу з ісламом надається особливе значення [14; 15].

Проблема участі жінок у суспільно важливих справах, у політиці є надзвичайно важливою для ФРН. Досить помітними та дієвими у Німеччині є жіночі організації. «Чоловіки та жінки мають рівні права» – так стверджує Основний Закон [6, 122] Німецька рада у справах жінок є організацією, яка включає до свого складу понад 50 об'єднань і представляє інтереси майже 11 млн. громадян, які входять до різних жіночих формувань.

Відчутними для громадянського суспільства ФРН є численні молодіжні формування та об'єднання. Загалом, в об'єднаній Німеччині існує широкий спектр громадських рухів, різноманітних формувань за інтересами. Все це сприяє формуванню у молоді власної громадянської позиції.

У Федеративній Республіці Німеччина склалася і розвивається система інформаційного забезпечення функціонування не лише державних органів влади, а й недержавних соціальних інститутів. Вільна преса та інші ЗМІ представляють головну складову цієї системи. Основний Закон ФРН визначає, що кожен має право вільно висловлювати та розповсюджувати свою думку, усно, письмово, візуально та безперешкодно, так само отримувати інформацію із загальнодоступних джерел. Гарантується свобода друку і свобода розповсюдження інформації через ЗМІ: радіо, телебачення і кіно як атрибути громадянського суспільства [7].

Німецькі засоби масової інформації висвітлюють діяльність німецького уряду, політичних структур, державних та недержавних установ. Однак ані уряд, ані інші відомства не мають жодного права впливати на форму чи зміст цих повідомлень. До послуг громадянського суспільства Німеччини представлений широкий журнальний ринок. Він складається із 10 000 найменувань різних часописів. Всесвітньо відомими є популярні німецькі періодичні видання – «Шпігель» та «Штерн», що виходять тиражем понад 1 млн. [11; 12]. Тижневик «Фокус» є третім найбільшим та найпопулярнішим німецьким тижневиком після «Шпігель» та «Штерн» [13]. Так, протягом останнього кварталу 2012 р. видавництвом «Бурда» було надруковано та реалізовано 55 0737 екземплярів цього популярного видання [13].

Показовою у плані висвітлення подій, явищ та суспільних проблем є діяльність фондів, форумів та різноманітних фондаций ФРН. Відомими не лише у Німеччині, а й в усьому світі є партійні фонди та представництва Соціал-демократичної партії – Фонд ім. Ф. Еберта, Християнсько-демократичної партії – Фонд ім. К. Аденауера, Фонд Г. Зайделя, зареєстрований Християнсько-соціальним Союзом, партії «Союз 90/зелені» – Фонд ім. Г. Бьоля, Фонд імені Фрідріха Наумана за Свободу (ФФН), створений Вільною демократичною партією Німеччини, а також спеціалізовані фонди ФРН – міжнародного розвитку, міжнародної правової допомоги та ін.

Важливою складовою громадянського суспільства ФРН є публічно-правові телерадіостанції. Наприкінці XX ст. у Німеччині діяли 11 земельних телерадіостанцій, одна телекомпанія федерального значення – Друге німецьке телебачення (ДДФ). Найбільша студія – «Westdeutscher Rundfunk» (ВДР, Кельн), де працюють 4,4 тис. співробітників. Найменша студія працює у Бремені – «Радіо Бремен» з 620 працівниками. З середини 1990-х років «Дойчландрадіо» виходить в ефір з двома програмами, в яких відсутня реклама [10, 400]. В останні 10-15 років отримали розвиток і приватні телерадіокомпанії, контроль за якими здійснюють відповідні земельні відомства, а також Союз добровільного самоконтролю на телебаченні. Тим самим, нові можливості цього інституту набирають більшої ваги і значення як інститут громадянського суспільства.

Виходячи з потреб створення системи державного інформування в умовах вільного суспільства, було створено «Відомство преси та інформації Федерального уряду» (БПА). Воно має статус вищого федерального органу. Наголосимо, що в рамках Федерального уряду на БПА покладені завдання координації політичної роботи з громадськістю, яку проводять федеральні міністерства. У ФРН діє також об'єднання під назвою «Федеральна пресконференція», членами якої є 750 кореспондентів німецьких ЗМІ. Підкреслимо, що представники уряду беруть участь у прес-конференціях як запрошені, а влаштовує їх, власне, ця організація. Як правило, такі регулярні заходи відбуваються тричі на тиждень або окремо з важливого приводу, тієї чи іншої «гарячої» політичної події. Понад 350 кореспондентів зарубіжних ЗМІ, які працюють

у Німеччині, об'єднанні в «Спілку іноземної преси у ФРН», яка розміщується у Бонні. У Берліні функціонують відділення цього об'єднання. В останні роки на Відомство преси та інформації покладається й завдання «вивчення і врахування громадської думки як допоміжного засобу при прийнятті рішення в сфері політичної діяльності федерального уряду» [10, 399].

Таким чином, проведений нами аналіз особливостей розвитку та функціонування інституцій громадянського суспільства ФРН, дає підстави стверджувати, що свідоме та потужне громадянське суспільство цієї країни виступає яскравим прикладом для багатьох країн, і України зокрема. Передумовами дієвості й ефективності інституціонального розвитку та активної діяльності організацій громадян, з огляду на досвід ФРН, є серед іншого, наступне. По-перше, це – чітке законодавче поле та врегулювання діяльності влади і організацій громадянського суспільства. По-друге, – дієва підтримка федеральними і земельними урядовими структурами так званого третього сектора, його структур. А по-третє, – це також утвердження впливових народних партій, через які переважна більшість громадян мають змогу здійснювати своє волевиявлення, обстоювати власні права та суспільні інтереси. Таким чином, все це у сукупності дає підстави говорити про сталу практику підтримки громадянського суспільства з боку влади ФРН, тобто про функціонування «сприяючої держави».

З огляду на відомі широкому загалу існуючі проблеми інституціональної розбудови громадянського суспільства в Україні, досвід ФРН – країни, яка успішніше за інших долає економічну кризу, несе на собі тягар та борги збанкрутілих держав-членів ЄС – може стати у нагоді сучасному українському соціуму. Також може прислужитися досвід Німеччини у модернізації економіки, що, в свою чергу, стимулюватиме модернізацію суспільства.

Пріоритетом німецької політики вже протягом десятиліть є участь у діяльності, розвитку та саме сходження Європейського Союзу і подальше розширення його до загальноєвропейських вимірів. З огляду на це, в Україні актуалізується проблема створення належних умов для підписання вже узгодженої угоди про асоціацію. А для цього, окрім іншого, політичному керівництву

слід визначитися та прийняти стратегічне рішення щодо того, у якому напрямі рухатися, розвивати державу, і наскільки потужним та прогресивним буде українське громадянське суспільство. Підстав для оптимізму достатньо: більшість українців – свідомі громадяни, які вже сьогодні активно користуються тими громадянськими правами, які вони мають і докладатимуть необхідних зусиль задля того, аби держава і громадянське суспільство в Україні, нарешті, дійшли консенсусу та більш потужно взаємодіяли в ім'я розвитку та прогресу як держави, так і суспільства та кожного його члена, співвітчизника. Тим самим, досвід Німеччини як «сприяючої держави» щодо розбудови громадянського суспільства має шанси на успіх і в Україні.

Використані джерела та література:

1. Кудряченко А.І. Партиїно-політична система і громадянське суспільство сучасної Німеччини // Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. Посібник/Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440с.; Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Політичні вчення в Німеччині. – К.: Либідь. – 2002. – 576с.; Lothar Gall Gebunden von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft. – Muenchen, Oldenbourg Verlag, 1993. – 167S.; Fritz Lang, Katja Mulansky, Thomas Mulansky Die Gesellschaft bürgerlichen Rechts. Recht, Besteuerung, Gestaltungspraxis. – Schäffer-Poeschel Verlag, 2010 – 393S.; Lutz Niethammer Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Einblicke, Fragen, Perspektiven. – Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag, 1990. – 718 S.; S. Reimer Die Stärke der Zivilgesellschaft in Deutschland: Eine Analyse im Rahmen des Civicus Civil Society Index Projektes. – Berlin: Maecenata Verlag, 2006 – 223 S.; M.Riedel, H. Seubert, F.Sprang Bürgerliche Gesellschaft. Eine Kategorie der klassischen Politik und des modernen Naturrechts. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2011. – 380 S.; E.Schrader Die Formierung der bürgerlichen Gesellschaft 1550–1850. – Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag, 1996.–160 S.
2. Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / Упор. М.П. Рагозін, О.В.Сухомлинські. – Донецьк: Видавництво

«Донбас», 2001. – 262 с. **3.** Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Політичні вчення в Німеччині. Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1820.html>. **4.** Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Gesammelte Werke. – T1. – Hamburg: Felix Meiner Verlag. – 1989.– 656 S. **5.** Immanuel Kant's Sammtliche Werke. Bd.2 – Bonn: R.M. Buch und Medienvertrieb, 2000. – 530S. **6.** Основной закон Федеративной Республики Германия. – Берлин, 2001.– С.80-86; Das Grundgesetz fuer die Bundesrepublik Deutschland. Beck C. H. – 2009. – S. 284. **7.** Дітмар Штюдеман „Громадянське суспільство в Німеччині”. – Режим доступу:http://dt.ua/POLITICS/gromadyanske_suspilstvo_v_nimechchini-2725.vhtml. **8.** Кудряченко А.І. Уроки «канцлерської демократії» Що слід засвоїти українським політикам? // День. – 2006. – № 6 (21 січня). – С. 2-5. **9.** Eifelphilosoph G. Gerhard Schröder und sein Volk: “der gehasste gut dotierte Vaterlandsverräter gehört gevierteilt und davongejagt” / Geschrieben von Eifelphilosoph // Der Nachrichtenspiegel. – 2012. – 12 Juli. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.nachrichtenspiegel.de/2012/07/12/>. **10.** Кудряченко А.І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвинутої демократії (на прикладі Західної Європи) / Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. Монографія. За ред. проф. Ф.М.Гудича. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 399–422. **11.** Spiegel online-Nachrichten. – [Electronic resource]. – Regime of access: // <http://www.spiegel.de>. **12.** [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.stern.de/>; **13.** [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.sedoparking.com/bundespresse.de>. **14.** Населення Німеччини: національний склад, мови, релігії. – Режим доступу. <http://www.geograf.com.ua/germany/565-germany-population-languages-religion>. **15.** Ислам в Германии // История Германии Западносиб. центр герм. исслед. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. – Т.3: Документи и материалы. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – 544 с.

ГРОМАДСЬКІ ІНІЦІАТИВИ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ У ФРН: ВІДПОВІДЬ НА ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянута історія руху громадських ініціатив захисту довкілля у ФРН. Саме цей рух став відповіддю західно-німецької громадськості на виклики глобальної загрози екологічного характеру. Виникнення і розвиток у 70-х рр. XX ст. руху захисту довкілля заклало основу для пріоритетного вирішення у майбутньому екологічних проблем політичними партіями Німеччини.

Ключові слова: ФРН, громадські ініціативи, громадянське суспільство, енергетичні проблеми, екологічні проблеми.

В статье рассматривается история движения гражданских инициатив защиты окружающей среды в ФРГ. Именно это движение стало ответом западно-немецкой общественности на вызовы глобальной угрозы экологического характера. Возникновение и развитие в 70-х гг. XX в. движения защиты окружающей среды создало основание для приоритетного решения в будущем экологических проблем политическими партиями Германии.

Ключевые слова: ФРГ, общественные инициативы, гражданское общество, энергетические проблемы, экологические проблемы.

The paper examines the history of a movement of environmental initiatives in Germany. It is this movement was a response of the West German public to the challenges of global environmental threats. The emergence and development of the environmental movement in the 1970's had created a basis for prioritizing solutions for future environmental problems by political parties in Germany.

Keywords: Germany, civic initiatives, civil society, energy problems, environmental problems.

У другій половині ХХ ст. глобальних масштабів набули екологічні проблеми, причиною яких було безвідповідальне ставлення людини до довкілля, а також швидкі темпи науково-технічного прогресу. На початку 1970-х рр. впливова міжнародна організація «Римський клуб», що об'єднала відомих вчених та громадських діячів, вперше винесла на обговорення світової громадськості тему про межі неконтрольного техногенного зростання [1]. Ця тема викликала широкий резонанс у світі, оскільки на фоні затяжної енергетичної кризи 1970-х рр. вона сприймалася з особливою гостротою.

Період кінця 60-х – початку 70-х років ХХ ст. майже в усіх країнах Західної Європи характеризується як досягненням високого рівня економічного розвитку, так і проявами ряду проблем, які перебували раніше поза увагою широкої громадськості: наростаюча загроза екологічної катастрофи, гонка озброєнь, дискримінація жінок та зловживання політиків владою. Це викликало підйом громадської активності, зокрема у ФРН цей період увійшов в історію як період нових соціальних рухів. Студентський рух протесту, рух за мир, альтернативний рух, екологічний рух та рух громадських ініціатив були основними складовими взаємопов'язаного суспільного формування, що отримало назву нові соціальні рухи [2, 234].

Розвиток нових соціальних рухів знайшов відображення у працях радянських і німецьких учених. Серед радянських вчених слід відзначити роботи Л. Вдовиченко та Л. Гінцберга, серед німецьких вчених на увагу заслуговують праці Г. Ланггута, Ф. Карла, В. Рюдіга тощо. Окремо потрібно виділити праці німецьких комуністів – В. Гернса, Ю. Анgefорта, Й. Хаймбрехта. Радянськими вченими і німецькими комуністами масові рухи протесту, у т.ч. екологічного спрямування, оцінювалися не лише як відповідь на глобальні та суспільні проблеми, а і як прояв кризи капіталістичної системи взагалі. Праці західнонімецьких дослідників відзначаються більш зваженими поглядами на природу рухів протесту, їхні дослідження мають глибший і об'єктивніший характер.

В Україні проблеми погіршення екології та подальшого розвитку громадянського суспільства залишаються вкрай актуальними. У нашій державі тема вивчення руху громадських ініціатив захисту довкілля ФРН не стала об'єктом дослідження. Тому, метою цієї статті є спроба виправити ситуацію і висвітлити історію руху громадських ініціатив захисту довкілля у ФРН як відповідь німців на екологічні проблеми глобального характеру. А також як приклад формування у ФРН інститутів громадянського суспільства, які створюються за ініціативою пересічних громадян, навіть всупереч тодішній політичній владі.

Початок масовим рухам протесту в ФРН наприкінці 60-х рр. ХХ ст. поклали студентські рухи проти представницько-парламентської демократії, що сприймалася ними як далека від потреб та інтересів громадян. Із втягуванням до руху протесту представників середніх прошарків населення поступово зазнав змін і сам рух: змінилися його форми і розширилося коло питань, що потребували вирішення. Найбільшого розмаху і масовості набрав рух громадських ініціатив, який досить часто мав екологічний характер. Громадські ініціативи (ГІ) діяли у «формі політичного співробітництва людей досить різного соціального походження і світогляду для досягнення, перш за все, конкретних цілей у сфері їх безпосередньої практики» [3, 8].

Перші громадські ініціативи почали виникати після економічної кризи 1966-1967 рр., але помітного розмаху цей рух отримав саме на початку наступного десятиліття. Від своїх попередників, так званої «позапарламентської опозиції», було взято деякі цілі та методи боротьби, якими ті користувалися. Але учасники руху ГІ використовували їх критично, намагаючись уникати помилок. ГІ вимагали покращення добробуту людей, дотримання конституційних прав громадян, рівноправності жінок, національних та інших меншин, уникнення небезпеки екологічної катастрофи. Вони привертали до себе увагу тих прошарків населення, які раніше не брали активної участі у суспільно-політичному житті.

Групи ГІ утворювалися самостійно за ініціативою громадян (від цього вони і отримали назву рух громадських ініціатив), але також існували ті, що створювалися різними суспільно-політичними організаціями. Слід відмітити, що політичні партії виступали організаторами 14-16% ГІ, громадські організації – 15-25%, церковні та релігійні об'єднання (переважно протестантські) – 6-9% груп громадських ініціатив [4, 150-152]. Серед останніх були «Товариство зацікавлених в боротьбі з повітряним шумом» (створене ще у 1964-1965 рр., яке нараховувало близько 30 тис. чоловік), «Ойкуменістична група дії: людина-довкілля» (створена у 1968 р.), яка у 1970 р. об'єдналася з кількома іншими групами ГІ у «Рейнсько-Мейнське товариство дії проти знищення довкілля», а також «Саарська акція: людина і довкілля проти руйнування основ життя», «Земельно-церковний гурток з питань довкілля» (Шлезвіг-Гольштейн), «Аахенська громадська ініціатива: християни і політика» та «Форум захисту довкілля на церковній основі» (Західний Берлін) [5, 264-293].

На перших порах майже всі Групи громадських ініціатив порушували переважно локальні проблеми, що стосувалися жителів певної місцевості: соціальні проблеми, питання виховання, міського будівництва, транспорту та захисту довкілля [6, 89-102]. Після успіху чи невдачі ці групи, як правило, переставали існувати. Але, у наступні роки стала помітною тенденція до проведення міжрегіональних акцій, демонстрацій, зустрічей, що знаходили свій відгук по всій країні. В середині 1970-х рр. почали виникати об'єднання громадських ініціатив на регіональному та федеративному рівнях. Тисячі людей, втративши довіру до традиційних демократичних інституцій, розчаровані деякими негативними соціальними та техногенними наслідками НТР, налякані наслідками все зростаючого забруднення довкілля, стали активними учасниками ГІ. Об'єднуючись, вони досягли чисельних, хоча й не дуже значних результатів. Причому, успіх досягався майже виключно там, де люди діяли організовано, більш $\frac{3}{4}$ всіх заходів у галузі охорони довкілля були прийняті у результаті активної діяльності осіб, яких безпосередньо торкалося його забруднення [7, 14].

За чисельністю, напрямком діяльності та соціальним складом ГІ дуже різнилися між собою. Це часто було зумовлено поставленими цілями. Чисельними були ГІ, які боролися проти розвитку атомної енергетики у ФРН. Кількість груп громадських ініціатив точно не встановлена, але за різними джерелами наприкінці 1970-х – на поч. 1980-х рр. їх нараховували від 20 тис. до 100 тис. груп, а їх чисельність сягала 2-3 мдн. осіб. Цей факт наочно демонструє політичний потенціал рухів [7, 12; 8, 13].

У період кризи 1974-1975 рр., найважчої для повоєнного розвитку Західної Німеччини, значно зросло значення глобальних проблем (екологічної, енергетичної, сировинної). Тому, якщо на початку 70-х рр. ХХ ст. у центрі уваги громадських ініціатив стояли соціальні проблеми, питання виховання, міського будівництва, транспорту, то у середині 1970-х рр. пріоритетними стали питання, пов'язані з захистом довкілля, якими займалися близько 40% груп ГІ. З середини 1970-х рр. саме поняття ГІ почало витіснятися поняттям «екологічний рух», хоча організаційно групи ГІ збереглися.

Екологічний рух, що представлений, головним чином, громадськими ініціативами на захист довкілля, мав свою історію. Ще у 60-х рр. ХХ ст. у ФРН виник ряд громадських ініціатив проти шуму та забруднення повітря транспортом, проти прокладання автотрас, проти розширення аеропортів. У 1965 р. було утворено одну із перших ГІ у районі будівництва аеропорту в Франкфурті-на-Майні – «Співтовариство зацікавлених у боротьбі проти шуму, що створюють літаки». Із неї виникло у 1967 р. Федеральне об'єднання проти шуму літаків. Це об'єднання, у свою чергу, стало ядром Федерального об'єднання громадських ініціатив захисту довкілля (ФОГІЗД), яке у 1972 р. у м. Мьорфельд під Франкфуртом об'єднало громадські ініціативи захисту довкілля (ГІЗД) (у Франкфурті боротьба мала особливо запеклий характер, оскільки мова йшла про знищення 350 га лісів). ФОГІЗД на кінець 1970-х рр. нараховувало у своїх лавах вже понад 300 тисяч членів і близько 1 000 окремих громадських ініціатив [9, 17]. ФОГІЗД здійснювало функції

координації, розробляло загальні рекомендації, допомагало у наданні юридичної допомоги, тому кожна місцева організація користувалася повною організаційною самостійністю. Проте, слід відмітити, що переважна більшість керівників ФОГІЗД були членами СДПН.

В основі діяльності ГІЗД лежали такі принципи, як надпартійність, демократична структура, ненасильницька діяльність. Основними формами діяльності ГІ у першій половині 1970-х рр. були: розповсюдження інформації щодо тієї чи іншої проблеми через заяви у пресі та у листівках. Така робота не вимагала високого ступеня організованості, тому близько 70-75% груп ГІ не мали офіційного статусу. Але поступово ГІ почали звертатися до державних органів з вимогами вирішення наболілих проблем, що вимагало координації діяльності та покращення організації ГІ. На 1974 р. кількість офіційно оформлених та неформальних груп ГІ майже зрівнялася і надалі ця тенденція зберігалася.

У середині 70-х рр. ХХ ст. у зв'язку з загостренням енергетичної ситуації і постійним зростанням цін на нафту правлячі кола ФРН стали форсувати розвиток атомної енергетики і активізували будівництво АЕС. Небезпека використання атомної енергії стала однією з головних причин, що зумовила піднесення масових рухів протесту. Згідно з опитуванням громадської думки, у 1973 р. 24% західних німців побоювалися використання «мирного» атома, а у 1981 р. їх вже нараховувалося 51%. Стурбованість громадян була викликана як функціонуванням атомних електростанцій, так і розвитком ядерної зброї. Використання енергії атомного ядра викликало занепокоєння, яке підштовхувало людей до масштабних акцій, масових демонстрацій протесту. Росла солідарність і взаємодопомога учасників громадських ініціатив. Тим більше, що прості заклики до державних органів влади щодо вирішення проблем були недостатньо ефективні. У 1972 р. лише 10% ГІ досягли повного успіху, 56% ГІ – часткового, а 25% ГІ зазнали поразки, тому що їх звернення просто ігнорувалися владою [10, 40].

Екологічна криза і діяльність влади сприяли переходу діяльності ГІ від локальних до загальнонімецьких проблем. Частка ГІЗД серед громадських ініціатив, яка у першій половині 70-х рр. ХХ ст. досягала 40% груп, продовжувала збільшуватися [11, 353]. Змінилися форми діяльності ГІ, ними стали: демонстрації, сидячі страйки, блокади і захоплення об'єктів. Сфера діяльності ГІ також розширилася, на перше місце вийшли енергетичні (анти-атомні) проблеми, якими у 1977 р. займаються близько 40% ГІЗД [4, 146]. Розвиток атомної енергетики без необхідних запобіжних заходів був реальною загрозою довкіллю та місцевим жителям. Але, оскільки створення надійних протиаварійних систем потребувало значних капіталовкладень, промислові компанії намагалися на них заощадити, що у деяких випадках закінчувалося вкрай негативно. Прикладом цього можуть слугувати аварії на АЕС у Вюртсгау у 1972 р. та у Грунрреммінгені 1975 р. (вперше з людськими жертвами). Ці та інші аварії були відомі громадськості і сприяли піднесенню антиатомного руху. Рядові громадяни не хотіли мати поряд із своїм житлом небезпечні атомні об'єкти, тому всіляко підтримували ГІЗД. Переломним моментом у діяльності ГІЗД стали акції 1976-1977 рр., направлені проти будівництва АЕС і атомних програм концернів та уряду. Прикладом таких акцій можуть слугувати події у Вюлі, Горлебені, Гронде, Брокдорфі та Ітцхої, які отримали широкий резонанс по всій країні [8].

Масовий протест почався 18 лютого 1975 р., коли учасники демонстрації, організованої Міжнародним комітетом 50 баденсько-ельзаських ініціатив (із ФРН, Франції, Швейцарії), захопили будівельний майданчик АЕС у Вюлі (Баден-Вюртемберг) [12, 83]. Протягом 1973-1974 рр. ГІ організували збір підписів під петицією проти будівництва АЕС у Вюлі. Безпрецедентна на той час акція була проведена після того, як 90 тис. чоловік поставили під нею свої підписи, а влада проігнорувала бажання громадян. Рух проти створення АЕС у Вюлі відрізнявся масовістю і запеклістю упродовж довгого часу. У ньому брали участь десятки тисяч громадян, які упродовж чотирьох років вели активну боротьбу,

вступаючи навіть у сутички з поліцією. У «битві під Вюлем», за виразом одного з «батьків-засновників» партії «Зелених» Хазенклевера, брало участь більше 50 тис. противників АЕС, але «за бажанням можна було мобілізувати до 150 тис. чоловік» [13]. Рух мав підтримку в інших землях ФРН, а також за кордоном. Боротьба закінчилась у березні 1977 р., коли рішенням адміністративного суду у Франкфурті-на-Майні проект побудови АЕС було відхилено. Але останню крапку в цій справі було поставлено лише у 1987 р., коли земельний уряд відкинув взагалі можливість побудови АЕС у цьому районі.

Поряд з Вюлем, символом протесту проти боннської атомної програми став Горлебен – невелике селище у східній частині Нижньої Саксонії, на кордоні з НДР. У цьому малозаселеному районі планувалося будівництво гігантського комплексу, що об'єднав би в одному місці фабрику для відновлення радіоактивних залишків, їх переробку і складування у нерозроблених соляних копальнях. Весною 1977 р. у демонстрації, що проходила у Ганновері проти будівництва об'єктів атомної енергетики біля Горлебена, взяло участь близько 100 тисяч членів громадських ініціатив з різних регіонів країни. У травні 1979 р. голова уряду Нижньої Саксонії змушений був визнати, що прийняття проекту не може бути здійснене за політичними причинами. У травні 1980 р., коли влада спробувала відновити будівництво, протестуючі заволодали майданчиком, де проводилося пробне буріння, що спровокувало сутички з поліцією. На майданчику з'явилося «антиатомне селище», що проіснувало 33 дні. Поліція для його ліквідації задіяла вертольоти, водомети, службових собак та підрозділи кінної поліції. «Селище» було ліквідовано поліцією шляхом застосування сили [12, 110-126].

Ще більш запеклою була боротьба у березні 1977 р. у Гронде, що знаходиться у басейні р. Везер (Нижня Саксонія) Після невдалої спроби захоплення учасниками протесту будівельного майданчика АЕС навпроти нього було створено «антиатомне селище». Це селище проіснувало 72 дні, не зважаючи на неодноразові спроби його ліквідувати з боку поліції [12, 90].

Також масовий протест був розгорнутий у Шлезвіг-Гольштейні проти будівництва АЕС у Брокдорфі й Ітцхої. Голова уряду землі Шлезвіг-Гольштейн Г. Штолтенберг, керівник місцевої організації ХДС, дозволив застосування поліцією сили проти демонстрантів, що призвело до сутичок, але не зламало протесту. Боротьба, що розгорнулася восени 1977 р., вплинула на рішення суду у Люнебурзі, який ухвалив рішення – призупинити будівництво АЕС у Брокдорфі до тих пір, поки не буде вирішена проблема забезпечення безпеки виробництва атомної енергії і захоронення радіоактивних залишків. Але через деякий час будівництво відновилося, що змусило громадян знову виходити на демонстрації протесту. Боротьба мала затяжний і затяжний характер, навіть через 5 років вона відзначалася масовістю. Близько 80 тис. осіб вийшли 3 листопада 1981 р. на демонстрацію, але урядові чиновники продовжували ігнорувати подібні виступи [14, 110-116].

Ці демонстрації протесту проти будівництва АЕС свідчать про те, що ГІ стали виходити за рамки політичного курсу урядових кіл. Росла недовіра до соціально-ліберального уряду, що на словах проголошував «розширення демократії», а у справах дозволяв насилля проти демонстрантів. Такі антидемократичні дії викликали кризу довіри до правлячих партій та державних інституцій.

Характерними для нових соціальних рухів були недовіра до парламентських структур і розчарування у можливостях традиційних демократичних інституцій. Тому багато членів громадських ініціатив мали сумніви щодо доцільності існування політичних партій. Але й вигоди від політичної діяльності через парламентські структури були значними. Наприкінці 1977 р. у ФОГІЗД почалася дискусія про роль і місце ГІ та їх участь у виборах. Офіційну позицію ФОГІЗД прокоментував тодішній його голова Г.-Г. Шумахер. Він писав, що ФОГІЗД з симпатією ставиться до екологічних партій, але не може бути і мови про взаємну ідентифікацію ГІ і будь-якої політичної партії. Оскільки завданням ФОГІЗД є перш за все укріплення та збереження ГІ як

базисного руху, а тісна співпраця з партіями може його послабити. Тому кожен повинен зберігати і розвивати свою динаміку і діяти як самостійна політична сила. Він підкреслив, що ФОГЗД буде намагатися посилити свої позиції в існуючих партіях через симпатиків захисту довкілля [15, 69-73]. Але, все ж таки частина захисників довкілля стала переходити від підтримки кандидатів від традиційних політичних партій, що симпатизували природоохоронним заходам до висунення власних кандидатів. Здійснювалося це шляхом формування «зелених», «альтернативних» і «строкатих» списків, які відстоювали екологічні та громадські цінності вже без врахування інтересів великих політичних партій. Цьому сприяли помітні протиріччя у лавах урядових партій, які на початковому етапі підтримували руху ГГ.

Таким чином, рух громадських ініціатив, а надалі й екологічний рух, став певною мірою реакцією на партійно-політичну і екологічну кризу, що набула характеру національної біди у ФРН. Базою екологічного руху стали групи ГЗД, які брали активну участь у виступах проти впровадження шкідливих для довкілля економічних проектів. У боротьбі проти будівництва атомних об'єктів, що часто переходила від ненасильницьких акцій протесту до силового протистояння з владою, йшов процес формування «зелених», «альтернативних» і «строкатих» списків для участі у виборах, які б допомагали руху на парламентсько-політичному рівні. Цей рух значною мірою у майбутньому вплинув на зміну політичного ландшафту країни і був активним компонентом формування у ФРН громадянського суспільства, здатного своїми прямими діями впливати на прийняття політичних рішень.

Для України дуже цінним є історичний досвід становлення громадянського суспільства у ФРН. Наша громадськість може взяти за приклад методи і інструментарій ненасильницьких дій протестуючих, адже в Україні гостро стоять зараз ті ж проблеми, які турбували західних німців у 70-х рр. XX ст. – стан екології та розчарування і недовіра до традиційних інститутів представницької

демократії. У ході розвитку власних інститутів громадянського суспільства у формі громадських ініціатив західні німці особистим прикладом показали, що громадськість, кожен рядовий громадянин здатний впливати на органи політичної влади. Досвід руху громадських ініціатив підтвердив, що це можливо робити через організовані і послідовні дії, цей процес не миттєвий і потребує значних зусиль великої кількості людей, але в результаті суспільство залишається у вигаши і умови життя громадян покращуються. Цей вдалий досвід заслуговує на подальше детальне вивчення і використання з врахуванням українських реалій. Державним органам влади слід також враховувати німецький досвід і будувати державну політику таким чином, аби задовольняти суспільні потреби і не завдавати шкоди довкіллю. Адже, незадоволене діями влади суспільство здатне на самоорганізацію для проведення протестних акцій, а це може збурити конфлікт і привести до значних змін у політичному житті країни.

Використані джерела та література:

1. Медоуз Д.Х. Пределы роста. – Москва: Изд. МГУ, 1991. – 205 с.
2. Langguth G. Protestbewegung: Entwicklung, Niedergang, Renaissance. Die neue Linke seit 1968. – Köln: Wissenschaft und Politik, 1983. – 375 S.
3. Karl F. Die Bürgerinitiativen. Soziale und politische Aspekte einer neuen sozialen Bewegung. – Frankfurt a. M.: IMSF, 1981. – 435 S.
4. Rüdiger W. Bürgerinitiativen im Umweltschutz // Bürgerinitiativen in der Gesellschaft: politische Dimensionen und Reaktionen. – Villingen-Schwenningen: Neckar-Verlag, 1980. – S. 135-156.
5. Geser K. Evangelische Kirche und Bürgerinitiativen // Bürgerinitiativen in der Gesellschaft: politische Dimensionen und Reaktionen. – Villingen-Schwenningen: Neckar-Verlag, 1980. – S. 264-293.
6. Brand K.-W. (Hrsg.) Aufbruch in eine andere Gesellschaft: Neue Soziale Bewegungen in der Bundesrepublik. – Frankfurt a. M., New York, 1984. – 300 S.
7. Ангенфорт Ю., Хаймбрехт Й. Движение в защиту окружающей среды: результаты и перспективы // Проблемы мира и социализма. – 1979. – №12. – С. 12-17.
8. Гинцберг Л. И. Массовые демократические

движения в ФРГ и партия «зеленых». – М.: Наука, 1988. – 256 С.

9. Langguth G. Der grüne Faktor. Von der Bewegung zur Partei? – Osnabrück, Zürich, 1984. – 139 S. **10.** Hermand J. Grüne Utopien in Deutschland. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 1991. – 223 S. **11.** Ebert T. Konfliktformation im Wandel: Von den Bürgerinitiativen für Ökologiebewegung // Bürgerinitiativen in der Gesellschaft: politische Dimensionen und Reaktionen. – Villingen-Schwenningen: Neckar-Verlag, 1980. – 295-356 S. **12.** Rucht D. Von Wyhl nach Gorbelen. Bürger gegen Atomprogramm und nukleare Entsorgung. – München: Beck, 1980. – 293 S. **13.** Wyhl-Grüne Hölle // Der Spiegel. – 1983. – №18. – S. 35-38. **14.** Schmitz M., Wallrafen-Dreisow H. Beispiel: Panorama. Versuch einer kritischen Analyse der Brockdorf-Berichterstattung. – Frankfurt a. M.: Haag+Herchen, 1982. – 122 S. **15.** Schumacher H.-G. Verhältnis des Bundesverbandes Bürgerinitiativen Umweltschutz zu den Umweltparteien. // Brun R. (Hrsg.) Der grüne Protest: Herausforderung durch die Umweltparteien. – Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch, 1978. – S. 3-91.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СЕРБІЇ

У статті розглянуто особливості виникнення та еволюції громадянського суспільства у сучасній Республіці Сербії. Досліджено правові аспекти функціонування неурядових організацій та їх роль як чинника політичних процесів.

Ключові слова: Республіка Сербія, громадянське суспільство, неурядові організації.

В статье рассмотрены особенности возникновения и эволюции гражданского общества в современной Республике Сербии. Исследованы правовые аспекты функционирования неправительственных организаций и их роль как фактора политических процессов.

Ключевые слова: Республика Сербия, гражданское общество, неправительственные организации.

The features of the origin and evolution of civil society in the modern Republic of Serbia are analyzed in the article. The author focused on the legal aspects of non-governmental organizations and their role as a factor in political processes.

Keywords: Republic of Serbia, civil society, non-governmental organizations.

На зламі 80-90-х рр. ХХ ст. набув широкого поширення аргумент експертів, що із занепадом авторитарних режимів у СФРЮ і СРСР, за короткий період часу нові країни, які формувалися на їх руїнах, наблизяться до провідних демократичних держав світу зі сформованим громадянським суспільством (згідно тогочасної пануючої точки зору «третьої хвилі» демократизації, сформульованої С. Хантінгтоном). Але цей аргумент залишився на рівні

теоретичного дискурсу. На практиці дезінтеграційні сили, які зруйнували авторитарну систему СФРЮ, по інерції перетворили Балкани на «гарячу точку» на мапі Європи. Відтак, драматичні події 90-х рр. XX ст. у Югославії завершилися розпадом федеративного державного утворення, серією військових конфліктів і частковим відновленням автократії С. Мілошевича у Сербії та Чорногорії та його подальшим усуненням від влади у жовтні 2000 р.

На даний час Республіка Сербія – постсоціалістична країна, яка пережила гостру громадянську війну та міжнародне військове втручання. У майбутньому Сербії ще доведеться дати відповідь на «виклик Косово» і знайти ресурси для інтеграції в ЄС. Доки цього не відбулося, високою є ймовірність повернення до диктатури та громадянського хаосу. Втім те, що це не сталося протягом першого десятиліття XXI століття вселяє оптимізм. За цей час Сербії вдалося здійснити кілька мирних «передач» влади, стати кандидатом у члени ЄС, зберегти плюралізм у політиці та не допустити до влади радикалів. За рівнем демократизації Сербія оцінюється вище інших пост-югославських республік.

Втім, ця еволюція, значною мірою, гарантувалась підписаними міжнародними документами та зобов'язаннями сербської влади здійснити комплексне реформування майже у всіх сферах суспільного життя, започаткувати системні трансформації цілого спектру соціальних відносин. Натомість, мобілізаційним силам сербського суспільства належить значно скромніша роль. У першу чергу, це пов'язано із молодим віком сербського громадянського суспільства та незрілістю громадянських інституцій. З огляду на те, що це викликає неабиякий інтерес, мета даного дослідження полягає у визначенні ролі громадянського суспільства як чинника суспільно-політичних процесів у Сербії.

Неурядові організації в Сербії у тій формі, в якій ми зараз їх розуміємо, були створені на початку 90-х рр. XX століття. Щоправда, перші інституції громадянського суспільства у цій країні почали формуватись з кінця XIX – на початку XX століть. Мова йде про традиційні форми солідарності, особливо у сільських

громадах у формі сільськогосподарських кооперативів. Вагому роль відіграли Сербська Православна Церква та королівська сім'я, які на початку ХХ століття взяли активну участь у створенні численних освітніх та благодійних організацій, які діяли до початку Другої світової війни.

Після Другої світової війни, зі встановленням комуністичного режиму, діяльність неурядових організацій була заборонена. Замість них у 1953 р. була створена контрольована державою масова громадсько-політична організація Соціалістичний союз трудового народу Югославії, що виник на базі Народного фронту Югославії (до серпня 1945 р. – Народно-визвольний фронт, який сформувався під час народно-визвольної війни 1941-45 рр. в Югославії) [4]. Відтак, державна монополізація спричинила усунення громадянського суспільства на кілька десятиліть від активної участі у суспільно-політичних процесах.

Відродження активності громадянського суспільства відбулося наприкінці 80-х рр. ХХ століття і пов'язане із кризою комуністичної системи. У цей час розпочалося формування багатопартійної системи, з'явилися перші громадські об'єднання. Прикладом таких ініціатив є спільний проект групи інтелектуалів з усіх республік колишньої Югославії – Асоціація югославської демократичної ініціативи (Odruzenje za jugoslovensku demokratsku inicijativu) [6]. Інтелектуали-романтики намагались знайти демократичний вихід з глибокої кризи, в якій Югославія опинилась у той час. Метою діяльності організації був тиск на уряд аби негайно прийняти нову Конституцію, закони про громадянські свободи і запровадити відкриті парламентські процедури.

З того часу поняття «громадянське суспільство» набуло значного поширення у суспільно-політичному дискурсі та несе, здебільшого, позитивні характеристики, цінності і дії. Однак, на протигагу цим позитивним змінам у колі політичних еліт югославських республік взяли верх радикальні настрої, які у 1991 р. призвели до початку серії кровопролитних воєн між колишніми югославськими республіками. У 1991-1992 рр. незалежність від Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії проголосили

Македонія, Словенія, Хорватія, Боснія та Герцеговина, НАТО-мість, Сербія і Чорногорія у квітні 1992 р. визнала себе правонаступницею Югославії, що означало продовження війни і порушення прав людини. Цей факт свідчить, що концепція етнізації політики, що впроваджувалася у югославських республіках, виявилась гальмом у процесі демократизації. Етнізація політики спричиняє справжній політичний конфлікт: за контроль над територією, за участь у політичних інституціях, дебати про рівень автономії або повне відокремлення, статус культур та мов меншин. У цьому контексті слід пам'ятати, що існують різні форми визнання етнічності, і необхідно розрізняти «політизацію етнічності» та «етнізацію політики», що й відбулося на той час у Сербії. Українська дослідниця О. Стогова вважає, що «політизація етнічності» свідчить про важливість етнічності, що її необхідно визнавати й пристосовуватися до неї. «Етнізація політики», яка відбулась у Балканських країнах, розглядає політику як справу «своїх» і «чужих» [2, 171].

Варто зазначити, що значна частина суспільства не підтримала радикалізацію політичних настроїв. Саме на період з 1990 до 2000 рр. припадає найбільша активність неурядових організацій. У цей час були створені нові об'єднання з метою протидії ненависті, запобіганню і припиненню війни, наданню допомоги жертвам насильства та захист основних прав і свобод людини. Численні антивоєнні організації були підтримані фінансово та організаційно міжнародними гуманітарними організаціями. Громадянські ініціативи виникали здебільшого знизу як вияв опору, спрямований на захист основних прав і свобод громадян. Таким чином, громадянське суспільство у Сербії у 90-х рр. XX століття виступало в якості антимілітаристської сили, заснованої на цінностях громадянської толерантності, верховенства закону, соціального та політичного плюралізму.

Численні громадянські антивоєнні демонстрації і кампанії досягнули своєї мети і призвели до припинення війни та усунення С. Мілошевича від влади 5 жовтня 2000 р. На думку О. Романюка, революційні події у Сербії є складовою моделі двофазного

переходу від тоталітаризму до демократії через авторитаризм. Після революції 2000 р. Сербія зробила великий крок у демократичному напрямі, і «сьогодні політичний режим Сербії кваліфікується як напівконсолідована демократія» [1, 46].

Про незрілість громадянського суспільства свідчить той факт, що після досягнення основної цілі, а саме усунення С. Мілошевича від влади, громадська активність суттєво знизилася. І хоча сьогодні кількість громадян, залучених до громадських організацій значно вища, аніж у попередні роки, рівень активної участі у суспільно-політичному житті радикально зменшується. У 1990-ті роки більшість громадян брали участь хоча б в одній із незалежних політичних дій (писали листи в газети, підписували петиції та брали участь у протестах і демонстраціях), а «після 2000 р. число активних громадян зменшилось у кілька раз» [5].

Багато реформ, які стосуються громадянського сектору, здебільшого є частиною міжнародних зобов'язань Сербії. Це допомагає прискорити становлення інституцій громадянського суспільства. Коли у 2003 р. Сербія увійшла до Ради Європи, вона зобов'язалася ратифікувати Європейську конвенцію про захист прав людини і прийняти новий законопроект про асоціації, який би відповідав нормам Конвенції.

22 липня 2009 р. парламент Сербії прийняв Закон «Про громадські об'єднання» за №51/09, який набрав чинності з 22 жовтня 2009 р. Ст. 2 Закону визначає громадське об'єднання як: «добровільну і некомерційну організацію, засновану на свободі об'єднання кількох фізичних або юридичних осіб, створену для досягнення спільних цілей, які не заборонені Конституцією або законом» [8]. Крім того, положення Закону визначають ті питання діяльності політичних партій, профспілок, релігійних та благодійних організацій, які не регулюються спеціальним законом. Законом забороняються таємні і воєнізовані об'єднання.

Вагомим позитивом, який запровадив цей Закон, є спрощення реєстраційної процедури громадських організацій. Раніше, аби зареєструвати громадське об'єднання потрібно було відправляти документи у Белград і чекати відповіді кілька місяців. На сьогодні

процес реєстрації йде набагато швидше. У кожному краї створені реєстраційні агентства, які проводять відповідну процедуру. Ст. 32 Закону встановлює, що «реєстрація повинна бути здійснена упродовж 30 днів з дати подання заяви. Реєстратор повинен прийняти рішення про реєстрацію... Якщо упродовж 30 днів від подання документів Агентство не видає рішення про реєстрацію або рішення про відхилення заяви на реєстрацію, то об'єднання автоматично вважається зареєстрованим у Реєстрі на наступний день після закінчення цього терміну». «Громадське об'єднання можуть створювати мінімум три засновники, за умови, що принаймні один з трьох засновників має будинок або офіс на території Республіки Сербії» (Ст.10) [8].

У грудні 2011 р. в Сербії завершився процес перереєстрації неурядових організацій. Згідно офіційних даних на той час у Сербії було зареєстровано 16 130 неурядових організацій, 52 міжнародні організації, 380 благодійних фондів. Існують значні диспропорції по регіонах діяльності громадських організацій. 64% організацій розташовані на території лише двох областей: Белград (28%) і Воеводина (36%). Значно менше організацій діють в інших регіонах, хоча вони становлять 71,8% території Сербії і 50% від загального обсягу населення. Зокрема, 7% організацій розташовані на території Західної Сербії, 12% у центральних районах, 7% у Східній і 10% на південному сході Сербії [5].

У Сербії неурядові організації звільнені від податку на іноземні та місцеві гранти, пожертвування, членські внески та інші форми прибутків, які не пов'язані з комерційною діяльністю. Крім того, сербське законодавство передбачає, що у державному бюджеті закладаються кошти на підтримку ініціатив громадянського суспільства. При цьому, держава демонструє вибіркоче ставлення до організацій громадянського суспільства. «Уряд симпатизує культурним та спортивним організаціям, але здебільшого ігнорує об'єднання, які займаються вирішенням політичних питань» [5]. Таким чином, створення чіткої та ефективної державної політики фінансування НУО має стати пріоритетним завданням держави й громадянського суспільства.

Обмеженість фінансових ресурсів у громадянському секторі викликає серйозну заклопотаність як самих акторів громадянського суспільства, так і міжнародних спостерігачів. Це пов'язано з тим, що більшість організацій залежні від міжнародної грошової підтримки. Відсутність стабільних джерел фінансування є серйозною перешкодою для встановлення стійкого розвитку громадянського суспільства. Відтак, зміцнення громадянського суспільства залежить від його майбутніх інвестицій у функціонування громадських інституцій.

Так, наприклад, за даними опитування учасників неурядового сектору у Сербії, проведеного у 2011 році за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «79% неурядових організацій не в змозі гарантувати свою фінансову безпеку, і лише 6% вважають себе фінансово стабільними» [5]. Більшості організацій все ще не вистачає потенціалу для безперервної діяльності. Навіть досвідчені організації здебільшого орієнтуються на досягнення короткотермінових цілей, пов'язаних з необхідністю для виживання. На сьогодні багато іноземних донорів залишили Сербію або скоротили видатки. Тільки ЄС збільшує фінансову підтримку з метою розвитку інституцій громадянського суспільства, але, через прискіпливі вимоги європейських інституцій, більшість сербських організацій не відповідають вимогам на отримання гранту.

Дослідження USAID показало, що 20% громадських організацій не мають своїх приміщень для роботи, 30% не мають комп'ютерної техніки, 13% мають лише один комп'ютер на 10 або більше осіб, 18% мають комп'ютер на 1-3 особи, і лише 3% мають більше одного комп'ютера на людину. Інтернетом у роботі користується 64% організацій [5].

Серйозною перешкодою у розвитку громадянського суспільства є суспільна апатія і слабкість кадрового потенціалу. У травні 2010 року парламентом Сербії був прийнятий Закон «Про волонтерство» [9]. Відповідно до Закону, неурядові організації повинні підписувати юридичний договір з волонтерами. Втім, більшість неурядових організацій демонструють формальний

підхід при прийомі на роботу добровольців. На сьогодні більшість громадських організацій не мають постійних волонтерів, а їх діяльність носить ситуативний характер. Через фінансову нестабільність загальною є тенденція втрати НУО своїх найбільш кваліфікованих активістів, які ідуть працювати у більш прибуткову та стабільну сферу у державному і приватному секторах. Нестача кваліфікованих експертів, методології та ресурсів зазвичай не дозволяють зацікавленим організаціям громадянського суспільства здійснювати моніторинг ефективності влади. Водночас, зважаючи на дуже високий рівень безробіття у країні, (25,5% працездатного населення (станом на квітень 2012 р.)), більшість бачить свою діяльність у громадському секторі як можливість знайти тимчасову роботу, а не шанс взяти участь у соціальних змінах [12]. Розвиток провідних світових держав засвідчує: утвердження демократичних цінностей можливе лише у соціально благополучному суспільстві.

До слабких сторін розвитку громадянського суспільства у сучасній Сербії можна віднести недостатній зв'язок і низький рівень співпраці між неурядовими організаціями. Громадські організації, навіть ті, які займаються спільною проблематикою, часто виступають в якості «зацікавлених сторін» і між ними, як правило, рідко існує постійне співробітництво. Розгалужені мережі та коаліції неурядових організацій на національному рівні – дуже рідкісне явище у сучасній Сербії.

При цьому, незважаючи на ряд критичних оцінок, слід вказати на наявність вагомих заслуг інститутів громадянського суспільства у модернізації суспільно-політичного життя. Йдеться не лише про публічні заходи, а про конкретну законодавчу діяльність щодо впровадження широких соціальних реформ. До 2004 р. в Сербії не існувало законодавства про публічний доступ до інформації. У результаті діяльності неурядових організацій 13 листопада 2004 р. був прийнятий Закон «Про вільний доступ до інформації», що представляє суспільний інтерес» [7]. Цей закон зобов'язує уряд регулярно інформувати громадськість під час процесу ухвалення та імплементації заходів державної політики

та розробити чіткі критерії оцінки успіху виконаних заходів. Роль інститутів громадянського суспільства у процесі демократизації державної політики, як і в інших сферах, є надзвичайно важливою, оскільки воно виправляє, спонукає та проводить моніторинг роботи органів державної влади. Без громадянського суспільства, яке мусить володіти необмеженим доступом до всіх публічних даних про роботу державних органів, неможливі успішні реформи та справжні зміни в суспільстві. Неурядові організації взяли активну участь у інформуванні населення та поясненні громадськості норм цього закону.

Центром перспективних досліджень в галузі права (CUPS) підготовлено ряд законопроектів, що стосуються люстрації, відкритості спецслужб тощо. Зокрема, 4 травня 2012 р. цією дослідною організацією було подано новий закон щодо боротьби з дискримінацією [13].

Багато організацій громадянського суспільства Сербії проводять дослідження громадської думки. Неурядові організації систематично вивчають ситуацію з правами людини у країні. Наприклад, Інститут відкритого суспільства (Open Society Institute) [11] за допомогою ряду сербських неурядових організацій досліджує виконання Сербією міжнародних зобов'язань по забезпеченню прав особи.

Деякі неурядові організації займаються видавництвом і розповсюдженням книг і збірників, що популяризують цінності демократії і громадянського суспільства. Майже всі неурядові організації на місцевому або національному рівні організують семінари, конференції, фахові дискусії, освітні програми. Освіта є, ймовірно, найбільш ваговою діяльністю інституцій громадянського суспільства. Цей процес має довготермінову перспективу і тому дуже важливо як він буде продовжуватись у майбутньому. Громадянське суспільство у співпраці з Радою Європи, а також різними агентствами ООН, за підтримки багатьох донорів, іноземних посольств розробили програми навчання у галузі прав людини. Програми здійснюються у співпраці з органами державної влади.

Інститути громадянського суспільства Сербії виступають партнером уряду у процесі боротьби торгівлею людьми, що є серйозною проблемою для країни. Сьогодні функціонує 4 робочі групи з таких питань: 1) попередження та освіта (координатор – неурядова організація ASTRA); 2) допомога жертвам через створення механізмів допомоги (координатори Міністерство праці, працевлаштування та соціальної політики); 3) подолання торгівлі дітьми (координатор – неурядова організація Beosupport); 4) імплементація Закону (координатор – Міністерство Юстиції) [3].

Важливо зазначити, що у сфері боротьби з торгівлею людьми НУО провели численні заходи, зокрема, щодо стримування рівня торгівлі людьми та розширення реінтеграції та повторної соціалізації постраждалих. Можна визнати, що такі заходи мали бути функціями органів державної влади. Сьогодні все більше говорять про модель, яка отримала назву «Співпраця держави та приватного сектору» (Public-Private Partnership), що передбачає постійний діалог і взаємодію не тільки цих двох секторів, але і долучення до співпраці інституцій громадянського суспільства. Збалансований сталий розвиток суспільства неможливий, якщо ці всі три сектори не будуть задіяні у формуванні державної політики.

Таким чином, аналіз нормативної бази та правового середовища для функціонування організацій громадянського суспільства у Сербії на сучасному етапі дає підстави для висновків про більш сприятливу, ніж кілька років тому, ситуацію. Це дозволяє існуючим громадським організаціям продовжувати свою діяльність та сприяє створенню нових без формальних перепон та обмежень. Статус організацій громадянського суспільства сьогодні набагато вищий, завдячуючи тому, що їх було визнано, як урядом, так і міжнародними організаціями, одним з найважливіших складників демократичних цінностей та громадянської культури в Сербії.

Однак, коли йдеться про реальний вплив інституцій громадянського суспільства на політичний процес, то він, у середньому по країні, доволі низький. Співпраця приватного сектору

та держави здебільшого набуває форм формального процесу громадських обговорень. Проте, коли справа доходить до прийняття урядових рішень та ухвалення дій, коло прийняття рішення стає набагато вузьким, не таким відкритим і представницьким.

Майбутнє громадянського суспільства у Сербії тісно пов'язане з необхідністю залучення представників «третього сектору» до процесу реалізації соціальних функцій держави. Ця політика має здійснюватися за підтримки уряду, політичних партій та зростаючого ділового сектору, оскільки саме вони мають розуміти важливість і цінність організацій громадянського суспільства у забезпеченні соціальної рівноваги. Вагома роль у цьому процесі належить ЄС. Як основний і найбільший донор організацій громадянського суспільства, ЄС суттєво впливає на їх розвиток. У свою чергу, саме організаціям громадянського суспільства відводиться роль консультанта та партнера уряду у реформах на шляху до ЄС.

Використані джерела та література:

1. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35-50.
2. Стогова О.В. Політизація етнічності чи етнізація політики? / О.В. Стогова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна . Питання політології. – 2002. – №555. – С. 169-179.
3. Огляд окремих правових та технічних критеріїв Дорожньої карти, які виконала Сербія – вказівки (придатні) для виконання критеріїв безвізового режиму з ЄС для України. [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://novisa.com.ua/upload/file/%D0%97%D1%85%20%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B8,%20%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BA%203.pdf>.
4. Социалистический союз трудового народа Югославии. – [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://oval.ru/enc/94875.html>.
5. Indeks održivosti – Srbija 2011 (15. IZDANJE – Jun 2012). [Електронний ресурс]. // Режим доступу: http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/reports/2011/Serbia6-20_FORMATTED.pdf.

6. Ko smo, šta radimo, čemu težimo. [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.republika.co.rs/o_nama/srpski.html. 7. Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја (Закон је објављен у „Службеном гласнику РС”, бр. 120/2004, 54/2007 и 104/2009). – [Електронни ресурс]. – Режим доступу: http://prvi.os.sud.rs/downloads/propisi/zakonsl_obodno_mpristupuin_formacijamaodjavnogznacaja.pdf. 8. Закон о Удружењима (“Сл. гласник РС”, бр. 51/2009). [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.siepa.gov.rs/files/pdf/Zakon_o_udruzenjima.pdf. 9. Закон о волонтиранју (“Сл. гласник РС”, бр. 36/2010). [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_volontiranju.html. 10. Закон о финансирању политичких активности (“Сл. гласник РС”, бр. 43/2011). [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.beograd.rs/download.php/documents/ZAKON%20O%20FINANSIRANJU%20POLITICKIH%20AKTIVNOSTI.pdf>. 11. Open society foundations. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.soros.org/regions/europe>. 12. Stopa nezaposlenosti u Srbiji 25,5 odsto. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/330770/Stopa-nezaposlenosti-u-Srbiji-255-odsto>. 13. Tri nova modela zakona u oblasti borbe protiv diskriminacije. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://eups.rs/>.

УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ДІАЛОЗІ УКРАЇНА-ЄС: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто питання становлення громадянського суспільства в Україні. Розкрито основні передумови прийняття Європейської громадянської ініціативи ЄС. Досліджено громадські організації та платформи, що беруть участь у діалозі Україна-ЄС. Зроблено висновки щодо дієвості та ефективності залучення громадських організацій України до переговорного процесу з ЄС.

Ключові слова: громадянське суспільство, Україна, ЄС

В статье рассмотрены вопросы становления гражданского общества в Украине. Раскрыты основные предпосылки принятия Европейской гражданской инициативы ЕС. Исследованы общественные организации и платформы, которые принимают участие в диалоге Украина-ЕС. Сделаны выводы относительно действенности и эффективности привлечения общественных организаций Украины к переговорному процессу с ЕС.

Ключевые слова: гражданское общество, Украина, ЕС.

The article describes the problem of civil society in Ukraine. It focuses on the basic historical background of the European Citizens' Initiative adoption. Public organizations and platforms that participate in the EU-Ukraine dialogue were investigated. The conclusions were made about the effectiveness of Ukrainian public organizations in the negotiation process with the EU.

Key words: civil society, Ukraine, EU.

Громадянське суспільство – це одна з проблем, що пов'язується з процесом становлення засад демократії у колишніх радянських республіках.

Існує багато дефініцій поняття «громадянське суспільство». У найзагальнішому значенні, що є поширеним у політологічному

дискурсі, громадянське суспільство представляє собою соціальний простір між індивідами, первинними групами (сім'єю) та політичною владою (державою) [19, 38]. Більшість дослідників громадянського суспільства вважають, що цей простір повністю заповнюють автономні асоціації та інститути, від приватних економічних корпорацій до добровільних асоціацій взаємодопомоги. Якщо ж говорити про ліберальні демократії, то там громадянське суспільство має чітко окреслену автономність вищезазначених груп від сфери діяльності держави.

Отже громадянське суспільство – це невід'ємний компонент сучасних уявлень про демократію, і у цьому відношенні його формування і розвиток є дуже важливим для України, особливо у той час, коли був парафований текст майбутньої угоди про асоціацію з ЄС, а переговори щодо її підписання увійшли в більш активну стадію.

Питання становлення громадянського суспільства в Україні та його впливу на формування зовнішньої політики держави (насамперед, її європейського вектору) досліджували фахівці сучасної політичної науки, зокрема: О. Солоненко [25], Р. Хорольський [25], М. Лациба [19], Д. Лейн [19], О. Даниляк [11], В. Медведчук [20], С. Джердж [12], Ю. Цифра, Є. Захаров, О. Вінніков [8], Є. Грицай [10], Т. Ладиченко [17], Б. Фінке [3], Л. Крам [1] та інші. Водночас, цю проблему не можна вважати абсолютно дослідженою, враховуючи розвиток самого процесу інтеграційної політики України.

Метою даного дослідження є аналіз процесу залучення українського громадянського суспільства до діалогу з Європейським Союзом, висвітлення ролі нової громадянської ініціативи ЄС та надання пропозицій щодо збільшення участі громадських та неурядових організацій України у євроінтеграційних процесах.

Перш, ніж звернутися безпосередньо до діалогу українського громадянського суспільства з ЄС, варто розглянути європейський досвід залучення громадян до консультацій з урядом. Відомою та у певному сенсі хрестоматійною є промова міністра закордонних справ Франції Р. Шумана 9 травня 1950 р., який закликав європейські держави до інтеграції заради миру та досягнення

добробуту їхніх громадян [24, 3]. Існує думка, що саме ця промова започаткувала процес інтеграції європейських держав в організацію, що сьогодні має назву «Європейський Союз». Тому реєстрування Європейської громадянської ініціативи 9 травня 2012 р. стало знаковою подією не лише через важливу соціальну мету даної ініціативи, але і через її прийняття саме у «День Європи». Історики і вчені в галузі соціогуманітаристики ще на початку 1980-х рр. почали пов'язувати питання істинної демократії з інтенсивністю діалогу громадянського суспільства та національного уряду [14, 4].

Підписання Маастрихтського договору у 1992 році посилювало обговорення питання демократичної легітимності ЄС [3, 4], що сприяло створенню Білої книги під назвою «Європейське урядування» у липні 2001 р. [25, 6-7]. Вона запропонувала залучити громадянське суспільство до участі у прийнятті рішень та їх реалізації з метою вирішення проблеми легітимності. У 2002 р. був оприлюднений проект ЄС, що регулював інтенсивність та ефективність залучення третіх сторін (громадянського суспільства) до консультацій з урядом. Вже у 2008 р. в межах ЄС було засновано офіційний реєстр представників інтересів, які мали змогу вказати сфери своєї діяльності (та зацікавленості) і в майбутньому бути залученими до консультацій у цих галузях [25, 7]. А 2012 р. став проривом для громадянських рухів та організацій ЄС, створивши унікальний світовий прецедент співпраці інституцій Союзу з громадянським суспільством держав-членів. Зареєстрований проект має назву «Fraternité 2020 – Mobility. Progress. Europe», або «Братерство 2020 – Мобільність. Прогрес. Європа» та був запропонований заздалегідь створеним комітетом громадян Австрії, Бельгії, Угорщини, Італії, Люксембургу, Румунії та Іспанії [4, 9].

Сьогодні, зі стрімким розвитком телекомунікаційних технологій, цілком можливим видається сценарій зменшення надмірної централізації влади та посилення впливу громадян ЄС на процеси формування та ухвалення рішень. Важливим є й момент переходу ЄС до тактики прямої демократії, коли економічна та політична криза в ЄС фактично досягла свого піку. Останні вибори у Франції та Греції фактично вказали на лінію розколу в єдиній Європі,

що починається саме на рівні громадянського суспільства. Так, політичні сили з відвертою антиєвропейською орієнтацією отримали на виборах у Франції та Греції приблизно по 10% [16].

Ця цифра ще не є загрозливою для цілісності ЄС як організації, проте відродження націоналістичних тенденцій в об'єднаній Європі може стати серйозною перешкодою на шляху виходу з кризи. Тому прийняття Європейської громадянської ініціативи варто розглядати не лише як імплементацію важливого інструменту громадянської дії, але й як продовження тернистого шляху ЄС щодо виходу з кризи.

Курс на «пряму демократію» [22] ЄС проявляється у тому, що громадяни союзу відтепер можуть надсилати свої зауваження та пропозиції безпосередньо до Єврокомісії, яка має повноваження оформити їх у законодавчі ініціативи. Процедура подання пропозицій доволі проста і починається зі створення спеціального комітету у складі представників не менше ніж 7 країн ЄС, що мають право голосу під час виборів до Європарламенту. Комітет реєструє пропозицію на спеціальному сайті Європейської Комісії. Два місяці відводиться комісії для перевірки правильності підготовки подання та його відповідності законам та цінностям ЄС. Так, наприклад, якщо громадяни захочуть повернути смертну кару, то така ініціатива буде приречена на провал через її невідповідність європейським нормам і цінностям [9]. Якщо ж ініціатива відповідає усім нормам, то комітет може починати збір підписів на її підтримку (її мають підтримати 1 млн. громадян не менш ніж семи держав-членів ЄС). На збір підписів надається один рік, причому підписувати документ можуть лише ті люди, що мають право голосувати на виборах до Європарламенту (з 18 років, в Австрії – з 16) [6]. Надалі списки підписантів та всіх інвесторів ініціативи (всі джерела фінансування) подаються до Європейської Комісії, що може представити її на розгляд Європарламенту та Ради ЄС. Якщо подання буде схвалене, то за два роки воно може стати діючим законом.

Сьогодні різні громадські організації (ГО) та рухи ЄС активно обговорюють, якою ж має стати перша ініціатива в межах «Fraternité 2020». Існує багато пропозицій, серед яких чільне місце

посідають питання захисту неробочого дня тижня [9] та проблема визнання дипломів мільйонів студентів, що навчалися за програмою «Еразмус». На думку єврокомісарів, теоретично має шанси на успіх і може бути зареєстрована й ініціатива щодо умов вступу тієї чи іншої країни до ЄС. Саме тому для України важливими є сьогодні не лише відносини з ЄС на вищому рівні, а й на рівні громадських організацій та суспільства в цілому.

Україна належить до держав Східної Європи, що розвивається так званім «пострадянським» шляхом, якому притаманна модель посиленої ролі держави, реалізованої через «вертикаль виконавчої влади», основою якої є інститут президента з надзвичайно широкими повноваженнями [26]. Така модель розвитку не сприяє активному створенню громадських організацій та їх залученню до процесів державотворення. Сприйняття інститутів громадянського суспільства в Україні на сьогодні залежить від провладних еліт, які підтримують так званий «третій сектор» до тих пір, поки це є вигідно і не загрожує вертикалі влади.

У той же час Україна стоїть на межі нового історичного етапу – був парафований текст Угоди про асоціацію, що віддаляє Україну від «пострадянської» моделі розвитку. Президент країни Віктор Янукович чітко декларує, що «курс на європейську інтеграцію залишається незмінним пріоритетом зовнішньої політики України» [31]. Отже, на урядовому рівні починають створюватися умови, коли недержавні та громадські організації України зможуть брати все більш активну участь у формуванні зовнішньополітичного вектору України.

Так, доволі поширеною є участь недержавних та громадських організацій у підготовці різноманітних аналітичних досліджень у сфері зовнішньої політики. Український центр політичних та економічних досліджень ім. О. Разумкова, наприклад, випускає щомісячний часопис «Національна безпека та оборона», значна частина випусків якого присвячена актуальним проблемам міжнародних відносин. Крім того, дослідження у цій галузі є профільними для такої недержавної організації як «Фонд Європа XXI» [28], що зосереджується насамперед на відносинах України з Європейським Союзом. Інститут Євро-Атлантичного співробітництва [15]

займається питанням вступу України до ЄС та відносинами з НАТО (беручи до уваги новий позаблоковий статус держави). Ще раніше, у 2004 р. був створений перший всеукраїнський інформаційно-аналітичний проект «Євроатлантична Україна», що об'єднав в собі цілу низку недержавних та громадських організацій [26].

Окрім інформаційно-аналітичної діяльності громадські організації України беруть участь у практичному обговоренні тих чи інших зовнішньополітичних питань з парламентарями. Представників громадських та недержавних організацій запрошують до участі на засідання комітетів, а також до пленарних засідань Верховної Ради України. Варто згадати (в якості історичного прикладу) участь громадських представників України у підготовці і проведенні парламентських слухань щодо відносин з Європейським Союзом та НАТО у жовтні 2002 року [26]. Саме для тих слухань представники різних громадських та недержавних організацій (зокрема і аналітичного центру ім. О. Разумкова) підготували свій проект входження України до європейської спільноти. Плідна робота з громадськими аналітичними організаціями призвела до практичного оформлення співпраці української влади з громадянським суспільством шляхом створення науково-експертної ради при комітеті ВР з питань європейської інтеграції 11 грудня 2002 року [26].

Що стосується ЄС, то він також прагне активно співпрацювати не лише з українським урядом, але і спілкуватись з українським суспільством через громадські організації та об'єднання. Так, європейський комісар з питань розширення ЄС Оллі Рен неодноразово підкреслював важливість ролі, яку відіграє громадянське суспільство в процесі приєднання країн Східної Європи до ЄС. Пан Оллі Рен зазначав, що стратегія розширення ЄС в Україні стикається з певним скептицизмом, пов'язаним з недостатньою обізнаністю українських громадян про переваги, які може принести розширення всім країнам. Він підкреслив, що шлях реформування та адаптації українського законодавства до європейського часто помилково розуміється громадянами України як зовнішній тиск, а не як процес, який може у довгостроковій перспективі призвести до значного підвищення рівня їх життя [5].

Таким чином, одними з найважливіших обов'язків організації громадянського суспільства ЄС в межах стратегії розширення є підвищення обізнаності населення майбутніх країн-членів про переваги, які цей процес може принести, а також зміцнення довіри між громадянами держав-членів ЄС та країнами-партнерами. ЄС намагається просувати принципи та норми європейської демократії до України, не нав'язуючи їх населенню. Окрім того, союз європейських держав активно підтримує українські громадські організації фінансово та сприяє встановленню сталих зв'язків з подібними організаціями ЄС. Це сприяє поширенню європейських цінностей серед молоді, тому що саме ця категорія населення складає більшу частину учасників різних громадських та недержавних організацій України.

Прикладом активної підтримки з боку ЄС громадянського суспільства в Україні є створений у 2009 р. «Форум Громадянського Суспільства Східного Партнерства» [23]. Як відомо, у грудні 2008 р. Європейська Комісія висунула пропозицію щодо створення окремої програми Східного Партнерства для східної частини держав-учасників Європейської Політики Сусідства, а саме для Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Молдови та України. У своєму виступі на саміті Східного Партнерства у 2008 р. Європейська Комісія підкреслила, що «необхідні реформи (у країнах Східного Партнерства) вимагають більш активної участі громадянського суспільства з метою посилення контролю за державною політикою і зміцнення довіри до неї з боку громадянськості» [23].

Саме тому на Празькому Саміті 2009 р. була запропонована та схвалена ідея створення форуму, який би сприяв контактам між організаціями громадянського суспільства країн Східного Партнерства та інтенсифікував діалог з державними органами влади [23]. На даний момент відбулося вже 3 засідання Форуму Громадянського Суспільства, тоді як проведення четвертого планується на листопад 2012 р. Наслідком діяльності форуму стали, зокрема, рекомендації щодо програм у сфері розбудови демократії як, наприклад, програми «Erasmus for All» та «Creative Europe 2014-2020», адресовані як представникам ЄС, так і країнам-учасницям Східного Партнерства [29]. Втім, через

нестачу фінансування вказані програми не набули своєї повноцінної реалізації, а сам Форум не виявився достатньо ефективним у проведенні задекларованих ним заходів.

Ще однією громадською ініціативою, що де-факто допомагає ЄС та Україні у розбудові двосторонніх відносин є міжнародна молодіжна громадська організація «Європейський молодіжний парламент – Україна» [2].

Взагалі, Європейський молодіжний парламент (ЄМП) було засновано у 1987 р. як паневропейський проєкт для шкіл з метою поширення та пропагування ідеї єдиної Європи та європейського громадянства. На сьогодні організація включає 32 національних комітети, що функціонують у різних країнах-членах ЄС та сусідніх державах. Європейський молодіжний парламент – Україна представляє собою один з 32 національних комітетів ЄМП, що, будучи офіційно зареєстрованим 18 лютого 2002 р., почав діяти у жовтні 2006 р. після проведення 53-ї Міжнародної Сесії ЄМП у Києві. Це була перша міжнародна сесія у Східній Європі, що була проведена не країною-членом ЄС. Серед інших успішних заходів, які ЄМП – Україна організувала протягом останніх років – низка національних і регіональних сесій¹ [2], а також участь у міжнародних молодіжних подіях у різних країнах Європи.

ЄС вбачає у такому молодіжному парламенті дієвий інструмент просвітницької діяльності серед школярів та молоді, які шляхом обміну досвідом зі своїми закордонними колегами отримують неоціненні знання та, що важливо – висловлюють потім неабияку підтримку ідеям європейської інтеграції та па невропейського суспільства.

Окремо слід виділити Громадську експертну раду при Українській частині Комітету з питань співробітництва Україна-ЄС, що була заснована 27 червня 2008 р. [25, 18]. Її членами сьогодні

---

¹ Національна сесія 2007 (Київ), Національна сесія 2008 (Київ), Національна сесія 2009 (Суми), Регіональні сесії 2007, 2008, 2009 (Львів), Регіональні сесії 2004, 2005, 2006 (Київ), Регіональні сесії 2007, 2008 (Суми), 2010, 2011 (Київ), Регіональна сесія 2009 (Хмельницький), Всеукраїнський тур ЄМП-Україна 2009 (25 міст України) тощо.

є експерти з різних сфер євроінтеграції, що представляють різноманітні аналітичні центри, громадські організації всеукраїнського характеру, громадські та міжнародні фонди, які займаються суміжними з євроінтеграцією питаннями.

Також в Україні існують дієві громадські платформи (об'єднання декількох впливових організацій), які могли б в майбутньому активно розвивати двосторонній діалог з ЄС. Перш за все – це «Українська Гельсінська спілка з прав людини» (створена у 2004 р.) [27], «Асоціація агенцій регіонального розвитку України» [7], «Асоціація європейських студій» [13] тощо.

Не можна не відзначити й діяльність міжнародного фонду «Відродження», що був створений у 1990 р. [21] та увійшов до заснованої Дж. Соросом мережі Фундації Відкритого Суспільства, що складається з національних і регіональних фондів у понад 70 країнах світу. Фонд фінансово і організаційно сприяє становленню відкритого, демократичного суспільства в Україні шляхом підтримки значущих для його розвитку громадських ініціатив.

Однак, не дивлячись на достатньо велику кількість зазначених вище українських громадських платформ, організацій та ініціатив, їх потенціал ще не розкрито, і вони поки діють на міжнародній арені розрізнено, без чіткого плану дій та достатнього фінансування. Саме тому на сьогоднішній день частка переговорного процесу між ЄС та Україною, що припадає на громадські організації не є відчутною.

Основні причини такого стану речей полягають, по-перше, у тому, що особи, які реально могли б вплинути на переговорний процес України та ЄС, знаходяться поза громадськими організаціями, представляють великий бізнес, що не зацікавлений відкрито лобіювати ті чи інші інтереси. Відтак, вплив громадських організацій лежить у площині другорядної політики [25, 17]. По-друге, представники ГО мало пов'язані з широкою громадськістю, а тому не можуть вплинути на формування громадської думки. По-третє, фактом залишається відсутність єдиної громадської платформи, що звужує можливості брати участь у діалозі на рівні «третього сектору». По-четверте, недостатнє фінансування громадських організацій призводить до їх швидкого розпаду.

З іншого боку, Україна поступово відходить від «пострадянської» моделі розвитку та стає повноцінною демократичною державою з ринковою економікою та розвиненим громадянським суспільством. Хоча для повного переходу до моделі «європейської демократії» потрібен не один десяток років. Для того, аби процес переходу відбувався швидше, Україна має внести певні пропозиції у нову Угоду щодо асоціації з ЄС, які стосувалися б розвитку громадянського суспільства у державі. Перш за все, обидві сторони мають взяти на себе зобов'язання щодо сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (зобов'язання кожної сторони мають бути чітко визначені і деталізовані).

Окрім того, у новій угоді має йтися про ухвалення поправок до закону України про громадські організації, який в майбутньому має повністю відповідати європейським стандартам, сформульованим у Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи [11, 31]. Так, для України бажаним залишається внесення у нову посилену Угоду розділу про механізм взаємодії та залучення громадськості до діалогу між Україною і ЄС. А українська громадськість, зі свого боку, буде всіляко сприяти будь-яким ініціативам ЄС у галузі розвитку громадянського суспільства у країні, що є вагомим внеском у стабільний розвиток не тільки України, а й усього європейського континенту.

Використані джерела та література:

1. Cram L. EU – Civil Society Relations: The Impact of the EU on National Movements and National Identity [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.mzes.unimannheim.de/projekte/typo3/site/fileadmin/BookSeries/Volume_Five/Chapter05_Cram.pdf.
2. European Youth Parliament [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.eyp-ua.org>.
3. Finke B. Civil Society Participation in EU Governance. / B. Finke // Living Rev. Euro. Gov. – 2007. – № 2. – [Electronic resource]. – Regime of access: http://edoc.vifapoll.de/opus/volltexte/2011/2479/pdf/lreg_2007_2Color.pdf.
4. Fraternité 2020 (Pressbook). [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.fraternite2020.eu/docs/pressbook.pdf>.
5. Olli Rehn: Civil Society is a Backbone of the EU Enlargement Strategy. Government of

the Republic of Croatia. – [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.uzuvrh.hr/vijest_EN.aspx?page_ID=2&newsID=476.

6. The European Citizens' Initiative / Official register [Electronic resource]. – Regime of access: <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/basic-facts>.

7. Асоціація агенцій регіонального розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.narda.org.ua>.

8. Вінников О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика / О. Вінников // Громадянське суспільство. – 2011. – № 2. – С. 25-27.

9. Гассельбах К. Більше демократії в ЄС: «Європейська громадянська ініціатива» [Електронний ресурс] / К. Гассельбах, Л. Юрченко. – 2010. – 1 квітня. – Режим доступу: <http://www.dw.de/dw/article/0,,5420211,00.html>.

10. Грицай Є. Громадянське суспільство – рушій демократичних перетворень / Є. Грицай // Громадянське суспільство. – 2010. – № 1. – С. 2-6.

11. Даниляк О. Проблеми законодавчого забезпечення діяльності громадських організацій в Україні / О. Даниляк // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 3. – С. 27-31.

12. Джердж С. Громадянське суспільство як суб'єкт реалізації євроатлантичного курсу / С. Джердж // Україна-НАТО. – 2009. – № 3. – С. 74-80.

13. Євростудії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euro.org.ua>.

14. ЄС стимулює громадську активність // Євробюлетень. – 2012. – № 5. – С. 4.

15. Інститут Євро-Атлантичного співробітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>.

16. Коваль О. Євросоюз здає позиції [Електронний ресурс] / О. Коваль // Дзеркало тижня. – 2012. – № 24. – 6 липня. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/evrosoyuz_zdae_pozitsiyi-105039.html.

17. Ладиченко Т. Продовження співпраці з Радою Європи / Т. Ладиченко // Історія України. – 2010. – № 41. – С. 7-12.

18. Лациба М. Розвиток громадянського суспільства / М. Лациба // Громадянське суспільство. – 2011. – № 4. – С. 4-8.

19. Лейн Д. Громадянське суспільство у старих і нових державах-членах ЄС / Д. Лейн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 37-58.

20. Медведчук В. Держава і громадянське суспільство: український вибір / В. Медведчук // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 375-384.

21. Міжнародний фонд «Відродження» [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://www.irf.ua/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1. **22.** Пляс Ю. Пряма демократія: шлях виходу з кризи для ЄС [Електронний ресурс] / Ю. Пляс. – Спочатку люди. – 2012. – 20 липня. – Режим доступу: <https://people-first.org.ua/uk/articles/direct-democracy-the-way-for-eu-to-overcome-the-crisis>. **23.** Роль Форуму Гражданського Общества Восточного Партнерства [Електронний ресурс]. – Eastern Partnership Civil Society Forum. – Режим доступу: <http://www.eap-csf.eu/ru/about-csf-eap/our-role/>. **24.** Слово мають громадяни (від редакції) // Євробюлетень. – 2012. – № 5. – С. 3. **25.** Солоненко І., Хорольський Р., Шаповалова Н., Лациба М. Громадянське суспільство в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС [Електронний ресурс] / І. Солоненко, Р. Хорольський, Н. Шаповалова, М. Лациба // Громадська Рада при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС. – 2008. – Режим доступу: http://eu.prostir.ua/files/1230_119510977/civil%20society%20in%20EUUkraine%20association%20agreement.pdf. **26.** Сушко О. «Третій сектор» і зовнішня політика: український досвід [Електронний ресурс] / О. Сушко // Євроатлантична Україна. – 2004. – 17 вересня. – Режим доступу: http://www.ea-ua.info/main.php?news_id=20&news_show_type=1&parts_id=5. **27.** Українська Гельсінська спілка з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua>. **28.** Фонд Європа XXI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroexhi.kiev.ua>. **29.** Форум громадянського суспільства Східного партнерства висловив рекомендації щодо двох ініціатив ЄС [Електронний ресурс]. – Представництво Європейського Союзу в Україні. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2012/2012_07_18_1_uk.htm. **30.** Форум Громадянського Суспільства Східного Партнерства [Електронний ресурс] / Рекомендації. – Брюссель. – 2009. – 16-17 листопада. – Режим доступу: http://old.pauci.org/file/1DnpsrWUVs_.pdf. **31.** В. Янукович: курс на євроінтеграцію остається пріоритетом [Електронний ресурс]. – ЛІГА. Новини. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/696916-yanukovich_kurs_na_evrointegratsiyu_ostaetsy_prioritetom.htm.

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

У статті аналізується становлення громадянського суспільства в РП, виокремлюються етапи просування до демократії, характеризуються позитивні і негативні чинники, що супроводжують процес демократизації країни.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, Республіка Польща, „Солидарність”, релігія.

В статье анализируется процесс становления гражданского общества в Республике Польша. Выделяются этапы продвижения к демократии, характеризуются позитивные и негативные факторы, которые сопровождают процесс демократизации страны.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, Республика Польша, „Солидарность”, религия.

The author analyzes the process of the formation of the civil society in Poland, the main steps of the development towards democracy are characterized, the positive and negative factors that accompany the process of democratization of the country are examined.

Keywords: civil society, democracy, the Republic of Poland, „Solidarity”, religion.

Громадянське суспільство – різновид демократичної спільноти, в якій громадяни свідомо беруть участь у публічному житті, є активними, відповідальними і здібними до самоорганізації. Позитивним аспектом такого суспільства є пануюча в його надрах демократія. Люди самостійно плекають і змінюють свою країну шляхом обрання керівника держави, участі у референдумах, проведенні демонстрацій, написанні відозв і звернень та багатьох інших заходів.

Громадянське суспільство за своєю суттю є формою організованого і цілеспрямованого впливу суспільства на реалізацію державної політики через свої інститути, створює противагу органам державної влади, запобігаючи узурпації влади державою.

У країнах розвиненої демократії, як стверджують вітчизняні учені, громадянське суспільство – це форма людської спільноти, яка розбудовує громадську систему координат, що складається з добровільних первинних об'єднань індивідів (сім'ї, кооперації та ін., крім державних і політичних структур). Це сукупність недержавних відносин у суспільстві – економічних, соціальних, національних, а також приватного життя людей, їх звичаїв, традицій. Це сфера самовиявлення вільних індивідів і їх об'єднань, захищена законами від прямого втручання і довільної регламентації їхньої діяльності з боку державної влади [1, 15].

Зазначимо, що інститути громадянського суспільства формувалися стихійно упродовж кількох століть під впливом розвитку капіталістичних відносин з відповідними атрибутами (ринок, особиста свобода громадян, парламентаризм, правова держава). Однак ці характеристики властиві суспільствам переважно західної демократії. Східноєвропейські країни, що перебували під впливом і прямим тиском радянської ідеології у часи біполярності, не спромоглися реалізувати ідею формування громадянського суспільства, на що вказують як вітчизняні, так і зарубіжні вчені¹.

---

¹ Див.: Зеленько Г.І. «Навздогінна» модернізація: досвід Польщі та України / Монографія. – К., Критика, 2003. – 215 с.; Зеленько Г.І. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи. / Монографія. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.; Witold Gadomski. Koniec kopiowania. Tworzyć czas // Gazeta Wyborcza, 29.02.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.google.ru/search?hl=&q=gazeta+wyborcza%2C&sourceid=navclient&rlz=1B3W ZPB_ruUA 382UA382&ie; Патрік Джон Дж. Громадянське суспільство в період третьої хвилі демократії: його значення для громадянської освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/pidr_grom_ch1_2.html; P. Ogrodziński. Pięć

tekstów o społeczeństwie obywatelskim. -Warszawa, Wyd. ISP PAN, 1991; Kamil Czyż. Społeczeństwo obywatelskie jako wyznacznik państwa demokratycznego. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zize.wszirzeszow.pl/z03/8_Kamil_Czyz_Spoleczenstwo.pdf; E. Leś. Niepaństwowe podmioty polityki społecznej i siły postępotwórcze w mikro-skali, [w:] A. Piekara (red.) / Terenowa polityka społeczna.-Warszawa, 1991, s. 216-220. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://wyborcza.pl/1,76842,10634390>; Paweł Stefan Załęski. Neoliberalizm i społeczeństwo obywatelskie. – Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012; Zbigniew Blok. Transformacja jako konwersja funkcji wewnątrzsystemowych na przykładzie Polski. – Poznań, Wydawnictwo UAM, 2006, ISBN 83-232-1706-8; Leszek Gilejko. Polska transformacja – Próba bilansu i nowa perspektywa // Res Humana, nr 3/2009. – s. 17-21; Oświadczenie organizatorów Kolorowej Niepodległej. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Oświadczenie organizatorów Kolorowej Niepodległej 13.11.2011; http://wyborcza.pl/1,76842,10634390,Oswiadczenie_organizatorow_Kolorowej_Niepodleglej.html#ixzz28Ojlb3b; Henryk Pająk. Piąty rozbiór Polski. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://publicdisorder.wordpress.com/2010/12/25/piaty-rozbiór-polski-henryk-pajak/>; A. Antoszewski. Społeczeństwo obywatelskie a proces konsolidacji demokracji, [w:] A. Czajkowski, L. Sobkowiak (red.) / Studia z teorii polityki, t. 3, Wrocław, Wyd. Uniwersytet Wrocławski, 2000; M. Witkowski., A. Wierzbicki (red.). Społeczeństwo obywatelskie. - Warszawa, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2005; J. Barcz. Prawo Unii Europejskiej / Prawo materialne i polityki. – Warszawa, Wyd. Prawo i Praktyka Gospodarcza sp. z o.o., 2003; E. Wnuk-Lipiński. Demokratyczna rekonstrukcja z socjologii radykalnej zmiany społecznej. – Warszawa, Wyd. Naukowe PWN. – 1996; Wiktor Osiałyński Wzlot i upadek społeczeństwa obywatelskiego w Polsce //Wiedza i Życie, № 10/1996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archiwum.wiz.pl/1996/96103900.asp/>; M. Winiarski. unkcje organizacji i stowarzyszeń społecznych w środowisku lokalnym, [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.) / Pedagogika społeczna. – Warszawa, 1993; W. Toczyski. Rola organizacji pozarządowych w odrodzeniu społeczeństwa obywatelskiego [and] M. Załuska Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim [in :] / Społeczne uwarunkowania angazowania w działalność organizacji pozarządowych. – Warszawa, Wyd. Śląsk, 1984; J. Szacki, Liberalizm po komunizmie, Wyd. Znak, Kraków 1994; Ubóstwo i wykluczenie. Wymiar ekonomiczny, społeczny i polityczny. 14–15 października 2010. – Brama-sole, Warszawa. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sgh.waw.pl/kolegia/kes/konferencje/mlodzikes./download>

Досліджуючи історію формування громадянського суспільства в ЦСЄ, аналітики дійшли висновку, що цей процес, який тривав майже 200 років, розвивався кількома етапами [2]. Перша хвиля, що була спричинена наслідками американської і французької революцій, досягла свого апогею у період з 1828-го до 1926 р. Друга хвиля охопила період 1943-1962 рр. У всі періоди розбудови громадянського суспільства характерним для Польщі був розвиток досить потужного «третього сектору» – системи самоуправління нижчої ланки – гміни¹. Третя хвиля розвитку демократії припадає на 1980-1990 рр. Найяскравішими подіями третьої хвилі стали революції в Центральній і Східній Європі: народи скинули тоталітарні режими і почали будувати демократичні суспільства. У країнах ЦСЄ, і Польщі зокрема, розпочався процес інституалізації громадянського суспільства, який передбачав утвердження суспільно-політичних інститутів, правове і організаційне закріплення відповідних соціальних відносин, які б мали задовольняти більшість громадян. Провісниками неминучого падіння комуністичних режимів стали організації громадянського суспільства, які виникли у колишніх комуністичних країнах у 1980-ті рр.: такі, як «Солідарність» в Польщі і «Хартія 77» у Чехословаччині [2].

Зазначимо, що процес формування громадянського суспільства у різних країнах ЦСЄ значно відрізнявся за своїми характеристиками. Особливості польського досвіду полягали у специфічному довготривалому протистоянні суспільної самоорганізації і ворожій щодо неї держави, яке формувалось з XVIII-XIX ст. ще під час поділів Польщі. Саме тоді об'єднавча активність стала інструментом національного відродження поляків. При тому, цей процес відбувався у всіх сферах громадського життя – в економічній взаємодопомозі і матеріальній підтримці одне одного, освітній і культурній сфері або у релігійній активності тощо. Суттєвим чинником відродження

---

¹ Гміна – найменша адміністративна одиниця Польщі – успішно функціонує й нині, насамперед, завдяки самоуправлінню.

особистостей у ті часи стала національна ідентифікація і загальне протистояння ворожій системі.

У тодішніх соціалістичних умовах неможливості реформування комуністичної партії та держави, в якості альтернативи знизу у різноманітних сферах життєдіяльності поставали певні ніші, незалежні формування, де громадяни могли відтворити та реалізувати своє людське покликання і відповідальність за майбутнє. Такі сфери називалися «другим (або паралельним) суспільством» чи «антиполітикою» (Адам Михнік), «островами позитивного відхилення» (Ян Черногурський) або «паралельний світ» (Вацлав Бенда) [4]. У надрах такого суспільства мала розвинутиися ціла низка самоорганізацій: приватні університети, паралельна інформаційна мережа (самвидав), незалежне релігійне життя, незалежні профспілки, дискусійні групи тощо. У свою чергу цей рух мав сформувати альтернативну соціальну свідомість поза уявленнями офіційного життя: альтернативна культура поруч із культурою офіційною, альтернативна громадська сфера, альтернативна, тобто інша економіка тощо.

Чи реалізувалися всі ці складові формування громадянського суспільства? Як свідчить практика Польщі, у довоєнний період ознаки громадянськості тільки зароджувалися, однак не встигли розгорнутися і закріпитися у національній свідомості поляків. Після Другої світової війни всілякі спроби повернення до демократії придушувалися власною владою: жорстока розправа з незадоволеними під час подій літа 1956 р. у Познані (виступи громадян на захист власних прав із гаслами: «Хліба!», «Бога!» і «Свободи!»), прискіпливий контроль за настроями суспільства у 1968 р., пов'язаними з подіями у Чехословаччині, розстріл поляків на суднобудівельних верфях 1970 та 1976 рр., військовий стан 1981-1983 рр. тощо¹.

Водночас, на думку польських аналітиків, ідея громадянського суспільства в умовах існування соціалістичного табору і

---

¹ Чекаленко Л. Уроки польських криз: брошура. – К.: ІСЕРЗК АН УРСР, 1987. – 35 с.

блокового протистояння все ж таки розвивалася й набувала різноманітних організаційних форм, які за напрямками діяльності можна об'єднати у такі блоки: збереження моральної чистоти суспільства і організація опору існуючому режимові [4]. В основу ідеї громадянського суспільства у післявоєнній Польщі було покладено прагнення розвитку вільної та відповідальної особи, яка реалізує свою відповідальність в автономних організаціях разом з іншими, що поділяють її переконання та інтереси. Концепція передбачала формування суспільства, що перебуває начебто поза державою, але, водночас, не повністю відокремленого від її структур. Учасники антиурядових рухів сподівалися, що поволі атмосфера незалежного мислення та діяльності разом із такими поняттями як плюралізм, терпимість, автономія «дотикаються» до офіційної верхівки і у такий спосіб спричинять докорінні зміни системи та розширять громадянські права і свободи. Нагадаємо, що поняття і сам термін «громадянське суспільство» увійшло в польську мову (як висловлювання К. Маркса) тільки з 1949 р. через ідеологічні прокомуністичні видання. Популярності термін набув у 1989 р., коли вживався правлячою верхівкою із розмовами про рівноправність і плюралістичне політичне суспільство, а також легітимність неоліберальної трансформації. Як відомо, термін «громадянське суспільство» був невідомий і антикомуністичній опозиції Польщі ХХ ст. З часів першої «Солідарності» не знали і не застосовували цього визначення, користуючись концепцією боротьби за «самоврядувальну Польщу» [3].

У найрозвинутіших країнах Центрально-Східної Європи, і, у першу чергу, в Польщі, неабияку важливу роль у становленні громадянського суспільства зіграли дисидентські рухи¹. У 1970-х рр. ХХ ст. дисидентськими колами був розпочатий пошук нових

---

¹ В інших державах (за винятком Словенії) дисидентський рух був менш розвиненим і значно подрібненим. На противагу Румунії, де у часи режиму Чаушеску будь-який прояв незалежного мислення негайно придушувався.

шляхів протидії системі. Саме у дисидентських угрупованнях і формується концепція громадянського суспільства, яка відіграє провідну роль у революційних зрушеннях 1989 р. Так, у Польщі представники інтелектуальних кіл, робітники та римо-католицька церква об'єднали свої зусилля, розбудувавши незалежний профспілковий рух «Солідарність» (Solidarność), що влітку 1980 р. набуває широкого визнання. Таким чином, громадянське суспільство у Польщі було представлено потужною організацією, що охоплювала всі верстви суспільства і забезпечувала передумови для виникнення альтернативної колективної ідентичності.

Нелегітимний статус «Солідарності» анітрохи не перешкодив їй стати ядром усього незалежного загалу, що склався з видавництв газет, товариств учнів та студентів, вчителів і лікарів, селян і дрібних ремісників тощо. Учасники руху плекали надію на те, що саме «Солідарність», як усенародна форма громадянського суспільства, стане підґрунтям майбутньої демократичної держави. Навіть церква надала потужну моральну підтримку цьому рухові. Державна влада була змушена визнати силу і вплив незалежної профспілки на польське суспільство і у лютому 1989 р. розпочати переговори з «Солідарністю» (т.зв. переговори «за круглим столом»). Рух було легалізовано і у результаті він здобув переконливу перемогу на перших вільних виборах у Польщі у червні 1989 р. Таким чином, Польща стала першою країною східного блоку, що сформувала некомуністичний уряд на чолі з прем'єр-міністром Т. Мазовецьким. Пізніше, починаючи з 1991 р., «Солідарність» розкололася на кілька політичних складових, що й призвело до згорання її всепольської діяльності і широкого впливу.

Отже, саме рух «Солідарності» відіграв історичну роль у розбудові у Польщі громадянського суспільства. В результаті, держава була позбавлена домінуючого впливу як на окремого громадянина, так і на місцеві об'єднання. Такий порядок було закріплено у грудневій Конституції 1989 р., до тексту якої було включено поняття «громадянське суспільство», хоча без

додаткових роз'яснень, що цей термін означає. Уведення в Конституцію поняття громадянського суспільства мало призвести до формування недержавної соціальної інфраструктури, що дозволило б охопити інтереси різних верств населення, а також встановити зв'язок між ними і урядом. Колективна соціальна активність у даному випадку мала б бути спрямована на організацію і спільну дію людей з подібними інтересами, типу своєрідного ринку інтересів, що охоплює переважно політичні партії, профспілки і різні неурядові організації, в тому числі неформальні соціальні рухи.

Стрижневою складовою громадянського суспільства «Солідарності», що прийшло на заміну диктатурі, було збереження загальної антиурядової орієнтації. Антикомуністичний рух у країні сприяв поширенню серед громадянських активістів небезпечного і, можливо, деструктивного підходу, що підкреслює постійне протистояння між громадянським суспільством і державою. Багато поляків, учасників антикомуністичного руху у 1980-ті рр. і нині продовжують дотримуватися крайніх антидержавних і антиурядових позицій. Вони все ще не можуть перейти від протистояння з колишньою деспотичною комуністичною державою до співпраці з конституційною демократією.

Системні перетворення у Республіці Польща, започатковані наприкінці ХХ ст. і реалізовані до травня 2004 р. (часу набуття повноправного членства в Європейському Союзі) були спрямовані на розбудову вільного ринку і демократизацію. Відновлення охопило практично усі сфери суспільного життя і стосувалося: трансформації політичної системи (утворення демократичних інститутів і впровадження демократичних реформ), економічних перетворень (створення вільного ринку, заснованого на приватній власності), соціальних перетворень (зміни соціального менталітету і прийняття нових «правил гри»).

Між тим, поряд із доволі високим суспільним піднесенням, безпосередньо пов'язаним із досвідом діяльності і перемогою «Солідарності», в умовах передбачуваної демократичної системи виявилися й негативні явища. У політичному розподіленні

громадських сил посилилася складова доволі значної частини населення, яка відокремилася від суспільного життя і від політики загалом. Спостерігається поглиблення соціальної апатії, а індивідуальна та колективна активність концентрується переважно на інтересах невеликої, вузької групи людей (родина, друзі тощо). Так, за даними опитування Центру досліджень громадської думки Польщі: у 1982 р. 53% респондентів вважали, що у Польщі немає таких організацій та об'єднань, які діють в їхніх інтересах; у 1991 р. тільки 1,1% респондентів повідомили про свою належність до політичних партій і лише 3% сприймали політичні партії як організації, що представляють інтереси громадян. Про необхідність особистої участі в управлінні державою заявили тільки 7% респондентів, а 87% хотіли б бути «успішно керованими з боку держави» [5].

Аналіз стану громадянського суспільства «постсолідарнівської» доби дає можливість виокремити притаманні йому характерні особливості: 1) прірва між державою і суспільством, як протистояння між «чужим» і «власним» стала підґрунтям розвитку специфічної школи громадянства, поєднаної з органічною діяльністю на користь ідеальної, віртуальної спільноти; 2) протистояння громадян «нав'язаному» правовому і інституційному порядку; 3) широке використання досвіду Другої світової війни, під час якої активність поляків була зосереджена у підпільних структурах, що й нині знаходить дотичні схеми у боротьбі за власні права; 4) впливова роль пам'яті поколінь, що сформувала ореол патріотичності підпільному рухові; 5) перемога демократичних структур опозиції в комуністичній країні спричинила розбудову громадянського суспільства вже у сучасній Польщі; 6) громадянське суспільство виростало у надрах робочих організацій, незалежної профспілки «Солідарність» і в структурах католицької церкви; 7) трактування громадянського суспільства польською інтелектуальною елітою як високо моральної спільноти, що перебуває понад політичними системами (суспільство є радикально «усуспільненим» і перебуває як поза політикою, так і поза ринком); 8) інтегральну роль у формуванні

громадянського суспільства зіграв постулат «автономії» громадянської активності, який був єдиною об'єднавчою чужою за свободою.

Із набуттям членства Республіки Польща в ЄС, тобто приєднанням суспільства до єдиної європейської сім'ї народів, сформувалися і виявилися нові характеристики польського суспільства. Це і неповага до ідеї колективізму, інтересів групи, суспільної економічної чи політичної мети. Сприйняття гасла про «творення загального європейського добра», як чужого добра для інших – напротивагу добру власному тощо [6].

Характерною ознакою сучасного громадянського суспільства Польщі є кількісне зростання неурядових організацій, яких в країні налічується понад 15 000, що можна пояснити як значними матеріальними заохоченнями з боку зарубіжних країн, так і поширенням професіоналізації неурядових організацій (НУО). До особливостей громадянського стану також додамо і суб'єктивні фактори, такі як значне розчарування політикою влади з боку більшості населення, заборочення ліберальних економічних реформ, впроваджених у Польщі, прихильність соціал-демократичним засадам економічного поступу провідних європейських країн, «недоростанням» громадян до європейських цінностей і віртуальним зниканням польських цінностей замість опанування європейськими тощо.

У польських умовах політична і соціальна пасивність гальмує механізми формування реальних інтересів групи, в результаті, вони не створюють інститутів громадянського суспільства. Доволі відчутним є конфлікт інтересів, інтенсивність якого зросла з розвитком процесів переходу до ринкової економіки. Основну причину такого стану речей слід шукати у зростанні загрози інтересам найпотужніших соціальних груп: робітників великих підприємств, фермерів, працівників державного сектора, деяких приватних виробництв. Поширення громадянських свобод спричиняє блокування можливостей економічних інтересів. Так, відомі політичні об'єднання – «Солідарність», «Самооборона народова» – шукають засоби для більш радикального

захисту своїх інтересів і чинять тиск на політичну еліту, яка, своєю чергою, тисне на еліту західну.

З іншого боку, відсутність адекватних групових інтересів, розвинених форм суспільної самоорганізації є однією з причин того, що зміни в Польщі мають поверховий характер і впроваджуються згори, часто за відсутності супротиву, а іноді – без згоди суспільства. Повселюдні громадські виступи сучасної доби свідчать про зростання незадоволення суспільства радикальними системними змінами. Тобто, економічні зміни зайшли настільки далеко, що безпосередньо стали загрожувати інтересам провідних мобільних суспільних категорій населення.

Таким чином, розвиток третьої хвилі демократії – громадянського суспільства у сучасній Польщі, порівняно із попереднім періодом, можна охарактеризувати як помірний. Це обумовлюється низкою складових, серед яких: залежність від зовнішніх джерел фінансування; неадекватне поширення інформації і комунікаційних технологій; низький рівень соціального капіталу, необхідного для ефективної діяльності демократичних неурядових організацій.

За оцінками польських експертів і нашими спостереженнями впливає, що громадянське суспільство у цій країні є недостатньо розвинутим, дотичним лише деяких вузьких сфер впливу, що призводить до слабкості польської демократії (хоча деякі елементи громадянського суспільства зароджувалися у країні ще у капіталістичну добу) [7, 122-141]. Отже, побудова в Республіці Польща громадянського суспільства є справою тривалою і доволі важкою, яка ускладнюється стійкими орієнтирами переважно на західноєвропейські суспільства, керовані соціал-демократичними урядами, а не на ідеологію ліберального капіталізму.

Використані джерела та література:

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку: підручник / За заг.ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с. 2. Патрік

Дж. Дж. Громадянське суспільство в період третьої хвилі демократії: його значення для громадянської освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/pidg_grom_ch1_2.html). 3. Глінські П. Третій сектор у Польщі. 22.04.09. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org.ua/en/pda/index.php?id=1240385219>. 4. Концепція громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2010/12/22/print:page,1,konceptiya-gromadskogo-suspilstva.html>. 5. Комітет міжнародного контролю (КМК) за ситуацією з правами людини. – A/ HRC/ 15/16/Add.1. Додаток до Звіту Робочої групи. – Формат файлів: PDF/Adobe Acrobat. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://helsinki.org.ua/files/docs/1307713127.pdf>. 6. Załęski P. Propaganda społeczeństwa obywatelskiego w dobie transformacji: Zestawienie zawartości materiałów prasowych // Zeszyty Prasoznawcze. – nr 3-4. – 2007. 7. Załęski P. S. Neoliberalizm i społeczeństwo obywatelskie. – Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. – 256 S.

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ: ДОСВІД ПОЛЬЩІ

У статті аналізується динаміка розвитку політичної соціалізації польської молоді у період демократичної трансформації Польщі, вказується на роль державних та громадянських інститутів у соціалізації молоді в процесі побудови нового сучасного суспільства.

Ключові слова: політична соціалізація, трансформація, політична активність.

В статье анализируется динамика развития политической социализации польской молодежи в период демократической трансформации Польши, указывается роль государственных и гражданских институтов в социализации молодежи в процессе построения нового современного государства.

Ключевые слова: политическая социализация, трансформация, политическая активность.

The article deals with the dynamics of the development of Polish youth political socialization during the period of democratic transformation in Poland, it is pointed out the role of state and civic institutes in youth socialization in the process of new modern state building.

Keywords: political socialization, transformation, political activity.

Актуальність дослідження процесу політичної соціалізації молоді Польщі в ході демократичних трансформаційних процесів зумовлена її роллю і значенням в суспільстві як особливої соціально-демографічної групи, від активності та громадянської позиції якої залежить подальший соціально-політичний розвиток країни.

Розгорання процесу демократизації суспільно-політичного життя на пострадянському просторі, формування нових інституцій державної влади та розбудова громадянського суспільства

у Польщі та Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., схожість історичних передумов суспільно-політичної модернізації України і Польщі наприкінці ХХ століття та суттєва різниця результатів цього процесу на початку ХХІ століття детерминували науковий інтерес фахівців до вивчення різних аспектів цього явища.

Зокрема, вперше спроби теоретично обґрунтувати політичну соціалізацію як механізм політичної підтримки було здійснено Д. Истоном в контексті системного аналізу, С. Вербою та Н. Наєм як рольовий тренінг в межах теорії ролей, та Г. Алмондом і С. Вербою як чинник формування політичної культури. Г. Хайман вперше ввів сам термін „політична соціалізація” в однойменній праці, розглядаючи її як вчення про політичну поведінку. Р. Доусон і К. Превіт здійснили детальне теоретичне дослідження проблеми оптимального віку для сприйняття політичних знань і моделей поведінки. Подальші емпіричні дослідження особливостей політичної соціалізації різних вікових когорт на Заході здійснювали Дж. Деніс, Д. Ронг, Р. Сігель та М. Хоскін та ін.

Вперше питання соціалізації особистості (в широкому розумінні) у польській науковій думці в рамках соціології освіти було порушене Ф. Знанецьким у 20-30-х рр. ХХ століття і пізніше розширене його учнями Ю. Халасинским у 60-х рр., який досліджував класовий підхід, та Я. Щепанським, який безпосередньо розглядав процеси політичної соціалізації в соціалістичному суспільстві в 1970-ті рр. Загалом, у цей період у польській соціології виокремилася два основні напрямки дослідження політичної соціалізації: теоретичний та емпіричний. Серед найбільш помітних робіт представників теоретичного напрямку слід назвати роботи С. Козир-Ковальські, Я. Лядоша, а серед емпіричних досліджень політичної соціалізації молоді – праці С. Новака, А. Ясинської, Р. Семенської.

Наприкінці 1970-х рр. поняття політичної соціалізації у «західній інтерпретації» у польській соціології політики презентував Є. Вятр, пов'язавши інтерес до політичного життя із ставленням особистості до влади. Подальший розвиток теоретичних та емпіричних досліджень щодо концепту політичної соціалізації детерминував виділення окремих напрямків: з'ясування змісту політичної

освіти та її ролі в соціалістичних перетвореннях (А. Боднар, В. Васневский, В. Щепанский, Я. Стефанович), вивчення національної, історичної і політичної свідомості (Я. Єрехіна, Б. Шацька).

Політична участь і політична відчуженість молоді у Польщі після 1989 р. стала предметом дослідження П. Бека, А. Ліпчака, А. Павліка, Я. Превжловської, М. Чесника, К. Шафранєца, Ф. Робертсон, Б. Фагиги.

Процеси трансформації, які відбуваються у пост-комуністичних країнах – нових членах Європейської спільноти, є предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних політологів. Так, В. Горбатенко, Г. Зеленько, Ф. Рудич, Г. Щедрова зосередили свою увагу на формуванні і функціонуванні громадянського суспільства, М. Лендшел, С. Нагорний – на інституалізаційних процесах регіонального розвитку у країнах Центральної Європи. А. Вахудова, Є. Вятр досліджували процеси демократизації, В. Бурдяк та Н. Ротар – політичну культуру, Б. Осадчук, С. Рудько займаються питаннями сучасної історії регіону.

Виходячи з розуміння того, що політична соціалізація – процес, детермінований значною мірою умовами соціально-політичного життя (тобто на соціально-суспільному рівні) і як такий, що носить історичний характер, а також беручи до уваги провідну роль молоді як особливої суспільної групи, яка несе основне навантаження у процесі побудови нового сучасного суспільства, метою даного дослідження є аналіз характеру та специфіки політичної соціалізації молоді Польщі у період трансформаційних перетворень, який розпочався 1989 р., і поглибився після вступу країни до ЄС 2004 р.

У сучасній політології політичною соціалізацією називають сукупність процесів, складовими якої є залучення особистості до існуючої політичної системи, засвоєння нею знань про суспільство, державну політику, пізнання чинних норм політичного життя, культивування політичних, громадянських, ідеологічних цінностей та ідей, мотивування до дотримання чинних норм і правил, формування політичної культури відповідної історичної доби, становлення громадянина відповідної держави, набуття ним умінь політичної взаємодії, прийомів впливу на владу та

участь у вирішенні спільних проблем, розв'язання конфліктів [11, 215]. Тобто, мова йде про інтеграцію особистості у політичне життя суспільства через засвоєння суспільних вимог, формування якостей і здібностей, які дозволяють реалізовувати ці вимоги [9, 485], а також передачу політичних поглядів, ідей, уявлень і норм (тобто політичної культури) від одного покоління до іншого, від одних соціальних груп і спільностей до інших [8, 317].

Залежно від масштабу впливу на політичну соціалізацію особи, можна виділити рівні, на яких вона функціонує, а саме: соціально-суспільний, коли громадянин долучається до політики під дією проблем, з якими стикається все суспільство; соціально-психологічний – рівень малих груп; внутрішньо-особистісний, який передбачає проходження політичної інформації через інтереси і потреби особистості, її систему цінностей і мотивів.

Досліджуючи політичну соціалізацію молоді Республіки Польща як єдиної суспільно-демографічної групи, ми зосередимо увагу на соціально-суспільному рівні процесу політичної соціалізації, ролі державних і громадянських інститутів у процесі формування політичних знань і навичок в період демократизації суспільно-політичного життя на пострадянському просторі.

Сучасне поняття «молодь» Міністерство національної освіти та спорту Польщі визначає як «соціальну групу у віці 15-25 років, що включає підлітків і молодих дорослих, учнів і студентів, які працюють, або не працюють, люди, які щойно створили родини або є матерями-одиначками, здорові люди і особи, що мають різні види непрацездатності, юнаки, які порушили закон або потребують реабілітації або превентивних заходів, люди різного матеріального статусу, що проживають у місті або сільській місцевості, активні або пасивні у публічному житті» [27, 3]. Водночас, молодіжна політика Польщі не ігнорує молодих людей старше 25 років, адже саме ця група населення видається найбільш вразливою, оскільки включає випускників вищих навчальних закладів, молодих спеціалістів, які лише вступають у доросле самостійне життя і потребують підтримки не лише з боку родини, а і від держави.

Політична соціалізація молоді як суспільно-політичний процес має конкретно-історичний характер і є результатом взаємодії

політичних, економічних і соціокультурних чинників. Значимість подій 1989 р. в Східній (або Центрально-Східній) Європі у подальшій долі всього континенту сьогодні ні у кого не викликає сумніву. Механізм політичної трансформації, запущений опозиційним рухом «Солідарність» у Польщі на початку 1980-х рр., набрав обертів у тоді ще соціалістичній країні, починав формувати елементи нової політичної культури, і як результат – перші демократичні вибори 4 квітня 1989 р. приносять впевнену перемогу опозиції. З моменту приходу до влади, «Солідарність» розбудовувала інституції, які сприяли розвитку демократії і політичному плюралізму, підтримці вільного ринку і верховенства права [3, 47,49].

Проте, ідеологічна ейфорія швидко минулася, і країна постала перед економічними реаліями, курс на радикальні реформи («шокова терапія») вже не здавався населенню яскравим і привабливим, у лавах нової лідируючої партії стався розкол. Різкий перехід Польщі до ринкової економіки привів до зміни соціального статусу більшості громадян, що стало базисом для відродження лівих сил: комуністична партія знайшла в собі внутрішній потенціал «демократизуватися» [3, 81], і як Союз демократичної лівиці отримала 37% місць у парламенті за результатами голосування на виборах 1993 р. Протистояння між гілками влади знайшло своє відображення у суспільстві, де розгорнулася гостра дискусія щодо подальшого розвитку країни.

Швидкоплинні трансформаційні процеси спричинили суперечливі настрої громадян і часті зміни суспільної свідомості протягом 90-х років ХХ століття. Якщо у 1989-1990 рр. переважали сподівання на результативність політичних і господарських змін, то період 1991-1993 рр. виявив поступове «зростання песимізму» і «ностальгії за старими часами». 1995-1997 рр. привнесли полегшення, пов'язане із уповільненням системних реформ і утвердження зовнішньополітичного напрямку трансформації; протягом 1997-2001 рр. зафіксовано низький рівень довіри до функціонування ліберальних демократичних інститутів [4, 694,695].

Інститут вільних і чесних виборів, виборні державні посади є одними з основних складових демократії, індикаторами процесу політичної соціалізації. Голосування на виборах – традиційний

вид участі у політичному житті. Статистичні дані щодо кількості молодих людей, які скористалися виборчим правом на парламентських виборах у Польщі, свідчать, що 1997 р. таких було 38,8% 18-25 літніх і 51,7% у віці 26-35 років; 2001 р. – 47,2% молоді 18-25 років і 46,9% у віці 26-35 років; 2005 р. – 44,2% 18-25 років і 39,9% 26-35 літніх; 2007 р. – 55,8% та 62,5% відповідно [28, 280]. Отже, спостерігається тенденція неучасті більшості молоді в електоральному процесі. Okремо слід наголосити на тому, що в усіх зазначених виборчих кампаніях найактивнішими виборцями була вікова категорія 56-65 років; їх явка на виборчі дільниці склала: найменший відсоток у 2005 р. – 64,2%, і найбільший – 76,9% у 2007 р. [28, 280].

Значне збільшення електорату на парламентських виборах 2007 р. можна пояснити їх достроковістю, масовою політизацією у зв'язку із політичною кризою, або розгорнутою кампанією «Зміни країну. Іди голосувати». Як свідчить опитування громадської думки, найбільше враження ця промо-акція справила на наймолодших виборців, які вперше голосували – на виборчі дільниці таких прийшло 46%, проте були і такі, у кого масована інформаційна «атака» навпаки відбила бажання до голосування взагалі (32%) [28, 283].

Донедавна участь громадян у виборах у Польщі регламентувалася Законом «Про вибори в Сейм Польської Республіки і в Сенат Польської Республіки» від 12 квітня 2001 р., і містила наступні положення: активним виборчим правом володіє кожен громадянин Польщі, який до дня голосування досяг 18-річного віку, окрім осіб, позбавлених громадянських прав і визнаних непрацездатними за остаточним рішенням суду, а також позбавлених виборчих прав за остаточним рішенням Верховного Суду. Пасивним виборчим правом наділені особи, які не позбавлені виборчого права. Обраним у Сейм може бути польський громадянин, що досяг 21 року, в Сенат – по досягненню 30 років (стаття 11 Закону). Після закінчення його дії 5 січня 2011р., вступив у силу новий Виборчий кодекс, який фактично дублював попередній Закон із незначними поправками [32].

Ще однією формою прямої демократії та легітимації державної влади, на сьогоднішній день є той факт, що поряд з інститутом виборів, залишається інститут референдуму [10, 15], проте, щодо права голосу як на виборах, так і на референдумі, в Польщі існують певні обмеження. Правові засади електоральної участі громадян Польщі закріплені у Конституції 1997 р. у референдумі мають право брати участь громадяни, яким на день проведення виповнилося 18 років; але громадяни, засуджені за вироком суду, який вступив у силу, до покарання у вигляді позбавлення волі, або позбавлення публічних чи виборчих прав, не мають права голосу на референдумах (тоді як в Україні права голосу позбавлені лише недієздатні особи); стаття 125 регулює ініціацію та принципи і процедури проведення загальнонаціональних референдумів; стаття 90 – ратифікацію міжнародних питань на національному рівні; стаття 170 регулює право самоврядних громад на вирішення на референдумах питань місцевого значення, у тому числі – питання про розпуск органу місцевого самоврядування, обраного на прямих виборах; статті 235 і 228 визначають терміни проведення референдумів [6]. Важливе значення у Польщі мали референдуми щодо нової Конституції Республіки Польща, яка остаточно визначала Польщу як демократичну державу (25 травня 1997 р.), і стосовно вступу до ЄС (3-4 червня 2003 р.). Зокрема, за вступ до ЄС проголосували 77,45%, проти висловилися 22,55% громадян при явці 58,85% [13].

Дослідники феномена участі громадян у суспільно-політичному житті (політичної участі) С. Верба і Н. Най [33] виділяли традиційну (голосування, партійна активність) і нетрадиційну (захват і окупація будівель, несанкціоновані демонстрації) форми політичної участі, але подальший аналіз проявів політичного ангажементу виявив, що така класифікація стала неактуальною. Тенденція, на яку звернули увагу політологи і соціологи, досліджуючи політичну участь громадян сучасних країн з усталеною демократією і країн із демократією, що розвивається (П. Норіс, Р. Патмен, П. Голл та ін.), полягає у розмиванні меж і легітимності традиційної і нетрадиційної політичної участі. В свою чергу, страйки, демонстрації, політичні акції

стають більш поширеними через можливість громадян безпосередньо висловити своє схвалення або незадоволення діями уряду, парламенту або президента.

Сучасні нетрадиційні форми політичної участі можна вважати типовими для масових рухів і для молодіжних організацій, а також такими, що є традиційними для неформальної участі, тобто спонтанної, ситуативної активності. Таким підходом до розуміння неформальної політичної участі можна виправдати найнижчий відсоток участі польської молоді у виборах серед посткомуністичних країн (крім колишнього СРСР) протягом усього періоду трансформації – лише 45,99% [28, 273].

У часи Польської Народної Республіки поняття місцевого самоврядування, як елемента місцевої влади, не існувало, а надмірна централізація зменшувала ефективність роботи системи місцевої влади. Процес децентралізації місцевої влади охопив період 1999-2004 рр. і відбувався у кілька етапів. Реформування супроводжувалося бурхливою дискусією на всіх рівнях, внаслідок чого змінився спосіб мислення не лише місцевої влади, а і населення [2, 62]. Одним із пріоритетів адміністративно-територіальної реформи стало зміцнення ідентифікації мешканців з місцевою громадою, заохочення до участі у суспільному, а отже і у політичному житті. Це, у свою чергу, дало можливість залучати більшу кількість молоді до активної суспільно-політичної діяльності на місцевому рівні, сприяло формуванню нової регіональної політичної культури – важливого компонента процесу політичної соціалізації.

На початку створення гмін – найменшої територіальної одиниці Польщі (Закон 1999 р. «Про місцеве самоврядування»), вони відіграли чи не головну роль в оновленні політичної еліти (формуванні нової постсоціалістичної еліти). За даними міжнародного проекту дослідження місцевої демократії [19, 226], більше половини місцевої еліти оновилося за рахунок зміни «старої гвардії» «молодими» кадрами, які були вперше залучені у 1990 р. до публічної діяльності і мали зв'язки з демократичною опозицією упродовж попереднього десятиліття [7, 334, 335].

З моменту виникнення концепції політичної соціалізації, її дослідники визнають освіту й освітні заклади одним із головних

агентів, які впливають на політичну соціалізацію молоді. У 1999 р. польський уряд провів реформу системи освіти, максимально наближуючи її до європейських демократичних стандартів. Крім того, поряд із державними, з'явилися приватні і релігійні школи. Країна приєдналася до Болонського процесу і почала впровадження відповідних стандартів у вищій освіті та науці. Зміни мали на меті забезпечити польській молоді ефективну підготовку до вимог динамічного ринку праці та однакові шанси щодо якості життя з ровесниками з Європейського Союзу.

Дослідження «Громадянські знання і політична участь 14-літніх» (проведене 1999 р. у 28 країнах, і у Польщі зокрема) [15, 10] показало, що одним із факторів, який визначає позитивне ставлення до демократії і трансформаційних процесів є факт усвідомлення школи як демократичного оточення (беручи до уваги думку вчителів та батьків, партнерських стосунків між учнями і вчителями) і можливість отримання певного позитивного досвіду демократичних процесів ще під час навчання. Більше того, опитані учні, які розглядали школу як демократичне оточення, були більш схильні до участі у недержавних громадських об'єднаннях та інших соціальних проектах [10, 12].

Беручи до уваги зазначене, потребує висвітлення і новий характер діалогу в сфері організації вищої освіти між закладами освіти і Міністерством науки і вищої освіти Польщі, між студентами і професорсько-адміністративними кадрами, який набув нового демократичного характеру. Міністерство науки і вищої освіти на сьогоднішній день опікується військово-морськими, медичними, художніми ВНЗ, оскільки вони покликані забезпечити виконання соціальних зобов'язань держави [29, 9]. Проте більшість вищих навчальних закладів, особливо приватні, є повністю автономними. Студенти польських ВНЗ мають право впливати на всю діяльність, що має відношення до академічного процесу (Закон про Вищу освіту від 27 липня 2005 р.). Представники органів студентського самоврядування закладів вищої освіти формують Парламент Студентів Республіки Польщі, а докторанти входять до складу Національного Представництва Докторантів [29, 14].

Державною молодіжною політикою у Польщі опікується Міністерство національної освіти. Основні напрямки державної молодіжної політики та її стратегічні цілі було викладено у «Державній стратегії підтримки молоді на 2003-2012 рр.», яка була розроблена Міністерством національної освіти і Спорту, прийнята Радою міністрів 19 серпня 2003 р. Пріоритетними завданнями було названо наступні: створення рівних можливостей для розвитку і самореалізації молодого покоління; створення передумов для розвитку особистісної активності молодого покоління; боротьба із маргіналізацією молодого покоління; розвиток міжнародного студентського співробітництва; створення молодіжної інформаційної системи; освіта і підвищення кваліфікації дорослих, що працюють з молоддю [24].

Презентовані вище заходи (адміністративна реформа, реформа освіти, забезпечення електоральних прав) з боку держави щодо забезпечення процесу політичної соціалізації молоді безперечно мали свої позитивні наслідки. Проте економічна невизначеність, безробіття і неможливість задовольнити мінімальні потреби також можуть стати причиною політичного відчуження. У Польщі ситуація з безробіттям молоді була катастрофічною протягом 90-х років XX століття і досягла піку на початку 2000-х рр. (у перші шість місяців 2002 р. рівень безробіття склав 43,5%). Тоді з метою професійної активізації молоді уряд через Міністерство праці і соціальної політики впровадив соціально-економічну програму «Перша праця». Суть її полягає в тому, що заробітну плату працівникові-випускнику навчального закладу сплачує держава, а не організація, в якій працює молодий спеціаліст [24]. Це була перша загальнонаціональна спроба уряду вирішити проблему безробіття, яка виявилася досить успішною: у 2008 р. рівень безробіття серед молоді склав лише 17% [23].

Подолання фінансову, політичну і соціальну кризи кінця 1990-х рр., прийнявши нову Конституцію 1997 р., у Польщі розпочалася розбудова громадянського суспільства. Недержавний сектор розвивається швидкими темпами як на національному, так і на місцевому рівнях, охоплюючи усі сфери життєдіяльності суспільства, і навіть в окремих випадках бере на себе окремі функції

держави (опіка над інвалідами, престарілими, захист навколишнього середовища, вивчення громадської думки, контроль над виконанням окремих програм, міжнародне співробітництво).

У Польщі на початку XXI століття завдяки розвитку міждержавних зв'язків і наявності відповідної законодавчої бази виникає розгалужена система громадських організацій. Спектр їх діяльності широкий, окремі спеціалізуються у сфері молоді, політики і медіа, існує багато ініціатив стосовно участі молоді у політиці та молодіжних медіа, які реалізуються у конкретних проектах. Так, наприклад, під егідою ЄС спільно з Фондом Новий Став у Любліні, було здійснено кілька проектів (Європейський центр молодіжної співпраці, академія «Золота Дев'ятка», громадський медіа центр, волонтерська діяльність, інститут ринку праці), головною ціллю яких була підтримка молоді у прагненні самостійно створювати відео-аудіо-репортажі, другорядною – зростання інтересу до ЄС і питання інтеграції у ЄС через медіа. Проект існує з 1993 р., цільова група – студентська молодь 17-25 років, а також ті, хто працює із молоддю. Партнерами проекту були Німеччина, Норвегія, Швеція, Голландія [14].

З 1994 р. у Варшаві діє Центр громадської освіти – незалежний учбовий заклад [21]. «Молодь голосує» – один з проектів, ініційованих цією організацією в рамках інновації шкільної освіти, який дає можливість молоді брати участь у демократичних процедурах на рівні школи. За підтримки співробітників Центру студенти гімназій (13-15 років) і старшої школи (16-18) організовували вибори у своїх школах, які супроводжували дійсні вибори починаючи з 1995 р. (парламентські, президентські, місцеві, референдум стосовно Євроконституції). Школи отримували інструкцію щодо організації виборів, яким передував цикл уроків з вивчення політичної системи, які проводили вчителі або представники Центру, та засвоєння практичної інформації щодо виборів. Діяльність учнів мала наступний характер: створення виборчої комісії, організація виборчих дільниць, передвиборча агітація, заохочення до голосування, підрахунок голосів, ознайомлення з результатами [20]. Завдяки цьому проекту учні дізнаються як працює демократія у реаліях і заохочуються до активної участі у суспільному

житті. До 2011 р. включно у проекті взяли участь 2,5 млн. Учнів [16]. Таким чином, молодь набуває корисного досвіду електоральної діяльності, не маючи права голосувати офіційно.

«Школа з класом» – ще одна соціальна ініціатива, яка була запроваджена Центром 2002 р. спільно із провідною польською газетою «Виборча Газета». Серед завдань проекту – важливий напрям «молодий громадянин», пов'язаний із соціальним сектором, який пропонує залучати студентів до суспільного життя і практикувати виховання громадянських навичок у шкільному оточенні [31]. Використання глобальної мережі Інтернет, як основного засобу накопичення і обробки інформації, є однією із характерних рис цього проекту [18, 58]. Проект став настільки популярним і успішним, що з вересня 2010 р. запрацював проєкт «Школа з класом 2.0» [22].

Вступ до Європейського союзу 2004 р. ознаменував новий етап суспільно-політичного життя у Польщі, оскільки на цьому територіально-правовому полі поступово змінюється підхід до розуміння суті законодавчого процесу і участі у ньому законодавчого органа як єдиного джерела ініціатив. Мова йде про практику публічного обговорення (у тому числі і через Інтернет) законодавчих ініціатив ще до винесення їх на розгляд до Сейму, а також про практику закріплення права законодавчої ініціативи за виборцями, яка оголошена в країнах ЄС [5, 2]. Кожна країна залишає за собою право визначати кількість виборців, які можуть виступити із такою ініціативою. У статті 118 Конституції Польської Республіки вказано, що законодавчою ініціативою володіють 100 тис. виборців [6].

Міжнародна співпраця і молодіжна мобільність також відкрила нові можливості для політичної соціалізації. Здобуття європейської освіти і удосконалення знання іноземної мови, а також укріплення демократії і розвиток громадянського суспільства підтримуються міжнародною ініціативою «Молодість в дії» [34]. Інші програми, засновані на двосторонній співпраці, такі як «Польсько-німецька молодіжна співпраця» або «Польсько-литовський молодіжний фонд обміну» [25; 26] забезпечують фінансову підтримку ідей молоді; їх головне завдання – заохочувати добро-

зичливі відносини між країнами, залучати до співпраці, що дозволяє пізнати один одного і встановити тривалі контакти і дружбу.

За прикладом Європейської комісії з питань молоді, 2004 р. була видана «Біла книга» польської молоді у якій зазначено, що умовою успішного здійснення молодіжної політики є визнання молоді не як суб'єкта дії, а її повноцінного учасника, відповідно роль держави – не організувати, а сприяти молодіжній діяльності [24].

Наступним кроком з боку уряду було заснування 1 січня 2011 р. у складі Міністерства національної освіти Департаменту у справах молоді та неурядових організацій, покликаного координувати заходи і співпрацю уряду і НДО в рамках здійснення молодіжної політики. Частково створення нового підрозділу пов'язують із прагненням забезпечити поступ у розвитку молодіжної політики незалежно від провладної партії [6].

Ще одна важлива подія у житті активної молоді – 4 квітня 2011 р. відбулися установчі збори Польської федерації молодіжних організацій (PROM) за участю більш ніж сорока молодіжних об'єднань різних рівнів, що діють від імені молоді. Членство у Федерації є відкритим для організацій, у яких не менше 2/3 членів у віці до 35 років [17, 25].

Друге півріччя 2011 р. відзначилося головуванням Польщі у Євросоюзі. У сфері молодіжної політики основними пріоритетами роботи були наступні: проект «Молодь у світі» (поширення знань про глобальні проблеми серед молоді, надати можливість молодим людям висловити своє ставлення цих проблем у безпосередньому спілкуванні із можновладцями, заохочення до волонтерської діяльності) в рамках стратегії Європейської співпраці щодо молоді 2010-2018 років; проект «Рік волонтерської діяльності в Європі: Розвиток активного громадянства (2011)», який є частиною європейської ініціативи «Молодь в дії» в рамках Європейської стратегії 2020 р. [30, 7].

Наведені вище факти свідчать, що після вступу до Євросоюзу 2004 р. Молодіжна державна політика у Польщі співвідноситься із молодіжною політикою, яку впроваджує Рада Європи. Ця інституція була єдиним органом у сфері молодіжної політики, який протягом більше аніж 30 років працював на засадах самоуправ-

ління у системі ухвалення рішень представниками молодіжних організацій [1].

Сучасна польська молодь – активні учасники суспільно-політичного життя. Як свідчать дані соціологічного дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна з жовтня 2010 р. до березня 2011 р., 61,9% студентської молоді Польщі відповіли «так» на питання «Чи пишаєтеся ви, що є громадянином своєї країни?», в той час, як лише 10% відповіли «ні» і 27,6% не змогли відповісти. Майже половина опитаних виявила зацікавленість суспільно-політичним життям своєї країни (25,9% – «так» і 44,4% – «скоріше так»), і трохи більше п'ятої частини висловили незацікавленість (19,7% – «скоріше ні» і 4,6% – «точно ні») [12, 4].

Для того, щоб влада і політичні діячі почули настрої і думки студентів, найбільш дієвими засобами вважають голосування на виборах (51,9%), підписання звернень і петицій (42,2%), участь у демонстраціях, мітингах та інших вуличних акціях (25,3%), а також у політичних дебатах із представниками влади (30,7%). Останній вид політичної активності є відносно новим для польського суспільства, а тому викликає значний інтерес у пересічних громадян і особливо у освіченої молоді. Трохи менше привабливості вбачають молоді поляки у членстві у політичних партіях (16,4%) або у підтримці недержавної організації (13,1%). Десята частина (13,1%) не змогла відповісти про заходи, до яких вони звернулися б з метою захисту своїх інтересів, і майже чверть опитаних відповіли, що не цікавляться суспільно-політичним життям своєї країни [12, 5]. Такі дані можуть свідчити про недостатній рівень політичних знань, про негативний політичний досвід, низьку політичну активність молоді, тобто про невисокий рівень соціалізації.

Отже, у процесі політичної соціалізації польської молоді у період суспільно-політичної модернізації можна вказати на наступну динаміку і тенденції:

1) у перші роки трансформаційних перетворень політична соціалізація мала хаотичний, безсистемний характер. Політичний хаос, перехід до ринкової економіки, відсутність чіткої державної молодіжної політики призвели до «втрати» молодого покоління як групи підтримки і як основи подальших демократичних реформ;

2) у 1999-2004 рр. відбуваються реформи, покликані сприяти залученню молоді до суспільно-політичного життя, покращенню рівня освіти і соціального забезпечення;

3) у 2004-2012 рр. освітні і молодіжні програми, які реалізовувалися недержавним сектором за підтримки європейських інституцій, ряд урядових заходів в рамках здійснення програми «Стратегії польської молоді 2003-2012» посилили євроінтеграційні процеси. Вступ Республіки Польща до Європейського Союзу 2004 р. сприяв самоорганізації молоді як суспільної групи, підвищенню рівня її політичної соціалізації через громадську діяльність. Прийняття молодими поляками нових способів політичної і громадської участі (волонтерська діяльність, участь у місцевому самоврядуванні, діалог між націями, політичні дебати тощо) змінили стереотипи щодо ролі виборів як єдиного виду політичної діяльності.

Таким чином, ми можемо говорити про зміну характеру і сутності політичної соціалізації молодого покоління поляків – молодь перестала бути пасивним спостерігачем суспільно-політичного процесу. Діяльність державних і громадських інститутів, яка була спрямована на формування нової активної політичної особистості з високим рівнем політичної культури, дала відчутні результати. Сучасна молодь Республіки Польща є активним учасником суспільно-політичних процесів в країні, вона буде своєю державу в об'єднаній Європі, а досвід політичної соціалізації польської молоді може бути використаний вітчизняними молодіжними організаціями.

Використані джерела та література:

1. Бородін Є., Літвінова Н. Діяльність європейських молодіжних центрів у контексті підтримки Радою Європи неурядових організацій / Є.Бородін, Н. Літвінова // Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць Дніпропетровського регіонального ін-ту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – 2010. – № 3(6). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2010_3/10beieno.pdf. 2. Бочаров С.В. Адміністра-

тивна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський союз / С.В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №4. – С.60-63. **3.** Вахудова А.М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / А.М. Вахудова; пер. з англ. Т.В. Цимбал. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 380 с. **4.** Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с. **5.** Ковриженко Д. Правове регулювання законодавчого процесу: досвід країн ЄС та пропозиції для України / Денис Ковриженко // Часопис «Парламент» – 2011 – №1. – С. 2-42. **6.** Конституція Республіки Польща // Конституції держав Європи: В 3т. Т.2 / Под ред. Л.А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 673-733. **7.** Лендшел М.О. Джерела формування та особливості оновлення місцевих політичних еліт країн Центрально-Східної Європи у постсоціалістичний період / М.О. Лендшел // Гілея. Політичні науки. – 2009. – Випуск 18. – С. 330-346. **8.** Проскуріна О.О. Політична культура України в умовах глобальної інформатизації: форми політичної соціалізації та їх удосконалення / О.О. Проскуріна // Гілея: науковий вісник. – 2009. – № 20. – С. 317-323. **9.** Пугачев В.П. Політологія. Справочник студента / В.П. Пугачев. – М.: Филологическое общество «СЛОВО», ООО «Фирма «Издательство АСТ»», 1999. – 576 с. **10.** Референдуми у Європейському Союзі / О.Д. Чабаненко, О.Ю. Грищук, Н.В. Колодяжна, А. Євгенєва; За ред. Д.С. Ковриженка. – К.: ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с. **11.** Рябов С.Г. Політологія: словник понять і термінів. – 2-ге вид., переробл. і допов. / С.Г. Рябов. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 265 с. **12.** Студенти. Образ майбутнього: Міжнародне дослідження 2011 / М.Ткаченко, Л. Четвертухіна (укладачі) – 33 с. – Режим доступу: [http:// institute.gorshenin.ua/media/uploads/102/00/dba87fa10733.pdf](http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/102/00/dba87fa10733.pdf). **13.** Чорна Н.М. Нормативно-правове забезпечення інтеграції Польщі у європейські та євроатлантичні структури / Н.М. Чорна // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського / Серія Історія. – Київ, 2007. – № 12. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/Nzvdp/istoriya/2007_12

/statti/normativno-pravove%20zabezpechennya.pdf. **14.** Europejski Dom Spotkań – Fundacja Nowy Staw. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.eds-fundacja.pl/index.php>. **15.** IEA Civic Education Study Technical Report / Wolfram Schulz and Heiko Sibberns (edit.) – 2004. – 281p. [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.iea.nl/fileadmin/user_upload/Publications/Electronic_versions/CIVED_Technical_Report.pdf. **16.** Informacja prasowa o wynikach Młodzi głosują 2011 [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.ceo.org.pl/pl/mlodzi/news/informacja-prasowa-o-wynikach-mlodzi-glosuja-2011>. **17.** Karlin'ska A. Child and Youth Policy in Poland / Aleksandra Karlin'ska // European Journal on Child and Youth Policy «Forum21». – 2011-№6(17) – P.20–26. [Electronic resource]. – Regime of access: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1894879&SecMode=1&DocId=1770496&Usage=2>. **18.** Lipczak A., Plizga-Jonarska M. Youth and media in transition society: The Case of Poland // A preparative study for the symposium «Youth and Media in Transition Societies» – Berlin, 24th-25th November, 2005 – 70 p. [Electronic resource]. – Regime of access: http://cms.ifa.de/fileadmin/content/media_im_pakt/downloads/ifa_Study_Poland.pdf. **19.** Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe / Ed. H. Baldersheim, M. Illner, A. Offerdal, L. Rose, P. Swianiewicz. – Boulder, CO: Westview Press, 1996. – 257 p. **20.** Młodzi głosują – opis akcji. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.ceo.org.pl/pl/mlodzi/news/mlodzi-glosuja-opis-akcji>. **21.** O Centrum Edukacji Obywatelskiej (CEO). – Режим доступу: <http://www.ceo.org.pl/pl/o-ceo> або <http://www.ceo.org.pl/o-nas/english>. **22.** Opis programu Szkoła z klasą 2.0. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.ceo.org.pl/pl/szkola2zero/news/opis-programu-szkola-z-klasa-20> або <http://www.ceo.org.pl/pl/skolazklasa2zero/news/about-school-class-20-programme>. **23.** Polakowski M. Youth Unemployment in Poland and the Economic Crisis / M. Polakowski // Social Europe Journal: electronic journal. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.social-europe.eu/2012/07/youth-unemployment-in-poland-and-the-economic-crisis/>. **24.** Polityka młodzieżowa

w Polsce. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.prezydencja.men.gov.pl/pl/mlodziez/14-polityka-modzieowa-w-polsce>.

25. Polsko-Litewski Fundusz Wymiany Młodzieży <http://www.plf.org.pl/fundusz>.

26. Polsko-Niemiecka Współpraca Młodzieży. – [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.dpjw.org/?language=pl>.

27. Polish Youth Strategy for the years 2003- 2012 / Ministry of National Education and Sport – Warsaw → august 2003. – 23p. [Electronic resource]. – Regime of access: http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Youth/Poland/Poland_Youth_Strategy_2003-2012.pdf.

28. Repotr «Youth 2011. Poland» /Krystyna Szafrancic(auth), Piotr Arak(proj.coord.). – Warsaw, October 2011. – 433p. – [Electronic resource]. – Regime of access: http://zds.kprm.gov.pl/sites/default/files/youth_2011_internet.pdf.

29. Report «Structures of Education and Training Systems in Europe: Poland 2009/10» / Eurydice National Unit. – 69p. – [Electronic resource]. – Regime of access: http://eacea.ec.europa.eu/education/Eurydice/documents/eurybase/structures/041_PL_EN.pdf.

30. Siatycki M. Child and Youth Political Objectives of the Polish EU Council Presidency / Mirosław Siatycki // European Journal on Child and Youth Policy «Forum21». – 2011. – №6(17) – P.6-10. – [Electronic resource]. – Regime of access: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1894879&SecMode=1&DocId=1770496&Usage=2>.

31. Szkoła z klasą: Początki pomysłu na Akcję. – [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.ceo.org.pl/pl/szkolazklasa2zero/news/szkola-z-klasa>.

32. Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (wraz z przepisami wprowadzającymi tę ustawę). [Electronic resource]. – Regime of access: <http://pkw.gov.pl/ustawy-wyborcze/ustawa-z-dnia-5-stycznia-2011-r-kodeks-wyborczy-wraz-z-przepisami-wprowadzajacy-cymi.html>.

33. Verba, S. and Nie, N. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. – New York: Harper and Row, 1972. – 452 p.

34. Youth in Action – Main objectives. – [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.salto-youth.net/rc/see/see/see/seeobjectives/>

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗМІ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізуються тенденції розвитку ЗМІ на сучасному етапі модернізації суспільно-політичного розвитку України з позицій забезпечення права громадян на інформацію як важливої складової демократії.

Ключові слова: засоби масової інформації, демократія, громадянське суспільство, комунікація, взаємодія.

Анализируются тенденции развития СМИ на современном этапе модернизации общественно-политического развития Украины с позиций обеспечения права граждан на информацию как важной составляющей демократии.

Ключевые слова: средства массовой информации, демократия, гражданское общество, коммуникация, взаимодействие.

Analyzes the trends of media development at the present stage of the modernization of social and political development of Ukraine in terms of ensuring the right of citizens to information as an important component of democracy.

Keywords: media, democracy, civil society, communication, interaction.

У нинішніх умовах демократизації українського суспільства проблема впливу засобів масової інформації на політичний простір сучасної України є однією з гострих практичних проблем політики, адже функціонування демократії ускладнюється без обміну інформацією та налагодження постійно діючих комунікацій між учасниками політичного процесу. Засоби масової інформації сьогодні є одним із потужних інститутів громадянського суспільства та великою потенційною силою, дія якої спрямована

на демократизацію суспільно-політичних процесів. В ролі посередників у діалозі із владою ЗМІ виступають важливим засобом формування і самопрезентації політичної сфери, її епіцентром, ключовою умовою і одночасно джерелом репродукування даної форми соціального життя. Від характеру і якості взаємодії владних інституцій із ЗМІ залежать темпи розвитку громадянського суспільства і демократичного поступу політичної системи в цілому.

Модернізація політичної системи України має на меті, серед іншого, посилення ролі і місця ЗМІ як важливого інституту громадянського суспільства, який має впливати на становлення цивілізаційних цінностей, підвищення політичної культури громадян та зміцнення норм суспільної моралі. У світлі сучасних модернізаційних суспільно-політичних процесів в Україні, з огляду на важливість взаємодії влади і громадськості у політичній сфері через інститути масової комунікації, а також враховуючи обговорення ініціатив створення громадського телебачення, нововведень щодо законодавства про рекламу тощо, особливої актуальності нині набуває проблема визначення ролі, значення, тенденцій розвитку та функцій засобів масової інформації в житті українського суспільства на сучасному етапі.

Світовий та вітчизняний досвід участі засобів масової інформації у політичних процесах знайшли своє висвітлення у працях зарубіжних (Д. Белл, З. Бжезинський, Г. Беррелл, Б. Брук, Г. Гурін, А. Кемпбелл, Дж. Клаппера, П. Лазарсфельд, В. Ліпшманн, М. Маккомбас, П. Маламуд, Й. Тезінг, К. Ховланд, Д. Целлер, С. Янгара) та вітчизняних (М. Бабак, В. Бебик, А. Білоус, О. Зернецька, В. Іванов, Б. Калініченко, Ю. Кобзарь, В. Ковалевський, В. Коляденко, В. Королько, Н. Костенко, В. Котигоренко, Л. Кочубей, В. Кулик, Ю. Левенець, Й. Лось, Є. Міцкевич, О. Мелешенко, А. Москаленко, О. Мукомела, Л. Нагорна, Г. Почепцов, О. Пронченко, Т. Приступенко, В. Різун, Ф. Рудич, А. Сіленко, М. Скуленко, О. Соснін, М. Томенко, Е. Щербенко, Т. Хлівнюк) дослідників.

Реалії сучасного суспільства перетворюють засоби масової інформації з інструмента, контрольованого владою, на самостійну чинність. ЗМІ виступають одночасно і каналом інформації, і засобом вираження та формування громадської думки, і інструментом контролю громадськості за владою. Право громадян на інформацію, доступ до неї, забезпечення свободи слова мають, поза сумнівом, важливе значення для функціонування громадянського суспільства. Проте, сьогодні є достатньо прикладів того, що в Україні існує велика розбіжність між правом на інформацію та реальним доступом до неї. Саме тому постає потреба у неупередженому висвітленні місця і ролі ЗМІ у сучасному політичному процесі, узагальненні вітчизняної практики взаємодії державної влади та ЗМІ, що може прислужитися прогнозуванню і моделюванню перспектив розвитку комунікаційних ресурсів як важливої складової громадянського суспільства, зокрема, в контексті ролі цих ресурсів у забезпеченні права громадян на своєчасну, достовірну, повну і неупереджену інформацію.

Мета статті полягає в аналізі тенденцій розвитку засобів масової інформації у світлі модернізації суспільно-політичних процесів з позицій забезпечення права громадян на інформацію на сучасному етапі розвитку демократії в Україні.

У запропонованій до розгляду статті предметом дослідження виступають мас медіа – специфічні засоби опосередкування, які включають в себе візуальну та аудіальну комунікацію, формалізованими формами якої є засоби масової інформації. В залежності від носія інформації розрізняють друковані (газети та журнали) та електронні (телебачення, радіо, Інтернет) ЗМІ. На думку експертів, функціональні особливості цих медіа залежать від цілей діяльності, а також місця у загальній структурі владного поля: «Так чи інакше, головною функцією засобів опосередкування, безвідносно до їх організаційних та статусних характеристик, є комунікативна функція, яка полягає у зборі, створенні, обробці, та трансляції інформації від громадян до носіїв влади, з одного боку, а з іншого – слугує

забезпеченню зворотного зв'язку, інформаційної відкритості влади, актуалізації потреб громадян та формуванню громадської думки...» [1, 40].

Діяльність вітчизняних ЗМІ регламентується доволі показовою кількістю нормативних документів. Так, спираючись на Конституцію України, відповідні кодекси, в нації державі, починаючи з 1992 р., введено в дію цілу низку спеціальних законів стосовно різних галузей діяльності ЗМІ. Серед них – Закони України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про авторське право і суміжні права», «Про інформаційні агентства», «Про рекламу», «Про державну таємницю», «Про внесення змін і доповнень до положення законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій», Закон України «Про зв'язок», Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення», Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про науково-технічну інформацію», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Про видавничу справу», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України», «Про вибори народних депутатів» та деякі інші. Окрім законів України щодо функціонування ЗМІ, розвиток вітчизняних ЗМІ також визначають й інші документи, нормативні акти, постанови, укази, які ухвалюються владними структурами, галузевими відомствами тощо.

---

¹ Зокрема, укази президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні», «Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової ін-

Наявна законодавча база мала б сприяти можливості вільно висловлювати й поширювати свої думки, ідеї та інформацію. Проте, закладені в ній норми часто нівелюються практикою її застосування. На жаль, в Україні до цього часу поширені судові механізми тиску на ЗМІ, особливо з боку чиновників чи політиків, які позиваються до суду з метою компенсації моральних збитків за посягання на їх честь і гідність.

Аналізуючи сучасні тенденції розвитку засобів масової інформації, ми виходимо із усвідомлення того, що вони є, з одного боку, складовою громадянського суспільства, а з другого – інструментом зв'язків з громадськістю. Демократизація українського суспільства на рубежі ХХ–ХХІ століть детермінує структурування вітчизняного медіа-простору відповідно до напрямів формування соціальних інститутів. На нинішньому етапі суспільного розвитку ЗМІ набули ознак незалежного інституту громадянського суспільства, вони позбулися моноідеологічної цензури, відбулось їх роздержавлення.

формації, дальшого утвердження свободи слова в Україні», «Про Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України», «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя», «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» та ін.; Постанови Верховної Ради. «Про рекомендації учасників парламентських слухань «Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи»», «Про підсумки парламентських слухань „Інформаційна політика України: стан і перспективи”», «Про парламентські слухання „Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова та цензура в Україні”» та ін.; Постанови Кабінету Міністрів України «Про реалізацію статей 14 і 16 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади», «Про затвердження Типового положення про управління у справах преси та інформації обласної, Севастопольської міської державної адміністрації і управління преси та інформації Київської міської державної адміністрації» та ін.

Суттєві зміни в структурі регуляторів політичних відносин (адміністративний та інші примуси дедалі більше поступаються інформаційному тиску) детермінують перегляд місця і ролі ЗМІ у модерному політичному процесі. За своєю природою ЗМІ все частіше виконують дуалістичну функцію, беручи участь, з одного боку, у процесі коригування напрямів розвитку суспільства, а з другого – у вирішенні завдань актуалізації відповідної інформації як чинника політичної поведінки громадян та інших суспільних суб'єктів.

Традиційним і найдавнішим елементом опосередкування взаємодії у політичній системі є друковані ЗМІ, головною функцією яких є поширення інформації, інтерпретації фактів для підтримки або зміни існуючої системи взаємодій. На початку розвитку української незалежності офіційно виходило 1909 газет та 194 періодичних і продовжуваних видань, а у 2008р. загальна кількість видань сягнула близько 4500 назв [1, 41]. Згідно інформації Державного комітету телебачення і радіомовлення України, станом на 1 березня 2010 р. база даних комунальних друкованих засобів масової інформації нараховувала 673 видання [2].

Зауважимо, що серед власників друкованих ЗМІ переважають юридичні особи, при цьому в структурі бізнесу всіх основних фінансово-промислових груп країни наявні великі медіа-холдинги. Характерним для України є достатньо висока присутність держави та органів місцевого самоврядування в цій сфері, а також наявність серед великих суб'єктів медійної власності представників іноземного бізнесу. Український «феномен» ролі і значення ЗМІ в розбудові громадянського суспільства полягає в тому, що теоретично засоби масової інформації і комунікації є елементами та інструментами громадянського суспільства, а практично – більшість ЗМІ, особливо регіональні і комунальні, переважно обслуговують інтереси владних регіональних команд. Таке виняткове становище цих ЗМІ ставить їх у пряму фінансову і організаційну залежність від органів влади і об'єктивно створює нерівні умови для функціонування суб'єктів інформа-

ційної сфери [3, 335]. «Вочевидь, для того, щоб ЗМІ функціонували ефективно, одночасно приносячи прибуток власникам і користь суспільству, необхідно сумістити, збалансувати і привести до певного спільного знаменника дві, за великим рахунком, полярні функції засобів масової інформації – комерційну і громадянсько-політичну», – вважають політологи [4].

Таким чином, суттєвими ознаками інституціоналізації мас-медіа в умовах роздержавлення можна вважати набуття ними автономного статусу та зростання можливостей структурованого впливу на аудиторію з метою формування електоральної поведінки. «..В результаті змінюється типологія медіа, що суттєво впливає на формування громадської думки, розширюється ареал впливу на складові суспільства та політичної системи...» – вважають фахівці [5, 213].

Експерти виокремлюють декілька суттєвих тенденцій розвитку друкованих ЗМІ на сучасному етапі. Головні з них полягають у тому, що продовжується процес зниження аудиторії друкованої преси і відбувається концентрація ринку. «В умовах рецесії з достатньо високою ймовірністю можна припустити скорочення накладів ЗМІ і загальне зменшення їхньої кількості, що може мати суттєві негативні наслідки для розвитку демократичних і ринкових процесів», – зазначають аналітики [1, 45]. Незважаючи на те, що вплив друкованих ЗМІ щороку зменшується, вони ще залишаються важливою зв'язуючою ланкою між владою та суспільством, традиційним засобом комунікації, функціональними особливостями яких найближчим часом і надалі користуватимуться як громадяни, так і органи державної влади.

Зауважимо, що переважна більшість ЗМІ є організаційною формою бізнесу, метою функціонування якого є отримання прибутку. З огляду на це, слушно видається думка окремих експертів про двоїсту роль ЗМІ: «Загалом, роль засобів масової інформації є двоякою. З одного боку, більшість ЗМІ є не державними, а саме приватними. У цій іпостасі теле- і радіоканали, газети, журнали, Інтернет-ресурси – ні що інше як бізнес, тобто,

з цієї точки зору, вони виступають в якості комерційного проєкту, покликаного приносити прибутки своїм власникам. Проте з іншого боку, ЗМІ також виступають в якості інституту громадянського суспільства. І не просто інституту, а й дуже потужного інструменту, покликаного, по-перше, інформувати суспільство про актуальні події, по-друге, давати максимально об'єктивну, зважену і повну оцінку подій, певною мірою формуючи масову свідомість громадян, по-третє, контролювати владу, слідкуючи за її роботою, успіхами і досягненнями, помилками і прорахунками» [4].

При цьому ми маємо враховувати той факт, що мас-медійні ресурси контролюються переважно приватними власниками, інтереси яких далеко не завжди збігаються з інтересами і правами громадян в інформаційній сфері. У свою чергу, національний інформаційний простір зазнає все потужніших впливів ззовні, а вітчизняна інформаційна сфера дедалі більше відчуває впливи процесів глобалізації. За таких умов перед державою стоїть завдання активізувати свою участь у регулюванні інформаційних процесів для захисту національних інтересів і права громадян на інформацію, а також забезпечити належний рівень інформаційної безпеки суспільства.

Важливою складовою засобів масової інформації та комунікації є електронні ЗМІ (телебачення, радіо, Інтернет). Незаперечним лідером за поширенням і впливом на громадськість є телебачення. У звіті Національної ради з питань телебачення та радіомовлення України за 2011р. вказується, що у сфері телевізійного мовлення нині працює 30 загальнонаціональних та 63 регіональних канали, а в радіомовній сфері – 15 загальнонаціональних та 50 регіональних. Загалом ліцензії на здійснення діяльності провайдерів програмної послуги мають 733 компанії. Постійне зростання їхньої кількості характеризується розширенням спектру надання інформаційно-комунікативних послуг населенню України [6, 5]. Частка державного сектору телебачення і радіомовлення в медіа просторі України сьогодні становить 4%. Зокрема, на утриманні держави залишаються

24 обласні державні телерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія «Крим», а також регіональні телерадіокомпанії в містах Київ і Севастополь [7].

Інформаційне наповнення телебачення і радіомовлення в нинішній Україні залежить від двох основних взаємопов'язаних складових: економічного (реклама) і політичного (залежність редакційної політики від позиції власників). Водночас, українська специфіка цих ЗМІ полягає в тому, що вони здебільшого не є самостійними бізнес-проектами, а входять до структури загальних бізнес-систем великих фінансово-промислових груп. Оскільки електронні медіа безпосередньо залежать від економічних позицій інших галузей бізнесу і політичних перспектив великих власників, то доволі проблематично говорити про незалежність українського телебачення і радіо. На думку експертів, таким ЗМІ не загрожує банкрутство, яке подекуди відбувається в західних країнах, але «такий їхній стан становить культурну та інформаційну небезпеку, оскільки загрожує зниженням якості продукції і поширенням нових, «дешевих» смислів» [1, 48].

Основною проблемою телебачення, яка набула загрозливих масштабів останнім часом, на наш погляд, є майже винятковий розважальний характер його програм. У вітчизняного телебачення практично атрофувались функції інформування та аналітики. Певною мірою, це пояснюється суспільним запитом, який не вимагає ґрунтовної інформації та глибокої аналітики. Суспільство втомилося від політичної демагогії, брудних політичних ігор, нездійснених обіцянок, обману, негарздів, наслідків кризи, тощо. А розважальні програми допомагають відволікатися від досить непростой соціальної дійсності та важкої ситуації в країні з економікою та рівнем життя людей. Та й, зрештою, політикам зручніше, аби громадяни не концентрували свою увагу на існуючих, але не розв'язаних ними проблемах, а занурювалися у розважальну стихію та виходили у сучасний інформаційний простір, який пропонує безліч розваг, що не примушують напружувати мозок.

Ще однією важливою проблемою українського телебачення, особливо державних каналів, є їх нецікавість, відсутність гостроти, яскравості подання матеріалу, оригінальності та глибини аналітики, заангажованість. І це є проблемою не тільки державного телебачення, але й регіональних, комунальних засобів масової інформації – від газет до ТБ. На жаль, перспективи формування політичної свідомості та становлення політичної культури пересічного українця за такої ситуації розвитку ЗМІ видаються невтішними.

Як зауважує М. Жулинський, «...якісний інформаційний продукт вимагає великих коштів і високого професіоналізму, нових ідей і нових естетичних форм... На жаль, державне телебачення і радіо фінансується мізерно – там не розженешся із створенням програм» [8].

Щодо тенденцій розвитку Інтернету в Україні та його впливу на розбудову вітчизняного громадянського суспільства, то слушно видається думка фахівців, які наголошують на особливостях цього джерела інформації: «Специфіка поширення Інтернету, необхідність мінімальної комунікаційної компетентності і середній вік користувачів мережі роблять його ефективним інструментом впливу на референтні групи (експертів, журналістів), які потім можуть транслювати здобуту інформацію традиційними каналами» [1, 50]. Сьогодні Інтернет має низку переваг перед традиційними ЗМІ та комунікації завдяки високій швидкості появи і поширення інформації, можливості її редагування в інтерактивному режимі, чіткій і структурованій цільовій аудиторії, відносній дешевизні реклами і доступу. Серед інших переваг, Інтернет вважається достатньо потужним засобом політичної комунікації під час проведення виборчої кампанії, що підтверджує досвід зарубіжних країн.

Згідно з інформацією Державного комітету телебачення та радіомовлення України, загальна кількість активних користувачів Інтернету в нашій країні становить близько 10 млн. осіб і має тенденцію до зростання. За даними Глобальної статистики українського Інтернету, в травні 2010 р. аудиторія українського

Інтернету складала 15 644 216 осіб [9]. За матеріалами World Stat, на 31 грудня 2011 р. кількість Інтернет-користувачів в Україні складала 15,3 млн. осіб, що становить 33,9% від усього населення. За даними цієї організації, нині Україна входить у десятку країн Європи з найбільшою кількістю Інтернет-користувачів [10].

Однією з найбільших переваг Інтернету, у порівнянні із традиційними ЗМІ, є його дешевизна. Інтернет залишається найдешевшою рекламною площадкою і має значні перспективи кон'юнктурного використання під час чергових українських виборів. До того ж, ефективність використання Інтернет-ресурсу довели парламентські вибори 2012 р. в Україні. Політична реклама як владної партії, так і її опонентів, опитування громадськості на Інтернет-порталах, використання інформаційних технологій на виборах (відеокамери на виборчих дільницях, спостереження за виборами в режимі он-лайн) свідчать про активне використання та ефективність цього засобу масової інформації та комунікації.

Як відомо, одною з головних умов наявності громадянського суспільства є рівність і свобода висловлювання. Проте, поглиблене вивчення проблеми свободи преси в умовах громадянського суспільства дає підстави говорити про те, що свобода журналістики не є свободою ЗМІ як такою, а є проблемою права на свободу преси. Фактично, свобода преси як інституту громадянського суспільства є віддзеркаленням рівня розвитку демократії в конкретному соціальному середовищі. Свобода різних ЗМІ полягає у праві поширювати в комунікативному просторі інформацію, що відбиває позицію її засновників, певних соціальних груп, політичних партій, громадських організацій, фінансових сил та коригується взаємовідносинами таких ЗМІ з державною системою відповідними законами.

Висвітлюючи та аналізуючи різні події, явища, процеси, журналісти тієї чи іншою мірою виступають у ролі суспільного експерта, формують ставлення, уявлення, думки, погляди, прагнення. Завдяки цьому ЗМІ беруть участь у формуванні політичної

культури через вплив на масову свідомість. Водночас преса постає трибуною різноманітних думок з широкого кола питань. Проте, як зазначає Т. Науменко, журналіст вільний як журналіст лише тоді, коли журналістом він не є [11].

Доволі спірну думку щодо журналістики в Україні висловив на конференції «ЗМІ в Україні: проблеми і можливості», яка відбулася 16 жовтня 2012 р. у Варшаві, пан Марцін Войцехівський. Відомий польський журналіст та аналітик «Газети Виборчої», який досліджує українські медіа від часів Помаранчевої революції, вважає, що українські журналісти самі спричиняють проблеми у цій професії. «Попит на неякісну журналістику – це феномен пострадянських держав. Українські ЗМІ навіть не спробували працювати в інших умовах, бо держава не створила ЗМІ як окремого виду. Водночас журналісти самі спричинили це, виконуючи політичні замовлення, публікуючи приховану рекламу... Звісно, в Україні є журналісти, які знають етичні стандарти, вміють збирати інформацію – але самі вони не можуть існувати у цих умовах, бо ця інформація не вигідна...» – зазначив польський журналіст [12]. Головна проблема української журналістики, на думку Олега Наливайка, значно глибша і має економічне підґрунтя: «Українські медіа сьогодні у кризі... відбувається серйозне падіння накладів і національних, і місцевих газет. Це пов'язано, в першу чергу, із падінням життєвого рівня населення України. Ще одна проблема – це “джинса”» Окрім того, на думку його українського колеги О. Наливайка, важливою проблемою є і власність медіа. Олігархічні групи власників медіа не бачать розвиток медіа як бізнесового проєкту, для них це – засіб впливу та вирішення своїх бізнесових інтересів [12].

На думку академіка М. Жулинського, українським медіа бракує власної, базованої на системі національних цінностей і пріоритетів позиції, високопрофесійного телерадіопродукту, конкурентоздатного, запитуваного не лише власним споживачем, але гідним піти на експорт, підготовлених за сучасними стандартами і потребами. За його баченням, українські медіа, на

жаль, не є господарями в інформаційно-комунікативному просторі України, що є головною проблемою. «І мені особисто гірко бачити, як ми поступово, але неухильно втрачаємо, так і не набувши, свій національний образ, свою систему цілей і перспектив розвитку, своїх професіоналів – патріотичних творців національного медіапродукту», – зауважив вчений [8]

На жаль, за останні два роки, на думку представників громадянського суспільства, «...відбулася повзуча монополізація телевізійного екрану через диспропорційну присутність владного погляду та мінімізацію критичного голосу опозиції і незалежної громадськості» [13]. Події, які відбулись навколо телекомпанії ТВі у період виборчої кампанії до Верховної Ради України, набули безпрецедентного характеру. В Україні під загрозою зникнення опинився останній незалежний телеканал ТВі, в ефірі якого глядачі ще могли бачити критичну точку зору щодо подій в країні і новини якого експерти називали найбільш збалансованими. Громадськість схвильована, що «за цим стоїть цілеспрямована політика обмеження вільного руху інформації в телепросторі України, знищення інформаційного плюралізму та остаточної зачистки телепростору країни від критики на адресу влади...» [13].

25 січня 2012 р. «Репортери без кордонів» оприлюднили свій щорічний Всесвітній індекс свободи слова за 2011 рік, у якому Україна посіла 116-те місце з 179 країн світу. При цьому Україна формально піднялася в рейтингу: минулого разу вона посідала 131 місце з 178 країн. За словами О. Романюк, представника «Репортерів без кордонів» в Україні, протягом 2011 р. ситуація у сфері свободи слова в Україні не змінилась на краще, а навпаки, погіршилась, про що свідчать об'єктивні факти, зокрема - зростання кількості фізичних нападів на журналістів (якщо у 2010 р. постраждало 26 журналістів, то у 2011 р. – 35), розвиток різних видів цензури та перешкоджань законній професійній діяльності журналістів. «Усе це не дає жодних підстав для того, щоб радіти зростанню рейтингу України у порівнянні з іншими країнами. Навпаки, в Україні продовжується розвиток поганих

тенденцій: повернення цензури, високий рівень насильства, і тотальна безкарність за напади на журналістів», – зазначила О. Романюк [14].

Про тиск на ЗМІ в Україні згадував і колишній Посол ФРН в Україні Ганс-Юрген Гаймзют, на думку якого, більшість телепередач і каналів в Україні аполітична. «Я помічаю тенденцію розвитку друкованих мас-медіа, що картина в них набагато гірша, ніж три роки тому. Я бачу, що, якщо і немає цензури, то існує певний тиск, зокрема, щодо телевізійних каналів, там, де взагалі йдеться про політику», – відзначив Г. Ю. Гаймзют [15].

Отже, проведений стислий аналіз тенденцій розвитку ЗМІ в Україні дає підстави говорити про специфіку розвитку вітчизняних мас-медіа, яка полягає з одного боку у необхідності захисту ЗМІ від державного втручання та адміністративного тиску, а з другого – від тієї залежності, яку породжує ринок та ринкові відносини. Специфіка моделі розвитку вітчизняних ЗМІ полягає у модернізації шляхом роздержавлення та інвестування коштів у ЗМІ як у сферу бізнесу. Лише маючи повну свободу, а не декларативну, ЗМІ зможуть виконувати свої соціальні функції (інформаційну, ідеологічну, освітню, виховну) та сприяти формуванню політичних і культурних цінностей, розбудові демократичної правової держави та дієвого громадянського суспільства. Сучасному українському соціуму необхідні ЗМІ, принципово орієнтовані на відкритий діалог та здатні надати йому конструктивності й ефективності, тобто здатні вести його з позицій, максимально наближених до загальнолюдських цінностей та інтересів всіх сторін задля загальноприйнятого, спільного консолідованого поступу суспільства.

Використані джерела та література:

1. Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. – 448 с.
2. Державний комітет телебачення та радіомовлення України. Офіційний сайт / Медійна карта комунальних друко-

ваних ЗМІ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://comin.kmu.gov.ua/document/80722/Media-karta2011.doc>, вільний.

3. Калінічева Г.І. Становлення громадянського суспільства в Україні: європейський контекст / Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор А.І. Кудряченко / Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет Україна, 2010. – 405 с.

4. Краснопоров О. ЗМІ: бізнес-проект чи інститут громадянського суспільства? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/state-man/a61904>.

5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.

6. Національна рада з питань телебачення та радіомовлення України. Офіційний сайт / Звітна інформація / Звіт за 2011 рік .[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nrada.gov.ua/userfiles/file/2012/Zvitna%20informacia/Zvit%202011.pdf>.

7. Державний комітет телебачення та радіомовлення. Офіційний сайт / ТБ та радіо. Статистичні дані. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=33842&cat_id=33841.

8. Жулинський М. Без незалежних медіа немислиме розвинуте громадянське суспільство [Електронний ресурс].–Режим доступу: <http://ptv.org.ua/uk/aktualno/mikolazhulinskij-bez-nezaleznykh-media-nemislime-rozvinute-gromadyanske-suspilstvo.html>.

9. Глобальна статистика українського Інтернету. Май 2010 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_052010.pdf, вільний.

10. Internet Usage in Europe / By Internet World Stat. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe>.

11. Науменко Т.В. Массовая коммуникация: теоретико-методологический анализ. – М., 2003. – С. 91-114.

12. Польські журналісти: «Сьогоднішній діагноз українських ЗМІ – це регрес» / 19.10.2012 / Валентина Куць, портал «Четверта влада» – Режим доступу: <http://4vlada>.

com/ukraine/17117. **13.** Припинити нищення незалежних ЗМІ в Україні / Заява представників громадянського суспільства в Україні напередодні відкриття 64-го Всесвітнього газетного конгресу – 19-го Всесвітнього форуму редакторів / Взаємопомощь. Правозащитное движение [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriotizm.org/?p=9068>. **14.** Тенденції в медіа невтішні, але рейтинг зростає / Суспільне мовлення в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ptv.org.ua/uk/media-novini/tendencij-v-media-nevtishni-ale-rejting-zrostaye.html>. **15.** Посол ФРН відзначає тиск на ЗМІ Інформаційне агентство «УНІАН» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/508160-posol-frn-vidznachae-tisk-na-zmi-v-ukrajini.html>.

ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА ЯК ФОРМА БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуто специфіку політичної реклами, визначено її характерні риси як виду політичної комунікації, проаналізовано основні форми безпосередньої комунікації.

Ключові слова: політична комунікація, політична реклама, засоби масової комунікації.

В статье рассмотрена специфика политической рекламы, определены ее характерные черты как вида политической коммуникации, проанализированы основные формы непосредственной коммуникации.

Ключевые слова: политическая коммуникация, политическая реклама, средства массовой коммуникации.

The article deals with the specifics of political advertising, its characteristic features as a form of political communication are determined, the main forms of direct communication are analyzed.

Keywords: political communication, political advertising, facilities of mass communication.

Однією із важливих умов переходу України до демократії є реалізація громадянами права на вільне волевиявлення. Останні десятиріччя в Україні помітно зростає кількість різноманітних рухів, партій, нових ідеологічних течій, які прагнуть відокремитися, бути почутими та зрозумілими. Разом із тим, зростає роль засобів масової комунікації у формуванні громадянського суспільства. Думка людей про ту чи іншу політичну партію або кандидата формується під впливом інформації, яку вони отримують завдяки телебаченню, радіо, через Інтернет, по телефону та іншими засобами комунікації. Особливо зростає кількість

комунікативних потоків політичного змісту в період виборчих кампаній. Це потребує переосмислення суспільних реалій в царинах, які нерозривно пов'язані із становленням інститутів громадянського суспільства. До таких реалій належить і політична реклама.

В Україні вже можна підбити деякі підсумки двадцятирічної історії становлення її незалежності. Передовсім, важливо визначити збільшення політичної реклами, зумовлене освоєнням усе більшої кількості каналів комунікації, використанням нових різноманітних типів рекламних звернень. Очевидні й якісні зміни: професійніший підхід до ведення рекламних кампаній, використання результатів соціологічних досліджень, здійснення стратегічного планування, ґрунтовна і фахова розробка рекламних звернень.

Перші політичні кампанії в Україні характеризувалися непрофесіоналізмом, сліпим копіюванням закордонного досвіду. Це стосувалося і підходу до організації кампанії, і принципів, прийомів створення політичних іміджів. Рекламна продукція обмежувалася матеріалами для розповсюдження на вулицях, а інколи – поштою. Побудова рекламних звернень ґрунтувалася переважно на радянському досвіді. Але уже в березні-квітні 1994 р. стали помітними певні зміни в набутті вітчизняного досвіду під час виборів. І хоча відеоматеріали того часу були ще розрізненими й хаотичними, можна стверджувати, що саме від цього моменту телебачення, як засіб масової комунікації, почало відігравати провідну роль у виборчих стратегіях.

Варто зазначити, що політична реклама існує не тільки в період виборчих кампаній, а й виконує функцію залучення нових членів до тієї чи іншої партії, донесення до широких кіл ідей чи принципів нової політичної сили, спонукання членів соціуму до участі у політичній акції. Політична реклама може донести у досить доступній, емоційній, лаконічній, оригінальній формі, що легко запам'ятовується, сутність політичної платформи певних політичних сил, налаштувати на підтримку, сформувати та упровадити в масову політичну свідомість певне уявлення про

їх характер, створити бажану психологічну установку, що зумовлює почуття, симпатії, а потім і дії людини.

Новий етап у розвитку вітчизняної політичної реклами започаткували вибори до Верховної Ради 1998 та 2002 рр., вибори президента України 1999 та 2004 рр. Ці та наступні виборчі кампанії засвідчили досить високий професіоналізм у їх організації, ретельно продумані стратегії, вдале залучення ЗМІ, використання сучасних комунікаційних принципів та виборчих технологій.

Утім, становлення наукового знання про політичну рекламу ще відстає від процесів, що розгортаються на практиці. Теоретична база політичної реклами потребує глибинного розроблення, а теоретичні твердження – ретельного аналізу, узагальнення й адаптації до реалій сучасного етапу становлення цієї сфери політичних комунікацій, тому ця проблема є дуже актуальною для дослідження та подальшого вивчення.

Мета статті – дослідження політичної реклами в системі масових політичних комунікацій.

Фундаментальні праці з проблем комунікації з'явилися наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ століття. Осмислити з наукової точки зору явище політичної комунікації намагалися зарубіжні теоретики. Вагомий внесок у розвиток теорії політичної комунікації зробили такі дослідники: Д. Берло, Е. Бернайз, Р. Катц, Дж. Клаппер, П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл, В. Ліппман, Л. Перлінг, М. Розенберг та В. Шрем. Їхні роботи базуються на вивченні ролі ЗМІ, їх впливу на громадську думку та електоральну поведінку.

На сучасному етапі теоретичні та прикладні аспекти політичної комунікації продовжують перебувати у центрі уваги зарубіжних дослідників. Успішно розробляють цю тематику П. Боллер, Д. Брендерс, К. Джемсон, Ж. Доменак, Д. Зеллер, К. Крос, Т. Гакет, С. Янгар та інші.

Проблема політичної реклами та ролі ЗМІ у політичному маркетингу є актуальною й для українських та російських науковців. Вагомим підґрунтям для дослідження заклали праці українських науковців – В. Бебика, М. Варія, Ю. Ганжурова, О. Зернецької,

В. Королька, В. Полторака, Г. Почепцова, О. Сосніна, І. Терлецької, М. Томенка, Д. Шидловського, І. Шовкуна, С. Шомова. Необхідно відзначити, що вітчизняні автори своїми теоретичними та практичними доробками зробили вагомий внесок у розвиток політичної комунікації, розглянули особливості становлення інформаційного суспільства в українських реаліях.

Грунтовні позиції у дослідженні політичної реклами займають праці російських науковців, зокрема І. Вікентьєва, В. Грачова, Т. Грінберг, Т. Лебедевої, Д. Місюрова, А. Соловійова, О. Феофанова та багатьох інших.

Метою політичної реклами є спонукання людей до участі у тих чи інших політичних процесах, включаючи делегування різних повноважень через вибори. Предметом політичної реклами є партія, кандидат, їхні програми, а також політична акція, рух підтримки чи протесту тощо. Суб'єктом політичної реклами виступає політична організація чи діяч, об'єктом – учасники політичного процесу, які роблять той чи інший вибір, визначаючи для себе, якої політичної орієнтації дотримуватись.

Закон України «Про вибори народних депутатів» закріплює право політичних сил на подання інформації такого роду, як політична реклама. Стаття 60 цього закону наголошує, що: «Політична реклама – це одна із форм передвиборної агітації, оплачена за рахунок коштів виборчих фондів партій (блоків), розміщена за допомогою рекламних засобів, яка спонукає виборців голосувати «за» або «проти» певного суб'єкта виборчого процесу. До політичної реклами належить використання символіки або логотипів партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу. А також – повідомлення про підтримку партією (блоком) – суб'єктом виборчого процесу або кандидатом у депутати видовищних чи інших публічних заходів, в тому числі й привернення уваги до участі у таких заходах партії (блоку) – суб'єкта виборчого процесу чи певних осіб як кандидатів у депутати» [1].

Українська дослідниця І. Терлецька у своєму навчальному посібнику визначає політичну рекламу «як процес інформаційного впливу на широкі маси, заснований на вивченні громадської

думки, з метою спонукання до політичної поведінки визначеної спрямованості» [2, 5].

Згідно з О. Феофановим: «політична реклама – це будь-яка реклама, як система методів психологічного впливу на масові аудиторії з метою управління їх політичною поведінкою, спрямована на зміну чи закріплення тих чи інших політичних переконань» [3, 24].

Термін «комунікація» у його сучасному значенні вперше запропонував у 1943 р. М. Винер. Правда, пізніше деякі дослідники уточнювали і дещо видозмінювали це поняття. На початку ХХІ століття, наприклад, під терміном «комунікація» стали розуміти і встановлення контактів між суб'єктами, і форму їх взаємозв'язку, і сам акт спілкування, і процес перетворення певних повідомлень на загальне надбання тощо. У тлумачних словниках термін «комунікація» розглядається як передача повідомлення (думок, відомостей, новин тощо); інформація; спілкування, зв'язок, звістка, засіб зв'язку [4, 88].

У спеціалізованому словнику термінів у галузі реклами надається таке визначення рекламної комунікації: «сучасний рекламний механізм, один з різновидів масової комунікації зі специфічними критеріями та параметрами якості. Різниться від усної реклами і особистого продажу (входять до системи заохочення продажу). Під час комунікації реклами безпосередній контакт між комунікатором і реципієнтом відсутній (використовується певний канал зв'язку), звернення (за допомогою знакової системи) адресується відразу аудиторії, до якої входять різні групи осіб, що характеризуються не однаковою стійкістю. Зворотний зв'язок з цими групами не завжди вдається встановити і він відбувається не відразу і проявляється по-різному – від звичайної купівлі до пересилки купона з відповіддю комунікатору або з реакцією на рекламне звернення» [5, 77].

Варто наголосити на тому, що політична реклама – це форма політичної комунікації в умовах вибору, за допомогою якої здійснюється адресний вплив на групи людей та електоральні групи у лаконічній, оригінальній, формі, що легко запам'ятовується.

Політична реклама відображає суть політичної платформи певних політичних сил, налаштовує виборців на їх підтримку, формує і впроваджує у масову свідомість певні уявлення про характер цих політичних сил, створює бажану психологічну установку на голосування.

Комунікативна суть політичної реклами полягає у тому, що вона встановлює контакт між політиками і громадянами, здійснює спрямований адресний зв'язок між ними, використовуючи гранично доступну для сприйняття й притаманну йому знакову систему. Політична реклама є своєрідним провідником ідей, ретранслятором образів, символів, міфів. Вона виконує інформаційну функцію, ознайомлюючи аудиторію з партією, кандидатом, їхніми поглядами, акціями, пропозиціями і перевагами перед конкурентами.

З'ясовано, що політична реклама пронизує усі сторони суспільно-політичного життя і є невід'ємною складовою соціальної комунікації. У свою чергу, вона є специфічним видом політичних відносин, суб'єкти якого домінують у політиці, регулюють виробництво і поширюють суспільно-політичні ідеї свого часу.

Цікавими особливостями політичної реклами є безпосередні форми комунікації з виборцями. Масова комунікація передбачає взаємодію зі спільнотою людей, навіть якщо існує деяка диференціація цієї взаємодії залежно від типу аудиторії. Така взаємодія виявляється в традиційних формах комунікації з виборцями: передвиборчих мітингах; зустрічах з виборцями; кампаніях «від дверей до дверей».

Збори виборців, поїздки в округи, мітинги спрямовані на підтримання політичної активності виборців, покликані посилювати ентузіазм прихильників кандидата. Тому напередодні виборів 2012 р. до Верховної Ради майже всі політичні сили України проводять вищевказані заходи. На сторінках газет, по телебаченню та радію, в мережі Інтернет можна почути та знайти багато інформації щодо поїздки лідера партії (наприклад, відвідування національного Сорочинського ярмарку – 2012 прем'єр-міністром України, лідером Партії регіонів

М. Азаровим; відвідування Економічного форуму на початку вересня 2012 р. в Польщі лідером партії «Україна – Вперед!» Н. Королевською).

Мітинг містить комплекс жанрів політичної реклами, сукупність різноманітних засобів впливу на людей. Основний засіб впливу на виборців на мітингах і зборах – політична промова. Оратор має переконати аудиторію у тому, що його і виборців хвилюють спільні проблеми, що він має унікальні якості для того, щоб домогтися бажаних змін.

Слід наголосити на тому, що політичний виступ кандидата має таку схему: 1) встановлення контакту з аудиторією за допомогою демонстрації, єдність інтересів; 2) постановка проблеми, демонстрація її зв'язку з аудиторією; 3) посилення заявленої позиції наведенням фактів, викладених доступною мовою; 4) означення суперника, пов'язування його іміджу і позиції з заявленою проблемою; 5) пропозиція свого розв'язання проблеми і демонстрація переваг, які воно несе слухачам (виклад того, як оратор бачить майбутнє); 6) пояснення перспектив, що відкриваються з розв'язанням проблеми (демонстрація аудиторії її місця у майбутньому).

Побудова промови за таким принципом допомагає переконати аудиторію прийняти позицію кандидата, спонукає її до активних дій, викликає бажані зміни у настрої електорату. Вдала промова здатна нейтралізувати ворожість аудиторії, перетворити нейтрально налаштованих слухачів на прихильників, готових до дій волонтерів. У процесі виступу аудиторія повинна одержати мотиви для дій, які були б бажаними для доповідача.

Крім мітингів, до програми спілкування з виборцями входить «ходіння у народ» – відвідування публічних місць, тобто вулична комунікація. До неї належать: ділові візити у міські райони; зустрічі на зупинках міського транспорту; візити на заводи і фабрики; відвідування інститутів, шкіл, дитячих садочків та дитячих будинків; візити в установи охорони здоров'я; відвідування ярмарків і святкових зібрань, зборів етнічних груп, спортивних заходів; кампанії «від дверей до дверей» тощо.

Варто зазначити, що характерними рисами цієї форми політичної комунікації є неформальність, короткочасність спілкування, більш індивідуальний характер впливу на виборців. Вищевказані заходи проводяться штабами кожної політичної сили, тому під час проведення виборчої кампанії 2012 р. до Верховної Ради України суспільство може за багато побачити через ЗМІ відвідування партійними лідерами публічних місць (наприклад, відкриття прем'єр-міністром України М. Азаровим і міністром енергетики Ю. Бойко нової компресорної станції у Харківській області; зустріч лідера Народної Партії В. Литвина зі школярами Житомирщини тощо).

Україна – молода держава, яка будує демократію та громадянське суспільство, має захистити своїх громадян від використання маніпулятивних технологій у політиці, щоб забезпечити право на вільне волевиявлення, розвиток політичної культури, право самостійного вибору, яке є одним із найважливіших у формуванні глобального громадянського суспільства.

Сучасні засоби масових комунікацій впливають на аудиторію, враховуючи її власні споживчі потреби стабільного, практично тотального символічного середовища, яке являє собою наповнену стереотипами, дещо спрощену та викривлену модель дійсності, що диктує певні норми та правила поведінки і, тим самим, мотивує поведінку людей у реальному житті.

У контексті прийняття політичних і електоральних рішень важливою є здатність виборця коректувати своє сприйняття ситуації залежно від нової інформації. Це актуально в теперішній час, коли політична ситуація в Україні є нестабільною. Український виборець у період передвиборних кампаній щодня отримує занадто великий обсяг інформації про політичні події. Кожного дня з'являється нова інформація про політичні партії, лідерів, яка наступного дня вже перестає бути значущою або спростовується. Дуже важко зорієнтуватися та прийняти рішення у кризових ситуаціях, які потребують швидкої реакції громадськості. Засоби масової комунікації впливають на громадську думку, акцентуючи увагу аудиторії на окремих фактах,

подіях, явищах за рахунок недостатнього освітлення або просто ігнорування інших проблем.

Таким чином, засоби масової комунікації виключають форму діалогу, вони пропонують односпрямований зв'язок. Але, все ж таки, це є формою соціальної взаємодії, яка створює особливу ситуацію спілкування у процесі обміну символічними формами. Це – структурована ситуація, де перші зайняті створенням символічних форм для інших, які виступають як споживачі інформаційної продукції, не маючи можливість дати відповідь, але пов'язані з першими політичною лояльністю.

Перенасиченість інформаційного поля робить людину неспроможною до синтезу різномірної «мозаїчної» інформації і прийняття на її основі свідомих раціональних рішень. Вона схиляє людей до міфологічного світобачення, що базується на стереотипах. На цьому фоні достатньо легко сприймається та засвоюється політична реклама, яка має чітку структуру, конкретні цілі та функції і розрахована на примітивне пасивне сприйняття. Політична реклама користується як раціональними (переконання, навіть «нав'язування» переваг предмета, ідеї, особистості), так і емоційними засобами впливу на аудиторію. Емоційно подана інформація засвоюється швидше, тому немає нічого дивного у тому, що у політичній рекламі часто використовуються ірраціональні методи для отримання результату якомога швидше. Але наслідки вибору, що продиктовані політичною рекламою, на відміну від інших сфер рекламної діяльності, вагоміші і проявляються більш довгий час, визначаючи протягом цього часу співвідношення політичних сил, забезпечуючи той чи інший напрям політичній лінії владних структур.

Підсумовуючи вищезазначене, авторка наголошує, що політична реклама – це комунікативний процес, здійснюваний для адресного впливу на чітко окреслені групи громадянського суспільства з метою спонукання їх членів до участі у політичних процесах. Комунікативна суть політичної реклами виявляється у встановленні контакту й адресного зв'язку між політиками, з одного боку, та громадянським суспільством – з другого.

Політична реклама реалізується у різних формах, однією з яких є безпосередня форма комунікації з виборцями. Будь-які форми політичної реклами передбачають урахування здобутків комплексу різних наук, який може бути названий «комунікалогією» або «політичною комунікалогією».

Використані джерела та література:

1. Закон України «Про вибори народних депутатів» № 1665-IV від 25.03.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> – Назва з титул. екрану. – Мова: укр.
2. Терлецька І.В. Політична реклама: навч. посібник / І.В. Терлецька. – Д.: РВВ ДНУ, 2002. – 47 с.
3. Феофанов О.А. Реклама: новые технологии в России / О.А. Феофанов. – СПб., 2001. – 238 с.
4. Акаймова А. Політична комунікація як процес взаємодії політичних суб'єктів / А. Акаймова // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 87-91.
5. Реклама: словник термінів / Всеукраїнський фонд сприяння розвитку книговидання та преси / Р.Г. Іванченко (підгот.). – К., 1998. – 207 с.

Розділ III

**ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
З ВЛАДОЮ:
СВІТОВИЙ ДОСВІД**

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ НАН УКРАЇНИ»

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті, на основі аналізу сучасного стану взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства в Україні, виокремлено проблеми, що впливають на розвиток цього процесу та запропоновано шляхи їх вирішення. Автор акцентує увагу на низькій інституційній спроможності як державного, так і громадського сектору, обґрунтовує необхідність удосконалення нормативно-правової бази, пропонує шляхи розв'язання існуючих проблем з урахуванням європейського досвіду.

Ключові слова: органи виконавчої влади, інститути громадянського суспільства, громадські ради, консультації з громадськістю.

В статье, на основе анализа современного состояния взаимодействия органов исполнительной власти и институтов гражданского общества в Украине, выделены проблемы, влияющие на развитие этого процесса и предложены пути их решения. Автор акцентирует внимание на низкой институциональной способности как государственного, так и общественного сектора, обосновывает необходимость совершенствования нормативно-правовой базы, предлагает пути решения существующих проблем с учетом европейского опыта.

Ключевые слова: органы исполнительной власти, институты гражданского общества, общественные советы, консультации с общественностью.

Problems, that affect the development of cooperation between the government agencies and civil society institutions in Ukraine, were singled out in the article and ways of their solution were offered. The author focuses on the low institutional capacity in both the public and the civic sector; justifies the need to improve the regulatory framework and offers solutions to existing problems with European experience.

Keywords: government agencies, civil society institutions, public councils, public consultations.

Трансформаційні процеси у Центральній та Східній Європі наприкінці ХХ ст. продемонстрували значний політичний потенціал громадських рухів та об'єднань. Це сприяло відродженню інтересу соціальних наук до концепту громадянського суспільства, що був сформований за часів Просвітництва, а пізніше пережив тривалий період забуття.

Особливе визнання цей концепт отримав у сучасній політичній науці, ставши «новим суспільно-теоретичним фокусом, що розширив бачення суто репрезентативної демократії» [1, 393]. Громадянському суспільству відводяться важливі функції, пов'язані з демократичним процесом, зокрема такі, як захист прав і свобод громадян, проведення суспільних дискусій та формування політичного порядку денного, представлення різноманітних інтересів, поширення демократичних цінностей та ін. Саме тому взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства стала одним з найбільш актуальних питань у сучасних дослідженнях демократії. Вагомий внесок у вивчення цього питання зробили такі відомі вчені, як Дж. Александер, А. Арато, З. Бжезинський, Н. Боббіо, Дж. Кін, Дж. Коен, Ф. Фукуяма, Ф. Шміттер та ін.

Пошук механізмів, що дозволили б прискорити розвиток громадянського суспільства, налагодити ефективну взаємодію його інститутів з органами влади, є особливо актуальним для сучасної України, яка декларує відданість демократичним цінностям. Вагомий внесок у дослідження цих механізмів зроблено О. Бабкіною, М. Бойчук, А. Карасем, А. Колодій, О. Корнієвським, І. Кресіною, Ю. Левенцем, М. Михальченком, Я. Паськом, Ф. Рудичем, О. Чувардинським, Ю. Шайгородським, В. Якушиком та іншими вітчизняними вченими.

Разом з тим, і на початку третього десятиліття незалежності рівень взаємодії між державою та громадянським суспільством у нашій країні залишається недостатнім. Тому пошук оптимальної моделі такої взаємодії триває і досі, актуалізуючи потребу подальших досліджень, вивчення міжнародного досвіду та вироблення дієвих рекомендацій.

Мета статті – виокремити основні проблеми, що негативно впливають на взаємодію органів виконавчої влади та інститутів

громадянського суспільства в Україні, а також запропонувати шляхи їх вирішення з урахуванням досвіду європейських країн.

Суспільно-політична роль інститутів громадянського суспільства, насамперед громадських об'єднань, була офіційно визнана майже одразу після здобуття Україною незалежності. Закон «Про об'єднання громадян» (1992 р.) став одним із перших законів української держави. Разом з цим, активна фаза інституціоналізації взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами влади розпочалась лише на початку 2000-х рр. На це вплинув ряд факторів, зокрема:

1) збільшення кількості інститутів громадянського суспільства (наприклад, за період з 1996 по 2001 р. кількість зареєстрованих всеукраїнських громадських організацій зросла більш ніж вдвічі [2, 7]);

2) активізація участі громадських організацій у політичній діяльності, насамперед через взаємодію з політичними партіями;

3) зростання обсягів міжнародної фінансової підтримки громадських об'єднань (особливо експертно-аналітичних), що зробило їх діяльність більш помітною на державному рівні;

4) усвідомлення керівництвом держави політичної доцільності посилення співпраці з громадськими діячами, які стали активними гравцями у політичному просторі;

5) реалізація міжнародних і вітчизняних проектів, спрямованих на оптимізацію взаємодії влади та громадянського суспільства, формування її механізмів.

Серед подій, які сприяли розвитку цього процесу, варто виокремити прийняття Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» (2002 р.), Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» (2003 р.), Указу Президента України «Про забезпечення умов для більш широкій участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2004 р.), постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2004 р.), яка врегулювала такі механізми взаємодії, як громадські ради та

консультації з громадськістю¹. Пізніше було прийнято урядове розпорядження «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (2007 р.) та постанову «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (2008 р.), створено урядовий сайт «Громадянське суспільство і влада» (<http://civic.kmu.gov.ua>), покликаний спростити доступ громадськості до участі в обговоренні проектів державних рішень (2008 р.). У 2012 р. розпочався новий етап цього процесу – прийнято оновлений Закон України «Про громадські об'єднання», на заміну вищезгаданої урядової Концепції Президентом України схвалено Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Водночас, не зважаючи на достатню велику кількість нормативно-правових актів, про завершення процесу інституціоналізації взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства не йдеться. Скоріше, має місце певний рівень формалізації такої взаємодії, виокремлення її основних напрямів – створення державою сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства і впровадження механізмів участі його інститутів у формуванні та реалізації державної політики. Очікувані результати цього процесу поки що не досягнуті. Так, внесок у розроблення державної політики громадських рад при органах виконавчої влади є достатньо низьким – системно готує пропозиції до проектів суспільно важливих рішень лише кожна десята рада. Консультації органів виконавчої влади з громадськістю, з одного боку, є несистемними та формальними, а з іншого – не знаходять належного відгуку інститутів громадянського суспільства (пропозиції надходять від незначної кількості цих інститутів). Вкрай низькою є й активність обговорення проектів актів на урядовому сайті «Громадянське суспільство і

---

¹ Упродовж 2004–2010 рр. уряд декілька разів змінював нормативно-правове регулювання цих механізмів, на сьогодні вони регулюються постановою від 3 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики».

влада». За майже чотири роки існування механізму громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади проведено менше 20 таких експертиз [3].

На нашу думку, можна окреслити наступне коло проблем, що впливають на низьку ефективність взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства:

1. Проблеми, пов'язані з недосконалістю нормативно-правового забезпечення:

– неефективність механізму формування громадських рад при органах виконавчої влади, передбаченого Типовим положенням про такі ради [4]. Йдеться про обрання складу рад на установчих зборах за участю усіх бажаючих представників інститутів громадянського суспільства. Під час визначення цього загалом демократичного механізму не були враховані результати дослідження попередньої практики діяльності громадських рад, які, зокрема, рекомендували передбачити єдиний підхід до кількісного складу рад та визначити фахові критерії до їх членів [5, 92]. У результаті, на сьогодні кожна третя громадська рада на центральному і регіональному рівні має у складі більше 50 членів (в окремих випадках ця цифра сягає 100–222 членів), що негативно впливає на можливість організації їх роботи. При цьому більшість членів рад не мають досвіду роботи у сфері відповідальності органу влади, що значно знижує їх експертний потенціал;

– недосконалість окремих положень Порядку проведення консультацій з громадськістю [6]. Йдеться, зокрема, про нечіткий перелік питань, з яких консультації повинні проводитися в обов'язковому порядку; обмежений перелік форм консультацій; можливість застосовувати лише електронні консультації, що не сприяє взаємодії з цільовими групами громадськості. Не передбачено правових наслідків недотримання Порядку (як, наприклад, у законодавстві про реалізацію державної регуляторної політики);

– відсутність комплексного законодавчого акта, що регулював би основні механізми взаємодії на більш високому рівні, ніж урядові рішення.

2. Проблеми, що стосуються інституційної спроможності органів виконавчої влади:

– неналежне виконання органами влади чинних норм з питань взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Залишається вкрай низьким рівень проведення консультацій із суспільно важливих проблем, відсутній глибокий їх аналіз, часто формальним є вибір каналів консультацій і поширення відповідної інформації;

– відсутність єдиного підходу, контролю та координації під час реалізації органами виконавчої влади політики сприяння розвитку громадянського суспільства та налагодження взаємодії з його інститутами. Ця проблема гальмувала виконання урядової Концепції сприяння розвитку громадянського суспільства [7]. Залишається вона і без належного вирішення у новій Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, за координацію якої відповідає орган (координаційна рада), що має лише допоміжний статус;

– відсутність відповідних стандартів взаємодії органів з інститутами громадянського суспільства, які б ґрунтувалися на загальному визнанні корисності такої взаємодії, позитивних традицій (це могло б компенсувати недосконалість нормативно-правових актів);

– неналежне кадрове та матеріально-технічне забезпечення підрозділів органів виконавчої влади, відповідальних за взаємодію з громадськістю, плінність кадрів, низький рівень наукової та методичної підтримки (лише нещодавно запроваджено підготовку фахівців за напрямом «взаємодія з громадськістю» у вітчизняних вищих навчальних закладах).

3. Проблеми, що стосуються інституційної спроможності інститутів громадянського суспільства:

– відносна «слабкість» розвитку громадського сектору. За останніми статистичними даними, в Україні зареєстровано близько 86 тис. громадських організацій різного рівня, включаючи місцеві осередки [2, 7-8]. При цьому, до реально працюючих можна віднести не більше третини із зареєстрованих організацій (інші організації не знаходяться за реєстраційними адресами і додаткові відомості про їхнє розташування відсутні) [2, 9]. У співвідношенні до загальної кількості населення ця цифра є значно меншою, ніж у таких невеликих європейських країнах як Чеська

Республіка (близько 68 тис. громадських об'єднань), Угорщина (близько 58 тис.), Хорватія (близько 37 тис.) [8, 154, 170, 213]. У громадському секторі України працює лише близько 1% економічно активного населення (у Чеській Республіці та Угорщині цей показник вдвічі більший, у ФРН – майже у 7 разів) [9, 9];

– слабкі фінансові можливості інститутів громадянського суспільства. Рівень їх підтримки з боку бізнесу та громадян є вкрай низьким. Держава підтримує лише обмежене коло громадських об'єднань (громадські організації інвалідів і ветеранів, спортивні та молодіжні об'єднання, творчі спілки). Основним джерелом фінансування більшості інститутів тривалий час залишаються гранти міжнародних організацій;

– значна внутрішня розрізненість громадського сектору (за територіальною ознакою, напрямками роботи, активністю, експертним потенціалом), недостатній рівень взаємодії між старими і новими інститутами, відсутність адекватного досвіду консолідованої діяльності для напрацювання спільної соціально-політичної позиції;

– низька зацікавленість більшості інститутів громадянського суспільства у відстоюванні суспільних інтересів, участі у формуванні та реалізації державної політики поза рамками грантових проектів.

– незначний соціальний капітал громадського сектору. Згідно з соціологічними дослідженнями [10; 11], громадським об'єднанням довіряє близько третини населення, натомість близько половини скоріше чи повністю їм не довіряє. У зв'язку з цим, громадські об'єднання важко назвати повноправними та авторитетними представниками інтересів громадян.

Проведений кроссекторальний аналіз проблем, що впливають на взаємодію органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства, свідчить, що їх подолання не можливе без синхронних зусиль обох суб'єктів взаємодії та врахування кращого європейського досвіду.

На нашу думку, з боку уряду, органів виконавчої влади важливо здійснити ряд наступних заходів.

По-перше, удосконалити чинну нормативну базу, зокрема в частині створення умов для залучення до складу громадських рад представників інститутів громадянського суспільства, що є

експертами у сфері діяльності конкретних органів виконавчої влади. Також йдеться про розширення переліку питань, з яких органи зобов'язані проводити консультації, передбачення відповідальності чиновників за недотримання порядку проведення консультацій. У перспективі доцільною є розробка комплексного Закону України з цих питань, а також визначення конкретного урядового органу (бажано, на рівні міністерства), що матиме широкі повноваження у сфері координації та контролю за реалізацією політики сприяння розвитку громадянського суспільства, налагодженням взаємодії органів виконавчої влади з його інститутами.

По-друге, важливо звернути увагу і на інший європейський досвід – принципи і процедури взаємодії з інститутами громадянського суспільства можуть знаходити відображення у документах, що не мають формальної юридичної сили, але дотримуються урядами як декларації намірів (Кодекс практики проведення консультацій у Великобританії, Стандарти громадської участі в Австрії, Кодекс належної практики залучення громадськості до державних установ в Естонії, на рівні ЄС – Загальні принципи та мінімальні стандарти проведення Європейською комісією консультацій із зацікавленими сторонами, Керівні принципи та належна практика участі недержавних акторів у діалогах і консультаціях з питань розвитку [8, 278-292]). Розроблення подібного урядового документу в Україні могло б засвідчити політичну волю формувати культуру взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства на основі спільних цінностей та суспільних інтересів, а не формальних норм законодавства. У цьому контексті важливо говорити і про поступове впровадження нестандартних методів проведення консультацій (на заміну формалізованим громадським слуханням, круглим столам), що могло би значно більше зацікавити інститути громадянського суспільства, зняти певний психологічний бар'єр у діалозі обох сторін. Європейський досвід свідчить про достатньо широкий набір таких нестандартних методів, зокрема йдеться про методи «ринку», «всесвітнього кафе», «короткочасного підходу», «стіни з графіті», «голосування ногами» та ін. [12, 46-52]. Також, на нашу думку, доцільно

більш детально вивчити і врахувати проблеми реалізації «Плану D щодо демократії, діалогу, дебатів» Європейської комісії [13], який був покликаний сприяти формуванню в ЄС делегативної (дорадчої) демократії, але, на думку експертів, не зміг впровадити ідеальні інструменти консультацій [14; 15].

По-третє, в Україні має бути консолідована розпорошена на сьогодні система навчання та підвищення кваліфікації працівників органів виконавчої влади з питань взаємодії з громадськістю. Доцільно об'єднати зусилля усіх «теоретиків» і «практиків», які працюють з цією метою, зокрема Національної академії державного управління при Президентові України, регіональних інститутів підвищення кваліфікації державних службовців, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Національного агентства з питань державної служби, а також залучити до цієї роботи провідні вітчизняні наукові установи.

Держава також може сприяти вирішенню окремих проблем, що стосуються інституційної спроможності громадського сектору. Зокрема, важливо впровадити європейські стандарти фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства. Як свідчить досвід країн ЄС, така підтримка може здійснюватися через органи виконавчої влади (ФРН, Чеська Республіка) або спеціальні національні бюджетні фонди (Угорщина, Хорватія). Також застосовуються різні механізми стимулювання благодійництва юридичних і фізичних осіб, фінансової філантропії, залучення інститутів до надання населенню соціальних послуг. Українська модель державної фінансової підтримки, на нашу думку, з одного боку, повинна передбачити надання грантів на реалізацію корисних громадських ініціатив, а з іншого – має уникнути розвитку у цьому секторі споживацьких настроїв і «професіоналізації» грантоотримання (що маємо сьогодні у випадку з міжнародним фінансуванням). З цією метою важливо створити законодавчі умови (насамперед, податкові стимули) для більш широкого залучення інститутами громадянського суспільства фінансової підтримки громадян та підприємницьких організацій.

Водночас, цілий ряд проблем має бути подолано вітчизняними інститутами громадянського суспільства самостійно. По-перше,

йдеться про формування довіри громадян до діяльності громадських об'єднань, визнання її корисності. Від цього напряму залежать перспективи збільшення фінансових ресурсів громадського сектору, мобілізація громадян до участі у суспільно-корисній діяльності. Як свідчить європейський досвід, досягнення результату на цьому шляху можливе лише при зменшенні «кабінетної» роботи інститутів громадянського суспільства і наближенні їх діяльності до практичного захисту інтересів звичайних громадян. Наприклад, громадські об'єднання у Чеській Республіці мали достатньо низький рівень суспільної підтримки аж до 2002 р., а значне підвищення їх репутації стало результатом участі у ліквідації наслідків катастрофічних повеней, коли вони діяли швидко і більш ефективно, ніж державні органи [8, 223].

По-друге, для посилення інституційної спроможності громадського сектору важливими є внутрішні процеси саморегуляції, поширення кращих практик діяльності та консолідації. Соціально відповідальні інститути громадянського суспільства мають виробити певні «стандарти» доброчесності, запровадити інструменти прозорості діяльності (наприклад, щорічне представлення звітів про свою роботу). Важливо також поступово долати розрив між невеликим колом інститутів громадянського суспільства, що беруть активну участь у взаємодії з органами виконавчої влади і впливають на їх рішення, та іншими інститутами, які не володіють відповідними знаннями і навичками. Це потребує поглиблення внутрішнього діалогу у громадському секторі, зменшення монолістських тенденцій та поширення кращих практик громадської діяльності через проведення семінарів, форумів, створення спеціальних Інтернет-проектів. Крім того, важливим фактором для посилення ролі громадського сектору є вироблення адекватних шляхів консолідації зусиль інститутів громадянського суспільства на засадах рівноправності та партнерства. Такі заходи сприятимуть підвищенню рівня політичної культури у громадянському суспільстві, формуванню достатньо широкого кола активних і суспільно корисних громадських об'єднань, готових бути фаховими і відповідальними партнерами органів виконавчої влади.

Підсумовуючи, варто зазначити, що налагодження ефективної взаємодії між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства може стати важливим рушієм на шляху до розбудови демократії. Водночас, як свідчить проведений аналіз, на процес інституціоналізації цієї взаємодії в Україні впливає широке коло проблемних питань, що стосуються як державного, так і громадського сектору. На нашу думку, ці проблеми мають бути об'єктивно оцінені та стати предметом дискусії в обох секторах. Європейський досвід свідчить, що їх подолання можливе за належної політичної волі та активності громадських об'єднань. У результаті вдасться значно консолідувати зусилля виконавчої влади та громадянського суспільства у напрямі вирішення соціально-економічних, гуманітарних і політичних завдань. В іншому випадку може виникнути конфронтація між державою та громадянським суспільством, зниження легітимності державних рішень та рівня суспільної злагоди, формування антидержавницьких рухів.

Використані джерела та література:

1. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме ; пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. – К. : Стило, 2008. – 396 с. 2. Громадські організації в Україні : стат. бюлетень / Державна служба статистики ; відп. за вип. І. Калачова. – 2012. – 158 с. 3. Реєстр громадських експертиз діяльності органів виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/civex/lst/7. – Назва з екрану. 4. Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2010 р. № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>. – Назва з екрану. 5. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : моногр. / Ю. Ж. Шайгородський, Т. С. Андрійчук, А. Я. Дідух [та ін.] ; за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 148 с. 6. Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики,

затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>. – Назва з екрану. **7.** Андрійчук Т. Урядова політика сприяння розвитку громадянського суспільства: ефективність реалізації. // Сучасна українська політика. – 2011. – Вип. 25. – С. 174-181. **8.** Національні та міжнародні механізми фінансування громадянського суспільства. Міжнародні заходи зміцнення довіри між державою та громадянським суспільством / [Б. Шатор, А. Куюмджиева ; Координатор проєктів ОБСЄ в Україні]. – К. : Фенікс, 2011. – 336 с. **9.** Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горєлов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 48 с. **10.** Довіра українців до соціальних інституцій : [результати всеукр. опит., проведеного у лютому 2012 р. Київським міжнародним інститутом соціології] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=81>. – Назва з екрану. **11.** Чи довіряєте Ви громадським організаціям? [результати всеукр. опит., проведеного у грудні 2011 р. соціологічною службою Центру Разумкова] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81. – Назва з екрану. **12.** Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні : посіб. / [Британська рада в Україні; Лабораторія законодавчих ініціатив; Асоціація «Соціально-економічні Стратегії та Партнерства»]. – К. : Ленвіт, 2012. – 64 с. **13.** План D щодо демократії, діалогу, дебатів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civile.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/uploads/attach-585-1105142206.pdf. – Назва з екрану. **14.** Boucher S. If citizens have a voice, who's listening? Lessons from recent citizens consultation experiments for the European Union / S. Boucher // Working Paper № 24. – June 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ceps.eu/files/book/1856.pdf>. – Назва з екрану. **15.** Ivic S. Dialogue and debate: the path towards deliberation? / S. Ivic // Journal of Law and Conflict Resolution. – Febr. 2011. – Vol. 3. – P. 14 – 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academicjournals.org/jlcr/PDF/pdf%202011/Feb/Ivic.pdf>. – Назва з екрану.

ТЕХНОЛОГІЇ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

На перешкоді формування ефективних і результативних взаємовідносин між владою та суспільством стоїть стабільна відсутність консенсусу щодо принципів функціонування політичної системи України, перш за все між інституційними суб'єктами політики. Основними причинами цього є відсутність відповідних традицій у політичній історії України та не завжди адекватне розуміння суті демократичних цінностей, які так чи інакше продовжують підпорядковуватися усіма сегментами політичної еліти проблемі соціальної справедливості, тоді як політико-правовий компроміс між основними суб'єктами політичного процесу повинен формуватися на конституційному та базовому рівнях політичних відносин.

Ключові слова: влада, громадянське суспільство, взаємодія, Громадська рада, електронне обговорення.

Препятствием формирования эффективных и результативных взаимоотношений между властью и обществом является стабильное отсутствие консенсуса относительно принципов функционирования политической системы Украины, прежде всего между институциональными субъектами политики. Основными причинами этого является отсутствие соответствующих традиций в политической истории Украины и не всегда адекватное понимание сути демократических ценностей, которые так или иначе продолжают подчиняться всеми сегментами политической элиты проблеме справедливости, тогда как политико-правовой компромисс между основными субъектами политического процесса должен формироваться на конституционном и базовом уровнях политических отношений.

Ключевые слова: власть, гражданское общество, взаимодействие, Общественный совет, электронное обсуждение.

The obstacle on the way of the formation of an effective and efficient relationship between state and society is the lack of a stable consensus on the principles of the functioning of the political system of Ukraine, especially among institutional political actors. The main reasons for this is the lack of relevant traditions in the political history of Ukraine and absence an adequate understanding of the democratic values that somehow remain as a subject which is subordinated to the problem of justice by all segments of the political elite, while the legal-political compromise between the main actors of the political process should be formed at the constitutional and basic level of political relations.

Key words: *government, civil society, the interaction, the Public Council, electronic discussion*

Одним з найважливіших завдань, що стоять перед сучасним українським суспільством, є інституційне та мотиваційне забезпечення високого рівня включення громадян у процеси політичної модернізації. Остання передбачає зміну інституціонального середовища – цінностей і норм, якими керуються громадяни у процесі реалізації тієї чи іншої моделі політичної участі та створення політичної системи, заснованої на політичному плюралізмі й конкуренції, що володіє ефективними дієвими механізмами артикуляції агрегації й погодження інтересів різних соціальних груп, формування змагальних каналів мобілізації громадян для участі у модернізаційних перетвореннях. Такий підхід передбачає переосмислення суті сукупності владних відносин – з відносин панування/підпорядкування, або суб'єкт-об'єктних відносин, вони повинні перетворитися на відносини суб'єкт-суб'єктні, коли взаємодія влади та громадянського суспільства відбуватиметься за погодженим розподілом ролей, обов'язків між функціонально та організаційно різними, але рівними суб'єктами владних відносин.

Характер та практика взаємодії влади та громадянського суспільства обумовлені специфікою національного політико-інституціонального контексту, що об'єднує як формальні політичні інститути, так і неформальні, зумовлені особливостями

політичної культури українського соціуму. Саме данна специфіка визначила формування технологій взаємодії влади та громадян у вигляді громадських рад при виконавчих органах влади загальнодержавного та регіонального рівнів, які сьогодні поширюються переважно зусиллями влади.

У сучасній політичній науці політичній участі громадян у період між виборами присвячено чимало ґрунтовних наукових досліджень. Поєднання теоретичного та емпіричного аналізу взаємодії влади та громадян активно здійснюють В. Горбатенко, М. Кармазіна, І. Кресіна, Л. Кочубей, А. Круглашов, М. Михальченко, А. Романюк та інші. Проте, до сьогодні проблеми ефективності існуючих технологій взаємодії влади та громадян в Україні не перебувають у центрі уваги українських політологів.

Метою даної статті є визначення особливостей процесу формування технологій взаємодії влади та громадянського суспільства в Україні.

Починаючи з 2003 р., українська влада предметно почала говорити про необхідність унормування механізмів участі громадян у процесах політичного управління, що стимулювало початок діалогу між владою та громадянами та мало вияв у формуванні системи дорадчих органів – громадських рад при президентові України та КМУ. У 2003 р. було створено відповідно 28 та 23 дорадчі органи, переважна більшість з яких набула статусу міжвідомчих, інші були створені як експертні ради; з 16 міністерств працювали з громадськими радами тільки 2; громадські ради були створені і функціонували тільки при 3 із 35 державних комітетів та центральних органів виконавчої влади; з 23 комітетів ВРУ співпрацювали з громадськими радами – 5 [8, 7]. Проте, навіть утворені та функціонуючі громадські ради здебільшого оцінювали власну роботу як малоефективну, зважаючи на небажання влади вести з ними діалог. Основними чинниками низької ефективності діалогу був дорадчий статус громадських рад, невизначеність джерел їх фінансування, специфіка формування керівництва та складу рад. Тоді чіткого окреслення набула ідея створення двох типів громадських рад. По-перше, це громадські експертні ради, до складу яких входитимуть експерти, фахівці, науковці,

що працюють у неурядових структурах з метою комплексного аналізу політики певного органу; по-друге, власне громадські ради, що утворюватимуться з громадських діячів, політично активних громадян, які представлятимуть інтереси певних груп громадян і матимуть на меті прогнозування реакції громадськості на державні рішення, окреслення пріоритетних проблем у тій чи іншій сфері суспільного розвитку [9, 43]. Проте ця конструктивна ідея не була реалізована у політичній практиці.

Оцінюючи інституційні можливості становлення діалогових форм політичної участі, не слід випускати з поля зору проблему зацікавленості громадян у їх використанні та готовності до цього складного процесу. За оцінками представників центральних органів виконавчої влади (опитування проводилося в рамках грантового проекту Світового банку «Диалог задля реформ», який здійснювався Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України) у 2003 р. 43% громадян були швидше готові, аніж не готові до використання діалогових форм політичної участі у вигляді відкритого співробітництва з органами виконавчої влади, 29% – швидше були не готові, аніж готові до цього, 21% – готові, 5% – не готові [4, 33].

Упродовж 2004 р. влада ініціювала низку заходів, які повинні були сприяти формуванню постійного діалогу з громадянами. 31 липня 2004 р. Указом президента «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» були визначені основні принципи такого діалогу, зокрема, проведення консультацій з громадськістю; організація широкого роз'яснення вимог законодавства щодо участі громадян в управлінні державними справами; забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади; активізація діалогу керівників органів виконавчої влади з громадськістю. Ініціативи влади по інституціалізації консультацій з громадськістю як основи діалогу між нею та громадянами не були достатньо повно віддзеркалені у масовій свідомості. У листопаді 2004 р. 38,9% громадян вважали, що в Україні існує потреба у розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю, 11,4% зауважили,

що такі механізми існують, їх треба лише активно впроваджувати, 9,3% схилилися до думки, що за нинішніх умов від них не може бути жодної користі [10, 371].

Потреба і влади, і громадян у діалозі особливої ваги набуває тоді, коли розробляється новий політичний курс, адже максимально відкрите пояснення та обговорення його основних положень здатне забезпечити йому широку соціальну підтримку, прискорити процес легітимації основних рішень влади, сформувавши та закріпити у масовій свідомості модель демократичного типу відносин між основними суб'єктами політичного процесу. Після президентських виборів 2004 р. влада намагалася удосконалити та завершити інституційне оформлення принципів становлення та функціонування діалогових форм політичної участі. Президентська команда В. Ющенка дійсно зробила ряд кроків у підвищенні ефективності діалогу з громадськістю. Зокрема, опитування представників недержавних громадських об'єднань засвідчили, що 60% з них вважають, що для громадських організацій можливостей співпраці з владою стало більше; 35% влада пропонувала співпрацю, проте тільки в одному випадку (1,6%) вона виявилася результативною; 80% опитаних представників громадських організацій вказали на те, що вони самостійно ініціювали діалог із владою, проте він виявився вдалим у трьох випадках (5%) [3, 10]. Активізація створення громадських рад на всіх рівнях владної вертикалі у постпомаранчевий період ще раз наочно продемонструвала низьку результативність діалогу між владою та громадськістю. Її основними причинами є, по-перше, інерційне відтворення владою орієнтацій на консультації з громадськістю раз на рік одразу з усіма громадськими організаціями і громадянами з усіх питань; по-друге, розуміння громадськими організаціями громадських рад не стільки як механізму впливу на владу, скільки як способу інкорпорації у її структури з перспективою виконання окремих функцій влади.

Як засвідчили результати загальнонаціонального моніторингу реалізації Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства у 2009 р., робота громадських рад стала однією з найбільш популярних та системних

форм взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства. Станом на листопад 2010 р., громадські ради діяли при 71 органі виконавчої влади, з яких 51 – при центральних органах влади [1, 33].

Оновлення процесу формування громадських рад розпочалося наприкінці 2010 р., після появи відповідної нормативно-правової бази. Відповідно до строків проведення установчих зборів з формування громадських, визначених постановою КМУ від 3 листопада 2011 р. № 996, громадські ради були утворені при Раді міністрів АР Крим, усіх обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях та у 475 (94%) РДА [2, 2, 14]. До складу усіх громадських рад при районних держадміністраціях увійшли представники громадських організацій, до складу 81,7% рад – професійних спілок, 30% рад – релігійних організацій, 26% рад – благодійних організацій. Значно меншою є участь у роботі цих рад представників недержавних засобів масової інформації (19,1% рад), організації роботодавців (8,4% рад), творчих спілок (7,1% рад) [7, 17]. Отже, за складом громадські ради при ЦОВВ більше аніж на 90% сформовані з представників громадських організацій, професійних спілок, організацій роботодавців та науковців, представників ЦОВВ, при яких утворені громадські ради, представників ЗМІ, що дає підстави прогнозувати публічний характер діяльності рад та їх бажання інформувати громадськість про свою роботу. Думку про те, що представники ЦОВВ мають входити до складу громадських рад, підтримало 46% членів громадських рад, які вказали на потребу у збільшенні кількості членів рад з числа науковців (64%) та експертів (63%) [1, 42].

Говорити про ефективність громадських рад як механізму реалізації громадянами діалогової форми політичної участі ще рано. Однак, вже на початковому етапі формування мережі громадських рад оголилася низка проблем, яка дозволяє прогнозувати недостатній рівень результативності діяльності даного інституту. Зокрема, узагальнення пропозицій членів громадських рад при Раді міністрів АРК, обласних, Київській та Севастопольських міських, районних державних адміністраціях щодо удосконалення нормативно-правового, інформаційного та методичного

забезпечення взаємодії органів виконавчої влади з громадськими радами зустрічаємо пропозиції, реалізація яких перетворить громадські ради з самостійного інституційного суб'єкта взаємодії на залежну від органу влади структуру. Маємо на увазі пропозиції, які стосуються «посилення матеріально-технічного забезпечення ради (кабінетом, комп'ютерною технікою, телефоном, канцелярським приладдям, автотранспортом для проведення виїзних громадських слухань, громадських обговорень та консультацій», «розвести повноваження у сфері залучення громадськості до прийняття рішень між органами виконавчої влади та громадськими радами з метою уникнення дублювання та підвищення результатів цього процесу» (за нормативно-правовими актами громадська рада формується з представників громадськості); «включення голови громадської ради до складу колегії місцевої держадміністрації та запрошення членів громадської ради до участі у засіданнях колегії» [2, 20-23]. Наведені приклади пропозицій членів громадських рад засвідчують про перманентно відтворюване прагнення інститутів громадянського суспільства України інтегруватися до системи органів влади, що, у свою чергу, віддаляє їх від інтересів громадськості. Дійсно, діяльність громадської ради потребує певних ресурсів, проте, на нашу думку, рівень та ефективність впливу громадської ради на діяльність органів влади визначається максимальною фінансовою та організаційною незалежністю від останніх. А в разі, якщо інститути громадянського суспільства зацікавлені у впливі на владу, то вони повинні акумулювати власні внутрішні ресурси – чи то інтелектуальні (а не просити проведення семінару з метою підвищення власного рівня політичної культури), чи то фінансові, чи то організаційні.

Позитивна кількісна динаміка процесу формування Громадських рад при Центральних та регіональних органах виконавчої влади України неминуче ставить питання про те, наскільки сприяють дані консультативні органи включенню інститутів громадянського суспільства у процес прийняття рішень та відображають суспільні інтереси? Поза сумнівом, за певних умов дорадчі органи можуть ефективно функціонувати як інструменти громадянського суспільства та політичної участі. Однак, характеризуючи

сучасний етап розвитку діалогу між органами влади і громадянами, можна виокремити тенденцію створення системи контролю над суспільними силами з метою впливу на громадську думку в умовах відсутності демократичних механізмів, за допомогою яких відбувається формування кредиту легітимності для чинної влади, насамперед, системи представництва інтересів та незалежних ЗМІ. У цих умовах, формування консультативного органу здатне призвести до здобуття ним політичного статусу. Згідно із концепцією політичного статусу К. Оффе, корпоративні відносини між органами влади та громадянами є відображенням системи політичної участі, де права громадян на участь у політичному процесі делегуються лідерам централізованих груп [12, 139]. Відповідно, система взаємодії влади та громадян на рівні консультативних (дорадчих) органів при органах влади, за певних обставин, може набувати політичного статусу, який конкретизується залежністю від ресурсів держави, контролем держави над представництвом інтересів, формальне регулювання внутрішніх відносин між членами громадської ради та органом влади, право на участь у прийнятті рішень при реалізації політичного курсу [14, 106].

Оскільки дорадчі органи створені за ініціативою держави, вони багато у чому виявляються залежними від її організаційних та матеріальних ресурсів, піддаються стійкій тенденції до бюрократизації, що може призвести до повного інкорпорування у структуру влади. Для того, щоб відокремити такі системи представництва, які демонструють «фіктивне існування організацій і маргіальну роль у публічній політиці, а також маскують нерівний доступ до процесу прийняття рішень» [13, 124], виокремлюють ліберальну (*societal corporatism* – певна автономія дорадчого органу від держави, що дозволяє ефективно відстоювати інтереси його членів) і державну (*state corporatism* – результат систематичного втручання влади у процес формування та функціонування консультативного органу за відсутності можливостей у нього зберігати відносну незалежність) моделі корпоративізму, які розмежовують ефективну і фіктивну діяльність громадських рад.

В Україні дорадчі органи володіють такими інституційними характеристиками, які у багатьох випадках дозволяють органам

влади визначати склад учасників, процедури функціонування та фінансову складову. В умовах слабкої фінансової самостійності громадських організацій можливості консультативного органу представляти інтереси своїх членів суттєво скорочуються, перетворюючи їх на ще один канал трансляції державної політики. Фактично, дорадчі органи виконують легітимативну функцію, чому сприяють умови формування державної моделі корпоративізму. Тому результати діяльності нових інститутів, покликаних сприяти розвитку суспільного діалогу та громадянського суспільства у цілому, не дозволяють говорити про значні успіхи у просуванні ідей політичної модернізації, оскільки вони виконують латентні легітимативні функції і здебільшого не відповідають потребам представництва громадських інтересів. У випадку, коли системи представництва будуть незалежними від державного фінансування і створюватимуться з ініціативи регіональних інститутів громадянського суспільства, вони будуть здатними ефективно артикулювати суспільні інтереси, що свідчитиме про певний ступінь політичної модернізації процесу управління.

Суттєвим потенціалом, на нашу думку, наділені й такі, поширені у західних демократіях технології взаємодії влади та громадян, як електронне звернення до органів влади (e-petition) та електронні форуми. Більшість інституційних суб'єктів української політики окреслили свою присутність в Інтернет-просторі. Найвагомішим серед них є держава, представлена офіційними сайтами президента України, КМУ, ВРУ, Урядовим порталом, через який можна вийти на сайти усіх міністерств, відомств та установ України. На Єдиному веб-порталі КМУ представлено 73 веб-сайти центральних органів виконавчої влади та 27 веб-сайтів обласних державних адміністрацій, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Власні сайти мають також усі політичні партії, зареєстровані у Міністерстві юстиції України. Відповідно до норм чинного законодавства на веб-сайтах органів державної влади досить повно та оперативно надається інформація: новини, поточна діяльність, перелік нормативно-правових актів, що регламентують діяльність або є результатом діяльності відповідного органу, оприлюднюються

плани та певні форми звітності з їх виконання, надається інформація щодо графіків прийому громадян посадовцями, номери «телефонів довіри» або «гарячих ліній».

Створення Єдиного веб-порталу КМУ до певної міри розширило спектр форм е-участі громадян. Зокрема, вони отримали можливість опосередковано брати участь у численних публічних громадських обговореннях, громадських слуханнях та засіданнях круглих столів, а з їх результатами та резолюціями ознайомитися на порталі КМУ. Проте, процес інформування громадян за допомогою мережі Інтернет має низку недоліків, які уповільнюють процеси е-демократизації політичного процесу в Україні. Зокрема, інтернет-ресурси органів влади не сприяють формуванню у громадян цілісної уяви про процес підготовки проектів регуляторних актів, і таким чином стримують їх активність у цій сфері; сайти центральних органів влади та управління розроблені за різними принципами, що уповільнює пошук потрібної громадянам інформації; домінування на Інтернет-сторінках інформації загального, довідкового характеру, яка не відтворює процесу реальної діяльності органів влади; не завжди оперативне оновлення інформації на сайті, особливо регіонального рівня, що перешкоджає формулюванню громадянами превентивних та альтернативних ініціатив.

Аналіз сайтів ОДА довів, що всі вони, пропонують громадянам використовувати форму е-звернення до органів державної влади та управління, однак на жодному з них не наводиться статистики щодо кількості та суті е-листів громадян. Е-листування на більшості сайтів ОДА означено фразою «Написати листа», яка не припускає отримання відповіді, і до того ж, за українським законодавством, не має статусу офіційної відповіді. Виходить – навіть пропонувати громадянам вести діалог в електронному вигляді, якщо все одно до ОДА слід буде звернутися персонально, а те, що е-листування допомагає підготовці такого візиту, чомусь випускають з поля зору.

Дійсно, за Законом України «Про звернення громадян» електронні варіанти звернень не вважаються офіційними, так само як і відповіді на них. На нашу думку, пропозиції громадян є такою

формою політичної участі, яка не передбачає швидкої реакції влади на звернення одного громадянина або однієї групи громадян, для такої реакції повинна зібратися критична маса пропозицій. Саме можливість надіслати електронним листом пропозицію, яка матиме офіційний характер та отримати таким шляхом офіційну відповідь сприятиме формуванню у громадян України відчуття залученості до політичного процесу та сприятиме моделюванню автономного характеру їх політичної участі.

Одним з реальних кроків у цьому напрямі є створення веб-порталу з надання державних електронних послуг відповідно до плану-графіку реформ на 2011 р. за напрямком «Розвиток науково-технічної та інноваційної сфер» Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. Держінформнауки України розроблено один з елементів зазначеного веб-порталу – Єдиний інформаційний веб-ресурс звернень громадян до органів державної влади, який у 2011 р. проходив тестування [6]. Впровадження Єдиного інформаційного веб-ресурсу звернень громадян до органів державної влади сприятиме оперативному контролю за реєстрацією та опрацюванням звернень громадян (юридичних осіб), дозволить створити єдиний адресний простір органів виконавчої влади на державному загальнодоступному інформаційному веб-ресурсі та забезпечить автоматизоване формування звітів щодо організації звернень громадян.

Паралельно КМУ запропоновано е-інструментарій налагодження діалогу з громадянами та їх організаціями, для чого на єдиному веб-порталі органів виконавчої влади України було запроваджено інтерактивну інформаційно-аналітичну систему (ІАС) КМУ «Громадянське суспільство і влада», яка має сприяти розвитку інститутів громадянського суспільства та їх взаємодії з органами державної влади в он-лайн режимі [5]. Однак, як свідчить інформація, вміщена у зазначеній ІАС, рівень залучення громадян до обговорення проектів НПА, які готуються окремими міністерствами, є досить низьким. Так, станом на 25.09.2011 р. до публічного обговорення у мережі Інтернет проекти нормативно-правових актів пропонувалися 3 Центральними органами виконавчої влади з 81 – Міністерством економічного розвитку і

торгівлі України, Міністерством екології та природних ресурсів України та Міністерством охорони здоров'я України [10].

Така ж ситуація і щодо окремих міністерств: інформування громадян забезпечено на належному рівні, зворотний зв'язок – навпаки. Так, за результатами аналізу веб-сайтів міністерств можна констатувати, що лише Міністерство юстиції пропонує на своєму веб-сайті результати обговорення нормативно-правових актів. Дискусійні тематичні е-форуми підтримують Міністерство вугільної промисловості України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство оборони України, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство економіки. На сайтах цих міністерств пропонується зв'язок за допомогою електронної пошти. Однак, наприклад, не передбачено будь-якого е-інструментарію зворотного зв'язку на веб-сайтах Міністерства аграрної політики, Міністерства з питань житлово-комунального господарства України, Міністерства закордонних справ. Таким чином, на всіх веб-сайтах органів виконавчої влади застосовано режими рівня інформування, однак лише 42,6% центральних органів виконавчої влади та 40,7% обласних державних адміністрацій практикують режим двосторонньої взаємодії на своїх веб-сайтах.

На перешкоді формування ефективних і результативних взаємовідносин між владою та суспільством стоїть стабільна відсутність консенсусу щодо принципів функціонування політичної системи України, перш за все, між інституційними суб'єктами політики. Основними причинами цього є відсутність відповідних традицій у політичній історії України та не завжди адекватне розуміння суті демократичних цінностей, які так чи інакше продовжують підпорядковуватися усіма сегментами політичної еліти проблемі соціальної справедливості, тоді як політико-правовий компроміс між основними суб'єктами політичного процесу повинен формуватися на конституційному та базовому рівнях політичних відносин. Основою першого рівня є визнання держави як верховної інстанції та формальних норм і цінностей, декларованих конституцією, усіма політичними акторами. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри і не претендує на узгодженість з приводу основних

економічних та політичних питань, його можна визначити як основу для ухвалення певних рішень щодо шляхів подальшого розвитку України, за умови забезпечення збереження можливості широкої варіативності політичних рішень. Тільки після досягнення конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу факторів, які призводять до політико-культурної фрагментації політичного простору та про необхідність восередження зусиль інституційних суб'єктів політичного процесу на досягненні базового консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, засвоєння громадянами діалогових форм політичної участі та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства націй.

Не сприяє формуванню конструктивних взаємовідносин у системі влада – суспільство і стабільна асиметрія вертикальних зв'язків між структурами влади та громадянами. Основною причиною асиметрії є, на нашу думку, незавершеність процесу інституціоналізації системи представництва інтересів громадян, відсутність сталих традицій політичної участі та стереотипне уявлення представників владних структур щодо більшої ефективності монологу влади, аніж налагодження діалогу в системі влада – громадяни.

Використані джерела та література:

1. **Влада і суспільство: діалог через громадські ради:** Монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.]; за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 148 с. 2. **Всеукраїнська благодійна організація «Український центр політичного менеджменту».** Звіт за результатами реалізації проекту, згідно з Угодою від 04 червня 2011 року. – К., 2011. – 29 с. 3. **Громадянське суспільство: досвід виборів та нова стратегія:** Матеріали конференції, 19–20 березня 2005 р., Київ / Ред. О. Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2005. – 88 с. 4. **Звіт про проведене дослідження. Оцінка спроможності структурних підрозділів з питань взаємодії з громадськістю міністерств та інших центральних органів виконавчої влади виконувати свої функції на належному рівні.** – К., 2003. – 48 с. 5. **Інтерактивна**

інформаційно-аналітична система Кабінету Міністрів України «Громадянське суспільство і влада». Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article. **6.** Інформаційно-аналітичні матеріали про підсумки роботи Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації за перше півріччя 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dkni.gov.ua/images/stories/zvit_1_pivt_2011.doc. **7.** Інформація про утворення Громадських Рад при місцевих органах виконавчої влади // Вісник громадських рад. – 2011. – № 1. – С. 17–18.; Лациба М. Вступ / М. Лациба, Н. Ходько // Структури громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів / За ред. М. Лациби, Н. Ходько. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 5–8. **8.** Ляпіна К. Розвиток системи громадських дорадчих органів та їх вплив на прийняття державних рішень / К. Ляпіна // Структури громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів / За ред. М. Лациби, Н. Ходько. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 43–54. **9.** Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія / Н.Ю. Ротар. – Чернівці: Вута, 2007. – 472 с. **10.** Статистика обговорення законопроектів (станом на 25.09.2011). Громадянське суспільство і влада. Інформаційно-аналітична система [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/consult/poll/statistics. **11.** Offe C. Attribution of Public Status to Interest Groups / C. Offe // Organizing Interests in Western Europe / Ed. S. Berger – New York: Cambridge University Press, 1981. – P. 123–158. **12.** Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism. Social-political Structures in the Iberian World / Ph. Schmitter // The New Corporatism / Eds. R. Pike, T. Stritch. – London: University of Notre Dame Press, 1974. – P. 85–131. Wilson F. Review: Interest Groups and Politics in Western Europe: the Neo-Corporatist Approach / F. Wilson // Comparative Politics. – 1983. – Vol. 16. – № 1. – P. 105–123.

ПРЕЗИДЕНТ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО США: ПАРАДИГМА ВЗАЄМОВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу базових принципів і практики взаємодії президентської влади і громадянського суспільства США. У полі зору – ідейні та організаційні засади функціонування громадянського суспільства як невід'ємної частини та активного актора політичного процесу Сполучених Штатів.

Ключові слова: президент, громадянське суспільство, США

Статья посвящена анализу базовых принципов и практики взаимодействия президентской власти и гражданского общества США. В поле зрения – идейные и организационные основы функционирования гражданского общества как неотъемлемой части и активного актора политического процесса Соединенных Штатов.

Ключевые слова: президент, гражданское общество, США

The article is dealing with the analysis of basic principles and practice of reciprocity of presidential power and civil society of the USA. Among the problems under discussion are ideological and organizational foundations of functioning of civil society as integral part and an active actor of political process of the United States.

Key words: President, civil society, the USA

Невід'ємним чинником сталих демократій, до яких, безсумнівно, відносять й США, є активна роль у політичній системі громадянського суспільства. Під останнім розуміють сукупність громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства на противагу і у доповнення до виконавчих структур держави. Іншими

словами, громадянське суспільство – це сфера самовиявлення вільних громадян, які впливають політично й організаційно на державні структури з метою самореалізації та захисту своїх потреб та інтересів як прояв ефективно діючої демократії.

На прикладі Сполучених Штатів зазначене набуває особливо унікального значення з урахуванням характеру американської політичної системи як класичної президентської республіки, що передбачає надзвичайну концентрацію президентом держави владних повноважень. Так, конституційно президент США – це глава виконавчої влади, головний дипломат, головний законодавець, головнокомандувач збройними силами країни [1, 20-21]. З ходом історії зазначене забезпечило перетворення президента на провідну фігуру або головного адміністратора Сполучених Штатів [2, 216-217; 3, 25-30].

І водночас, на протигагу відвертих авторитарних режимів, політична система США не виключає впливів на політичний процес громадянського суспільства – тенденції, що вимагає не тільки її наукового осмислення, а й практичної реалізації з урахуванням потреб молодих демократій. Мова може йти, зокрема, й про Україну, що попри більш як 20-літній період свого незалежного існування потребує поглиблення засад демократії із ствердженням принципів, що захищають інтереси і політичні права пересічних громадян, а у більш широкому розумінні – функціонування громадянського суспільства. Отже, на порядку денному – з'ясування чинників, що забезпечують ефективну роль суспільства у політичній системі Сполучених Штатів, виявлення підходів, що набувають особливого значення у політичній науці і практиці у сенсі захисту потреб і політичних прав громадян.

Так, варто відмітити в цьому сенсі, що проблема громадянського суспільства і реалізації президентської влади у політичній системі Сполучених Штатів набула багатовимірного сприйняття, де ідеологічні постулати розглядаються невід'ємно від практичних аспектів функціонування політичної системи країни. Йдеться, зокрема, про певний суспільний договір

(за Дж. Локком¹) між владою і суспільством щодо збереження засад демократії як складової ліберальної і водночас загальноамериканської ідеології [4, 182-197; 5, 278-279]. Зазначене стало основою формування і розвитку державності Сполучених Штатів, що попри усі суперечності цього процесу, визначило парадигму взаємовідносин влади (президента) і громадянського суспільства США [6-8].

Період постбіполярності як новітній етап у розвитку історії Сполучених Штатів виступає на підтвердження визначеної історичної і політичної традиції, коли зобов'язання президентів від Дж. Буша-старшого до Б. Обами щодо підтримки (і навіть розповсюдження за кордоном) принципів американської демократії (відповідно до документів) окреслювало пріоритет діяльності адміністрацій США [9-13]. Або, з іншого боку, ефективність реалізації принципів американської демократії визначала критерії оцінювання політичної діяльності адміністрацій Сполучених Штатів і, відповідно, осіб президентів.

Втім, якщо ідеологічні засади визначають одну зі сторін щодо зобов'язань президентської влади на підтримку демократії

---

¹ **Джон Локк** (англ. *John Locke*, 1632, Рінгтон, Сомерсет, Англія – 1704, Ессекс, Англія) – англійський філософ, один із основних представників англійського емпіризму та Просвітництва. Розвинув теорію держави, провідною думкою якої стала ідея розподілу влади на парламентську, виконавчу та федеральну. Сповідував ліберальну державу. У своїй теорії суспільного контракту виходив з природного стану людства, в якому люди мають право на життя, рівність, свободу та приватну власність. В природних умовах, ущемлення кимось чийось прав може закінчитися (перебільшеною) помстою, а внаслідок помсти за помсту може виникнути війна. Для уникнення цього потрібна держава в якості арбітра. Для цього громадяни передають державі частину своїх суверенних прав, власником яких вони залишаються і надалі. Держава повинна забезпечувати їх на кращому рівні, ніж це можуть самі люди в природному стані. Якщо права людей масово порушуються, тоді вони мають право скинути владу. Локк вперше довів право людини на прагнення до щастя, а не тільки на самозбереження. Мав сильний вплив на декларацію незалежності, конституцію США та революційної Франції.

(і, у цьому відношенні – засади функціонування громадянського суспільства), інші зумовлюються принципами організації американської влади з чітким розподілом повноважень її чілок. Так, принцип стримування і противаг, конституційно закріплений від започаткування державності Сполучених Штатів, став особливо вагомим підґрунтям щодо запобігання авторитарних тенденцій переважно президентських структур на узурпацію всієї повноти влади і, таким чином, збереження прагматизму і водночас демократичних засад її реалізації. Це, у свою чергу, окреслило й демократичні перспективи взаємовідносин президента і громадянського суспільства країни.

Йдеться насамперед про конгрес як невід’ємний компонент політичного процесу Сполучених Штатів. Так, попри доволі поширену в американській політичній літературі другої половини ХХ ст. думку щодо зменшення ролі або, у свою чергу, підпорядкування ролі конгресу виконавчій адміністрації як тенденції, що відзначає концентрацію владних повноважень президентом країни [14, 340-343; 15; 16], практика, і насамперед періоду постбіполярного світу, доводить правомірність висновку про спроможність конгресу утримувати впливову роль у системі формування і реалізації політики. Підтверджуючи це, дослідники зупиняються на прикладах реалізації усіх найбільш показових політичних функцій конгресу – від прийняття законів, визначення асигнувань, підтвердження призначень, ратифікації договорів до здійснення інституційного контролю по нагляду за виконавчою владою у тій сфері діяльності уряду, яка стосується внутрішньої і зовнішньої політики країни [17, 283-303; 18, 111-115].

Важливим у даному відношенні є те, що саме конгрес, висловлюючи час від часу незгоду з позиціями президентських структур щодо підходів до розв’язання проблем політичного курсу, ставав тією силою, яка корегувала діяльність уряду з огляду на прагматизм позицій, а також державні і суспільні інтереси нації. Для періоду 1990-х рр. – це переважно проблеми зовнішньої політики, від 2001 р. – проблеми боротьби з міжнародним тероризмом, упродовж 2008-2012 рр. – проблеми реформування внутрішньо- і

зовнішньополітичного курсу країни за умов та наслідків світової кризи, яка вразила американське суспільство не менш суттєво, аніж інші потужні держави. Якщо визнати у цьому відношенні, що конгрес США – це не лише законодавчий, а й інституційно оформлений представницький орган країни, мова може йти про реально існуючі зв'язки влади і громадянського суспільства як системи включення останнього у процес розробки і реалізації політики.

Втім, стверджуючи останнє, неможливо не визнати й спроможність громадянського суспільства як організованого соціуму діяти у межах політичного процесу самостійно, впливаючи на урядові (законодавчі і виконавчі структури) через низку внутрішніх і зовнішніх чинників.

Так, додатково до інституційних й індивідуалістичних чинників (як формальних чи неформальних утворень або впливових осіб – представників громадянського суспільства у межах влади) важливу роль у політичному процесі країни відіграють соціальні чинники, найбільш показовими проявами яких є громадська думка, активність груп інтересу, суспільні рухи, мас-медіа.

Показово, що громадська думка цілком слушно й аргументовано визнається не тільки одним з найвпливовіших, а й традиційних, постійних і невід'ємних чинників американської політичної системи, що формує позиції президента і законодавців у сфері внутрішньої і зовнішньої політики [19; 20; 21]. Визнаючи її впливовість у межах політичної системи США, аналітики також схильні розглядати її одним з найбільш стабільних, чітко структурованих, прагматично орієнтованих та дієвих чинників впливу на конгрес і президента, попри зміни, що торкаються змісту і орієнтації політичного курсу США [22; 23; 24].

Зазначене пояснюється традиційним сприйняттям американцями громадської думки, нормою представництва у демократичному суспільстві, коли громадськість має відігравати роль «керівника», а члени, зокрема, конгресу як представницького органу – роль «агентів», чиєю місією є захист інтересів керівника на державному рівні [25]. А, крім того, особистою зацікавленістю, наприклад, членів конгресу здобути через захист позицій громадськості

підтримку суспільства з метою бути переобраними на свої посади на черговий строк [26, 10-11]. Такі підходи утворюють чітку схему впливу громадської думки на конгрес, коли незадоволення мас політичним курсом президента формує відповідну протидію стратегічним планам і діям Білого дому з боку суспільства.

Це не виявляє усіх аспектів проблеми, оскільки чинник впливовості громадської думки на позицію конгресменів не відкидає і зворотної тенденції, а саме – можливих впливів конгресу на громадську думку з метою забезпечення суттєвої підтримки тим підходам, які можуть захищатися опозиційними до президента законодавцями в їхньому протистоянні виконавчій владі. Використовуючи низку неформальних засобів впливу (дебатів з приводу президентських законопроектів, слухань наглядових рад, виступів представників законодавчої влади у мас медіа) конгресмени здатні формувати прийнятну для них громадську думку за тими чи іншими напрямками політики і, таким чином, запобігати однозначного сприйняття конгресом політичної лінії, що пропонується президентом [27, 55-57;].

Слід врахувати, що громадська думка може ставати об'єктом маніпуляцій не тільки конгресу, а й президента, і неформальні зв'язки по лінії конгрес-суспільство-конгрес можуть виявляти себе й по лінії президент-суспільство-президент. Це є реальним чинником американського суспільно-політичного життя. І водночас, якщо громадська думка є дієвим засобом впливу на політичний процес з боку президента, не менш ефективно вона може даватися взнаки у діях законодавчої влади або, своєю чергою, у самостійних діях суспільства щодо конгресу і президента, принаймні у сфері зовнішньої політики, де будь-які провали президентських структур (як на прикладі контртерористичної операції США в Іраку чи Афганістані або воєнної місії у Лівані) традиційно викликають негативні настрої у суспільстві і можливість формування опозиції у конгресі.

Дієвість громадської думки у системі впливів на виконавчі структури влади або конгрес як посередник відносин між президентом і суспільством може доповнюватися при цьому іншими

соціальними чинниками, серед яких особливе місце посідають групи інтересів. Останні слід сприймати як виразників відокремлених соціальних верств або структур чи організації – політичних, економічних, національних, по правам людини, що по суті стають агентами громадянського суспільства і мають реальні шанси формувати позиції влади. Характерно, що такі впливи можуть мати дієвість не тільки на рівні конгресу на противагу президенту, а й на рівні безпосередньо виконавчої гілки влади з боку опозиційно налаштованого суспільства. Результатом активності груп інтересу може стати й консенсус двох гілок влади, що діалектично обумовлює спроможність громадянського суспільства активно включитися у процес розробки й прийняття політичних рішень на вищому державному рівні.

Варіативність при цьому позицій конгресу і президентської влади до лобістських організацій може зумовлюватись як змінами діючих адміністрацій або партійної більшості у конгресі, так і преференціями законодавчої і виконавчої влади щодо актуальних проблем, хоча це не можна абсолютизувати з урахуванням того, що сприйняття лідерами демократичної і республіканської адміністрацій національних інтересів, як і специфіка взаємодії або протидії груп інтересів відзначаються радше традиційністю, аніж інноваційністю при переважанні впливів на владні структури, насамперед, організацій великого бізнесу. Показово у цьому плані, наприклад, що ведучи від початку 2011 р. гострі перемовини з президентом Б. Обамою відносно запропонованих останнім пакету заходів щодо скорочення бюджету, представники республіканської опозиції у конгресі не підтримували тези демократів про підвищення податків, тоді як досягнення компромісу сторін з боку останніх розглядалося з урахуванням можливого скорочення витрат на соціальні програми, які пропонувалися попередньо президентською адміністрацією [28].

Зазначене компромісне рішення, що може об'єднати республіканців і демократів, слугує на підтвердження особливої ролі у конгресі груп інтересу великого бізнесу, хоча аналітики констатують підвищений вплив на конгрес в умовах сучасності й інших

груп інтересів, що відображають вагомі внутрішньополітичні фактори, як то масові суспільні рухи. І хоча останні не є чітко структурованими і сталими, як, скажімо, організовані групи інтересів, вони можуть перетворюватися на потужну спонуку для конгресменів, особливо за умов недостатньо вдалих зовнішньополітичних операцій США [18, 119]. Пацифістські рухи, наприклад, в умовах постійних втручань США як гегемона у зовнішні конфлікти потенційно можуть мати навіть більш вагомі перспективи, аніж суспільні рухи попередніх десятиліть. Такий висновок зумовлюється масштабністю втрат, яких вже зазнала Америка через залучення до війни в Іраку та Афганістані, та відвертим незадоволенням, яке висловлюється з цього приводу уряду з боку широких суспільних мас.

Показово, що активізація суспільних рухів, як і інших соціальних чинників впливу на конгрес або безпосередньо президента, може стати наслідком активізації, у свою чергу, й такого серед них, як ЗМІ. За прикладом тенденції формування громадської думки, вплив мас-медіа може зумовлюватися як прямими (від суспільства до конгресу), так і зворотними (від конгресу до суспільства) зв'язками. Вони (ці зв'язки), у свою чергу, можуть активно використовуватися не тільки по лінії конгрес-суспільство-конгрес, а й по лінії президент-суспільство-президент, причому можливості президента у сенсі формування позиції мас-медіа можуть бути незрівнянно більш вагомими, аніж у будь-якої іншої державної структури чи суспільної сили, включаючи навіть конгрес.

З іншого боку, у складних для президента ситуаціях, які знаходять осуд громадськості, преса критичними оцінками сприяє зростанню ролі конгресу у внутрішніх і міжнародних справах. Прикладом останнього можуть служити активні висвітлення ультимативних заяв республіканської більшості у палаті представників та республіканського угруповання у сенаті напередодні 90-денного строку від початку військової операції США в Лівії (19 червня 2011 р.) щодо припинення військових дій американців у цій країні. Преса зробила особливий наголос на заяві спікера палати представників Дж. Бейнера, що для продовження

операції президенту належить отримати згоду конгресу, і що коли такої згоди не буде, дії президента США будуть оголошені поза законом [29].

Прецедент конгресменів-республіканців у даному випадку навряд чи можна вважати проявом реальної опозиційності. Скоріше, гілки американської влади не поділили воєнні повноваження, перерозподілені після війни у В'єтнамі. Втім, щодо президента у даному випадку, то він вимушений був реагувати на позицію ЗМІ та, у свою чергу, позицію конгресу і суспільства, даючи роз'яснення своїх дій та припускаючи, таким чином, втручання інших суспільно-політичних агентів у процес прийняття остаточних рішень, включно у такій прерогативно президентській сфері, як зовнішня політика.

Такі прецеденти можуть мати місце й щодо загального політичного курсу президента як тенденції, що стає особливо помітною упродовж підготовки до чергових президентських виборів.

2012 р. є достатньо показовим у цьому відношенні, коли дії чинної американської адміністрації піддаються достатньо гострій критиці з боку опозиційних конгресменів, ЗМІ, суспільства внаслідок недостатньо чіткої або навіть суперечливої позиції Б. Обами по ряду важливих питань – скорочення витрат на військові потреби за умов залучення США до воєнних дій за кордоном або традиційної лінії на підтримку світового лідерства; відміну податкових пільг на великий бізнес за умов післякризової депресії; обмеження рівня державного дефіциту за рахунок соціальних витрат і водночас задекларованої соціальної політики тощо [30-32].

Значене слід аналізувати у взаємозв'язку із ситуативною внутрішньополітичною ситуацією Сполучених Штатів на зламі чергових президентських змін, що активізує дію усіх залучених до політичної системи державних і суспільних сил. Втім, вищевикладене неможливо не сприймати й як додаткове підтвердження ролі громадянського суспільства у політичній системі попри адміністративні впливи у комплексі загальнонаціональних і суспільних відносин президента країни.

Так, громадянське суспільство США у цьому плані – це продукт довготривалого та суперечливого процесу становлення американської демократії, коли загально визнані ідейні постулати щодо суспільних інтересів та організаційних засад їх захисту і самовиявлення ставали невід’ємною складовою свідомості громадян та, своєю чергою, оціночним підґрунтям діяльності політичних лідерів. Або, навпаки, організаційні засади функціонування громадянського суспільства зумовлювали певну політичну практику взаємовідносин суспільства і політичних лідерів країни, формуючи відповідні ідейні засади суспільства.

Зазначене є особливо важливим для молодих демократій (включно з Україною), що характеризуються суперечливими тенденціями свого історичного і національного розвитку. Слід визнати (без надмірної ідеалізації принципів функціонування американської демократії), що деякі найбільш дієві виміри її реалізації набули підтвердження історичною практикою, а, звідси, не виключають можливості їх ситуативного запозичення, і насамперед у тій сфері, що стосується громадянського суспільства, його спроможності самореалізації, впливу на владу, захисту інтересів, політичних прав і свобод громадян.

Використані джерела та література:

1. The Declaration of Independence. The Constitution Of the United States of America. – United States Information Agency. – 40 p.
2. Kernell S. The Logic of American Politics / S. Kernell, G.C. Jacobson. – Washington: CQ Press, 2000. – 573 p.
3. Дудко І.Д Адміністративна реформа Ф.Д. Рузвельта / І.Д.Дудко // Дослідження світової політики. Збірник праць вчених. – Київ: ІСЕМВ, 1999. – Вип. 6. – С. 25–30.
4. История США в четырех томах / [ред. коллегия: Болховитинов Н.Н. (отв. редактор) и др.]. – М.:Наука, 1983. – Том первый: 1607-1877. – 1983. – 687 с.
5. Smith D.G. Liberalism // Encyclopedia of Social Sciences / D.G. Smith – Washington: The Macmillan Company and The Free Press, 1978. – Vol. 9. – 1978. – P. 276-282.
6. Hartz L. The Liberal Tradition in America / Louis Hartz. – New York: Macourt Brace and World, 1955. – 342 p.
7. McCloskey R. The American Ideology // Continuing Crises in American Politics /

Robert McCloskey. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall. Inc., 1963. – P. 10-25. **8.** Pachenham R.A. Liberal America and the Third World. Political Development Ideas in Foreign Aid and Social Science / Robert A. Pachenham. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1973. – P. 109-192, 287-310. **9.** A National Security Strategy of Engagement and Enlargement The White House. February 1996 [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.fas.org/spp/military/docops/national/1996stra.htm>. **10.** A National Security Strategy for a New Century. The White House, October 1998. – 59 p. **11.** The National Security Strategy of the United States of America [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.html>. **12.** The National Security Strategy [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/index.html>. **13.** National Security Strategy May 2010 [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewern/national_security_strategy.pdf. **14.** Hilsman R. The Politics of Policy Making in Defense and Foreign Affairs. Conceptual Models and Bureaucratic Politics / Roger Hilsman. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1993. – 369 p. **15.** McCormic J.M. Decision Making in the Foreign Affairs and Foreign Relations Committees // Congress Resurgent: Foreign and Defense Policy on Capitol Hill / James M. McCormic. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. – P. 115-153. **16.** Джордан А. Вплив Конгресу на політику національної безпеки Сполучених Штатів Америки [Електронний ресурс] / А. Джордан, У.Тейлор, К.Лоуренс // Спостерігач – 1995. – № 2. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=733&mode=threat&order=08thold>. **17.** O'Halloran Sh. Congress and Foreign Trade Policy // Congress Resurgent: Foreign and Defense Policy on Capitol Hill / Sharyn O'Halloran. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. – P. 282-303. **18.** Carter R.G. Congress and Post-Cold War U.S. Foreign Policy // After the End. Making U.S. Foreign Policy in Post Cold War World / Ralf G. Carter. – Durham, London: Duke University Press, 1998. – P. 108-136. **19.** Burgain E. Representatives' Decisions on Participation in Foreign Policy Issues / E. Burgain // Legislative Studies Quarterly. – 1991. – № 16. – P. 521-546. **20.** Holsti O.R. Public Opinion and Foreign Policy: Challenges to the Almond-

Lippmann Consensus / O.R.Holsti // International Studies Quarterly. – 1992. – № 36. – P. 439-466. **21.** Peffley M. International Events and Foreign Policy Beliefs: Public Response to Changing Soviet-U.S. Relations / M. Peffley, J. Hurwitz // American Journal of Political Science. – 1992. – № 36. – P. 421-461. **22.** Jentleson B.W. The Pretty Prudent Public: Post-Vietnam American Opinion on the Use of Military Force / B.W. Jentleson // International Studies Quarterly. – 1992. – № 36. – P. 49-73. **23.** Gaubatz K. T. Intervention and Intransitivity: Public Opinion, Social Choice, and the Use of Military Force Abroad / K. T.Gaubatz // World Politics. – 1995. – № 47. – P. 534-554. **24.** Kull St. What the Public Knows That Washington Doesn't / St.Kull // Foreign Policy. – 1996. – № 101. – P. 102-115. **25.** Yankelovich D. Coming to Judgment. Making Democracy Work in a Complex World / Daniel Yankelovich. – Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1991. – 290 p. **26.** Rieselbach L. Historical Change: Historical Perspectives // Remaking Congress: Change and Stability in the 1990-s / Leroy Rieselbach. – Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc, 1995. – P. 11-27. **27.** Crabb C.V.Jr Invitation to Struggle. Congress, the President, and Foreign Policy. Fourth Edition / C.V.Jr.Crabb, P. M.Holt. – Washington, D.C.: CQ Press, 1992. – 322 p. **28.** Президент США и Конгресс далеки от компромисса по программе сокращения дефицита [Электронный ресурс] : NEWSru.com – Режим доступа: <http://www.newsru.com/finance/12jul2011/obama.html> **29.** Конгресс США приказал Обаме в три дня покинуть Ливию [Электронный ресурс] – Режим доступа: radosvet.net/politikos/11415-kongress-ssha-prikazal-obame-v-tri-dnya-rokinut-liviyu.html. **30.** Обама урежет госрасходы. Правительство США намерено в 2012 г. Резко сократить расходы на оборону и на социальные программы, чтобы остановить разрастание дефицита федерального бюджета. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ukrudprom.ua/digest/Obama_ureget_gosrashodi.html **31.** Маккейн – критика внешнеполитического курса Обамы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://pik.tv/ru/news/story/46170-makkeyn-kritika-vneshnepoliticheskogo-kursa-obami>. **32.** 2012. США, Обама, выборы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://vybory.org/articles/2012-ssha-obama-vyiboryi.html>

ДЕМОКРАТИЧНІ ГАСЛА ЯК «БРЕНД» АМЕРИКАНСЬКОЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Стаття присвячена аналізу основних демократичних гасел, які використовувалися Сполученими Штатами Америки у східноєвропейській політиці упродовж «холодної війни» та після неї, а саме в період транзиту пост-комуністичних країн до демократії. Автор показує комбінації основних гасел: «демократія+антикомунізм» упродовж «холодної війни», «демократія+реформи» в період демократичних революцій у країнах Східної Європи та після них, «демократія+реформи+безпека» в період розпаду СРСР та формування нових держав на пострадянському просторі.

Ключові слова: демократія, східноєвропейська політика США, пост-комуністичні країни.

Статья посвящена анализу основных демократических лозунгов, которые использовались Соединенными Штатами Америки во времена «холодной войны» и после нее, в период перехода пост-коммунистических стран к демократии. Автор показывает комбинации основных лозунгов: «демократия+антикоммунизм» в период «холодной войны», «демократия+реформы» в период демократических революций в странах Восточной Европы и после них, «демократия+реформы+безопасность» в период распада Советского Союза и формирования новых государств на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: демократия, восточноевропейская политика США, посткоммунистические страны.

The article is devoted to the analysis of the main democratic slogans, which were used in the US East-European policy during the Cold War and in the period of the transition of post-communist

states towards the democracy. The author underlines that the main combination of slogans were the following: «democracy+anticommunism» during the Cold War, «democracy+reforms» during and after the democratic revolutions in East European countries, «democracy+reforms+security» at the period of the collapse of the USSR and emerging of the new independent states on the post-Soviet space.

Key words: *democracy, U.S. East-European policy, post-communist states.*

Демократія та демократичні цінності, які мають давню історію свого існування, вже стали невід'ємною складовою сучасного світу. Дослідження їх присутності у міждержавних взаєминах на різних етапах є важливим та актуальним, оскільки і сьогодні саме вони становлять одну з ідеологічних основ системи міжнародних відносин. Популярність використання демократичних гасел настільки зросла на початку ХХІ ст., що можна навіть говорити про набуття ними деяких характеристик, притаманних сфері маркетингу. Так, одним з важливих компонентів просування товарів на ринок стає створення так званого бренду, своєрідного «товарного знаку», який не просто має легко бути упізнаним споживачем, а й мати позитивний образ. Певною мірою, саме так можна схарактеризувати використання «демократії» в американській зовнішній політиці.

Метою дослідження, результати якого представлені в рамках поданої публікації, є узагальнення спостережень щодо використання демократичних гасел та ідей у східноєвропейській політиці США наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Перед тим, як безпосередньо викласти основні ідеї, необхідно зробити кілька уточнень. По-перше, для кращого розуміння специфіки означеного періоду, пропонується невеличкий екскурс у часи «холодної війни», отже фактичні хронологічні рамки дослідження охоплюють період середини ХХ – початку ХХІ ст. По-друге, наприкінці ХХ ст. трактування «Східної Європи» стало новим: із завершенням біполярного протистояння переважна більшість

країн колишнього соціалістичного табору, міжнародний статус яких визначався їх перебуванням у фарватері політики СРСР, інтегрувалася до європейських та євроатлантичних структур. Тому, у політичному відношенні «Східна Європа» радикально змінилася. «Новими» східноєвропейськими країнами стали колишні республіки Радянського Союзу, серед них і Україна, а «старі» східноєвропейські країни разом із рештою держав континенту утворили «нову Європу» [12, 150]. У даній статті аналізується політика США як щодо «старої», так і щодо «нової» Східної Європи. По-третє, як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі вже широко представлені роботи з історії американської східноєвропейської політики [2; 3; 5; 6; 9; 12; 16], та, окремо – дослідження з теорії та практики демократії як ідеї та форми правління [10]. Втім, робіт, в яких би узагальнювався ідеологічний вимір американської східноєвропейської політики упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. майже немає. Дана публікація є спробою простежити еволюцію «демократичної» складової політики США щодо Східної Європи в зазначений період.

У ХХ ст. Східна Європа становила зону специфічної уваги з боку США, головною характеристикою якої була усталена другорядність цього регіону серед пріоритетів американської зовнішньої політики у Європі. У період до завершення Другої світової війни, коли в американській міжнародній діяльності домінуючою була концепція ізоляціонізму, Східна Європа не виокремлювалася як певний регіон із загальноєвропейського контексту політики США. Після завершення Другої світової війни, із розширенням радянської сфери впливу на цей регіон, він зайняв традиційне другорядне місце серед зовнішньополітичних інтересів США, але вже у контексті американсько-радянських відносин. Після демократичних революцій 1989 р. та з початком інтеграції східноєвропейських країн до західноєвропейських та євроатлантичних структур, він знову перейшов у загальноєвропейський контекст американської зовнішньої політики [2, 62-64]. Саме час переходу країн регіону з одного «табору» в інший становив період найбільшої уваги щодо Східної

Європи з боку США, а нині – викликає значний інтерес з боку дослідників.

З огляду на те, що в епоху біполярного протистояння важливою складовою «холодної війни» між двома наддержавами став ідеологічний чинник – гасла та ідеї демократії зайняли особливе місце у риторичі США. Обидва ворогуючих блоки країн використовували своє бачення демократії, звинувачуючи протилежний табір у недотриманні основних її принципів. Важливим також є той факт, що і СРСР, і США називали самі себе «демократичним» табором або блоком, а от щодо свого суперника використовували «негативні» характеристики: «імперіалістичний», «буржуазний», «капіталістичний», або ж «комуністичний», «тоталітарний», «авторитарний» [1, 5; 15, 264-269]. Тобто, «демократія» декларувалася кожною із ворогуючих сторін як притаманна саме їй, а не опоненту.

Якщо узагальнити головні складові ідеологічного підґрунтя американської зовнішньої політики упродовж «холодної війни», то разом з «демократією», другим головним елементом був «антикомунізм». Обидві ці складові проявлялися як в американсько-радянських відносинах, так і у політиці США щодо Східної Європи, а також використовувалися як об'єднавчий елемент у відносинах США зі своїми союзниками [20, 37-55].

На останньому етапі біполярного протистояння відбулося поліпшення американсько-радянських відносин, що вплинуло на поступове зникнення риторики антикомунізму, яка була традицією упродовж другої половини ХХ ст. Завершення «холодної війни» викликало потребу замінити антикомуністичні та антирадянські гасла якимись іншими. Як вказує С. Хантінгтон, для американських політиків ще на початку 1980-х рр. стало зрозумілим, що «демократія» є більш універсальною основою для обґрунтування зовнішньої політики США, аніж заклики до боротьби з авторитарними режимами [11, 284].

Під час революційних подій кінця 1989 р. у Східній Європі від антикомуністичних гасел остаточно відмовилися. Втім, ідеологічною основою американської зовнішньої політики

залишилися «демократія», яка відтепер у східній частині Європи була доповнена новою складовою: «реформами». І якщо раніше, східноєвропейська політика США була спрямована на «відрив» країн-сателітів від СРСР, то у нових історичних умовах головним завданням була проголошена підтримка тих, хто проводить політичні та економічні реформи, спрямовані на лібералізацію – як в СРСР, так і у країнах Східної Європи. Саме реформи стали новим акцентом у деклараціях зовнішньополітичних пріоритетів США у цьому регіоні, а основну ідеологічну формулу американської зовнішньої політики можна визначити як «демократія + реформи». Як ілюстрацію цієї формули можна навести багато прикладів публічних висловлювань американських політиків. Одним з них був тематичний виступ держсекретаря США часів адміністрації Дж. Буша-старшого – Дж. Бейкера у 1990 р. «Демократія та американська дипломатія» [7]. У цій промові нова місія американської зовнішньої політики у світі була визначена як «підтримка та консолідація демократії», а щодо пост-комуністичної Східної Європи деталізувалося, що «економічні реформи та краща міжнародна безпека зможуть трансформувати революції 1989 р. на демократії 1990-х рр.» [7]. Слід відзначити, що саме з початком транзиту східноєвропейських країн до ліберальної політичної та економічної моделі розвитку США стали розглядати їх вже у контексті своєї загальноєвропейської політики. А місце «старої» Східної Європи в американських зовнішньополітичних пріоритетах поступово зайняли республіки СРСР, які дистанціювалися від Росії. При цьому, підпорядкованість американсько-російським відносинам та другорядний характер були успадковані від східноєвропейської політики часів «холодної війни».

Якщо проаналізувати період поглиблення внутрішньої кризи в СРСР та його розпад у 1991 р., то можна відзначити те, що на порядок денний у політиці США щодо цього регіону ставали й питання безпеки, які мали значно більше значення, ніж у випадку східноєвропейських країн. Тому, якщо спробувати визначити своєрідну формулу для ідеологічного обґрунтування

політики США щодо СРСР та нових держав, які утворилися після його розпаду, то вона матиме вигляд «демократія + реформи + безпека».

Новий, у порівнянні з країнами «старої» Східної Європи, акцент був пов'язаний з кількома факторами. По-перше, стабільність та підтримка безпеки інтерпретувалися як одна з головних заporук побудови демократичного суспільства та продовження реформ. По-друге, головну проблему для американських інтересів на пострадянському просторі становило питання потенційної взаємодії з кількома новими ядерними державами замість однієї (Радянського Союзу). Саме тому так наполегливо обговорювалося питання щодо без'ядерного статусу України [19].

Проілюструвати це можна на прикладі багатьох виступів тогочасних американських урядовців. Так, приміром, на офіційних промовах з приводу встановлення відносин з новими незалежними державами, які утворилися після розпаду СРСР, обов'язково – поруч з декларацією спільних зусиль у розбудові демократії, допомозі у підтримці демократичних цінностей та проведенні реформ – обговорювалися питання про скорочення ядерного арсеналу. Один з обов'язкових пунктів, які тогочасний президент США Дж. Буш-старший згадував у своїх зверненнях та спільних деклараціях з лідерами колишніх радянських республік, це взяті ними зобов'язання з ратифікації та введення у дію Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, який був підписаний 31 липня 1991 р. у Москві в ході зустрічі на вищому рівні президентів США та СРСР, який ще існував на той момент [13; 14].

«Економічна свобода», «демократична співдружність націй», «підтримка демократичного миру по всій Європі», «питання миру та безпеки», «особливе партнерство» – ось лише незначний перелік найбільш часто повторюваних фраз. У будь-якому разі, незважаючи на появу нових акцентів, «демократія» залишалася базовим гаслом у зовнішньополітичній риторичі США [13; 14].

«Демократія» фігурувала й у назвах законопроектів, що стосувалися посткомуністичних країн. Так, щодо «старої» Східної Європи, спочатку Польщі та Угорщини, а згодом і інших держав, був прийнятий та вступив у дію 28 листопада 1989 р. «Закон про підтримку східноєвропейської демократії», із влучною аббревіатурою на мові оригіналу – SEED Act (Support for East European Democracy Act, «seed» – з англійської – «зерно») [17]. У випадку «нових» східноєвропейських країн 24 жовтня 1992 р. був прийнятий «Закон про підтримку свободи для Росії та Євразійських демократій, що виникли, та відкритих ринків» – з не менш влучною назвою-аббревіатурою FREEDOM Support Act (Freedom for Russia and Emerging Eurasian Democracies and Open Markets, «freedom» – з англійської «свобода») [8]. І перший, і другий закони передбачали надання технічної, фінансової допомоги, сприяння інвестиціям, організацію навчальних та тренінгових програм, відкриття фондів для розвитку підприємництва, кредити та інші форми підтримки розбудови інститутів демократичного суспільства у вигляді неурядових та громадських організацій, кредитних спілок тощо.

Досліджуючи використання демократичних гасел в американській зовнішній політиці, потрібно звернути увагу й на інавгураційні промови президентів США. Перший офіційний виступ очільника Білого дому традиційно вважається головною декларацією майбутньої політики країни на наступні 4 роки, тому є цінним джерелом, яке дозволяє простежувати еволюцію важливості «демократії» для США. Якщо проаналізувати інавгураційні промови американських президентів, то можна виявити, що вперше вжив слово «демократія» Дж. Адамс у 1825 р., характеризуючи внутрішньополітичний розвиток країни [4, 52]. Перше вживання «демократії» у зовнішньополітичному контексті належить Г. Трумену. Так, його інавгураційна промова 1949 р. була своєрідним протиставленням «демократії» та «комунізму», відобразивши, таким чином, початок «холодної війни» [4, 249-255]. При цьому, у перших виступах президентів другої половини ХХ ст. демократія фігурувала як цінність, що має бути

привабливою для інших народів, та як форма правління – непохитна у самій Америці. В інавгураційних промовах Р. Рейгана, Дж. Буша-старшого, Б. Клінтона та Дж. Буша-молодшого – гасла «демократії» були тісно пов'язані із гаслами «свободи».

Варто зазначити, що після завершення «холодної війни» сприяння поширенню демократії залишилося одним з основних елементів зовнішньої політики США у переважній більшості її регіональних напрямів. Зокрема, Б. Клінтон в його другій інавгураційній промові у 1997 р. зазначив: «Найбільша демократія у світі поведе вперед увесь демократичний світ» [4, 316].

Втім, наприкінці першого десятиліття XXI ст. у США почали більш активно обговорюватися питання – чи варто і надалі підтримувати демократичний розвиток інших країн, наскільки раціонально витратити кошти на різноманітні програми для створення і зміцнення демократичних інститутів за кордоном? До обговорення цих питань долучаються не тільки провідні наукові центри та незалежні дослідницькі інститути, а й створюються спеціальні цільові групи, які намагаються проаналізувати широке коло проблем, пов'язаних із питаннями демократії в американській зовнішній політиці.

В якості прикладу можна навести одну з таких груп, що діяла у 2011 р. у Вашингтонському університеті та до якої входили майбутні фахівці у галузі міжнародних відносин. Результати діяльності цієї цільової групи було представлено у вигляді доповіді: «Майбутнє сприяння демократії з боку США: стратегії для сталої Четвертої хвилі демократизації» [18].

Головна мета підготованої доповіді полягала у формулюванні пропозицій щодо переосмислення підходів США до демократії. У доповіді підкреслювалося надзвичайно важливе значення для інтересів США необхідності створення та підтримки стійкої, самодостатньої демократії у тих країнах, які нещодавно розпочали її розбудовувати. При цьому, головний акцент робився на тому, що у першу чергу американським урядовцям необхідно подолати розрив між піднесеною риторикою, що часто пов'язана з «просуванням» демократії, та практичними діями [18, 269].

З метою ефективності політики сприяння демократії пропонувалося: прийняти і реалізувати всеосяжну стратегію у цій галузі; створити посаду «заступника зі справ демократії», з метою координації дій між різними американськими установами та відомствами; не використовувати риторику в якості фасаду для інших стратегічних інтересів США [18, 270]; збільшити використання багатосторонніх відносин у роботі з міжнародними організаціями, такими як ЄС і ООН, з метою підвищення легітимності і ефективності зусиль по сприянню демократії; посилити використання «м'якої сили», дипломатії і зв'язків, аби «підштовхнути» держави до демократії [18, 271]. Та одним з пріоритетів було визнано необхідність розширення сфери громадянського суспільства в якості першого кроку у справі мобілізації місцевих громад, аби охопити демократичною практикою неофіційні групи громадянського суспільства та інститути. У цій доповіді серед основних регіонів, щодо яких розглядалася американська політика з підтримки демократії, аналізувалися країни пострадянського простору, а також країни Азії та Африки.

По завершенню «холодної війни» пріоритети зовнішньої політики США було переорієнтовано в інші регіони світу, але і там «демократія» та її підтримка залишалася основою для обґрунтування американських національних інтересів. Після подій 11 вересня 2001 р. до вже усталеного бренду «демократії» був доданий новий акцент – боротьба з тероризмом, який на початку XXI ст. виявився так само універсальним, оскільки міг застосовуватися як щодо внутрішнього, так і зовнішнього вимірів. І саме через призму боротьби з новим всесвітнім ворогом – тероризмом – на сучасному етапі відбувається поділ світу на нових союзників чи суперників США.

Отже, можна узагальнити наступне. Демократична риторика стала традиційною рисою американської зовнішньої політики та її своєрідним брендом, починаючи з другої половини XX ст. Упродовж «холодної війни», яка власне і викликала закріплення означеної риторики в ідеологічному «арсеналі» США, їх політика щодо східноєвропейського регіону характеризувалася

універсальними гаслами «демократія + антикомунізм», у період демократичних революцій та з початком транзиту країн Східної Європи до побудови суспільств на ліберальних політичних та економічних засадах базовими стали гасла «демократія + реформи». Щодо країн пострадянського простору, то тут з'явився новий акцент – і формула американської риторики може бути визначена як «демократія + реформи + безпека». На початку ХХІ ст. демократія залишилася основним гаслом, до якого було додано новий акцент – антитероризм, який на даний момент також можна вважати певною мірою універсальним.

Використані джерела та література:

1. Александров В. В. Новейшая история стран Европы и Америки (1945-1986 гг.) / В.В. Александров [Учебное пособие для студентов исторических факультетов вузов] – Москва: Высшая школа, 1988. – 639 с.
2. Бессонова М. М. Країни Східної Європи у геополітичній стратегії США наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. / Бессонова М.М. // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Вип.10. – Запоріжжя, 2003. – С. 62-64.
3. Брусиловська О. І. Політика США щодо країн Східної Європи після II світової війни: аналіз концепцій сучасної американської політології: Автореф. дис... кан-та істор.наук – Одеса, 1996. – 18 с.
4. Інавгураційні промови Президентів США / Пер. з англ. В.К. Горбатька; Худож. Оформлювач Б.П. Бублик. – Харків: Фоліо, 2009. – 335 с.
5. Канцелярук Б. І. Східноєвропейська дилема Америки / Б. І. Канцелярук. – К.: Друкарня фірми “АНК”, 1995. – 200 с.
6. Коваль І. Н. Последняя битва “холодной войны”: Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-е – нач.90-х гг.) / И. Н. Коваль. – Одесса: АстроПринт, 1999. – 224 с.
7. Baker J. A. Democracy and American diplomacy – transcript. Address before the World Affairs Council, Dallas, Texas, March 30, 1990 [Electronic resource]. // US Department of State Dispatch. – 1990. – September 3. – Regime of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_m1584/is_n1_v1/ai_8988784/ (15.04.2011)
8. FREEDOM

Support Act of 1992 [Electronic resource]. – Regime of access: <http://hdl.loc.gov/loc.uscongress/legislation.102hr4547>. **9.** Gates R. From the shadows: the ultimate insider's story of five presidents and how they won the Cold War. – N.Y.: Simon and Schuster, 1996. **10.** Held D. Democracy and the Global Order/ From the Modern State to Cosmopolitan Governance / David Held. – Stanford University Press. – 1995. – 324 p. **11.** Huntington P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century [Electronic resource]. / Samuel P. Huntington – University of Oklahoma Press. – 1993. – 384 p. – Regime of access: <http://books.google.com.ua/books>. **12.** Hutchings R. American diplomacy and the end of the Cold War: an insider's account of U.S. policy in Europe, 1989-1992. / Robert L. ton, D.C.: The Woodrow Wilson Center Press, 1997. – 456 p. **13.** Joint Declaration With President Leonid Kravchuk of Ukraine. Declaration on U.S.-Ukrainian Relations and the Building of a Democratic Partnership. May 6, 1992 [Electronic resource]. // The Public Papers of the Presidents. George Bush 1992-93: Book I. – Regime of access: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=20920&st=&st1=>. **14.** Joint Declaration With President Nursultan Nazarbayev of Kazakhstan. Declaration on U.S.-Kazakhstan Relations. May 19, 1992. [Electronic resource]. // The Public Papers of the Presidents. George Bush 1992-93: Book I. – Regime of access: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=20984&st=&st1=>. **15.** Kellogg W. American History: the Easy Way / William O. Kellogg. – Barron's Educational series, 1995. – 438 p. **16.** Schuerch W. The Congressional Role in United States Assistance Policy in Central-East European Economies in Transition // East-Central European Economies in Transition / Ed. by Hardt J. and Kaufman for the Joint Committee, Congress of the United States. – N.Y.: M.E.Shapre, 1995. – P. 336-350. **17.** SEED Act of 1989 [Electronic resource]. – Regime of access: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PAA431.pdf. **18.** The Future of U.S. Democracy Promotion: Strategies for a Sustainable Fourth Wave of Democratization [Electronic resource]. – Henry M. Jackson School of International Studies. – 2011 – Regime of access: [https://digital.lib.washington.edu/dspace/bitstream/handle/1773/16487/Task%](https://digital.lib.washington.edu/dspace/bitstream/handle/1773/16487/Task%201.pdf)

20Force%20C%202011%20Web.pdf?sequence=1. **19.** Wines M. Baker will visit Ukraine to discuss nuclear question [Electronic resource]. / Michael Wines – New York Times. – 1991. – December 03. – Regime of access: <http://www.nytimes.com/1991/12/03/world/baker-will-visit-ukraine-to-discuss-nuclear-question.html?pagewanted=all&src=pm>. **20.** Wittkopf E. R., Kegley C. W., Scott J. M. American Foreign Policy: Pattern And Process / Eugene R. Wittkopf, Charles W. Kegley Jr., James M. Scott. – Wadsworth/Thomson Learning, 2003. – 6th edition. – 634 p.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАНУК»

SOCIAL CAPITAL AND CITIZEN'S POLITICAL PARTICIPATION IN LATIN AMERICA

The problems of the development of social capital in Latin America are analyzed. It was found out that social capital, political culture and citizen political participation in their countries are at a relatively low level, which is an obstacle for the development of democracy and civil society in Latin America.

Key words: *Latin America, social capital, political participation, civic culture, trust in political institutions, democracy.*

Проаналізовано проблеми розвитку соціального капіталу у країнах Латинської Америки. Виявлено, що політична культура та участь громадян у суспільно-політичному житті своєї країни мають відносно низький рівень, що є стримуючим чинником для розвитку демократії та громадянського суспільства у країнах Латинської Америки.

Ключові слова: *Латинська Америка, соціальний капітал, участь у політичному житті, громадянська культура, довіра до політичних інститутів, демократія.*

Проанализированы проблемы развития социального капитала в странах Латинской Америки. Выявлено, что политическая культура и участие граждан в политической жизни своей страны имеют относительно низкий уровень, что является сдерживающим фактором для развития демократии и гражданского общества в странах Латинской Америки.

Ключевые слова: *Латинская Америка, социальный капитал, участие в политической жизни, гражданская культура, доверие к политическим институтам, демократия.*

Latin America is a champion of the third wave of democratization, and today nineteen of twenty Latin American countries are formally democracies (except Cuba). Democratization was stimulated by the explosion of civil society. According to Lipset and Lakin the relationship between civil society and democracy is important because: 1) the joint action of all participants encouraged democracy (social capital); 2) the leadership skills necessary to participate in the politics is created (human capital); 3) civil society mediates between the various interests of individuals, activities of political parties and state governments (mediation) [8, 82-88].

The relationship between civil society and democracy is ambivalent as well. Some authors emphasize the role of civil society in transforming of political attitudes or values, arguing that participation in civic organizations are good for trust and social capital. Others focus on civil society as a counterweight to state power¹. In this article I will focus on the first approach and on the concept of social capital, political participation and trust, interpersonal and in institutions. My goal is to verify correlation between interpersonal trust and trust in institutions in Latin America.

---

¹ Political parties, civil society and federalism are necessary for democracy, because they are a combination of institutions that limit the power of the central government. Throughout the history Latin America has been narrowed space for public debate, and the combination of weak civil societies and weak political parties with strong executive authority is headed toward authoritarianism. Civil society was problematic because political parties were problematic. Party system was dominated by civil society or civil society was independent but hostile and was destabilizing the political system.

Lipset and Larkin differ three types of civil society in Latin America: (1) civil society is dominated by political parties (Venezuela and Chile), (2) civil society is more independent, but weak and drawn into the party clientelism (Uruguay, Colombia), (3) Praetorian civil society (Argentina, Bolivia) is strongly organized and located outside the party system, but to satisfy their own interests they are using its maximum power (protests, strikes, bribery) rather than to trust in institutions. In their view last years praetorian civil society becomes dominant in Latin America [8, 303].

Latin American civil society was not and still is not developed as in USA or Europe. One of the reasons is political culture which shows how citizens see politics of their country. Its essential components are the beliefs, feelings and opinions of citizens on the form of government. Religion is a source of fundamental values and important component of political culture, especially Catholicism in Latin America. Political socialization is the way political culture is transmitted from generation to generation. Political culture with its store of social capital (a culture of trust and cooperation that enables effective collective action) allows communities to build political institutions that are capable of resolving collective problems [3, 95-112].

Wiarda argues that Latin American political culture is different and specific because: 1) it is a product of the Roman legal tradition with corporatist, organic, integral, hierarchical conception of law; 2) has catholic – Thomistic – neo-scholastic Rousseauian conception of society, with a negative attitude toward intermediary organization; 3) Latin America was underdeveloped region with rigid class structure, lack of institutions and feudal socioeconomic background [9, 48].

As we saw, political culture is defined as a set of values, beliefs and attitudes within a political system, so I will refer to the most outspread values, attitudes and beliefs in Latin America: resignation of the poor, low priority to education, fatalism, personalism, authoritarianism and the patron-client relationship, familiarism, focus on short-term goals and «*mañana*» – stereotypical Latin American tendency to delay taking action for the indefinite future [6, 57]. Beside authoritarianism Wiarda and Kline added elitism, hierarchy, organicism and corporatism, and patrimonialism [10, 33-36].

Samuel Huntington noted that the lack of confidence in the society allows the creation of barriers to public institutions [4, 28]. Such society doesn't have a stable and effective government, and they lack of mutual trust among citizens. Their political culture is often characterized by suspicion, jealousy and latent or actual hostility towards those who are not members of the family, village or tribe. It is considered that these characteristics can be found in many cultures, and the strongest manifestation is seen in the Arab world and Latin Ame-

rica, where tradition prevails individualism and distrust, and hatred toward other groups in society.

In the past 30 years democracy and civil society have advanced, but Wiarda is not certain that civil society has strengthened democracy, stability or pluralism, the main goals of civil society [9, 48]. Wiarda suspect that the increase of civil society may lead to greater division, fragmentation and instability, as in Argentina and Venezuela. He argued that the growth of civil society was partially artificial creation financed and imported from the outside, and that perhaps in the future subversive to real democracy¹.

Francis Fukuyama analyzes and defines social capital as a set of informal values or norms shared by members of a particular group, and that allow them to work together [1, 98]. If a member of a group expects other members to behave reliably and honestly, there is mutual trust. Trust allows the group or organization to work more efficiently. Fukuyama argues that sharing the same values and standards may not always produce social capital, because sometimes values can be misleading (case of the mafia). He believes that social capital may occur spontaneously or hierarchical, can be rational or irrational, but in any case, very difficult to be measured.

Scholars have argued that social capital promotes political participation and contributes to the quality of democracy. Analyzing the World Values Survey (WVS) data for Argentina, Chile, Mexico and Peru for the period 1999-2001, Klesener concluded that Latin America lags in political participation for the rich consolidated democracies [5, 30-31]. To place Latin American political activity in a comparative and global context, Klesner devised index of political activity. The respondents were supposed to answer the question whether they had ever participated in any of the following activities: signing a petition; joining a boycott; attending demonstrations; joining unofficial strikes; occupying a building. Second set of questions was, if they ever

---

¹ He claims that significant part of civil society has been opportunistic, because they knew US and the international community is in favor of their growth, and there was money available.

voluntarily worked for: political parties; local political action group; group for the protection of human rights and development organizations of the Third World; environmental groups; women's organizations and the peace movements. The index of political activity varies from a low of 1 to a maximum of 11. While the average Swede index is 1.85, Briton 1.43 or German 0.92, the index of political activities of Latin American countries is much lower. However, even within Latin America there are significant differences between the average Chilean (0.69) and Mexican (0.45). Latin American Index is closest to the countries resulting dissolution of the USSR (0.50), former Yugoslavia (0.69) and the former Eastern European dominated by Soviet bloc (0.63). Comparing the global level, the index of political activity is not the lowest in the world (in Russia is 0.39), but lower than that of many Asian and African developing countries [5, 1-31].

To make operational the concept of social capital, Klesner is using three sets of WVS behavioral variables related to social (interpersonal) trust: membership in a nonpolitical organization, volunteer work for nonpolitical organization, and social networking hanging out with friends, colleagues and members of a club. Comparing interpersonal trust (generally speaking, would you say that you can trust most people ...) it is clear that the level of confidence in Latin America is lower than in rich consolidated democracies (in Europe was in 2011 around 70%), most Asian and former communist countries. Klesner argued that Latin America cannot claim to have strongly developed social capital [5, 15].

Comparing voluntary work for a nonpolitical organization (index 0-7) can be stated that the index, with the exception of Argentina, is much higher than in the former communist countries, slightly higher than in most rich democracies, but much lower than the Asian and African [5]. Multivariable model of political activism shows that interest in politics is a strong predictor of political activity in which the individual is involved, and education is consistent socioeconomic predictor of political participation (except Chile). Come to light and interesting contextual differences. Better educated Argentines, Chileans, people with higher incomes, those on the left-wing, post-ma-

terialists and those interested in politics, are more politically active. The more trusting respondents participate politically more, and the same applies to respondents who voluntarily work for trade unions, cultural and educational organizations. In Argentina, politically more active citizens are volunteers in sports and recreation organizations. In Chile politically more active are the citizens who voluntarily work for a social welfare organization. Mexico and Peru do not fit the standard profile. Common social and demographic variables do not predict political activity, with the exception of education and age (young people participate less than other age groups). The only significant variable is interest in politics. Klesner states that the evidence shows relatively low level of social capital and political participation which contribute to relatively low quality of democracy.

Now I will focus on Newton and Norris claim that the low level of interpersonal trust is transferred to the low level of trust in institutions. Frances Hagopian, editor of «The Third Wave of Democratization in Latin America», analyzed Latinobarometro data for 2003 and concluded that «it is not at all clear that interpersonal trust engenders greater trust in government and political institutions» [2, 356]. The highest rate of trust was in Uruguay (31%), followed by Bolivia (21%), Mexico (19%) and Guatemala (18%). But Guatemala and Bolivia had the lowest trust in government (7% and 14%). The highest trust had Brazil – 46% and Chile – 45%, with the lowest levels of interpersonal trust, Brazil had just 4% and Chile 10%. Hagopian concluded «the correlation between interpersonal trust and trust in the government is negative and not significant» [2, 356-357]. Similarly, there is no apparent link between interpersonal trust and trust in political parties. The lowest rate was in Bolivia (6%), and the highest in Uruguay (18%) and Brazil (16%).

To verify that Hagopian conclusion is still valid, I will analyze Latinobarometro data for the period 1996-2011 [7]. Interpersonal trust oscillates between 16% and 23%. In 2011 it was the highest in Dominican Republic (35%), Honduras (33%), Argentina and El Salvador (28%). Brazil had the lowest interpersonal trust (9%), followed by Nicaragua (15%) and Chile (17%) [7].

Trust in institutions 2011 varied from 22% for political parties to 64% for church. The Church is an institution Latin Americans believed the most all this years, much more than any other institution. In a period 1996-2010 average trust to the church was the highest – 71%. If to take only 2011 data – average trust in church was 64%, the highest was in Paraguay (78%), Brazil (76%) and Bolivia (74%), and lowest in Chile (38%, which is a very huge drop from 62% in 2010, and 80% in 1995) an Uruguay (49%). In a period 1996-2010 citizens had the lowest trust in the political parties (20%), followed by the trade unions and parliaments (28%), the judiciary and public administration (31%), the police (35%), the local government (36%), the government (37%), the armed forces (43%). The trust in the governments has increased the most since 1995, but Latin American average of 40% is distributed from 18% of trust in Guatemala to 62% in Ecuador and Uruguay [7].

I will also make comparison between interpersonal trust, trust in government and trust in political parties.

Table 1

**Interpersonal trust, trust in government and trust
in political parties**

Country	Interpersonal trust		Trust in government		Trust in political parties
	2010	2011	2010	2011	2010
Dominican Rep.	31	35	34	25	22
Honduras	22	33	41	29	22
Argentina	24	28	36	48	21
El Salvador	26	28	57	51	16
Venezuela	24	25	52	51	43
Ecuador	24	24	49	62	20
Mexico	26	23	34	31	19

Country	Interpersonal trust		Trust in government		Trust in political parties
	2010	2011	2010	2011	2010
Uruguay	30	22	71	62	45
Paraguay	14	22	47	37	23
Panama	21	21	60	52	29
Guatemala	18	20	24	18	14
Bolivia	18	20	42	37	17
Colombia	20	19	48	36	23
Costa Rica	19	18	55	40	23
Peru	14	18	25	34	13
Chile	17	17	58	34	23
Nicaragua	16	15	37	36	17
Brazil	10	9	55	39	24
Latin America	20	22	45	40	23

Source: *Latinobarometro 2010, Latinobarometro 2011*

The highest rate of interpersonal trust 2010 were in Dominican Republic (31%) and Uruguay (30%), followed by El Salvador and Mexico (26%). The lowest trust in government had Guatemala (24%), Peru (25%), Dominican Republic and Mexico (34%). The highest trust in government had Uruguay (71%), Panama (60%) and Chile (58%) with low levels of interpersonal trust (17%). But Brazil, with only 10% of interpersonal trust, had 55% of trust in government. Regarding trust in political parties, the highest rate of trust 2010 was in Uruguay (45%), Venezuela (43%) and Panama (29%), and the lowest were in Peru (13%), Guatemala (14%) and El Salvador (16%) [7].

It is even more interesting to compare data for interpersonal trust and the trust in government 2011. Dominican Republic (35%) and Honduras (33%) had the highest rate of interpersonal trust, but were on the bottom of the trust in government (only 25% and 29%, respectively). Uruguay trust in people felt significantly (22%), but the trust in government was still the highest (62%, together with Ecuador) [7].

Conclusion could be, the interpersonal trust 2010 and 2011 by country were stable (except in Uruguay and Paraguay), but trust in the institutions by country varies a lot (same as politics). There was positive correlation between interpersonal trust and trust in the government and political parties just 2010 in a case of Uruguay. The correlation between interpersonal trust and trust in the government in other cases are not significant, even negative. It seems that in a case of Latin America Frances Hagopian was right. He even posted the question «If interpersonal trust can't predict trust in political institutions, whether civil society should be connected to political parties, and whether democracy is healthier when it is?» [2, 357].

Cultural theories of democracy (Almond and Verba, Putnam etc.) emphasize that a civic culture with high levels of interpersonal and institutional trust is very important for making democracy work. Almond and Verba thought that for a stable democratic system the best kind of civic culture is one in which citizens have a high level of knowledge about the political process and they feel to have power as political actors [3, 75].

Latinobarometro «measures» three aspects of the Latin American civic culture: complying with the law, demanding rights and fulfilling duties. According to Latinobarometro only 31% of Latin Americans obey the law (from 12% in Peru to 54% in Uruguay), 54% demand their rights (from 36% in Brazil to 71% in El Salvador), and just 38% of Latin Americans are willing to fulfill their duties as citizens (from 17% in Peru to 55% in Uruguay). The opinion of Latin Americans is that the rich are the group that complies less the law, range from 48% in Venezuela to 76% in Honduras. It is easy to detect that 16% of Latin Americans are demanding their rights but are not willing to fulfill their duties as citizens.

Attitudes to Civic Culture, 2011

Table 2

Country	Citizens comply with the law	Citizens demand their rights	Citizens are aware of their obligations and duties	Difference between demanding rights and fulfilling obligations	Group that least comply with the law Group shown "The rich"
Uruguay	54	68	55	13	54
El Salvador	44	71	51	20	66
Panama	44	64	42	22	60
Chile	42	49	36	13	61
Ecuador	39	55	41	14	69
Dominican Rep.	39	63	49	14	63
Brazil	37	36	41	-5	55
Honduras	34	54	41	13	76
Costa Rica	32	69	43	26	72
Venezuela	32	65	46	19	48
Nicaragua	30	37	34	3	73
Argentina	28	70	41	29	62
Paraguay	21	39	35	4	64
Colombia	19	54	34	20	65
Guatemala	19	50	34	16	67
Mexico	19	53	28	25	61
Bolivia	16	44	18	29	64
Peru	12	38	17	21	64
Latin America	31	54	38	16	63

Source: Latinobarometro 2011.

Latinobarometro argues that the central problem of Latin American civic culture is a result of the perception of injustice in the distribution of power and income.

It is easy to conclude that Latin American civic culture is not the one in which citizens' feel to have a power as political actors. We can agree that social capital and political participation in Latin America is low and it contributes to relatively low quality of democracy. If to take into account the correlation between interpersonal trust and trust in institutions in Latin America we can see that the interpersonal trust by country was stable (except in Uruguay and Paraguay), but trust in the institutions by country varied a lot. During the period, which was analyzed, there was positive correlation between interpersonal trust and trust in the government and political parties just 2010 in a case of Uruguay. The correlation between interpersonal trust and trust in the government in other cases were not significant, even negative. It means that interpersonal trust can't predict trust in political institutions. In general we can conclude that not just low level of social capital and political participation, but civic culture as well, are obstacles for making democracy work better in Latin America.

Used sources and literature:

1. Fukuyama F. Social capital / Francis Fukuyama // Culture Matters: How Values Shape Human Progress / Ed. by Harrison Lawrence, Huntington Samuel. – New York: Basic Books, 2000. – P. 98-111.
2. Hagopian F., Mainwaring S. Third wave of democratization in Latin America / Hagopian Frances, Mainwaring Scott. – Cambridge University Press, 2005. – 432 p.
3. Hague R., Harrop M., Breslin Sh. Komparativna vladavina i politika / Hague Rod, Harrop Martin, Breslin Shaun. – Zagreb: Politicka misao, 2001. – 458 p.
4. Huntington S. Political Order in Changing Societies / Samuel P. Huntington – New York, London: Yale University Press, 1968. – 488 p.
5. Klesner J.L. Social Capital and Political Participation / Klesner Joseph L. // Latin American Research Review: Latin America: Evidence from Argentina, Chile, Mexico and Peru. – Vol. 42. – No. 2. – 2007. – P. 1-31.
6. Kos-Stanišić L. Latinska Amerika – povijest i politika / Lidija Kos-

Stanišić – Zagreb: Golden marketing, 2010. – 277 p. **7.** Report [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.latinobarometro.org. **8.** Lipset S. M., Lakin J. Stoljeće demokracije / Lipset Seymour Martin, Lakin Jason – Zagreb: Politička kultura, 2006. – 331 p. **9.** Wiarda, H.J. Dilemmas of Democracy in Latin America: crises and opportunity / Howard J. Wiarda – New York, Toronto, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2005. – 256 p. **10.** Wiarda H.J, Kline H.F. An Introduction to Latin America Politics and Development / Howard J. Wiarda, Harvey F. Kline – Westview press, 2001. – 272 p.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАНУСІАНСЬКА»

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ИНСТИТУТОВ ГОСУДАРСТВА
И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА:
РЕАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ
(НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА)**

На примере Республики Молдова анализируется процесс взаимодействия институтов государства и гражданского общества. Рассматривается состояние данной проблемы в современных условиях, а также намечаются перспективы активизации процесса взаимодействия структур гражданского общества с органами законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, взаимодействие, партия, неправительственные организации.

На прикладі Республіки Молдова аналізується процес взаємодії інститутів держави і громадянського суспільства. Розглядається стан розвитку одної проблеми у сучасних умовах, а також окреслюються перспективи активізації процесу взаємодії структур громадянського суспільства з органами законодавчої, виконавчої та судової влади.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, взаємодія, партія, неурядові організації.

The interaction between state institutions and the civil society, which is taken on the example of the Republic of Moldova, is analyzed. This problem is investigated in contemporary circumstances. The perspectives of intensification of the interaction between the civil society and state authorities are described.

Key words: state, civil society, integration, party, non-governmental organization.

Мировой опыт свидетельствует о нарастающей тенденции развития современного государства, двух его начал – политики и общества. По мнению исследователей, эволюция государственности, включающая одновременно эволюцию государства и общества, «совершается в определенном направлении: расширении политической роли общества, социального политического участия и в ограничении фрагментарных структур власти, определяющих политический строй, режим, отношения государства и общества» [2, 23]. Однако ясно, что и в условиях, казалось бы, определившейся демократизации, ее качественное реальное воплощение в решающей степени зависит от характера взаимодействия государственных и общественных структур – наличия доверия друг к другу, определенной политической воли, а также уровня понимания необходимости консолидации двух начал государства – политики и общества.

Следует подчеркнуть, что процесс консолидации еще далеко не завершен даже в странах развитой демократии, имеющих богатый опыт исторического развития. Что же касается молодых государств (в частности, Республика Молдова), то здесь приходится решать многие задачи, исходя из специфических условий нынешнего этапа политического и социально-экономического развития, преодолевая естественные противоречия и многие трудности. Учитывая объединительные функции политических партий, как одного из институтов гражданского общества в консолидации интересов различных социальных групп и слоев, их роль как основных несущих конструкций во взаимодействии государственных и общественных структур, а также их способность (во власти) реально координировать и контролировать процесс принятия решений на государственном уровне, уместно отметить ряд проблемных вопросов, касающихся отечественной партийной системы. Их решение позволит стабилизировать существующую в Молдове партийную систему и повысить ее консенсусно-консолидирующую составляющую, а, значит, эффективность. В настоящее время особенно актуальной задачей является консолидация усилий партий и общественно-политических

организаций в укреплении молдавской государственности и, в первую очередь, благоприятного разрешения проблемы территориальной разобщенности страны, что, в свою очередь, значительно повысит шанс Молдовы на пути к европейской интеграции.

Приобретенный за годы трансформации опыт функционирования многопартийной системы неизбежно свидетельствует о том, что на выборах в парламент проходной барьер, как правило, преодолевают четыре-пять политических формирований. Так, в условиях шестипроцентного избирательного барьера, существовавшего до июня 2009 г. и запрета на создание предвыборных блоков, актуализировалась проблема укрупнения партий.

Начавшийся после установления шестипроцентного барьера процесс объединения политических партий приостановился после введения четырехпроцентного барьера. Но только крупные политические партии, как известно, способны привлечь массового избирателя к такому ответственному политическому действию, как участие в выборах, что подтвердилось на парламентских выборах 28 ноября 2010 г. Представляется, что существование более трех десятков партий на политическом ландшафте такой небольшой страны, как Молдова, не более чем дань формальной плюралистичности. А декларируемое новым законом о партиях (2008 г.) снижение количества людей, позволяющее зарегистрировать новое политическое формирование, не более чем либеральный жест, если не далеко рассчитанная уловка лидеров крупных политических формирований.

Следует подчеркнуть, что решение проблемы укрупнения партий и других насущных вопросов достижения стабильности партийной системы требует от большинства партий кардинальной перестройки внутрипартийной работы, переосмысления партийных программ, действующих уставов, изменения форм и методов работы с населением – будущими сторонниками партий и избирателями, в том числе и с молодежью. Другими словами, лидерам политических формирований следует обратить особое внимание на вопросы партийного строительства.

Далеко не использованными, на наш взгляд, резервами для усиления взаимодействия обладают исполнительные органы государственной власти и один из важнейших институтов гражданского общества – общественные объединения разного профиля деятельности, позиционирующие себя в системе представительства интересов и «групп давления». На активизацию обоюдного сотрудничества непосредственно направлена статья одиннадцатая «Закона об общественных объединениях» от 17 мая 1996 г.: «Отношения государства и общественных объединений. Государственная поддержка общественных объединений». Характерно, что государство, как это указывается в Законе, обязуется «...оказывать общественным объединениям поддержку в виде целевого финансирования по заявкам отдельных социальных, научных и культурных программ, в виде заключения договоров на производство работ и предоставление услуг, а также в виде социального заказа на выполнение различных государственных программ неограниченному кругу общественных объединений на конкурсной основе» [3].

Безусловно, развитию активности общественно-полезных объединений будет способствовать и льготная налоговая политика, а также предоставление в аренду помещений и зданий, находящихся в общественной собственности на льготных условиях. Особого внимания в этом отношении ожидают общественные объединения молодежного и детского профиля. Одной из самых, пожалуй, болезненных проблем была и, к сожалению, остается задача ликвидации или значительной минимизации опасной финансовой зависимости отечественных неправительственных организаций от иностранных инвесторов. Такой подход поддерживается не только руководством Национального центра НПО Contact, но и руководителями ряда европейских структур [6].

К сожалению, имеются и другие препятствия и трудности, мешающие сбалансированному сотрудничеству государственных и общественных организаций. Поскольку для властных, а также и для гражданских структур далеко не безвредны отдельные попытки превратить общественные организации в некие

«приводные ремни» кого-либо, а также стремление ряда деятелей неправительственных организаций претендовать на роль выразителей консолидированного мнения всего гражданского сообщества (типа «Коалиции-250» и др.).

Повседневная практика последних лет убеждает, что без непосредственного участия широкой общественности государственным органам трудно, а порой и невозможно решить сколько-нибудь значимую социальную проблему. Это подтверждается оправдавшим себя воссозданием народных гвардий (бывших народных дружин), сыгравших определенную роль в стабилизации общественного порядка, снижении уровня криминогенности в обществе.

Не менее трудоемкой для государства и социума остается задача искоренения опасного явления экономического, социального и политического характера – коррупции. Известны на этот счет неоднократные заявления руководства молдавского государства, критические материалы в СМИ, мониторинговые выводы представителей Парламентской ассамблеи совета Европы (ПАСЕ) и т. д. Однако со времени принятия парламентом «Закона о борьбе с коррупцией и протекционизмом» (июнь 1996 г.), Постановления парламента об утверждении «Национальной стратегии по предупреждению коррупции и борьбе с ней» и Плана мероприятий по реализации этой стратегии (декабрь 2004 г.), а также ряда изменений и дополнений к Национальной стратегии и Плану мероприятий, уровень коррупции, по свидетельству международных экспертных организаций, остается в Молдове достаточно высоким.

При реализации ежегодно обновляемых планов борьбы с коррупцией основная нагрузка возлагается на Центр по борьбе с экономическими преступлениями, Министерство внутренних дел, Министерство юстиции, Генеральную прокуратуру, Таможенную службу и ряд других ведомств. Вместе с тем, в Национальной стратегии, а именно в подразделе «Укрепление сотрудничества государственных учреждений с гражданским обществом» подчеркивается, что «роль неправительственных организаций в

предупреждении коррупции и борьбе с ней будет расширяться путем привлечения их к разработке, продвижению и внедрению антикоррупционных действий, реализации конкретных организационных и практических мер для облегчения сотрудничества с правительственными органами; периодической организации совместных заседаний правоохранительных и других органов, наделенных полномочиями по борьбе с коррупцией, с представителями неправительственных организаций для рассмотрения результатов совместной деятельности по борьбе с коррупцией» [5]. Стало быть, дело остается за реализацией намеченного.

Принято считать (и выводы международных экспертов это подтверждают), что именно существующая ныне в Молдове система правосудия наносит серьезный урон имиджу нашей страны. В последние годы молдавским парламентом был принят ряд важных законов и нормативных актов по обеспечению реформ в судебной системе нашей страны, получивших положительное заключение экспертов Совета Европы и ОБСЕ. Недавние социологические исследования указывают на незначительное, но улучшение в правовой сфере. Однако доверие населения к правосудию растет очень медленно. Еще достаточно велико количество обращений граждан в Европейский суд по правам человека.

Как известно, выплата по искам этого суда к правительству нашей страны достигает весьма значительных сумм. За последние годы проиграно около двух сотен судебных дел и сумма исков к правительству Молдовы достигла десятков миллионов евро. Существует ряд факторов, приводящих к подобным ситуациям: некомпетентность судей или других представителей правоохранительных органов, вмешательство политики в процесс правосудия, злоупотребления со стороны лиц, осуществляющих правосудие. Конечно, неправильными решениями и коррупцией в своих рядах судьи дискредитируют всю систему правосудия. Повышению эффективности действующей судебной системы не способствуют также и ослабленный контроль за выполнением принятых «хороших» законодательных актов,

наличие случаев нарушений принципа разделения властей, а также снижение требовательности к судейскому корпусу за должностные промахи.

К вышеизложенным издержкам правосудия и обеспечению прав человека, на наш взгляд, стоит добавить явную «отстраненность» населения от проблем правосудия. Речь идет о том, что подобное отстранение было заведомо запрограммировано при осуществлении ныне действующей модели судебной системы, не принявшей всерьез действующий в прежние годы институт народных заседателей или распространенную в западных демократиях коллегия присяжных (альтернативный проект внедрения последних был представлен в свое время на рассмотрение молдавского правительства).

Представляется, что деятельность существующих неправительственных правозащитных организаций (Ассоциация «Юристы за права человека», Общественный институт уголовных реформ, Институт развития и социальных инициатив (IDIS), «Salvgardare» («Защита») и др.) не является столь масштабной, чтобы покрыть существующие издержки слишком заформализованной судебной системы. Неправительственным правозащитным организациям остается пожелать значительно улучшить положение, касающееся улучшения информирования и воспитания граждан в области прав человека. Именно это направление в их повседневной деятельности остается в настоящее время, по нашему мнению, наиболее приоритетным.

В большинстве своем представители общественных правозащитных организаций убеждены в необходимости продолжения реформ в системе молдавского правосудия. В частности, они предлагают избирать председателей судов в ходе местных выборов (сейчас они назначаются), привлекать общественность к уголовному правосудию (несмотря на прерогативу государства в этой сфере). Наконец, крайне жизненно необходимым становится учреждение свободного доступа граждан к национальной конституционной юрисдикции (Конституционному суду). Демократизация существующей судебной системы, по мнению

экспертов, будет способствовать, в частности, существенному уменьшению потока исков граждан в Европейский суд по правам человека (ЕСПЧ).

Важнейшей задачей нынешнего этапа развития Республики Молдова в направлении дальнейшего углубления взаимодействия институтов государства и гражданского общества является создание единого информационного пространства / информационного общества, внедрения новых информационно-коммуникационных технологий, призванных выполнять консолидирующую и интеграционную роль в молдавском социуме. В последнее десятилетие для этого, можно утверждать, создана солидная законодательная и организационно-техническая база. Парламентом Республики Молдова принят Закон о доступе к информации (2000 г.). Правительством разработано постановление «Об утверждении политики создания информационного общества в Республике Молдова» (2004 г.); принятого в соответствии с законом 2003 г. «Об информатизации и государственных информационных ресурсах» и Указом президента Республики Молдова «О создании информационного общества в Республике Молдова» от 19 марта 2004 г.^[4]

В контексте рассматриваемой проблемы важно подчеркнуть, что от свободного доступа к информации, наличия т. н. «электронного правительства» во многом зависит эффективность взаимодействия властных структур и гражданского общества, особенно в плане минимизации негативных социальных явлений, в том числе коррупции в правительственных учреждениях, куда практически каждый гражданин вынужден время от времени обращаться за всевозможными документами – справками, разрешениями и т. д. Транспарентность призвана снизить случаи нарушения принципа социальной справедливости.

Знаковый прорыв в углублении взаимодействия законодательной и исполнительной ветвей власти с гражданским обществом характеризуется двумя моментами. Первый из них связан с принятой законодательным органом страны Концепцией сотрудничества Парламента с гражданским обществом, ставящим

своей целью «возможно более широкое представление в парламенте мнений различных групп граждан; повышение эффективности партиципаторной демократии и процесса принятия решений; поощрение гражданских инициатив...». В составе Аппарата молдавского парламента была создана специальная информационно-аналитическая служба, ответственная за связи с гражданским обществом. Практическое сотрудничество реализуется посредством экспертных советов, постоянного консультирования, специально созываемых собраний, публичных слушаний, годовых конференций. Правда, в последние годы, в связи со сложной социально-политической ситуацией, это взаимодействие ослабло и требует системной реанимации.

Взаимодействие НПО с исполнительной ветвью власти усилилось посредством принятого правительством постановления о создании Национального совета по участию при Правительстве Республики Молдова. Действуя согласно утвержденного Положения в качестве консультативного органа, без статуса юридического лица, Национальный совет объединяет несколько десятков представителей организованных групп гражданского общества (лидеров ведущих неправительственных организаций). Деятельность Совета сосредоточена на двух основных направлениях: 1) участие на всех этапах процесса стратегического планирования; 2) создание институциональных основ консультирования на уровне центральных публичных органов.

Наконец, одним из перспективных факторов расширения действенного взаимодействия структур государства и гражданского общества является реальное участие организованных групп граждан (ассоциаций, объединений и др.) в осуществлении общественного контроля за деятельностью органов государственной власти. Во все времена, при всех режимах степень влияния народа на власть оставалась актуальнейшей проблемой.

Правовой основой и главной гарантией возможности и необходимости осуществления общественного контроля в нашей стране является ее Основной закон – Конституция Республики Молдова, во 2-й статье которой (пункт 1) декларируется, что

«национальный суверенитет принадлежит народу Республики Молдова, осуществляющему его непосредственно и через свои представительные функции». Во втором пункте этой же статьи подтверждается, что «ни одно частное лицо, ни одна часть народа, ни одна социальная группа, ни одна политическая партия или иное общественное объединение не могут осуществлять государственную власть от своего имени. Узурпация государственной власти является тягчайшим преступлением против народа» [1]. Однако попытки отдельных правящих партий контролировать силовые структуры и правообразующие органы, к сожалению, имеют место.

Как известно, в недавнее время в политологической литературе государство и гражданское общество противопоставлялись друг другу. Современная же парадигма политической системы предлагает рассматривать государство и гражданское общество в единстве, а не в противостоянии. Мировая практика показывает, что только в единстве, тесном сотрудничестве они могут взаимодействовать в рамках одной политической системы, преобразовывать внешние и внутренние системные импульсы, результативно проводить публичную политику.

В качестве субъекта публичной политики деятельность государства принято рассматривать как деятельность трех ветвей власти – законодательной, исполнительной и судебной. Наиболее публичной из них является деятельность законодательной ветви власти: принятые ею решения отражаются в конкретных законах, при разработке которых, как правило, учитываются различные точки зрения. Система представительства позволяет наиболее эффективно отразить социальную структуру, разнообразные интересы общества, его различных групп и слоев. В результате представительная власть осуществляет общественный, коллективный выбор, а исполнительная власть претворяет в жизнь принятые решения.

Следует подчеркнуть, что публичность в исполнении решений не менее важна, чем их принятие: если решение не выполняется, то его принятие, соответственно, превращается в декларацию

о намерениях. Публичный, общественный контроль позволяет отслеживать выполнение того или иного принятого закона, постановления, указа на всех этапах. Важная роль в осуществлении общественного контроля принадлежит судебной власти, призванной активно участвовать в проведении публичной политики.

В настоящее время деятельность современного цивилизованного государства без участия общественности практически невозможна: общество взаимодействует с государством через представителей в парламенте и осуществляет контроль посредством изучения и учета общественного мнения.

Одним из центральных субъектов гражданского общества и публичной политики в большинстве стран мира являются общественные объединения, или неправительственные организации. Общественным объединениям предоставлено масштабное поле деятельности и многие из организаций активно способствуют органам публичной власти в реализации общественно значимых и общественно-полезных целей и задач. Диапазон этих практических действий и гражданских инициатив достаточно широк – предъявляются иски и направляются петиции на действия государственных органов, организаций и должностных лиц, препятствующих, в частности, созданию общественных объединений и осуществлению их законной деятельности. Кроме того, проводятся общественная экспертиза законопроектов и нормативных актов, публичные слушания при парламентских комиссиях, опросы общественного мнения независимыми социологическими службами, целевые манифестации граждан. Среди прочего, неправительственные общественные объединения подают иски как в отечественные, так и в международные судебные инстанции.

Возникновение новых форм общественной активности граждан (института почетных граждан, отрядов народных гвардейцев, «народных» адвокатских бюро, общественных экспертных групп, независимых социологических служб и т. п.), их стремление участвовать в решении социально значимых вопросов – объективное явление, конкретное выражение плюрализма мнений

и интересов людей. Последнее означает, что в определенных рамках и обстоятельствах может быть реализован любой – личный, групповой и иной интерес, не противоречащий гуманистическим идеалам вообще, целям регионального и местного развития, в частности. Именно в этом и заключается одна из закономерностей становления и качественного обновления гражданского общества и укрепления устоев государства.

Использованные источники и литература:

1. Конституция Республики Молдова. С изменениями и дополнениями на 12 июня 2001 года. – Кишинев, 2002.
2. Кравченко И.И. Государство и общество // Вопросы философии. – 2007. – № 7. – С. 19-35.
3. Закон республики Молдова «Об общественных объединениях» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mtc-co.md/~wog/orgs/law01.html>.
4. Постановление об утверждении Политики создания информационного общества в Республике Молдова. Nr. 632 от 08.06.2004. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lex.justice.md/view-doc.php?action=view&view=doc&id=328896&lang=2>.
5. Национальная стратегия по предупреждению коррупции и борьбе с ней. План мероприятий по реализации Национальной стратегии по предупреждению коррупции и борьбе с ней на 2005 год [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.transparency.md/Docs/2005/Strategie_ru.pdf.
6. Гражданское общество Молдовы в опасной зависимости от иностранных доноров [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://forum.pridnestrovie.com/topic/?id=14739>.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА

В статье всесторонне анализируется процесс становления и развития неправительственных организаций в Республике Молдова. На основе данных социологических исследований, проведенных в стране, выявлены наиболее острые социальные проблемы их развития и предложены некоторые меры по их разрешению.

Ключевые слова: неправительственные организации, устойчивое развитие, гражданское общество, объект исследования, проблемы, показатели, третий сектор.

У статті аналізується процес становлення та розвитку неурядових організацій у Республіці Молдова. На основі даних соціологічних досліджень, проведених у країні, виявлені найбільш гострі соціальні проблеми їх розвитку та запропоновані окремі заходи щодо їх розв'язання.

Ключові слова: неурядові організації, сталий розвиток, громадянське суспільство, об'єкт дослідження, проблеми, показники, третій сектор.

The article presents a broad analysis of the process of formation and development of the non-governmental organizations in the Republic of Moldova. It is based on the sociological research, conducted in the country, some the most stringent issues are highlighted along with several options for solving them.

Keywords: non-governmental organizations (NGOs), persistent development, civic society, object of research, issues, indicators, third sector.

Многолетний опыт перехода от авторитаризма к демократии убедительно доказывает, что единой универсальной модели демократического транзита не существует. В то же время изменения,

происходящие в последние десятилетия в Восточной и Центральной Европе, а также в некоторых странах Евразии, подтверждают, что без формирования и развития институтов гражданского общества успешный переход к консолидированной демократии невозможен. Другими словами, укрепление и развитие современной демократии невозможно осуществить без развития институтов гражданского общества, в том числе неправительственных организаций (НПО) как одного из его компонентов.

Во введении к работе «К глобальному гражданскому обществу», известный политолог Дитер Дитже подчеркивал, что в условиях происходящих изменений после 1989 г. в Центральной и Восточной Европе наиболее важной концепцией, которую Запад мог предложить странам с зародившейся демократией, была концепция гражданского общества. Рыночная экономика может быть без демократии, отмечал автор, но бессмысленно, чтобы демократия существовала без институтов гражданского общества: общественных объединений, религиозных организаций, политических партий и общественных движений, групп давления, свободной прессы и независимых судебных институтов [3, x].

В данной статье мы рассматриваем гражданское общество в институциональном измерении, т. е. как совокупность различных общественных объединений, фондов и организаций, выражающих интересы различных социальных групп (страт) и реализующих свои цели в общественном развитии независимо от государства.

Эмпирической базой для написания статьи послужили результаты различных социологических исследований, проведенных в Республике Молдова за последние годы, а также данные мониторингов различных международных организаций. Объектом нашего исследования является деятельность неправительственных организаций Молдовы. Объем социологической выборки – 446 НПО, действующих постоянно или значительную часть времени.

Целью проведенного нами социологического исследования являлось изучение процесса становления и развития гражданского общества в Молдове через призму формирования и деятельности

неправительственных организаций. Для осуществления поставленной цели автором были изучены основные этапы формирования и условия деятельности НПО, их взаимодействие с государственными институтами и с частным сектором, а также социальные и финансовые ресурсы, сферы деятельности и другие аспекты их функционирования. Для лучшего освещения проблем, с которыми сталкиваются НПО в их деятельности, нами использован Индекс устойчивости неправительственных организаций как инструмент сравнительной оценки уровня развития гражданского общества. Прежде, чем подвергнуть анализу вышеназванные компоненты деятельности НПО, рассмотрим эволюцию становления и развития неправительственного сектора в Молдове.

Республика Молдова, как и другие постсоветские страны с переходной экономикой, унаследовала с советских времен слабо развитый неправительственный сектор, в котором существовали только профсоюзы и некоторые союзы или ассоциации, многие из которых, обычно, являлись творческими (Союз журналистов, Союз писателей, Союз композиторов и т.д.). Формирование и развитие третьего сектора – «ассоциативного», стало возможным только после провозглашения в 1991 г. независимости Республики Молдова, когда по инициативе граждан, на основе свободного волеизъявления людей, были созданы первые общественные объединения.

Как известно, процесс формирования неправительственных организаций весьма сильно поддается влиянию не только политических, но и социально-экономических условий и перемен в стране. Поэтому, на каждом временном этапе развития общества в этом секторе обнаруживаются новые проблемы и тенденции. Основная проблема заключалась в том, что в стране не было достаточной законодательной базы и необходимого опыта в формировании неправительственного сектора. Гражданская инициатива только зарождалась, а кризисные социально-экономические условия 1990-х гг. не способствовали развитию активности населения. Тем не менее, уже в 1992 г. в Молдове были зарегистрированы 37 неправительственных организаций.

Особое значение для становления и развития неправительственного сектора в Республике Молдова имело принятие в 1996 г. Закона «Об общественных объединениях» и других законодательных актов, которые способствовали созданию и регламентированию деятельности НПО [4, 14]. Благоприятное законодательное поле заложило основу для утверждения новых ценностных ориентаций людей. Это, в свою очередь, послужило импульсом для создания и развития в Молдове институтов гражданского общества. В период после 2000 года количество НПО, и особенно местных, постоянно увеличивалось. Так, например, если в 2001 г. доля неправительственных организаций местного уровня составила 35%, а неправительственных организаций национального уровня 65% [6, 7], то на сегодняшний день их число примерно одинаковое. Такое существенное увеличение числа местных НПО в значительной степени, определялось большим количеством различных программ, ориентированных, среди прочего, и на финансирование села.

С одной стороны, эти программы были направлены на поддержку местных инициатив по внедрению проектов для развития сообществ, а с другой стороны, должны были содействовать улучшению потенциала местных органов власти, общественных объединений и бизнеса, укреплению партнерских отношений между государственным, неправительственным и частным сектором. Как результат, в последние годы было создано около 67%, или две трети национальных неправительственных организаций и более 80% местных [2, 12].

Сегодня неправительственный сектор в Молдове насчитывает около 8 тыс. организаций различного уровня: национального, регионального и местного. С количественной точки зрения, ассоциативный сектор является относительно хорошо развитым. По подсчетам социологов, на тысячу жителей Молдовы приходится две неправительственные организации. Этот показатель ниже, чем в Венгрии, где доля НПО на тысячу жителей составляет четыре общественных объединения, но выше, чем в других странах Центральной и Восточной Европы.

Анализ географического расположения неправительственных организаций в Республике Молдова показывает, что большинство из них сосредоточены в городах (75%) и в центральном регионе (66%). Только одна из четырех НПО была создана в сельской местности. Для неправительственных организаций национального уровня характерно их массовое присутствие в городской среде (98%) и, особенно, в столице (90%). Местные НПО распределены равномерно, как в городской, так и в сельской местности, хотя половина из них расположена в центральном регионе. Большая плотность НПО именно в центральном регионе, особенно в столице, определяется несколькими факторами: непосредственным присутствием финансовых доноров, сосредоточением интеллектуального и культурного потенциала, высоким уровнем доступа к различным типам информации, возможностью получения консультации и т.д.

По данным социологического исследования, для более чем половины НПО, основной областью деятельности является социальная сфера (образование, медицина, культура, спорт, социальная помощь и обслуживание). Каждая седьмая, или 15% организаций, своей основной деятельностью считают способствование развитию различных сообществ. Отметим, что в области экологии и прав человека, работают от 5% до 10% НПО, а в области средств массовой информации, европейской интеграции, экономики, религии – и того меньше – менее 4% от общего числа неправительственных организаций.

В большинстве организаций неправительственного сектора люди работают на добровольной основе. Более половины из НПО (51%) не имеют постоянных сотрудников, особенно в сельской местности (65%) и в организациях местного уровня (61%). По численности сотрудников самая высокая доля НПО (26%), или более одной четверти организаций, имеют менее 5 человек; только 8% неправительственных организаций имеют от 5 до 10 сотрудников и лишь в 10% НПО работают от 10 до 20 человек. Более 20 сотрудников имеют всего лишь 4% НПО. Как правило, эти неправительственные организации обладают финансовой устойчивостью,

постоянно сотрудничают с инвесторами и реализуют проекты в различных областях, имеют разработанные стратегии развития.

Относительно материальных ресурсов неправительственного сектора, наше исследование показывает, что, хотя в настоящее время материально-техническая база НПО не может считаться удовлетворительной, но все-таки наблюдается устойчивая тенденция к улучшению ситуации в этой области. Так, около 60% НПО оснащены компьютерами, 56% имеют доступ к Интернету, более 40% НПО обеспечены ксероксами и факсами, 22% (или более чем каждая пятая организация) имеет свой собственный офис. Для неправительственных организаций, расположенных в сельской местности, эти показатели ниже, однако, тоже имеют выраженную тенденцию к улучшению. Для примера, в 2001 г. только 12% сельских организаций были оснащены компьютерами и 9% собственными офисами.

Вместе с тем, следует отметить, что во втором десятилетии XXI века, как и прежде, наиболее острой проблемой для неправительственного сектора остается финансирование НПО. Наше исследование показывает, что в настоящее время, каждая пятая неправительственная организация не имеет собственного бюджета, а около трети организаций имеют бюджет менее одной тысячи долларов. Для некоторых НПО, в особенности местного уровня и сельских (23%), членские взносы являются самым важным или единственным источником формирования бюджетов организаций. Недосток финансовых ресурсов в течение длительного времени является одной из причин прекращения деятельности значительной части НПО. Остальные, с целью продолжения функционирования, вынуждены искать иностранных инвесторов. Именно по причине недостаточного финансирования средняя продолжительность деятельности многих НПО в Молдове является довольно короткой – от 1 до 3 лет. И, как показывает анализ Индекса устойчивости НПО, именно финансовое обеспечение этих организаций на протяжении долгих лет является самой уязвимой составляющей их деятельности. Заметим, что за последние десять лет в неправительственном секторе

Республики Молдова не наблюдаются каких-либо положительных изменений, о чем свидетельствует и средний индекс устойчивости, который составляет 4,2 балла (см. таблицу 1).

Таблица 1
Показатели устойчивости неправительственных организаций Республики Молдова за 2001-2010 гг.¹

Показатели	Год					
	2001	2005	2008	2009	2010	2001/2011
Правовая среда	3,0	4,1	4,3	4,4	4,3	+1,3
Организационный потенциал	4,5	4,1	4,1	4,1	4,1	-0,4
Финансовые возможности	5,3	5,2	5,2	5,2	5,1	-0,2
Правозащитная деятельность (адвокаси)	4,2	3,9	3,7	3,7	3,6	-0,6
Предоставление услуг	4,5	4,5	4,5	4,5	4,4	-0,1
Инфраструктура	3,8	3,7	3,7	3,7	3,7	-0,1
Публичный имидж	4,3	4	4,2	4,2	4,1	-0,2
Средний индекс устойчивости	4,2	4,2	4,2	4,3	4,2	0

Отметим, что Индекс устойчивости измеряется по шкале от 1 до 7, где 1 представляет самый высокий уровень, а 7 самый низкий уровень устойчивости. Средний индекс, или показатель устойчивости неправительственных организаций, определяется на основе семи критериев: правовая среда или правовое поле, существующая в той или иной стране для формирования, функционирования и развития НПО; организационный потенциал объединений; финансовая жизнеспособность; возможности продвижения общественных интересов, то есть правозащитная деятельность или адвокаси, предоставление услуг; инфраструктура и

¹ *Источник:* The 2010, NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia, November 2011.

публичный имидж. Показатели от 1 до 3 свидетельствуют об устойчивости НПО, 4 – означает среднее или, можно сказать, нейтральное положение, и от 5 до 7 – демонстрируют неустойчивость и условия, которые препятствуют развитию негосударственных некоммерческих организаций [7, 314]. Эмпирической базой для расчета индексов чаще всего служат данные опросов населения или данные экспертных оценок.

Учитывая низкий уровень финансовой жизнеспособности НПО в Республике Молдова, можно констатировать тот факт, что гражданское общество в целом и НПО как его составляющие не имеют реальных возможностей нормально развиваться без финансовой поддержки среднего класса. Ведь, как справедливо отмечалось в Докладе UNDP по человеческому развитию в Республике Молдова, сильное гражданское общество невозможно в стране, где нет среднего класса, в стране, где богатые лишены чувства «благородности», а бедные слишком устали, разочаровались и бессильны действовать [5]. В связи с медленными темпами экономического развития Республики Молдова, средний класс еще не сформирован, поэтому финансирование неправительственных организаций, в значительной степени, зависит от внешних источников.

Сравнительный анализ показателей устойчивости неправительственных организаций в регионе Центральной и Восточной Европы в 2010 г. и уровня развития гражданского общества показывает, что самая неблагоприятная правовая среда для НПО существует в Беларуси, в России и в Молдове. В этих странах, а также в Болгарии и Грузии, ограничены не только правовые и финансовые, но и организационные возможности деятельности неправительственных организаций. В целом, анализ демонстрирует, что самые низкие показатели по уровню развития неправительственного сектора зарегистрированы экспертами в Беларуси, России, Молдове и в Грузии. В частности, в последних трех странах, средний индекс устойчивости неправительственных организаций составляет от 4,2 – 4,3 балла, что означает, что демократия в этих странах находится на середине переходного периода (от 3 до 5 баллов), а в Беларуси – 5,9 баллов – на стадии раннего переходного периода (от 5 до 7 баллов). Исключением по всем показателям

устойчивости неправительственных организаций является Эстония – 2,0 балла, что означает, что уровень развития демократии в этой стране достиг наивысшего уровня – консолидированной демократии (от 1 до 3 баллов).

Стоит указать на высокие результаты в обеспечении устойчивости НПО, которые достигнуты в Польше, Румынии и Украине, поскольку в этих странах созданы необходимые условия для развития гражданского общества. При этом заметим, что в странах – членах ЕС (Польше, Эстонии, Литве, Болгарии, Румынии) коэффициент состояния гражданского общества значительно выше, поскольку в этих странах проведены системные демократические реформы (см. таблицу 2).

Таблица 2

Показатели устойчивости неправительственных организаций Молдовы и отдельных стран региона Центральной и Восточной Европы в 2010 году¹

Страна	Показатели							
	Правовая среда	Организационный потенциал	Финансовые возможности	Правозащитная деятельность (адвокаси)	Предоставление услуг	Инфраструктура	Публичный имидж	Итоговый показатель
Молдова	4,3	4,1	3,1	3,6	4,4	3,7	4,1	4,2
Украина	3,6	3,5	4,2	2,7	3,3	3,5	3,7	3,5
Россия	4,6	4,3	4,7	4,0	4,2	3,9	4,7	4,3
Беларусь	6,9	5,1	6,6	5,9	5,5	5,4	6,0	5,9
Грузия	3,3	4,1	5,2	4,3	4,1	4,4	4,1	4,2
Эстония	1,7	2,3	2,4	1,7	2,3	1,6	1,9	2,0
Польша	2,2	2,6	2,7	1,8	2,2	1,7	2,2	2,2
Румыния	3,5	3,5	4,2	3,4	3,1	3,2	3,6	3,5
Болгария	2,1	4,3	4,5	2,6	3,2	3,2	3,1	3,3

¹ Источник: The 2010, NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia, November 2011

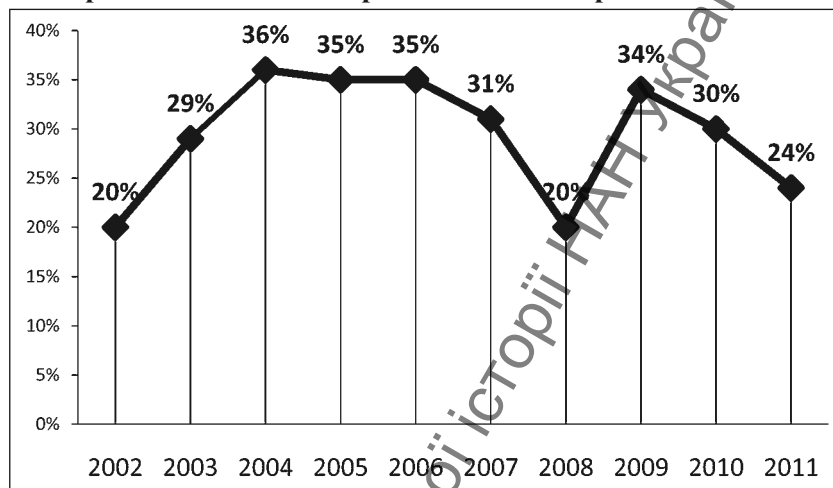
Важно учитывать, что формирование и развитие неправительственного сектора, его состояние в значительной степени зависит и от сотрудничества неправительственных организаций с государством и с частным сектором, что имеет важное значение в создании местных фондов и активном участии частных доноров в укреплении финансовой базы неправительственного сектора. Сегодня предприниматели не заинтересованы в финансировании деятельности НПО, так как условия спонсорства являются неблагоприятными. В Молдове еще не созданы необходимые правовые и организационные условия, которые обеспечивали бы финансовые механизмы для поддержки НПО.

Одним из решений было бы принятие так называемого «Закона 1%», который обсуждался еще в 2005 году, однако так и не был принят. Как показывает опыт, в других европейских странах (Венгрии, Латвии, Литве, Эстонии и др.) такой закон давно действует и дал уже довольно эффективные положительные результаты. Этот закон позволяет налогоплательщикам передачу 1% налога на прибыль для развития НПО. Именно он, на наш взгляд, создаст благоприятные условия не только для становления неправительственных организаций, но и для их развития.

Одним из вариантов решения существующих проблем в развитии гражданского общества в современной Молдове могло бы быть широкое информирование и активное привлечение населения к решению общественных задач. Как показывают наши исследования, значительная часть жителей республики не знает о деятельности НПО. В общественном сознании граждан очень глубоко укоренилось убеждение, что неправительственные организации – это только «потребители» грантов, желающие получать большие доходы, не особенно утруждаясь. По этой причине НПО имеют сомнительную репутацию в глазах общественности и негативный публичный имидж, который детерминирует низкий уровень доверия к ним (см. диаграмму 1). По данным социологических исследований Института публичных политик (ИПП) Молдовы, этот показатель составляет в настоящее время около 24% [1, 89].

Диаграмма 1

Доверие населения Республики Молдова к неправительственным организациям в период 2002-2011 гг.¹

Таким образом, после почти двух десятилетий формирования и развития неправительственного сектора в Молдове, можем констатировать, что до сих пор третий сектор развивался в большей степени количественно, чем качественно. Анализ результатов исследования показал, что проблемы развития неправительственного сектора в Молдове носят комплексный характер, который выражается в недостаточной поддержке со стороны государства, в трудностях взаимодействия с властью, в финансовой неустойчивости, низком уровне доверия населения к общественным объединениям и др. Многие из этих проблем обусловлены, в определенной мере, отсутствием необходимой правовой базы, неразвитостью инфраструктуры в виде отечественных фондов, отсутствием опыта, среды для развития инициатив снизу, неразвитостью гражданских инициатив населения и прочих факторов.

¹ Диаграмму составлено на основании «Барометра общественного мнения 2011», подготовленного Институтом публичных политик. [1]. - Режим доступа: <http://www.ipp.md/libview.php?l=en&idc=156&id=580>

В то же время, важно учитывать, что гражданское общество в Молдове развивается параллельно с государственными учреждениями и бизнес-структурами. Укрепление и развитие современной демократии невозможно осуществить без развития институтов гражданского общества, а наличие эффективного третьего сектора может помочь активизировать и сделать более успешным такое сотрудничество, внести позитивные изменения не только в жизнь этих секторов, но и общества в целом.

Использованные источники и литература:

1. Барометр общественного мнения – Кишинэу, ИПП, 2011. Ноябрь – 92 с.
2. Brighidin A., Godea M., Ostaf S. Studiu privind dezvoltarea organizațiilor neguvernamentale din Republica Moldova – Chiinău, 2007. – 142 ă.
3. Dettke D. Forword / Ditter Dettke // Walzer M. Toward a Global Civil Society / Ed. by Michael Walzer – Berghahn Books, New York, 1998. – ix-x p.
4. Legea Republicii Moldova cu privire la asociațiile obștești din 17. 05.1997. – Chiinău, 1997, 18 ă.
5. Common Country Assessment: UN in Moldova [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.un.md/key_doc_pub/doc/CCA_Moldova_2000.pdf.
6. Măndru V., Niculiță A., Godea M. Studiu asupra dezvoltării organizațiilor neguvernamentale din Republica Moldova. – Chiinău: Artek, 2002. – 108 ă.
7. Политическая социология: учебник / под ред. Ж.Т. Тощенко. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 624 с.

ГОСУДАРСТВО И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА)

Анализируются отношения между государственной властью и гражданским обществом в контексте демократических трансформаций в постсоветских странах. Выделяются причины неразвитости институтов гражданского общества, которые снижают эффективность взаимоотношений между государством и ассоциативным сектором. Особое внимание уделяется анализу механизма взаимодействия между этими двумя акторами в Республике Молдова.

Ключевые слова: государство, публичная власть, гражданское общество, НПО (неправительственные организации), постсоветское пространство, постсоветские государства, способы взаимодействия, демократизация, европейская интеграция.

Аналізуються відносини між державною владою та громадянським суспільством у контексті демократичних трансформацій у пострадянських країнах. Називаються причини нерозвиненості інститутів громадянського суспільства, які знижують ефективність взаємовідносин між державою та асоціативним сектором. Особлива увага приділяється аналізу механізму взаємодії між цими двома акторами у Республіці Молдова.

Ключові слова: держава, публічна влада, громадянське суспільство, НУО (неурядові організації), пострадянський простір, пострадянські держави, засоби взаємодії, демократизація, європейська інтеграція.

It is examined the relationship between the state power and civil society in the context of democratic transformations in the post-Soviet countries. It is highlighted the sources of weakness of civil society

institutions which diminish the effectiveness of inter-relation between state and the NGO sector. A particular attention is given to the investigation of the mechanisms of interaction between these two actors in the Republic of Moldova.

Keywords: *state: public authorities, civil society, NGOs, post-Soviet space, post-Soviet states, ways of interaction, democratization, European integration.*

Современные трансформации в странах Восточной Европы, в том числе в Украине и в Республике Молдова предполагают формирование правового государства и гражданского общества. Их становление и утверждение является единым и сложным процессом, направленным на формирование нового общественного строя, который должен основываться на демократических началах. А успешное развитие этого процесса во многом зависит от взаимодействия публичной власти и институтов гражданского общества. Более того, актуальность изучения проблем, возникающих в триаде: государство – гражданское общество – личность, с особой наглядностью проявляется в тех случаях, когда от характера взаимоотношений между ними оказывается зависимой судьба всего государства.

Опыт развитых стран показывает, что в последние десятилетия суть, глубина и динамика демократических преобразований в немалой степени зависят от взаимоотношений между публичной властью и институтами гражданского общества. Осознание комплекса отношений этих основных субъектов социального и политического процессов означает поиск новых возможностей для демократических преобразований, трансформации политической системы и ее способностей к самообновлению и развитию. Особую важность такого рода задача приобретает для стран постсоветского пространства, переживающих транзитный период перехода к демократии, когда и формирование новых государственных образований, и становление полноценного гражданского общества во многом зависят от успешного функционирования и взаимодействия этих акторов.

Вместе с тем, успешное развитие гражданского общества в постсоветских странах осложняется из-за того, что общество переживает глубокий экономический и социальный кризис, существенно отразившийся на уровне жизни людей и резко высветивший те негативные последствия, которые породила тоталитарная политическая система. Более того, становление гражданского общества – процесс длительный и весьма сложный, поскольку его развитие происходит в условиях острейшего дефицита доверия к институтам государства и при явно выраженной социальной апатии и политической пассивности значительной части социума. Поэтому для формирования и укрепления развитых институтов гражданского общества необходимо наличие соответствующих политических (демократия), правовых (правовое государство) и экономических (рыночная экономика) условий.

Проблема появления и развития в постсоветских странах эффективного гражданского общества является актуальной не только для ученых, а именно политологов, социологов и философов, но также и для представителей власти. В Республике Молдова, как, впрочем, и в большинстве постсоветских стран, на протяжении 20 лет ее независимости первые лица государства и лидеры ведущих партий страны делали различные заявления о формировании и развитии гражданского общества. Все субъекты политической власти отдают себе отчет в том, что важнейшей политической функцией гражданского общества является участие в формировании государственных органов. Тем не менее, партии в Молдове (их в стране – 35) не стали тем рычагом, который смог бы реформировать политическую жизнь и осуществить трансформацию в стране в этой сфере. Одна из основных причин такого положения состоит в том, что далеко не все политические силы на деле защищали демократические ценности. Второй причиной можно назвать то, что большинство партий в Молдове, за исключением четырех, а именно: Партии коммунистов Республики Молдова, Либерально-демократической партии Молдовы, Демократической партии Молдовы и

Либеральной партии, не успели приобрести достаточный опыт организационной деятельности и широкую социальную опору (об этом наглядно свидетельствуют и последние парламентские 2010 г. и местные выборы 2011 г.).

Помимо принятия различных нормативных актов в деле становления институтов гражданского общества страны, партиями власти предпринимаются и некоторые попытки создания различных неправительственных организаций, но они, как правило организованы в интересах власти, то есть «под себя». Так, во времена правления Партии коммунистов Республики Молдова, 2001-2009 гг., были сформированы НПО республиканского значения или на уровне местной публичной администрации, которые работали «на заказ сверху». При этом, множество добротных гражданских инициатив до сих пор не реализованы и находятся без соответствующей поддержки со стороны партий власти, независимо от того, это Партия Коммунистов или партии правящего Альянса за Европейскую Интеграцию (Либерально-демократическая партия, Демократическая партия и Либеральная партия).

В этом контексте известный украинский политолог Ф. Рудич на вопрос в названии своей книги «Много ли власти нужно власти?» справедливо отвечает, что «сила власти не в ее количестве, а в ее эффективности» [21, 10]. В реальной жизни реализуются три диалектически противоречивых варианта взаимоотношения гражданского общества и государства. Первый – гражданское общество подавляется государством – и, как результат, возникает тоталитарный режим. Второй – существует шаткое равновесие между гражданским обществом и государством – тогда возникают авторитарные режимы различной степени жесткости. Третий – государство выполняет волю гражданского общества, действует в рамках права как правовое государство. При этом возникает и действует демократический режим [21, 42]. Видимо, постсоветские государства вписываются в той или иной мере в названные модели взаимодействия государства и гражданского общества.

Опыт модернизации ряда стран в конце XX – начале XXI вв. показал, что стратегии и технологии движения к гражданскому обществу далеки от единой модели, и общественный прогресс гарантирован отнюдь не каждой стране. Вполне понятно, что можно выделить и другие формулы взаимоотношения между анализируемыми нами социальными явлениями [3, 30-44; 5]. На основе данного критерия могут быть выделены следующие модели соотношения гражданского общества и государства: слияние государственной и общественной сфер, конфронтация и конфликтное противостояние, обособленное существование государства и гражданского общества, гармоничное взаимодействие.

Другие авторы предлагают принять во внимание определенные исследовательские парадигмы взаимодействия между гражданским обществом и государством [13, 152-156]. Диалектика отношений гражданского общества и государства может быть раскрыта также посредством их функционального анализа: выявление направлений взаимодействия государственных и общественных институтов, сферы, в рамках которой они реализуются, субъектов и форм их осуществления. Диалог государства и гражданского общества осуществляется в форме политического взаимодействия в рамках сферы политического участия, которое представляет собой важную составляющую взаимоотношения гражданского общества и государства, часть политической системы, ее особый «срез», охватывающий все элементы: институциональную, коммуникативную, функциональную, нормативную и идеологическую подсистемы.

В Молдове, как и в других постсоветских государствах, были приняты соответствующие законодательные акты, регулирующие деятельность институтов гражданского общества (Парламентом Республики Молдова – в 1996 г., а также Верховным Советом непризнанной Приднестровской Молдавской Республики – в 2000 г. и Народным Собранием Гагаузии – в 2001 г. В этой связи можно проследить интересную картину количественного и качественного состава НПО. Скажем, если в 1993 г.

существовало менее 50 НПО, в 2002 г. – около 3 000, то сегодня зарегистрировано уже 8 000 институтов гражданского общества [8; 22, 9; 25, 13]. В то же время, только 3-4% молодых людей участвуют в деятельности общественных организаций. Количественный рост, к сожалению, не влечет за собой качественной эволюции в той же пропорции.

Однако, несмотря на этот рост, многие НПО по-прежнему находятся в стадии формирования и не стали автономными и экономически независимыми. Большинство из тех, которые проводят деятельность со значительными социальными результатами, были созданы и поддерживаются только внешними финансовыми донорами. Более того, их количество невелико в сельских районах, в то время как многочисленные, наиболее значимые общественные ассоциации сосредоточены в столице страны. Небезынтересно отметить, что в Приднестровье зарегистрировано более 600 общественных организаций, из которых только около 100 действительно существуют и работают, при этом 98 организаций действуют по указке и под патронажем местного МГБ. Заметим, что некоторые из них зарегистрированы и в Министерстве Юстиции в Кишиневе. В Автономно-территориальном объединении «Гагауз-Ери» всего зарегистрировано более 300 НПО, при этом только около 20 из них называют активно действующими [4; 6; 24].

Профессор Джорджстаунского университета М. Ховард провел исследование особенностей развития и причин недостаточной эффективности институтов гражданского общества в посткоммунистических странах. Главным результатом данного исследования является обнаруженный факт массового неучастия людей в добровольных организациях во всей посткоммунистической Европе, который связан, прежде всего, с личной позицией граждан, получивших право выбора после падения коммунистических режимов. Единицей измерения в нем является личность, человек, ибо только при учете личных мотивов и стимулов можно понять и объяснить коллективное, массовое поведение. Учитывая материальное благосостояние и новые

политические институты, автор, тем не менее, обращает в своем исследовании особое внимание на личностный фактор, открывая тем самым путь к более глубокому пониманию гражданской активности в разных странах при сравнительном анализе [26, 157-169].

Проблемой взаимоотношений между гражданским обществом и государством является создание эффективно действующего механизма взаимодействия между частной и публичной сферами общественной жизни. Эти взаимоотношения в Республике Молдова уже институционализированы. Вкратце перечислим наиболее существенные формы взаимодействия между государством и институтами гражданского общества: 1) Круглый стол с постоянным статусом (известная польская модель, которая возникла по инициативе парламентской фракции «Альянс Брагиша»). Круглый стол состоял из шести политических формирований различной направленности, и хотя просуществовал в Молдове не долго (апрель 2002 г. – конец 2003 г.), он активно поддерживался Советом Европы; 2) Национальные форумы НПО в Молдове (в их работе участвуют все три сектора общества: наиболее отличившиеся НПО, представители властных структур и бизнеса. Первый и Второй совместные международные форумы общественных ассоциаций Молдовы и Румынии состоялись соответственно 3-6 мая 2010 г. и 27-28 мая 2011 г. в Кишиневе и в Яссах, Румыния); 3) Национальный совет по участию при Правительстве Республики Молдова (институционализирован 29 декабря 2009 г.), в состав которого включены 30 представителей от всех секторов общества, задача которых состоит в экспертной оценке участия гражданского общества в стратегическом планировании; 4) Совместный совет по партнерству при Правительстве Республики Молдова (институционализирован 6 апреля 2011 г. в качестве консультативного органа), целью которого является развитие и продвижение стратегического партнерства между органами публичной власти, внешними партнерами по развитию, гражданским обществом и частным сектором. Добавим также, что на основе принятой

законодательным органом страны Концепции сотрудничества между парламентом и гражданским обществом от 29 декабря 2005 г. и Стратегии развития гражданского общества на 2009-2011 гг. от 11 декабря 2008 г. ежегодно проводятся: советы экспертов, постоянные консультации, специальные встречи, общественные слушания, конференции, круглые столы и другие формы взаимного сотрудничества. Как правило, деятельность различных консультативных комитетов и комиссий при правительстве, министерствах и структур одной или другой страны участвуют как представители заинтересованных групп и других институтов гражданского общества, так и представители правительства и министерств.

Как известно, система функционального представительства интересов в западных странах стала эффективным каналом, соединяющим государство и гражданское общество, обеспечивая тем самым не только координацию частных и государственных интересов, но и внедрение в общественную жизнь решений, принятых властными структурами. Первые попытки такой практики предпринимаются и в Молдове. Так, в последние годы сотрудничество с гражданским обществом является важным компонентом деятельности парламента страны посредством постоянного диалога по вопросам, представляющим общий интерес. Его социальными партнерами стали пять институтов гражданского общества, которые были выбраны постоянными парламентскими комиссиями для сотрудничества [15]. Более того, в парламенте Республики Молдова в течение 2011 г. был проведен строгий аудит деятельности со стороны экспертов Института развития и социальных инициатив «Вииторул» («Будущее») – одной из ведущих НПО аналитического профиля («think-tank»). Они разработали комплексную систему мониторинга, на основе которой оценивалась эффективность деятельности депутатов, парламентских фракций и комиссий.

Хотя механизм сотрудничества между национальным парламентом и гражданским обществом кажется комплексным и эф-

фективным, он по-прежнему не соответствует намеченным целям. Названный механизм частично осуществляет поставленную цель повышения эффективности представительной демократии и участия НПО в процессе принятия решений. Это происходит потому, что институты гражданского общества участвуют в рамках сотрудничества с властными структурами, как правило, на правах рекомендательного характера. Если представители гражданского общества заявляют, что общество будет по-настоящему демократическим, когда они будут иметь возможность взять на себя некоторую ответственность, возложенную на правительственную сферу, то представители властных структур неохотно принимают такую идею. И все же, функционирование такого механизма может привести к социализации процесса принятия решений («decision-making») и разработки публичной политики («policy-making»).

Таким образом, как показывает опыт стран на постсоветском пространстве, гражданское общество и государство – активно взаимодействующие социальные явления. Гражданское общество, несомненно, служит мощным ресурсом политической модернизации молодых независимых государств. Однако критерием социального прогресса является не наличие НПО или других институтов гражданского общества, как таковых, а оптимальность соотношения политической мощности институтов государства и гражданского общества. Если сила государства (ресурсная и организационная) меньше оптимальной, то первоочередной задачей является не столько укрепление самих гражданских организаций, а и самого государства. И напротив, чрезмерное вмешательство государства в деятельность институтов гражданского общества должно уменьшаться в пользу формирующихся и укрепляющихся демократических гражданских организаций.

Использованные источники и литература:

1. Аникин В.И. Гражданское общество в Республике Молдова: состояние, проблемы, перспективы: Монография / Владимир Ильич Аникин. – Кишинэу: Изд-во «Парагон», 2001. – 240 с.
2. Баранов Н.А. Гражданское общество в посткоммунистической Европе. – Режим доступа: http://nicbar.narod.ru/polit_trans_lekzia8.htm (цит. 06.04.2011).
3. Вершинин А.А. Концепции и модели гражданского общества (к истории вопроса) / Александр Алексеевич Вершинин // «Новые» и «вечные» проблемы философии: Сб. науч. тр. конф. аспирантов и соискателей. – Новосибирск: Наука, 2000. – С. 30-44.
4. Вискалов А. Как строится «гражданское общество» в Молдове. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.moldova.ru/index.php?tabName=themes&owner=40&id=2717> (цит. 07. 02. 2009).
5. Гаврилов А.В. Государство и гражданское общество: функциональный анализ взаимодействия. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/gosudarstvo-i-grazhdanskoe-obshchestvo-funktsionalnyi-analiz-vzaimodeistviya> (цит 30.04.2011).
6. Гражданское общество Гагаузии. Действовать врозь или объединяться? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tiras.ru/evrazija/10627-grazhdanskoe-obshhestvo-gagauzii.html> (цит. 07.02.2010).
7. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
8. Raportul Național de Dezvoltare Umană, 2010/2011: Republica Moldova de la excluziune socială la o dezvoltare umană incluzivă / D. Vaculovschi, M. Vremeș, V. Craevschi-Toartă. – Chiinău, 2011: Online [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.undp.md/presscentre/2011/NHDR_2010_2011/NHDRreport_2010_ROM_26-04-11_web.pdf (цит. 03.11.2011).
9. Dunleavy P., O’Leary B. Teoriile statului. Politica democrației liberale: Monografie / Patrick Dunleavy, Brendan O’Leary. – Chișinău: Epigraf, 2002. – 343 с.
10. Зеленько Г.И. Політична «матриця» громадянського суспільства

- (досвід країн Вишеградської групи та України): Монографія / Галина Ивановна Зеленко. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
- 11.** Зотова З.М. Власть и общество: проблемы взаимодействия: Монография / Зоя Михайловна Зотова. – Москва: ИКФ «Омега-Л», 2001. – 346 с.
- 12.** Kopecký P., Mudde C. *Uncivil Society? Contentious Politics in Post- Communist Europe: Monograph* / Petr Kopecký, Cas Mudde. – London: Routledge, 2003. – 208 с.
- 13.** Кочетков В.В., Кочеткова Л.Н. Современное гражданское общество и государство: философия постсоветской политики / Владимир Кочетков, Людмила Кочеткова // *Revista de filozofie, sociologie și științe politice, Chiinău*, 2010, № 2. – С. 152-163.
- 14.** Красин Ю. Государство и гражданское общество. – Режим доступа: <http://www.soc-eco.ru/docs/krasin.doc> (цит. 08.04.2011).
- 15.** Lista organizațiilor societății civile selectate pentru colaborarea cu comisiile permanente ale Parlamentului Republicii Moldova. – [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.parlament.md/SOCIETATECIVILA/Organiza%20c%205%20a%203iialesociet%20c4%2083%20c5%20a3iicivile/tabid/60/ContentId/29/Page/0/Default.aspx> (цит. 09.04.2011).
- 16.** Mureșan M., Duțu P. *Societatea civilă – actor nonstatal major: Monografie* / Mircea Murean, Petre Duu. – București: Editura Universității Naționale de Apărare «Carol I», 2006. – 275 с.
- 17.** Олейник Л.Г. Современный переходный период: сравнительный анализ: Монография / Людмила Георгиевна Олейник. – Кишинэу: Изд-во „Helmax”, 2009. – 160 с.
- 18.** Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. А.І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.
- 19.** Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні / Навч. посібник Ф.М. Рудич та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
- 20.** Roșca A. *Algoritmi ai tranziției: aspecte social-filosofice: Monografie* / Alexandru Roșca. – Chișinău: Tipogr. A.Ș.M., 2007. – 300 с.
- 21.** Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы: Монография / Феликс Михайлович Рудич. – К.: Наукова думка, 2009. – 302 с.
- 22.** Cenușa

D. Consolidarea societății civile din Republica Moldova: Monografie / Denis Cenua. – Chișinău: Bons Offices, 2007. – 58 c. **23.** Cohen J.L., Arato A. Civil Society and Political Theory: Monograph / Jean L. Cohen, Andrew Arato. – Cambridge: MIT Press, 1992. – 330 c. **24.** Starea societății civile din regiunea transnistreană: Online [Electronic resource]. – Regime of access: // <http://www.civic.md/interviuri/-starea-societatii-civile-din-regiunea-transnistreana.html> (цит. 27. 12. 2008). **25.** Strategia dezvoltării societății civile în anii 2009-2011 / Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr. 1-2 (3334-3335), 13 ianuarie 2009. – Chișinău: Moldpres, 2009. – С. 13-15. **26.** Howard M.M. The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe / Marc Morjé Howard // Journal of Democracy, Vol. 13, No1, 2002. – С. 157-169.

ПРАКТИКА ГРОМАДСЬКИХ ІНІЦІАТИВ У РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ

Проаналізовано напрями та проблеми функціонування громадських об'єднань у Республіці Білорусь на сучасному етапі. Запропоновано шляхи оптимізації діяльності громадських організацій для створення дієвої системи впливу на органи державної влади.

Ключові слова: громадські ініціативи, громадські організації, Місцева повістка-21, політична влада, політичний тиск, демократія.

Проанализированы направления и проблемы функционирования общественных объединений в Республике Беларусь на современном этапе. Предложены пути оптимизации деятельности общественных организаций для создания эффективной системы воздействия на органы государственной власти.

Ключевые слова: гражданские инициативы, общественные организации, Местная повестка-21, политическая власть, политическое давление, демократия.

The main trends and problems in the functioning of public associations in Belarus at present are analyzed. The ways of optimizing the activity of public organizations aimed on the creation of the effective systems of influence on public authorities are proposed.

Key words: civil initiatives, community organizations, Local Agenda-21, political power, political pressure, democracy.

Актуальність проблеми громадських ініціатив детермінована необхідністю наукового аналізу суперечливих суспільно-політичних процесів, які відбуваються у країнах Центрально-Східної Європи та на пострадянському просторі. Досвід трансформаційних перетворень у постсоціалістичних країнах переконливо доводить факт існування широкого кола можливостей та моделей розвитку – від успішної інтеграції в європейські структури до формування елементів недемократичних політичних систем. Особливого значення у наш час набуває аналіз форм взаємодії органів державної влади з громадськими структурами, а також механізмів стримувань та противаг у контексті досягнення динамічної рівноваги політичної системи.

Актуальність нашого дослідження обумовлена, у першу чергу, зростанням ролі громадянської активності як важливого чинника у розвитку демократії та існуючими нині у Республіці Білорусь проблемами інституціонального розвитку громадянського суспільства. Специфіка діяльності білоруських громадських організацій (урядових і неурядових) в умовах авторитарного політичного режиму детермінує необхідність дослідження шляхів налагодження ефективного діалогу між владою і громадськістю, а також визначення ролі і практичного значення інститутів громадянського суспільства у просуванні Білорусі до демократії.

У сучасній політологічній науці накопичено чималий творчий доробок з проблем трансформації політичних систем і суспільств в посткомуністичних країнах, проблематики розбудови інституцій громадянського суспільства та активності громадських організацій. Теоретичні положення та висновки таких західних дослідників як Т. Алмонд, Е. Арато, Х. Апхайер, З. Бжезинський, С. Верба, Ю. Габермас, Е. Гелнер, П. Д'Аньєрі, Л. Даймонд, Р. Дарендорф, М. Едвардс, Н. Еліас, Р. Інглхарт, Дж. Калдберґ, Т. Кузьо, Д. Лінц, С. Ліпсет, М. Макфол, Г. О'Доннелл, Я. Пакульські, К. Поппер, А. Пржеворський, Д. Растоу, А. Селіґмен, Р. Скідельські, А. Турен, Ч. Тейлор, С. Хантінгтон, Дж. Хіґлі, Л. Холмс, І. Шапіро, Ф. Шміттер та ін. певним чином впливають на подальшу розробку означених

питань у вітчизняному суспільствознавстві та серед російськомовних дослідників¹.

Загальні проблеми трансформації білоруського суспільства розкрито у роботах О. Грінкевич, В. Дубнова, В. Карбалевича, О. Кордуна, А. Панчишина, О. Чередниченко. Дослідженню еволюції державно-правових інститутів Республіки Білорусь, способів їх функціонування, механізмів стримувань та противаг присвятили свої роботи В. Божанов, Г. Васілевіч, Р. Гортат, В. Карбалевич, С. Паречіна, В. Чернов, Є. Юрійчук. Проблеми функціонування інститутів громадянського суспільства та способів їх взаємодії з державою у процесі політичних відносин є предметом наукового інтересу Ю. Дракохруста, О. Манаєва, С. Наумової, М. Пастухова, В. Ровдо. Питанням впливу соціокультурних чинників, політичної свідомості на сучасні політичні процеси присвячують свої праці В. Бобрович, О. Буховец, І. Єскадумова, А. Лисюк, І. Бугрова, Д. Фурман та ін.

Відзначаючи існування доволі широкого кола наукових досліджень з проблем розвитку громадянського суспільства у пострадянських країнах та наявність окремих вагомих наукових праць, присвячених питанням трансформації політичної системи Республіки Білорусь, водночас варто зазначити, що ступінь вивчення в українській політичній науці проблеми розбудови в Білорусі громадянського суспільства в цілому, та діяльності громадських організацій, зокрема, можна оцінити як недостатній.

Метою нашого дослідження є аналіз діяльності громадських організацій у Республіці Білорусь як чинника трансформації

---

¹ Названа проблематика знайшла висвітлення в роботах О. Алексєєвої, Б. Андрєєво, О. Аузана, В. Баркова, С. Брєхаря, Л. Боринської, І. Брянцева, А. Винникова, В. Ворони, С. Гріна, Є. Головахи, В. Горбатенка, О. Доженкова, Г. Зеленько, С. Катаєва, О. Категорєнка, А. Колодій, Я. Кузьміна, І. Кураса, О. Куценка, М. Лациби, Л. Лойко, Ю. Левєнєва, О. Михайлівської, М. Михальченка, В. Пашєнка, С. Перегудова, Є. Пожидаєва, В. Полохала, Т. Розової, Н. Рогар, В. Сєливанова, В. Степанєнка, В. Танчєра, С. Тимченка, С. Тихомірова, І. Недокус, В. Єлизарова, А. Циганкова та багатьох інших дослідників.

політичної системи і громадянської свідомості у суспільстві, а також з'ясування проблем та визначення напрямів оптимізації діяльності громадських об'єднань задля ствердження демократії в цій країні.

З огляду на специфіку функціонування політичної системи сучасної Республіки Білорусь та нинішній стан розвитку інституцій громадянського суспільства, висвітлення практики громадських ініціатив в Білорусі можна звести, по суті, до визначення межі залучення громадських структур до суспільно-політичних процесів, яка б задовольняла і суспільство, і державу.

Згідно з офіційними даними, станом на 1 січня 2012 р. у Республіці Білорусь було зареєстровано 2 402 громадських об'єднання, з них: 230 міжнародних, 682 республіканських і 1 490 місцевих. Органами влади на місцях було зареєстровано та поставлено на облік 36 875 організаційних структур громадських об'єднань. У республіці функціонують також 27 спілок (асоціацій) громадських об'єднань, 119 фондів (11 міжнародних, 5 республіканських і 103 місцевих) [1].

Понад 80% усіх громадських організацій Білорусі зареєстровано у столиці – у місті Мінську та в обласних центрах. У малих містах і сільських поселеннях некомерційні недержавні громадські організації (НГО) практично відсутні.

Здебільшого, у громадському секторі Білорусі упродовж останніх років громадські об'єднання функціонують у чотирьох основних напрямках – фізкультурно-спортивному, благодійному, молодіжному, а також просвітницькому (культурно-виховному). Зокрема, за даними Міністерства юстиції Республіки Білорусь у країні станом на 1 січня 2012 р. працювало 595 фізкультурно-спортивних громадських об'єднань, 394 благодійних громадських об'єднань, 234 молодіжних громадських об'єднань, у тому числі 33 дитячих, 211 просвітницьких, культурних, виховних громадських об'єднань, 112 суспільних об'єднань громадян, які відносять себе до національних меншин, 84 громадських об'єднань інвалідів війни і праці, ветеранів, 81 науково-технічне громадське об'єднання, 66 громадських об'єднань прихильників

охорони природи, пам'ятників історії, культури, 49 творчих громадських об'єднань, 31 жіноче громадське об'єднання і 545 інших громадських об'єднань [1].

Особливе місце серед зареєстрованих громадських організацій, що працюють у багатьох районах і містах Республіки Білорусь, займають проурядові об'єднання: Білоруський республіканський союз молоді (БРСМ), Піонерська організація Білорусі, Білоруський союз жінок. Метою їх створення є підтримка офіційного політичного курсу, встановлення державного впливу і контролю в окремих сферах суспільного життя. Ці організації, здебільшого, інтегровані у державні структури. Так, у райвиконкомах начальник відділу у справах молоді одночасно є і головою районної організації БРСМ. Таким організаціям надається пряма (шляхом фінансування з державного бюджету) та непряма (у вигляді надання приміщень, пільг) підтримка. Вони безпечібно підтримують курс держави і є частиною її ідеологічної системи.

Водночас варто вказати на те, що у малих містах та сільській місцевості, в міру віддалення від «центрів ідеології», проурядові організації втрачають свої ортодоксальні ознаки, притаманні їх столичним колегам. Тому на місцевому рівні осередки вищеназваних проурядових організацій можна вважати реальними структурами громадянського суспільства.

Окрім зареєстрованих громадських об'єднань і фондів, у Білорусі функціонують незареєстровані організації та ініціативи, які позиціонують себе в якості суб'єктів регіонального та місцевого розвитку. Частина з них – пропартійні, політизовані організації, які лише для підтвердження своєї локалізації, задля переконливості аргументації та отримання підтримки місцевих жителів незначною мірою беруть участь у процесах місцевого самоврядування та розвитку. Масштаби функціонування таких організацій та ефективність їхньої роботи складно оцінити через непрозорий характер їх діяльності. Звіти про діяльність таких організацій практично неможливо перевірити, тому типовим явищем є завищення показників реальної діяльності незареєстрованих організацій та ініціатив. Так, суттєвою виявилась різниця у власних

та експертних оцінках кількості організацій, результатах та масштабах діяльності в Білорусі Комітетів громадського територіального самоврядування.

Однією з нових форм місцевих громадських ініціатив можна вважати поширення так званих суспільних клубів. Проте, проекти щодо їх розвитку не виправдали сподівань: більшість клубів припинила існування після завершення відповідного зовнішнього фінансового інвестування. Однією з причин згорання мережі суспільних клубів можна назвати той факт, що від самого початку при їх створенні основний акцент робився на конкретних людей – на політичні та близько-політичні постаті лідерів даних структур, а не на громадську суспільно-корисну діяльність. Інша причина, за нашим баченням, полягає в тому, що клуби залишались осторонь від проблем і завдань місцевого розвитку, не мали концептуальної конкретики та чіткого тематичного і експертного позиціонування. Водночас, необхідно зауважити, що клуби, як організаційна форма роботи з місцевими громадами, ще далеко не вичерпали своїх можливостей у Білорусі і можуть бути ефективним інструментом (особливо в якості перших кроків) розвитку громадянського суспільства.

Починаючи з 1995 р. до лав нових суб'єктів місцевого розвитку приєдналися товариства власників (ТВ) спільних домоволодінь, що розпочали свою історію в рамках проекту Міжнародної фінансової корпорації, яка фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID). Після вступу в силу у 1998 р. Закону Республіки Білорусь «Про спільне домоволодіння», підготовленого за допомогою цього проекту, чисельність ТВ почала зростати, і на теперішній час вона становить близько 850 об'єднань. Ці організації, по суті, є первинним рівнем самоврядування громадян – мешканців багатоквартирних будинків і котеджних селищ. Практика показує, що створення ТВ та їх розвиток у сучасних умовах стає не навчальним, а практичним досвідом демократії.

Наприкінці ХХ ст. у Республіці Білорусь виникла ще одна форма самоорганізації громадян в рамках місцевих ініціатив – Місцеві повістки-21 (МП-21) [2]. Метою діяльності цих організацій

було залучення активних представників місцевих громад з метою розробки та реалізації стратегій сталого розвитку територій (міст, районів, селищ, сіл) і організацій (шкіл, гімназій, дитячих центрів, товариств власників) [3]. Проведення цієї роботи здійснюється в рамках виконання Національної стратегії сталого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 р., положення якого визначають роль Місцевих повісток-21 як найважливіших інструментів у розробці та реалізації державної стратегії сталого розвитку території [4].

Надані Місцевим повісткам-21 державою права та повноваження дозволили легалізувати діяльність груп громадян, які називаються «групами місцевих дій», «стратегічними комітетами», «громадськими радами» або просто «ініціативними групами». До їх складу входять представники неурядових громадських об'єднань (НУО), місцевих виконкомів, бізнесу, активні мешканці, священики.

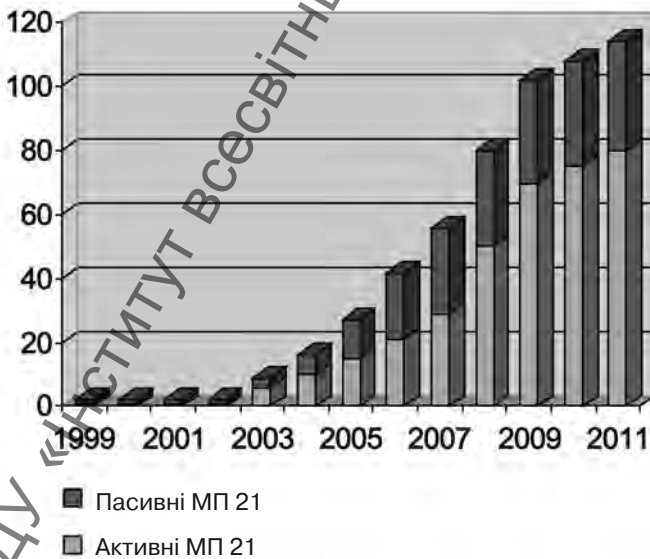
Характерно, що в останні роки в Білорусі особливий інтерес до розробки МП-21 виявляють представники місцевої влади малих міст, селищ та сілрад. На наш погляд, це пояснюється тим, що первинний територіальний рівень більшою мірою відчуває необхідність у здійсненні «самоуправлінських» функцій. До того ж, місцевим громадам бракує фінансових ресурсів, кадрового потенціалу з належною фаховою підготовкою, відсутні довгострокові стратегії та плани розвитку. Також варто врахувати факт послаблення адміністративного впливу владної «вертикалі» на діяльність місцевих органів самоврядування, тому для самостійної діяльності місцевої влади розкриваються додаткові можливості. З огляду на це, надання організаційної допомоги з боку Місцевих повісток-21 органам місцевої влади високо цінується територіальною громадою. За словами мера м. Дісни Вітебської області О. Мороз, лише після початку роботи в галузі сталого розвитку по впровадженню МП-21 її життя та життя її міста почало новий відлік [5, 4].

Цінність даного інструменту місцевого розвитку для Білорусі, за оцінкою О. Сивогракова, полягає в тому, що на єдиній платформі принципів сталого розвитку відбувається об'єднання всіх

активних сил (громадських і державних), робота будується на принципах партнерства та відкритості. У роботі відсутня відомча роз'єднаність, а основним принципом виступає комплексний підхід, при якому економічні, екологічні і соціальні цілі та механізми їх досягнення взаємопов'язані [6].

Упродовж 2007-2011 рр. у регіонах Білорусі функціонувало близько 120 організацій місцевих ініціатив, що позиціонували свою діяльність як розробку і реалізацію стратегії сталого розвитку території. На сьогодні майже чверть з них з різних причин припинили або призупинили свою діяльність, тому нині у республіці лише у 80-90 районах і містах, сільрадах та школах ще ця робота триває. Суттєву підтримку Місцевим повіткам-21 надає Програма підтримки Білорусі з боку Федерального уряду Німеччини.

Станом на 2012 р. лише третина місцевих громад мають стратегії чи концепції територіального розвитку, оприлюднені через засоби масової інформації (див. мал. 1.).

Мал. 1. Динаміка кількості Місцевих повіток 21 у Білорусі

Варто звернути увагу на те, що загальна кількість Місцевих повісток-21 у Білорусі по відношенню до загального числа міст, районів та сільрад, де є нагальна потреба їх розробки, поки ще недостатня. Водночас, громадськість Білорусі має надію та докладає зусиль щодо активізації цього процесу в своїй країні. Цілком ймовірний сценарій, про який німецький мислитель Еріх Фромм свого часу писав: «Вже не вперше в історії меншість вказує шлях, яким піде розвиток людства» [7].

Досвід розробки та реалізації МП-21 у Білорусі, як і в багатьох зарубіжних країнах, підтверджує тезу: «Місцева повістка-21 створює попит на місцеве самоврядування». Ініціаторами їх розробки, як правило, виступають голови районних, міських, селищних і сільських виконкомів, депутати, активні представники місцевих громад – учителі, лікарі, працівники соціальних установ, члени громадських організацій. У процесі роботи ініціативної групи народжуються та реалізуються ідеї щодо розвитку місцевого співтовариства, оформлюються проектні пропозиції, виявляються і залучаються ресурси, реалізуються конкретні заходи (проводяться фестивалі, облаштовується територія, створюються умови для розвитку підприємництва, вирішуються екологічні проблеми). В результаті – люди усвідомлюють можливість самостійного вирішення місцевих проблем, без залучення державних коштів.

Так, наприклад, у Вітебській області до розробки місцевої стратегії сталого розвитку підключилась громадська організація «Єврорегіон Озерний Край». Метою діяльності цієї організації є сприяння розвитку регіону, що базується на унікальності природного потенціалу краю, історії та культурі, а серед пріоритетних напрямів діяльності – сприяння розвитку підприємництва, сфери послуг, туризму [8]. Можна навести й інші приклади. У 2011 р. членами ініціативної групи Місцевої повістки-21 у Брестській області був зареєстрований місцевий фонд «Центр сприяння розвитку і підприємству Білоозерської сільради», який активно включився у розробку і реалізацію проектів, спрямованих на розвиток своєї «малої Батьківщини».

Важливими характеристиками самостійних дій місцевих громад, як правило, є заощадливе витрачання фінансових ресурсів, на протипагу прискореного «освоєння» державних коштів до кінця року або до призначеної дати. Громадою виявляються місцеві особливості та потреби, які, як правило, складно побачити з кабінету районного або республіканського рівня.

Своєрідний «тест на виживання» МП-21 в Білорусі показав, що їхні позиції найбільш міцні саме там, де є найбільші ознаки та прояви місцевого самоврядування. Причому, найменшою життєстійкістю характеризувалися ініціативи у районних містах та обласних центрах: саме тут більше половини МП-21 припинили свою діяльність. Багато в чому це пояснюється тим, що владний контроль і бюрократія тут сильніші; адміністрація орієнтується, в основному, на державні показники розвитку, а нові віяння не так вдало вбудовуються в існуючу систему.

В останні роки «ною силою» на громадському просторі Білорусі стали громадські ради за тематичними напрямками. Такі об'єднання під тиском обставин (здебільшого, це зобов'язання за міжнародними угодами) починають створюватися при міністерствах (наприклад, при Міністерстві природних ресурсів та охорони навколишнього середовища – Рада екологічних організацій; при Міністерстві освіти – Координаційна рада з освіти в інтересах сталого розвитку). Завдяки участі у цих структурах голос представників громадських організацій звучить все голосніше, вони все частіше проявляють свій експертний потенціал. На обласному та районному рівнях при Радах депутатів, при виконкомах або інших державних установах створені громадські ради з розвитку підприємництва, агротуризму, з соціальних питань тощо. Поява таких організацій надає додаткові можливості для лобювання інтересів громадянського суспільства для будь-якої країни.

Громадські ради, як форма суспільної самоорганізації, набувають у Білорусі особливої актуальності. На думку білоруського дослідника Анатолія Касьяненка це пов'язано з тим, що, саме слабкість мережевих відносин у сучасній Білорусі призводить до істотного зниження соціального капіталу і, відповідно,

ефективності соціальних практик [9, 116]. Характеризуючи роль громадських рад як нового інструменту вирішення соціально-економічних проблем, білоруський експерт А. Люсюк виокремлює ознаки, переваги і вади білоруських громадських рад [9, 116-117]. Аналітик вказує на їх очевидний прикладний характер, оскільки вони сфокусовані на вирішенні конкретних проблем у певній місцевості. Незважаючи на залежність від органів державної влади, у діяльності громадських рад все ж істотну роль відіграють структури громадянського суспільства, а також інші представники соціальних ініціатив. Ради достатньо вільні у напрацюванні нових форм і методів роботи, так само, як і у виборі певної суспільної сфери для докладання своєї активності.

При цьому, формат громадської ради привабливий як для всіх місцевих співтовариств, так і для міжнародних фондів та організацій. До того ж, громадська рада допускає небюрократичний, неформальний і водночас креативний стиль соціальної діяльності. Оскільки учасниками діяльності громадських рад стають окремі особи і організації виключно на добровільній основі, то спостерігається не тільки висока вмотивованість діяльності їх членів, але й високий рівень соціального капіталу. Характерною ознакою функціонування рад є відсутність комунікативних бар'єрів, оскільки всі члени таких рад безпосередньо один з одним знайомі та займаються спільною справою.

Особливістю діяльності громадських рад у Білорусі є те, що у цих Радах існує обов'язкове представництво органів державної влади. Це той рідкісний випадок, коли місцева влада, беручи участь у створенні громадської структури, від самого початку займає у ній позицію не керівника та основного творця соціальних змін, а лише одного з його активних учасників, дотримуючись імперативу партнерства. Варто зауважити, що для місцевої влади важливою є відсутність політичних та ідеологічних ризиків, оскільки формат громадських рад не володіє у РБ негативним політичним іміджем, на відміну від окремих громадських організацій або політичних формувань і церковних організацій, з якими державні органи мали ті чи інші політичні проблеми.

У цілому, тематична та територіальна структура зареєстрованих у Білорусі громадських організацій і фондів демонструє доволі низький, порівняно з іншими європейськими країнами, рівень і масштаб діяльності НГО, особливо у малих містах і сільській місцевості. Обмежені фінансові можливості громадських структур на містах, особливо у провінції, не дозволяють їм стати помітними і значущими осередками у процесах місцевого розвитку. Певною мірою, слабкість і недієздатність місцевих (на рівні середніх і малих міст і сіл) організації громадянського суспільства урівноважується діяльністю громадських організацій, які функціонують у столиці та обласних центрах.

Враховуючи той факт, що більшість зареєстрованих у республіці організацій громадянського суспільства є «вузькоспеціалізованими», то доцільно говорити про обмежений вплив цих об'єднань на ухвалення політичних рішень та на процеси соціально-економічного розвитку країни. Підтвердженням цього висновку можуть слугувати результати опитувань окремих керівників виконкомів районного і міського рівня. Так, на запитання: «Скільки і які громадські організації працюють у вашому районі чи місті?», переважна більшість респондентів не дала відповіді. При цьому варто вказати на те, що за умов жорсткої адміністративної системи, «президентської вертикалі» у галузі місцевого управління та самоврядування [10] доля (у професійному плані і в загальнонародському розумінні) керівників виконкомів первинного рівня (сільських, селищних і міст районного підпорядкування) однозначно залежить від ставлення до них з боку «начальства». Інтереси територіальної громади у такій системі ієрархії відходять на другорядний план. Першочергового значення набувають звітні економічні показники (надої, накоси, приріст), соціальні (своєчасність виплати зарплати) та політичні (підсумки виборів). Білоруська практика доводить, що керівників виконкомів знімають з роботи саме за цими критеріям, особливо – за останнім з них [11].

За таких умов, місцеві органи, окрім невеликої кількості сміливих, реформаторськи налаштованих чиновників, не зацікавлені

у розвитку на підвідомчій території активного громадянського суспільства. Разом з тим, в умовах дефіциту бюджетних асигнувань, місцеві органи влади йдуть на співпрацю з громадськими структурами, особливо у соціальній сфері. Їх головний інтерес у цьому випадку – залучення додаткових ресурсів і виконання громадськими організаціями тих соціальних функцій, з якими не може впоратися місцева влада. Саме ці обставини обумовлюють співробітництво органів місцевої влади з екологічними, спортивними, культурними та іншими «неполітизованими» організаціями.

Обережність, а інколи і недостатня освіченість голів райвиконкомів унеможливають ухвалення рішень щодо підтримки створення місцевих організацій і фондів. Аналогічну позицію займають, як правило, й їх заступники, особливо керівники ідеологічних відділів, поведінка яких свідчить про отримання ними чіткої вказівки «зверху»: «НГО не пройдуть!». Ініціативи, щодо створення місцевих фондів у Білорусі, стикаються також з доволі курйозною перешкодою, коли загальний імідж слова «фонд» державні чиновники з незрозумілих причин асоціюють лише з Фондом Сороса. Настороженість та упереджене ставлення щодо діяльності фондів набуває крайніх форм: навіть аргумент про існування президентських фондів, наприклад, фонду підтримки обдарованої молоді, видається чиновникам непереконливим.

Особливе місце у політичній системі білоруського суспільства мають громадські ініціативи щодо об'єднань громадян, які проявили раніше політичну активність, є членами політичних партій чи є їх прихильниками, беруть участь у контролі за виборами тощо. Місцева адміністрація докладает максимум зусиль, щоб не допустити реєстрації таких організацій.

Проте, не зважаючи на існуючі політичні та організаційні перешкоди у створенні та діяльності НГО, білоруські активісти знаходять шляхи реєстрації та можливості функціонування і розвитку громадських організацій та фондів, досягаючи при цьому показових результатів. Реалізуючи свої специфічні завдання

(соціальні, освітні, природоохоронні), вони вносять істотний вклад у вирішення завдань комплексного розвитку конкретних територій, створюючи умови для активізації діяльності інших інституцій громадянського суспільства на місцях. Прикладом може слугувати громадське об'єднання «Захист птахів Батьківщини», що нараховує близько 2 000 членів і має 13 регіональних відділень. Ефект від діяльності цього ГО вже давно вийшов за межі виключно природоохоронних програм. Працюючи з місцевим населенням і налагоджуючи контакти з місцевою владою, ця організація стала «практичною школою демократії» для багатьох своїх членів і учасників інших громадських проєктів.

Одна з найчисельніших в Білорусі сільських громадських структур – громадська організація «Жінки за відродження Нарочанського краю», що зареєстрована в одному з райцентрів Мінської області, також є прикладом виживання, розвитку та реалізації цікавих проєктів, що мають «демонстраційний ефект» республіканського масштабу. Актив цієї організації розвиває нову концепцію «сталого сільського поселення», формуючи місцеве співтовариство на принципах участі та партнерства.

Помітним «гравцем» у галузі соціальної роботи у регіонах Білорусі є громадська організація «Білоруська асоціація соціальних працівників» [12]. Широкою популярністю, у тому числі серед представників місцевої влади та інших державних структур, користується створена цією Асоціацією інформаційна система «Білорусь соціальна» та інформаційні Інтернет-розсилки¹. Кількість відвідувань сайту цієї організації досягає 10 000 на місяць. Серед проєктів Білоруської асоціації соціальних працівників – видання тематичного журналу та сприяння у проведенні роботи Місцевими повітками-21 у районах Мінської області.

Добре відомі своєю роботою у галузі сприяння розвитку місцевих громад у різних регіонах і напрямках екологічні громадські

---

¹ Електронная Информационно-поисковая система «Беларусь против траффинга» [Електронный ресурс] – Режим доступа: <http://baswngo-by.net/polsko-belorusskoe-socialnoe-sotrudnichestvo>

організації Білорусі. Так, Міжнародне громадське об'єднання «Екопроект Партнерство» здійснює проекти з підтримки Місцевих повісток-21, управління відходами, енергозбереження. Серед активістів екологічного руху – громадське об'єднання «Агрокотуризм», волонтерські програми Білоруського товариства Червоного Хреста, Білоруська асоціація клубів ЮНЕСКО, Бізнес-союз підприємців і наймачів імені Кунявської та інші.

У багатьох районах Білорусі працюють організаційні структури Білоруської асоціації дітей-інвалідів та молодих інвалідів. Суспільний ефект від їх роботи часто виходить за рамки благодійності: діяльність організації сприяє розвитку ініціативи, формуванню лідерських якостей та посилення експертного потенціалу учасників. Помітну активність виявляють громадські організації в галузі освіти та виховання (ГО «Чазенія», Освітній центр «Пост»); здоров'я та медицини (ГО «Білоруська асоціація молодих християнських жінок»). У більшості районних центрів країни функціонують організаційні структури громадського об'єднання «Білоруського товариства захисту споживачів».

Незважаючи на слабку згуртованість лав і недостатньо широке охоплення цільових груп, професійно й ефективно працюють спілки та асоціації підприємців. Не в останню чергу, саме завдяки їх роботі у 2009 р. був прийнятий президентський декрет № 1, який суттєво спростила процедуру створення та ліквідації комерційних структур.

Особливе місце у громадському секторі столиці та обласних центрів посідають впливові громадські організації, які займаються проектами у галузі місцевого розвитку і до експертних висновків, яких дослухається влада. Так, у Гомельській області функціонують громадські об'єднання: «Соціальні проекти», Асоціація дітей та молоді «АСДЕМО», ГО «Оракул», ГО «Полісся» та інші. У Брестській області активно працює ГО «Спілка підприємців Брестської області». Гродненській громадський рух активними акціями нещодавно підняв до республіканського рівня проблему порятунку старих дерев. У Вітебській області помітних результатів набула діяльність ГО «Матері проти

наркотиків»; активізувалась діяльність Асоціації товариств власників. У всіх областях розширюється співпраця НГО з фахівцями університетів, відомими діячами країни, пресою, що впливає на результативність роботи.

Варто зауважити, що існуючі в Білорусі громадські організації та ініціативи не повною мірою реалізують потенційні можливості для свого розвитку, функціонування та взаємодії з державними інституціями. Проте, не зважаючи на несприятливий клімат для створення й функціонування недержавних громадських організацій, останніми роками активізувалась орієнтація багатьох НГО на соціальне партнерство з державним сектором, активна міжнародна взаємодія, контакти з бізнес-структурами. На місцевому рівні найчастіше громадські об'єднання здійснюють партнерські програми з окремими державними установами (лікарнями, школами, будинками культури тощо). Меншою мірою – це партнерство з депутатами і Радами депутатів, значно меншою – з органами виконавчої влади (виконкомками, адміністраціями).

Поряд з висвітленням практики діяльності НГО у Республіці Білорусь, неупереджений аналіз сучасного стану розвитку громадських організацій у цій країні дає підстави для виокремлення існуючих проблем, що перешкоджають реалізації потенціалу громадських організацій. Серед цих проблем варто назвати: непрозору і складну процедуру створення нових ГО і фондів; невиправдано сильний контроль і стримування діяльності ГО з боку держави; складність процедур виконання усіх вимог діловодства, податкової та бухгалтерської звітності; відсутність підтримки незалежних НГО з державного (і місцевих) бюджетів; відсутність закону про благодійність та системи соціального замовлення; недостатня допомога (організаційна, фінансова) організаціям громадянського суспільства з боку бізнес-структур; бюрократичні бар'єри при реєстрації проєктів, суб'єктивізм у цих питаннях; дефіцит кваліфікованих кадрів у НГО, слабкість експертного потенціалу; недостатня публічність і популярність діяльності, відсутність позитивного іміджу (населення недостатньо

інформується про досягнення НГО); структурна замкнутість багатьох організацій, малочисельність і слабкість асоціацій, коаліцій, мереж тощо.

Зміцненню потенціалу та підвищенню ефективності функціонування громадських організацій та ініціатив у Республіці Білорусь можуть прислужитися публічність, відкритість та популяризація діяльності НГО. Поширення об'єктивної інформації про роботу громадських організацій, про їх успіхи та досягнення через доступні засоби масової інформації, організація масових заходів викликають інтерес у громадян та сприяють залученню нових учасників до громадських рухів.

Для білоруських громадських об'єднань актуальним питанням на сьогодні залишається необхідність вчитися і послідовно напрацьовувати імідж надійного партнера, починаючи співпрацю з органами влади за нейтральними напрямками (агротуризм, спортивна робота, соціальні проекти тощо). Співпрацю з владними структурами доцільно зосередити, у першу чергу, на контактах з виборними органами (Радами) та їх депутатами, з первинним рівнем управління (сільрадами, міськими виконкомом).

Підґрунтям для налагодження контактів громадських структур з органами місцевої влади може бути Національна стратегія сталого розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 р. У цьому документі, прийнятому Радою міністрів Республіки Білорусь, містяться положення про необхідність підтримки громадських структур, їх участі у розвитку регіонів тощо [4]. Аналогічні підходи та визначення ролі громадських організацій зазначені в окремих галузевих державних програмах, наприклад, у Державній програмі відродження та розвитку села на 2005-2010 рр. [13].

Серед напрямів оптимізації взаємодії громадських організацій та органів державної влади може бути залучення високого експертного потенціалу, яким володіють громадські організації. Так, НГО можуть запропонувати місцевим Радам і виконкомом результати своїх досліджень, опитувань, оглядів зарубіжного досвіду, що може зацікавити владні структури і стати першим кроком для подальшого розвитку співробітництва. Цій ж меті

сприятиме згуртування навколо себе кваліфікованих фахівців та ініціативних активістів. Прикладом може слугувати досвід фонду «Живе партнерство» у Мінську, в якому створено Експертну раду зі сталого розвитку та Місцевих повісток-21. До Експертної ради запрошені представники відомих мінських НГО, співробітники столичних університетів, що дозволяє розширити експертні можливості організації. Водночас, у Білорусі є також достатньо прикладів, коли, встановивши перші контакти, представники НГО очікують активних зустрічних дій з боку влади, і, не дочекавшись, припиняють взаємодію. Такий підхід не виправдовує себе. Як переконає білоруський досвід, при налагодженні партнерства з владою найефективнішою є активна, послідовна, наполеглива і зацікавлена позиція.

Одним із шляхів зміцнення громадських ініціатив може стати активне спілкування з іншими представниками «третього сектору», утворення мереж та коаліцій, спільна реалізація проектів тощо. Зокрема, білоруським ГО може стати у нагоді досвід бізнес-середовища, яке стало більш згуртованим і активним у порівнянні з громадськими некомерційними організаціями. Це створило сприятливі можливості для реєстрації установ, а також об'єднань підприємців.

Важливою складовою ефективної діяльності НГО у Білорусі є необхідність використання інноваційних підходів у роботі, наприклад, створення кластерів та участь у них. При цьому варто зміцнювати наявний досвід традиційних форм роботи, розширюючи коло співробітництва з державними установами (школами, бібліотеками, будинками культури, лікарнями, соціальними установами) та комерційними організаціями.

Сприятиме ствердженню громадських організацій у Білорусі і розвиток міжнародного співробітництва, встановлення зв'язків між районами, містами та селами, розробка та реалізація спільних (наприклад, у рамках прикордонного співробітництва) проектів тощо. З метою підвищення експертного потенціалу білоруських НГО доречною видається підтримка програм, які поєднують навчання у своїй країні і за кордоном. Корисними і

важливими для білоруських ГО були навчальні поїздки у 2009-2010 рр. у Литву, Латвію, Швецію і Великобританію в рамках проекту ЄС / ПРООН «Сталий розвиток на місцевому рівні» з метою обміну досвідом. Варто вказати, що вже багато років у РБ працює згадувана Програма підтримки Білорусі з боку Федерального уряду Німеччини.

Доцільним, на наш погляд, видається використання білоруськими громадськими організаціями існуючих грантових програм (Представництва Європейського Союзу, програми посольств зарубіжних країн та інших міжнародних організацій, установи «Нова Євразія»). Надання коштів на проекти на конкурсній основі сприятиме розвитку громадських ініціатив та організацій, з одного боку, а, з іншого, як показує досвід, часто буває тією зв'язуючою ланкою, яка спонукає представників громадянського суспільства та владних інституцій до активної взаємодії.

На думку експертів, сьогодні у Білорусі на загальному фоні політичного застою створюється ілюзія високої активності організацій громадянського суспільства, проте ця активність далеко не завжди гарантує досягнення необхідних результатів. «Система державної влади та управління не тільки не сприяє становленню незалежної громадської активності, але й усіляко перешкоджає їй. Ворожа риторика про “п’яту колону” офіційних властей щодо демократичної громадськості переходять у реальну практику придушення будь-яких позитивних паростків у громадянському суспільстві» – зазначає А. Єгоров, директор Центру європейської трансформації [14].

Кількісні та якісні показники діяльності білоруських громадських організацій демонструють акцент на регулятивній і контрольній функції держави щодо «третього сектору». Показовим є те, що серед громадських об'єднань республіки бракує організацій, напрямом діяльності яких є контроль за виборами до органів державної влади та місцевого самоврядування, висвітлення та обговорення дій влади, визначення стратегії розвитку країни. Громадські об'єднання здебільшого орієнтовані на досягнення тактичних цілей суспільного розвитку, аніж стратегічних.

При цьому аналітики вказують на те, що однією з найбільших проблем ствердження демократії у Білорусі є неузгодженість дій та стратегій демократичних агентів у самій країні. «Білоруські демократи не мають єдиної позиції як відносно стратегії змін у країні, так і відносно політичних інструментів міжнародного впливу на авторитарний режим» – вказується в експертних документах [15].

Маємо зауважити, що багаторічне існування авторитарного політичного режиму не є причиною усіх бід громадянського суспільства, а є лише наслідком нерозв'язаних структурних проблем. Нинішня соціально-політична ситуація сягає своїм корінням радянського минулого та новітньої історії пострадянських трансформацій. Білоруська незалежність стала неочікуваним даром для народу внаслідок розпаду «імперії зла». На початку 1990-х рр. ані еліта, ані маси не були готові до управління власною долею в умовах суверенної держави. І Білорусь «застрягла» на перепутті між минулим та майбутнім. У 1994 р. білоруський філософ В. Мацкевич сформулював тезу про Білорусь як країну, яка постала «всупереч очевидності». І громадські ініціативи та громадянське суспільство у сучасній Білорусі існують саме «всупереч очевидності»: вони є тому, що мають бути, а тому обов'язково будуть.

Таким чином, практика діяльності громадських організацій у Білорусі переконливо доводить, що білоруська влада і білоруське суспільство змушені шукати шляхи вирішення існуючих проблем, щоб не опинитись на межі соціально-політичних потрясінь. Разом з тим, варто визнати, що в рамках існуючого політичного режиму в Білорусі не набули розмаху деякі негативні тенденції соціально-економічних перетворень, які характерні для багатьох пострадянських країн, у тому числі й України. Високий рівень соціального захисту та збереження соціальної інфраструктури, порівняно вдала боротьба з корупцією та підтримка вітчизняного виробника, певні успіхи у галузі медицини та освіти можуть стати об'єктом відповідного аналізу представниками української влади.

Використані джерела та література:

1. Работа с общественными объединениями, фондами [Электронный ресурс] / Министерство юстиции Республики Беларусь. Официальный сайт. – Режим доступа: http://www.minjust.by/ru/site_menu/deyat_min/public_associations.
2. Сивограков О.В. Думаем глобально, действуем локально. Стратегии устойчивого развития – Местные повестки на XXI век в Беларуси. [Электронный ресурс] – Минск, ПроPILEI, 2007. – 272 с. – Режим доступа: http://www.fpb-belarus.org/publ/Dum_gl.pdf.
3. Программа поддержки Беларуси [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.fpb-belarus.org/ustraz/mestnoy.html>.
4. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 года. [Электронный ресурс] / Национальная комиссия по устойчивому развитию Республики Беларусь. – Минск, Юнипак, 2004. – 200 с. – Режим доступа: http://un.by/pdf/OON_sMall_Rus.pdf.
5. Стратегия устойчивого развития Дисненского края [Электронный ресурс] – Минск, Юнипак, 2005. – 64 с. – Режим доступа: <http://www.fpb-belarus.org/docs/DisnaLA%20Book.pdf>.
6. Сивограков О.В. Стратегии устойчивого развития территорий (местные повестки-21) в Беларуси: от теории к реализации [Электронный ресурс] // Тезисы к международной научной конференции «Местное развитие на постсоветском пространстве: опыт исследований и проблемы управления» (Минск, 1-2 февраля 2009 г.) – Режим доступа: <http://methodology.by/?p=980>.
7. Фромм Э. Иметь или быть? [Электронный ресурс] – М.: ООО «Фирма Издательство АСТ», 2000. – 448 с. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/fromm/haveorbe.html>.
8. Еврорегион «Озерный край» [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://beleuroregion.by/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=96.
9. Методология разработки и реализации стратегий устойчивого развития территорий (Местных повесток-21) / О.В. Сивограков и др. – Минск, Ковчег, 2010.
10. Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. [Электронный ресурс] –

Режим доступа: <http://www.president.gov.by>. **11.** Вдовенко С.М. Україна–Білорусь: взаємовідносини на перехрестях черемін. – Чернігів: Видавець Озовий В.М., 2010. – 448 с. **12.** Общественная организация «Белорусская ассоциация социальных работников». [Электронный ресурс] : Официальный сайт – Режим доступа: <http://www.basw-ngo.by/>. **13.** Государственная программа возрождения и развития села на 2005-2010 гг. [Электронный ресурс] / Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=p30500150&p2={NRPA}>. **14.** Гражданское общество Беларуси: тренды последнего года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ej.by/news/politics/2012/06/14/grazhdanskoe_obschestvo_bielarusi__trendy_poslednego_goda.html. **15.** Егоров А., Шугтов А. Топография гражданского общества в Беларуси. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://eurobelarus.info/images/uploads/files/Mapping%20civil%20society%20of%20Belarus_RU.pdf. **16.** Гражданское общество Беларуси: вопреки очевидности. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://methodology.by/?p=2068>.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАПОБІГАННЯ МІЖНАРОДНОМУ ТЕРОРИЗМУ

Стаття присвячена проблемі попередження міжнародного тероризму та участі державних структур і громадянського суспільства у формуванні системи безпеки як локального, так і глобального рівнів, що відповідає викликам та загрозам сучасності, а також визначенню основних аспектів діяльності нашої держави у площині антитерористичної діяльності.

Ключові слова: національна безпека, міжнародна безпека, громадянське суспільство, тероризм, антитерористичне законодавство, міжнародне співробітництво.

Статья посвящена проблеме предупреждения международного терроризма и участия государственных структур и гражданского общества в формировании системы безопасности как локального, так и глобального уровней, что отвечает вызовам и угрозам современности, а также определения основных аспектов деятельности нашего государства в сфере антитеррористической деятельности.

Ключевые слова: национальная безопасность, международная безопасность, гражданское общество, терроризм, антитеррористическое законодательство, международное сотрудничество.

The article is devoted to the problem of prevention of international terrorism and participation of government and civil society in security system creation, on both local and global levels, which corresponds to the challenges and threats of up-to-dateness, and also identify the main aspects of the activities of our state in field of anti-terrorism.

Keywords: national security, international security, civil society, terrorism, anti-terrorism legislation, international co-operation.

Поглиблення асиметричних ефектів нерівномірності соціального розвитку в добу глобалізації супроводжується ескалацією міжнародного тероризму, що трансформується за своїм внутрішнім змістом, формою, характером проявів під прямим або опосередкованим впливом різноманітних протиріч та конфліктів. Розвиток сучасного міжнародного тероризму характеризується формуванням таких негативних явищ, як багатоплановість руйнівного впливу на різні сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну, а також на національну безпеку: суспільну, державну, воєнну тощо. На сучасному етапі тероризм із його політично вмотивованою насильницькою ідеологією становить серйозну небезпеку для громадянського суспільства як окремих держав, зокрема й України, так і у загальносвітовому масштабі.

Дослідження такого складного соціально-політичного явища як міжнародний тероризм потребує науково зваженої оцінки. Аналіз основних проблем тероризму зумовлюється необхідністю формування та реалізації концепції державної безпеки України, а також міжнародно-правової позиції України з питань боротьби з тероризмом на міжнародній арені. Еволюція та модифікація сучасних проявів тероризму викликала потребу глибокого наукового осмислення цих питань, враховуючи особливості розвитку України. Серед них найбільшу увагу викликають: необхідність комплексного науково-практичного аналізу національної безпеки як об'єкта захисту від тероризму; дослідження доктринального поняття тероризму, його співвідношення з іншими поняттями соціально-політичних і соціально-правових явищ; надання кримінально-правової оцінки тероризму; розгляд форм його прояву; важливо приділити особливу увагу вирішенню проблем забезпечення національної безпеки України у контексті попередження даного явища.

Зазначимо, що дослідження проблеми протидії міжнародному тероризму як системно-соціальної складової національної безпеки, активно проводиться на рівні державних, громадських організацій, наукових інститутів, спеціальних служб, воєнних відомств і органів охорони громадського порядку, також активно висвітлюються засобами масової інформації. У доробку науковців – по-

літологів знаходять своє відображення вивчення передумов виникнення та поширення екстремізму та тероризму, соціальних аспектів сучасної терористичної діяльності, проблем її фінансування, звертають увагу на важливу роль участі громадянського суспільства у створенні системи безпеки локального та глобального рівнів задля попередження даного явища, а також характеризують державну політику протидії тероризму, основні пріоритети та шляхи реалізації.

Забезпечення національної безпеки є важливою функцією будь-якої держави і принциповою сферою діяльності її інституцій. Останні, ставлячи собі за мету реалізацію життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави, захист їх від негативного впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, покликані гарантувати сприятливі для життя і розвитку умови існування усіх громадян країни, внаслідок чого національна безпека виявляється як базовою категорією державної політики, визначальним параметром державного управління, так і неодмінною умовою будь-якої економічної, суспільно-політичної, гуманітарної діяльності.

Втім, глобалізаційні процеси та інтеграція різних регіонів світу в єдине світове співтовариство спричиняє принципові зрушення у сфері національної безпеки, а становлення і розвиток наднаціональних та регіональних політичних структур призводять до помітних змін у функціональних завданнях та можливостях державних інституцій, зокрема тих, що мають забезпечувати національну безпеку України.

Як заявляв голова СБУ І. Калінін, головними загрозами національній безпеці є посягання на територіальну цілісність, міжнародний тероризм, корупція та кіберзлочинність [13]. За його словами, кількість реальних і потенційних явищ та чинників, що становлять загрозу життєво важливим національним інтересам України, не зменшується. Зокрема, він підкреслив, що не втрачають актуальності такі виклики національній безпеці держави, як розвідувально-підривна діяльність іноземних спецслужб, посягання на державний суверенітет і територіальну цілісність, передумови поширення тероризму [13].

Так, протягом останніх 25 років світове співтовариство постійно зіштовхується з такими широкомасштабними, різними за формами та способами прояву явищами як тероризм та екстремізм, що несе загрозу не тільки локальному безпековому виміру, але й глобальному. За різними оцінками, у світі щорічно здійснюється від 320 до 660 терористичних актів. І з кожним роком ця цифра невпинно зростає. Тероризм та екстремізм дедалі частіше створюють загрозу безпеці як державам в цілому, так і окремим громадянам зокрема. Їх наслідками є: суттєві політичні, економічні, соціальні та моральні втрати; негативний вплив на психологію людських мас; велика кількість ні в чому не повинних жертв тощо. Якщо говорити про тероризм, то це явище соціально-політичного життя настільки багатогранне, що міжнародній спільноті досі не вдалося надати йому загальноприйнятого юридичного визначення, хоча для всіх є зрозумілою його сутність. Тероризму притаманні незаконне насилля, намагання залякати широкі верстви населення, невинні жертви, міжнародне поширення і т. п. [3, 31].

Як явище, тероризм має соціальну природу і політичну спрямованість. Він породжений соціальними протиріччями, при їх загостренні виявляє тенденцію до посилення і спрямований на досягнення протиправним і суспільно небезпечним шляхом політичних цілей в інтересах певних держав, соціальних сил, організацій і рухів.

Водночас, багато терористичних організацій і груп мають у своєму розпорядженні значні фінансові можливості. Наприклад, прибутки секти «Аум Сенрикьо» на момент здійснення хімічної атаки у токійському метро у 1995 р. і становили близько 100 млрд. єн, що дорівнює приблизно 9 млн. доларів США. Річний бюджет ХАМАС (ісламський рух опору, Палестина) оцінюється у 30 млн. доларів США, а щорічні надходження з Ірану на фінансування діяльності організації ісламських фундаменталістів шіїтської гілки Хезболла (Ліван) – у 100 млн. доларів. Лише особистий статок організатора і спонсора міжнародного тероризму Усама бен Ладена за приблизними підрахунками дорівнював 300 млн. доларів США. За приблизними підрахунками на 2006 р.,

ірландські терористи з ІРА витрачали на свої потреби в середньому 12 млн. доларів на рік. Основну частку фінансів організації баскських сепаратистів – ЕТА («Країна Басків і волі», Іспанія) становила «революційний податок», що складала собою, за даними на 2002 р., у середньому близько 9 млн. доларів на рік [18, 139].

Наведені приклади є переконливим свідченням того, що до терористичної діяльності сьогодні залучаються не лише представники бідних верств населення. Без значного фінансового супроводження неможливо було б здійснити такі масштабні теракти, як у США, Росії, Японії, Індонезії та ін. Це також стосується і масової підготовки терористів-самогубців. Означена тенденція не в останню чергу підводить до висновку, що тероризм як своєрідна стратегія боротьби «слабких проти сильних» зазнає у сучасному світі серйозної трансформації. Після трагедії 11 вересня 2001 р. у США одним з центральних напрямків контртерористичного удару стали саме фінансові мережі терористичних організацій. Тільки за перші три місяці були заблоковані їхні активи у банках США на суму близько 33 млн. доларів.

Сьогодні наявні суперечності глобального масштабу фактично заганняються всередину і тоді тероризм починає виступати їхнім своєрідним наслідком, індикатором проблемних зон у становленні нового світопорядку [15, 66].

Чітка понятійна характеристика тероризму як соціально-правового явища повинна служити наскрізним орієнтиром для визначення завдань, правових, організаційних і ресурсних аспектів боротьби з тероризмом. Безсумнівно, при дослідженні тероризму як суспільно небезпечного явища слід виходити з глибокого розуміння сутності цього діяння, маючи на увазі перш за все, що тероризм служить досягненню антидемократичних та антигуманних цілей [14, 12].

Принципово важливим є те, що превенція терористичної діяльності внаслідок своєї багатofакторності передбачає різні рівні та способи комплексної протидії і матиме перспективу лише у тому разі, коли вона відповідатиме справжньому статусу даного явища як системно-соціального.

На думку фахівця з національно-безпекознавства В. Крутова, «впровадження громадянського контролю над системою національної безпеки сприяло б формуванню й узгодженому функціонуванню її державної та недержавної складових як єдиного організму. Виникли б реальні передумови для плідного використання незатребуваного інтелектуального ресурсу в інтересах удосконалення ідеології безпеки та зміцнення антитерористичного потенціалу суспільства» [10].

Слід враховувати також, що на території України перебувають (у постійному чи транзитному режимі) представники іноземних організацій, що мають відношення до терористичної діяльності.

Протидія сучасному тероризму потребує винятково системного підходу, де, поряд з комплексом державно-правових заходів, найважливішою складовою має стати активна позиція громадянських інститутів нашого суспільства. Пріоритетність у боротьбі з тероризмом належить профілактичній діяльності. У її здійсненні мають знайти своє місце органи законодавчої та виконавчої влади, голови церков, лідери політичних партій, засобів масової інформації та широка громадськість. Для того, аби виключити з нашого життя тероризм, необхідно насамперед розкривати і знищувати корені цього явища, а не лише боротися з його проявами [16, 83].

Необхідною умовою протидії терористичним загрозам на національному ґрунті є формування ефективної державної політики протидії тероризму, що вимагає вироблення чіткої концепції та стратегії, базових принципів, концептуальних і нормативно-правових засад, визначення шляхів їх практичної реалізації. Загалом ця проблематика вимагає особливої уваги науковців до опрацювання питань координації діяльності всіх владних структур, у компетенції яких є протидія терористичним загрозам на національному рівні, створення у суспільстві умов для консолідації громадськості у розв'язанні тих проблем сучасного українського суспільства, наявність яких може спричинити прояви тероризму.

За роки незалежності, в Україні, щодо протидії тероризму зроблено чимало: у 1998 р. створено спеціальний координацій-

ний орган – Антитерористичний центр при СБУ; у 2003 р. прийнято Закон України «Про боротьбу з тероризмом»; ратифіковано низку міжнародних антитерористичних конвенцій; введено до Кримінального кодексу України ст. 258 «Терористичний акт» [4]; відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» внесено зміни та поправки від 21.09.2006 р. до Кримінального Кодексу ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту» [5], ст. 258-2 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» [6], ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації» [7], ст. 258-4 «Сприяння вчиненню терористичного акту» [8], ст. 285-5 «Фінансування тероризму» [9]. За статистичними даними, тероризм, на щастя, не набув поширення у нашій державі. За період 2002–2010 рр. у країні було зареєстровано 6 випадків вчинення або підготовки терористичних актів, що не несли значної загрози [1, 69].

Проте, останній «терористичний акт» 27 квітня 2012 р., за визначенням влади, згідно ст 258 ККУ, із серії вибухів у м. Дніпропетровськ, під час якого постраждало 29 осіб, спонукає структуровані механізми національної безпеки України працювати більш якісно та докладати зусиль щодо попередження подібних випадків [11].

Сучасний світовий досвід розвитку суспільного життя свідчить, що неодмінним атрибутом сильної держави є ефективно діюча система національної безпеки, яка включає державну і недержавну складові. На думку фахівців, говорити сьогодні про збалансовану систему національної безпеки України не доводиться ані в теоретичному, ані у практичному плані. Хоча компоненти державної системи безпеки в основному концептуально розроблені, конкретизовані за сферами життєдіяльності і функціонально задіяні, однак роль і місце недержавної системи безпеки у вітчизняному законодавстві не визначено.

На думку аналітиків, актуальність проблеми удосконалювання управління у сфері безпеки визначається складними соціально-економічними процесами сучасності, появою нових

загроз безпеці, об'єктивною потребою розвитку демократичних процесів. У цьому зв'язку постає завдання акцентувати увагу громадськості на тому, що ефективне функціонування недержавного сектору безпеки — лише питання часу і залежить від усвідомлення, нагромадження і реалізації конструктивного громадського потенціалу [17].

За такого підходу Міжнародна громадська організація «Міжнародна антитерористична єдність», метою функціонування якої є протидія світовій загрозі номер один — тероризму, виступає за об'єднання громадських зусиль, аби максимально сприяти формуванню і розвитку недержавної системи національної безпеки, суб'єкти якої могли б вирішувати такі принципові завдання, як: проведення моніторингу й аналізу загроз національній безпеці; виявлення джерел напруженості і конфліктогенності; розробка механізму керування загрозами і небезпеками; участь у формуванні ідеології безпеки і на її основі сприяння забезпеченню соціального миру; підвищення громадянської відповідальності; розвиток правової і патріотичної самосвідомості; організація і здійснення громадського контролю за діяльністю як недержавної, так і державної систем безпеки, сприяння їх погодженому функціонуванню як єдиного організму; розробка і реалізація проектів, спрямованих на забезпечення національної безпеки (інформаційно-аналітичних, організаційно-прикладних, пропагандистських та ін.), залучення широких верств населення до процесу забезпечення життєдіяльності держави, підготовка кадрів для недержавної системи безпеки тощо [12, 80].

Останнім часом у стратегії і тактиці боротьби з тероризмом робляться акценти на значне посилення ролі громадянського суспільства. Важливо нарощувати ці зусилля, у повному обсязі використовувати його реальні та потенційні можливості. Але при цьому варто враховувати, що воно одночасно є джерелом тероризму, об'єктом і головною силою протидії тероризму. У цих умовах духовна, ідеологічна основа громадянського суспільства зростає. І від того, куди вона буде спрямована, багато в чому буде залежати ефективність боротьби з тероризмом, нейтральне до

нього ставлення або пряма його підтримка. Саме громадянському суспільству, його інститутам належить провідна роль у консолідації дій у створенні єдиного фронту антитерористичних сил.

Громадянське суспільство має можливість пропонувати нові концептуальні підходи, моделі та елементи національної і міжнародної стратегій боротьби з тероризмом. У даний час, як показує практика, воно готове ініціювати керівникам держав, спецслужб і правоохоронних органів пропозиції щодо вироблення адекватних і універсальних заходів реагування на тероризм. Інститути громадянського суспільства, організовуючи і проводячи міжнародні конгреси, симпозіуми, конференції, семінари, круглі столи, мають можливість виробляти і пропонувати урядам різних країн практичні рекомендації, спрямовані на формування і посилення світового співтовариства в боротьбі з міжнародним тероризмом.

Зазначимо деякі напрями діяльності громадянського суспільства з ідеологічної та інформаційної протидії тероризму [2, 18]:

1. Потрібна ефективна система освіти громадян з питань безпеки, масштабів тероризму та його ідеології.

2. Необхідне вироблення єдиної технології висвітлення проблем протидії терористичним загрозам у ЗМІ, ретельна регламентація порядку висвітлення у них ситуацій, пов'язаних з актами тероризму. Необхідно на законодавчому рівні заборонити пропаганду екстремістської та терористичної ідеології в ЗМІ.

3. Розвиток правової самосвідомості є одним з ключових напрямів у системі протидії тероризму.

4. Ефективна ідеологічна, інформаційна протидія тероризму на державному та міждержавному рівнях можлива лише у тому випадку, якщо до цього приєднуються не тільки всі верстви населення, а й громадські організації та рухи антитерористичної спрямованості.

5. Боротьба з тероризмом вимагає масованої атаки на його ідеологію, причини та умови, що його породжують. Тут важливо не зупинятися і бути послідовним. Необхідно невідкладно приймати конкретні і практичні заходи проти терористів та їх спіль-

ників. При цьому доцільно спиратися на цивільне суспільство, на його єдність, знайти золоту середину між забезпеченням безпеки людей та дотриманням їх конституційних прав.

Таким чином, підсумовуючи дослідження нормативно-правових та організаційних аспектів антитерористичної діяльності, варто наголосити на тому, що:

– по-перше, одним з головних чинників, що зумовлюють вирішення завдання формування національної системи профілактики тероризму, є надзвичайне ускладнення тероризму як соціально-політичного та кримінального явища. Цій множині різнорідних обставин і чинників можна адекватно протистояти лише завдяки створенню системи заходів, що викликає потребу в співпраці усіх державних структур та громадськості;

– по-друге, під час генези терористичних проявів на різних стадіях, криміногенний процес здатний переходити з однієї сфери суспільних відносин до іншої, тобто терористична діяльність може переслідувати як політичні, так й інші цілі, наприклад, економічні. Це викликає потребу у комплексному розгляді обставин конкретних терористичних загроз із залученням до співпраці відповідних органів виконавчої влади та дослідження взаємного впливу терористичних процесів різного типу для розробки і запровадження багатоаспектної системи заходів, що уможлиблюється поєднанням інформаційного, наукового та ресурсного потенціалу різних відомств у межах централізованої національної програми;

– по-третє, реакцією на трансформацію і дестабілізацію суспільно-політичних процесів останніх десятиріч стала активізація різних громадських рухів і організацій, що вимагають від влади підвищення рівня захисту громадян від акцій психологічного і фізичного терору. Тому створення адекватної системи антитерористичної діяльності на національному рівні вимагає налагодження партнерських відносин між органами державної влади і громадськістю, що передбачає як узгодження і врахування інтересів громадян у галузі організації самозахисту, так і проведення відповідної пропагандистсько-роз'яснювальної роботи щодо рішень і заходів

органів державної влади антитерористичної спрямованості.

Взаємодія державних інститутів і громадських об'єднань – один з найефективніших шляхів протидії тероризму. Це стосується запобігання даного явища як на локальному (внутрішньодержавному), так і глобальному (міжнародному) плані. Створення в Україні ефективної системи протидії тероризму та екстремізму було б значним внеском у побудову загальносвітового механізму безпеки.

Використані джерела та література:

1. Вербеньський М. Державна політика протидії тероризму: пріоритети та шляхи реалізації / М. Вербеньський / Державна політика протидії тероризму: пріоритети та шляхи реалізації: збірник матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. – К.: НІСД, 2011. – 120 с.
2. Журавель В.П. Гражданское общество: проблемы идеологического и информационного противодействия терроризму / В.П. Журавель // Право и безопасность, 2004. - № 3(12). – С. 10-19.
3. Корж І. Екстремізм і тероризм: передумови виникнення та поширення / І. Корж / Державна політика протидії тероризму: пріоритети та шляхи реалізації: збірник матеріалів «круглого столу» / за ред. М. Г. Гуцало. – К.: НІСД, 2011. – 120 с.
4. Кримінальний Кодекс України. Стаття 258. «Терористичний акт» від 21.09.2006 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-258.htm.
5. Кримінальний Кодекс України. Стаття 258-1. «Втягнення у вчинення терористичного акту» від 21.09.2006 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-258-1.htm.
6. Кримінальний Кодекс України. Стаття 258-2. «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» від 21.09.2006 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-258-2.htm.
7. Кримінальний Кодекс України. Стаття 258-3. «Створення терористичної групи чи терористичної організації» від 18.05.2010 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-258-3.htm.
8. Кримінальний Кодекс України. Стаття 258-4. «Сприяння вчиненню терористичного акту» від

18.05.2010 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-258-4.htm.

9. Кримінальний Кодекс України. Стаття 258-5. «Фінансування тероризму» від 18.05.2010 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-258-5.htm.

10. Крутов В. Чи може громадянське суспільство протистояти тероризму? / В. Крутов // Дзеркало тижня. – № 33 (30 серпня – 5 вересня 2003 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/chi_mozhe_gromadyanske_suspilstvo_protistoyati_terorizmu-34818.html.

11. Прокуратура визнала вибухи у Дніпропетровську терактом // Українська правда, 3 вересня 2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/27/6963605/>.

12. Чумак Л.А. Законодавче удосконалення взаємодії державних інститутів і громадських об'єднань у сфері протидії тероризму / Л.А. Чумак // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2010. – № 3 – С. 78-82.

13. СБУ: Головні проблеми для України – тероризм і кіберзлочинність // Українська правда. – 23 березня 2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/03/23/6961285/>.

14. Чурков Б.Г. Социально философские аспекты современного терроризма / Б.Г. Чурков / автореф. дис. канд. философ. наук. – М.: МПГУ, 1993. – 17 с.

15. Daguzan J.F. La lutte contre le financement du terrorisme: Beaucoup de bruit pour rien? / J.F. Daguzan // Defense. – 2008. – № 132 (hiver). – P. 66.

16. Esposito F. Secucities. Cities against terrorism / F. Esposito / Translated into english by G. Bingham. – Printed in France by Lalo editions on the presses of Imprimerie Rochelaise. – 92 p. // [Electronic source]. – Regime of access: http://www.ffsu.org/fileadmin/efus/secutopics/Cities_Against_Terrorism.pdf.

17. The Role of Civil Society in Preventing Terrorism // [Electronic source]. – Regime of access: <http://www.osce.org/odihr/25142>.

18. Williams P. Terrorist financing and organized crime: nexus, appropriation or transformation / P. Williams / T. J. Biersteker, S. E. Eckert. Countering the financing of terrorism. – London.: Routledge, 2007. – 344 p.

ВПЛИВ ЗАРУБІЖНОЇ ДОПОМОГИ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізується зарубіжна допомога в контексті її впливу на процес формування громадянського суспільства. Досліджуються шляхи демократизації через зарубіжну допомогу, розглядаються різні точки зору на це явище.

Ключові слова: зарубіжна допомога, процеси демократизації, громадянське суспільство.

Анализируется зарубежная помощь в контексте ее влияния на процесс формирования гражданского общества. Исследуются пути демократизации посредством оказываемой зарубежной помощи, рассматриваются различные точки зрения на эту проблему.

Ключевые слова: зарубежная помощь, процессы демократизации, гражданское общество.

The author analyzes foreign aid in the context of its impact on the process of democratization. The ways of democratization through foreign aid are investigated, various perspectives on this phenomenon are discussed.

Key words: foreign aid, democratization processes, civil society

Проблема вивчення різноманітних аспектів розвитку країн молодій демократії є актуальною у наш час. Це пов'язано з тим, що розбудова громадянського суспільства та посилення демократичних традицій залишаються важливими проблемами для внутрішньополітичного та економічного розвитку цих держав. Одним з впливових факторів впливу на означені процеси можна вважати зарубіжну допомогу, що і стало предметом цього дослідження. Означена проблематика певною мірою вже досліджена у

науковій літературі, але є нагальна потреба провести деякі узагальнення з цього приводу. Тому метою дослідження, результати якого представлені в рамках даної статті, є узагальнююча характеристика впливу зарубіжної допомоги на процеси демократизації та формування громадянського суспільства.

Зарубіжна допомога значною мірою обумовлюється зовнішньополітичними та стратегічними інтересами країн-донорів, особливо їх економічним та торговельним виміром, через що часто надається за умов придбання товарів та послуг, що пропонуються тим, хто надає цю допомогу. Як правило, легко оцінити успіх наданої допомоги для цілей зовнішньої політики країн-донорів. Набагато складніше оцінити ефективність допомоги у досягненні цілей розвитку країн-реципієнтів, наприклад, розбудови демократії, розвитку інституційних можливостей, забезпечення ринкової лібералізації та економічного зростання.

Багато країн-донорів зазначають сприяння демократизації як одну із головних цілей своїх програм допомоги. Так, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) щороку витрачає близько 1 млрд. дол. на програми підтримки демократії [1, 7], включаючи програми підтримки виборів, парламентаризму, судової системи, політичних партій та громадських організацій, таких як профспілки та правозахисні організації.

Загалом зарубіжна допомога може сприяти демократизації шляхом: 1) технічної допомоги, що зосереджується на забезпеченні процесу прозорих виборів, посиленні законодавчої та судової гілок влади для стримання виконавчої гілки влади, а також укріпленні громадянського суспільства, включно з підтримкою свободи преси; 2) грантів або позик, обумовлених зобов'язанням здійснювати демократичні реформи; 3) покращення освіти та підвищення загального рівня життя [5, 3].

Якщо технічна допомога або обумовлені гранти та кредити сприяють посиленню демократії безпосередньо чи опосередковано – шляхом покращення рівня освіти та загального добробуту, тоді більші обсяги допомоги мали би поєднуватися з більшим поширенням демократії. Саме так і стверджується у

заяві про досягнення USAID: «У 1980 р. було 58 демократичних країн. У 1995 р. їх кількість зросла до 115. USAID надавало підтримку демократії та управлінню у 36 з 57 країн, які успішно здійснили перехід до демократичного управління в цей період» [2].

Очевидно, що факт демократичності країн-реципієнтів сам по собі не є свідченням на користь ефективності програм допомоги. Успішні програми допомоги у певних країнах свідчать про те, що деякі види допомоги можуть бути корисними, однак це не є підтвердженням її загальної ефективності у просуванні демократії, розвитку інституційних можливостей, забезпеченні ринкової лібералізації та економічного зростання.

Багато дослідників негативно оцінюють здатність країн-донорів впливати на процеси демократизації шляхом надання допомоги країнам, що розвиваються. Висновки щодо цього були, зокрема, зроблені американськими дослідниками В. Істерлі, Р. Левінім та Д. Рудманом завдяки порівняльному аналізу обсягів зарубіжної допомоги та економічного зростання, який не виявив позитивного зв'язку навіть у країнах із сприятливим інституційним та політичним кліматом [3].

Американський дослідник П. Бун дійшов висновку, що допомога не сприяє збільшенню інвестицій чи зменшенню бідності, здійснивши порівняльний аналіз обсягів допомоги та індексів людського розвитку [4]. Водночас, шляхом аналізу обсягів допомоги та низки показників розвитку демократії провідної американської неурядової організації Freedom House, дослідник Світового банку С. Кнак довів, що зарубіжна допомога не має впливу на демократизацію у країнах, що розвиваються. Навіть гірше того, на його думку, більші обсяги допомоги пов'язані із значним зменшенням інституційних можливостей, поширенням корупції та бюрократії [5].

Згідно висновків Д. Хекельмана та С. Кнака, у 1990-х рр. на відміну від 1980-х рр. зарубіжна допомога сприяла посиленню економічної свободи шляхом впровадження інституційних реформ [6]. Однак, хоча допомога в цілому може сприяти розвитку,

вона має і зворотній вплив на ступінь економічної свободи. Так, ще наприкінці 1950-х рр. американський економіст М. Фрідман зауважив, що через те, що більшість допомоги скеровується до урядів, вона має тенденцію посилювати роль державного сектору в економічній діяльності відносно приватного сектору [7, 47]. Застосування політичної обумовленості, зазвичай теж підтверджує свою неефективність у просуванні демократії. До такого висновку прийшов Г. Крауфорд, проаналізувавши 29 випадків, в яких застосовувались політично-мотивовані санкції за недоцільне використання допомоги [8].

На думку Д. Бротігам [9], зарубіжна допомога може послабити демократичне правління шляхом зменшення підзвітності уряду виборцям. Це відбувається через те, що в умовах наявності великих обсягів допомоги, уряди є більш підзвітними міжнародним донорам, ніж платникам податків всередині країни. Окрім цього допомога сприяє посиленню інституту президента та уряду, зменшенню контролю над виконавчою владою з боку парламенту через те, що донори надають безпосереднє фінансування, що оминає державний бюджет, формування та контроль за яким, зазвичай є прерогативою парламенту. Це порушує баланс сил та конституційно затверджену систему стримання та противаг гілок влади всередині країни-реципієнта.

Якщо спробувати визначити вплив зарубіжної допомоги на формування громадянського суспільства, то слід звернути увагу на наступне. Класичні теорії демократизації та розвитку вважають капіталістичний економічний розвиток та формування класових інтересів, які підтримують демократію, необхідною умовою для формування громадянського суспільства та демократизації. Через це значні обсяги зарубіжної допомоги спрямовуються на створення та підтримку неурядових організацій. Як зазначається у програмному документі діяльності USAID в Європі та Євразії: «Щоби вижити та успішно розвиватися, демократії потрібне громадянське суспільство – широка база активних громадян, здатних впливати на рішення, які мають наслідки для їхнього життя. Громадяни повинні вибирати своїх по-

літичних лідерів, контролювати підзвітністю обрані уряди та чинити на них тиск з метою формування політичних курсів, які відповідають їх потребам та пріоритетам. Демократичні суспільства потребують активних політичних партій та незалежних засобів масової інформації, які є здатними втручатися у публічні дебати щодо проблем та політичних курсів. Вони потребують сильних неурядових організацій (НУО), які працюють задля соціальних, економічних та політичних змін. (...) З 1989 р. у регіоні було створено понад 500 тис. НУО» [10, 3].

Таким чином, кількість та активна діяльність неурядових організацій вважається показником ступеню розвитку демократії. Задля оцінки стабільності цих організацій у 1997 р. USAID впровадило «Індекс визначення сталості НУО у Центральній-Східній Європі і Євразії» («NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia»). Разом з рейтингом щодо ступеню захисту політичних прав та громадянських свобод, який щорічно розробляє впливова американська організація Freedom House, показник сталості НУО, розроблений USAID, є одним з головних джерел для оцінки ступеню демократизації нових незалежних держав.

Freedom House оцінює ступінь демократизації та свободи в країнах за двома критеріями: ступінь захисту політичних прав та громадянських свобод. У доповіді за 2009 р. серед країн колишнього СРСР у категорії «невільних» опинилися Азербайджан, Білорусь, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Казахстан та Узбекистан. Україна була класифікована як «вільна» країна з рейтингом 2,5. У світі в цілому до категорії «вільних» автори дослідження віднесли 89 країн, «частково вільних» – 62 та «невільних» – 42 країни. У 2007 р. організація вважала, що у світі є 90 вільних і 60 частково вільних країн [11].

На відміну від Freedom House, USAID застосовує сім різних критеріїв для оцінки стабільності неурядових організацій, що вважається показником успішності демократизації: правове середовище, організаційна здатність, фінансова спроможність, правозахисна діяльність, публічний імідж, надання послуг та

інфраструктура НУО. Згідно показників по цих семи категоріях НУО розподіляються на три загальні групи: тих, що перебувають на початково-перехідній, середньо-перехідній та стадії закріплення (консолідації). Україна класифікується у групі країн Євразії, до якої також входять Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова та Росія. Згідно Показника сталості НУО 2009 р. Україна має найліпші показники в Євразії, найшвидше наближається до середньо-перехідної стадії та навіть випереджає країни Південної Європи включно із Словенією [12, 10].

Характерною рисою демократизації нових незалежних держав Центрально-Східної Європи та Євразії є те, що неурядові організації в цьому регіоні були створені за безпосередньої цілеспрямованої підтримки міжнародних організацій-донорів. Історія громадянського суспільства у країнах західної демократії нараховує століття та відзначається поступовою еволюцією практики взаємодії неурядових організацій з державою в контексті загального процесу соціального та економічного розвитку. На противагу цьому, громадянське суспільство у східноєвропейських та євразійських країнах було повністю імпортоване міжнародними агенціями розвитку.

Міжнародні агенції розвитку привнесли поняття того, що громадянське суспільство є вкрай важливим для консолідації та функціонування демократії, а також моделі розбудови громадянського суспільства і їх організаційні структури (волонтерські організації, НУО), перелік важливих проектів, які НУО мали реалізувати, легітимну систему, в рамках якої уряди мали взаємодіяти з ними, та, зрештою, фінансові засоби для створення національних НУО та залучення їх до мережі міжнародних НУО. Таким чином, якщо західні громадянські суспільства були побудовані знизу доверху шляхом еволюції їх суспільств, східноєвропейські посткомуністичні громадянські суспільства були переважно запроваджені згори донизу під час швидкої реінтеграції цих країн до міжнародних економічних та політичних структур. Ця різниця між поступовою еволюцією знизу доверху та імпортом зверху донизу є ключовим моментом у розумінні

розвитку та стабільності громадянського суспільства у посткомуністичних країнах, а також впливу зарубіжної допомоги на процес їх формування.

Загалом, для аналізу процесу демократизації можна застосувати два підходи: мікроструктурний (індивідуальний) та макроструктурний. Мікроструктурний або індивідуальний підхід, розроблений Р. Алфордом та Р. Фрідландом, є аналогічним плюралістичним теоріям демократії, які розуміють її як наявність критичної маси індивідів, що вірять в ідеали демократії і тому втілюють ці ідеї в життя. Таким чином, демократія засновується на перевагах та діях більшості громадян держави [13].

Однак, цей підхід не враховує такі фактори як соціальні структури та розподіл влади у суспільстві. Ці фактори є основою підходу до розуміння демократії, розробленого Б. Муром, згідно якого демократія засновується не на вірі у неї більшості громадян, а на центральній коаліції влади в державі, її економічних ресурсах та підтримці, яку їй надають організаційні еліти [14]. У цьому сенсі демократія та громадянське суспільство є не продуктом індивідуальних сукупностей віри, добровільної асоціації та політичної участі, а скоріше результатом структурного розвитку, обумовленого коаліцією інтересів організаційних еліт та наявних ресурсів.

Концепція демократизації Б. Мура є аналогічною макrorівневому структуралістському підходу до громадянського суспільства. Його застосування видається більш доцільним при аналізі впливу зарубіжної допомоги на формування громадянського суспільства у східноєвропейських та євразійських країнах, оскільки він дає можливість оцінити ступінь консенсусу еліт та структурний розвиток всередині держави, який дозволив імпортувати ідеї, моделі та ресурси для розбудови громадянського суспільства міжнародними агенціями розвитку, що був здійснений одразу ж після повалення комуністичних режимів у країнах регіону.

Оцінки впливу зарубіжної допомоги на формування громадянського суспільства свідчать про те, що при проведенні такого

аналізу необхідно враховувати як макрофактори, такі, як рівень економічного розвитку та ступінь інкорпорації у глобальні економічні та політичні структури, так і мікрофактори, такі, як інтерес суспільства до політичних процесів та участь у них.

Підсумовуючи викладене необхідно зауважити, що роль громадянського суспільства у закріпленні переходу до демократії в посткомуністичних країнах є ідеєю, яка пропагується західними донорами. Однак, на практиці, неурядові організації, які діють в СНД, переважно не мають ані достатньої фінансової, ані партисипативної підтримки всередині країн, та є залежними від зовнішнього фінансування міжнародних донорів. Більше того, їхня роль у реалізації національних проектів у сфері демократизації, розвитку та ринкових реформ, або ж діяльність з метою пом'якшення соціальних наслідків цих процесів є незначною. На нашу думку, єдине, чого можна очікувати у цій сфері найближчим часом – це те, що по мірі зростання фінансових та організаційних спроможностей громадянського суспільства всередині країн регіону, його роль зростатиме та на практиці почне відповідати тому рівню, який йому надається у теоретичних моделях демократизації західних країн-донорів.

Таким чином, зарубіжна допомога може сприяти демократизації шляхом: 1) реалізації програм, що зосереджуються на процесі справедливих виборів, посиленні законодавчої та судової гілок влади для стримування виконавчої гілки влади, а також посилення громадянського суспільства, включно з підтримкою свободи преси; 2) грантів або позик, обумовлених зобов'язанням здійснювати демократичні реформи; 3) реалізації програм з метою покращення освіти та підвищення загального рівня життя населення [5, 3].

Успішні програми допомоги розвитку в певних країнах свідчать про те, що деякі види допомоги можуть бути корисними у сприянні демократизації, однак це не є підтвердженням загальної ефективності зарубіжної допомоги на цьому напрямі. Зарубіжна допомога може мати негативний вплив на стан розвитку демократії в країнах-реципієнтах, оскільки може послабити демокра-

тичне правління шляхом зменшення підзвітності уряду виборцям. Успішність програм зарубіжної допомоги у сприянні демократизації переважно залежить від комплексу характеристик соціально-економічного та політичного розвитку в країнах-реципієнтах, що зумовлюють їх готовність до впровадження західної моделі ліберальної економіки та партисипативної демократії.

Використані джерела та література:

1. A Guide to USAID's Bureau for Democracy, Conflict and Humanitarian Assistance (DCHA)/Office of Democracy and Governance (DG) Activities [Електронний ресурс] / USAID, October 2009. – 64 p. – Режим доступу: http://transition.usaid.gov/our_work/democracy_and_governance/publications/pdfs/DG_Activities_Oct_2009.pdf.
2. USAID: A record of accomplishment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usaid.gov/about_usaid/accompl.html.
3. Easterly W. Aid, policies, and growth: comment / W. Easterly, R. Levine, D. Roodman // American Economic Review. – 2004. – № 94 (3). – P. 774-780.
4. Boone P. Politics and the effectiveness of foreign aid / P. Boone. // European Economic Review. – 1996. – № 40 (2). – P. 289-329.
5. Knack S. Does foreign aid promote democracy? / S. Knack. – Washington: World Bank Development Research Group, 2000. – 33 p.
6. Heckelman J.C. Aid, economic freedom and growth / J.C. Heckelman, S. Knack // Contemporary Economic Policy. – 2009. – № 27 (1). – P. 46-53.
7. Freedman J. A case for equity / J. Freedman // Transforming development: foreign aid for a changing world / ed. by J. Freedman. – Toronto: University of Toronto Press, 2000. – P. 192-209.
8. Crawford G. Foreign aid and political conditionality: issues of effectiveness and consistency / G. Crawford // Democratization. – 1996. – № 4 (3). – P. 69-108.
9. Brautigam D. Governance, economy and foreign aid / D. Brautigam // Studies in Comparative International Development. – 1992. – № 27 (3). – P. 3-25.
10. A Decade of change: profiles of USAID assistance to Europe and Eurasia [Електронний ресурс] / USAID Bureau for Europe and Eurasia, 2001. – 48 p. – Режим доступу: http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/

ten_year/pdfs/decadeentire.pdf. **11.** Puddington A. Freedom in the world 2009: setbacks and resilience / A. Puddington [Електронний ресурс] / Freedom House, 2009. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=130&year=2009>. **12.** NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 2008 [Електронний ресурс] / USAID Bureau for Europe and Eurasia, 2009. – 262 p. – Режим доступу: http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/2008/complete_documen.pdf. **13.** Alford R. Powers of theory: capitalism, the state, and democracy / R. Alford, R. Friedland. – New York: Cambridge University Press, 1985. – 502 p. **14.** Moore B. Social origins of dictatorship and democracy: Lord and peasant in the making of the modern world / B. Moore. – Boston: Beacon Press, 1966. – 559 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акаймова Анжела Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри маркетингу Київського інституту бізнесу та підприємництва

Андрійчук Тетяна Сергіївна, завідувача сектором сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з об'єднаннями громадян Департаменту інформації та комунікації з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України

Анікін Володимир Ілліч, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу політології Інституту європейської інтеграції та політичних наук Академії наук Республіки Молдова

Бессонова Марина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Варзар Пантелімон Михайлович, кандидат філософських наук, доцент, завідувач відділом політичних наук Інституту європейської інтеграції і політичних наук Академії наук Республіки Молдова

Васильєва Марія Олександрівна, кандидат політичних наук, аналітик Міжнародної організації з міграції

Глазов Олексій Володимирович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Горенко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України

Гузенко Ірина Юрійвна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Дудко Ірина Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»

Зайцева Зінаїда Іванівна, доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»

Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Калінічева Галина Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Кононенко Сергій Володимирович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Космина Віталій Григорович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України

Кос-Станішич Лідія, доктор філософії в галузі політології, професор Загребського університету (Хорватія)

Кудряченко Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», Заслужений діяч науки і техніки України

Логвиненко Ольга Миколаївна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Мартинов Андрій Юрійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Миклашук Ігор Миколайович, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Миндру Валерій Ілієвич, кандидат соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту європейської інтеграції і політичних наук Академії наук Республіки Молдова

Ротар Наталія Юріївна, доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Солошенко Вікторія Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Стельмах Вікторія Олександрівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Харченко Іван Іванович, кандидат історичних наук, завідувач кафедрою історії та психології Бердянського університету менеджменту і бізнесу

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, професор кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Чорногор Ярослав Олексійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Шморгун Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

Державну устанovu «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» було створено за Постановою Президії НАН України від 21 вересня 2011 року за № 266 на базі Інституту європейських досліджень НАН України з метою забезпечення більш сприятливих організаційних умов для проведення фундаментальних і прикладних досліджень проблем динаміки всесвітньо-історичного процесу, вивчення історичних зв'язків України з країнами і народами світу, актуалізації та впровадження передового світового цивілізаційного досвіду у практику вітчизняного суспільно-політичного і культурного життя.

Із листопада 2008 року науковий колектив Інституту очолює Заслужений діяч науки і техніки, доктор історичних наук, професор Кудряченко Андрій Іванович.

Завданнями Державної установи є проведення й координація фундаментальних і прикладних досліджень проблем всесвітньо-історичного процесу, культурно-цивілізаційного розвитку та розробка на цій основі рекомендацій для органів державної влади щодо стратегії інтеграції України у світове співтовариство. Відповідно до цього основними напрямками наукових досліджень Інституту є: 1) Теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу; 2) Історія країн світу; 3) Історія міжнародних відносин; 4) Світовий культурно-цивілізаційний розвиток; 5) Суспільно-політичні та культурні взаємини України з країнами світу, аналіз і прогнозування розвитку цих взаємин.

Упродовж 2008–2012 рр. науковці Інституту представляли Інститут на 70 міжнародних конференціях, опублікували понад 300 наукових праць, серед яких – індивідуальні та колективні монографії, навчальні посібники та підручники, збірники наукових праць та архівних документів, наукові статті у фахових виданнях, з них – понад 50 опубліковано за кордоном.

Науковий доробок співробітників Інституту за 2008-2012 рр. узагальнено у трьох колективних монографіях за редакцією А.І. Кудряченка «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього (2009); «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення, тенденції розвитку» (2010); «Україна в Європі:

контекст міжнародних відносин» (2011) та трьох збірниках наукових праць: «Європейська перспектива» (2009), «Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів (2011), «Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри» (2012).

Нині колектив Інституту працює над дослідженнями науково-дослідних тем: «Становлення сучасної багатополюсної системи міжнародних відносин: історичні витоки і тенденції», «Історичний досвід соціально-політичної модернізації країн Центрально-Східної Європи», «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації», «Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи».

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» плідно співпрацює з Інститутом історії НАН України, Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Інститутом держави і права (м) В.М. Корецького НАН України, Інститутом світової економіки і міжнародних відносин НАН України, Національним інститутом стратегічних досліджень, Національною академією державного управління при Президентові України, Інститутом Європи РАН та Інститутом всесвітньої історії РАН, Інститутом європейської інтеграції та політичних наук АН Республіки Молдова, Інститутом міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, Дипломатичною Академією України при МЗС України, ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», іншими вітчизняними та зарубіжними науковими установами і вищими навчальними закладами.

Інститут здійснює підготовку наукових кадрів за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія» (аспірантура з відривом і без відриву від виробництва).

Адреса Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»: 01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4, офіс 618.

Тел./факс: 279-06-29.

Сайт Інституту: <http://ivinas.gov.ua>

Наукове видання

**ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД
СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В КРАЇНАХ ЄВРОПИ**

Відповідальний науковий редактор: *Калінічева Г. І.*

Наукові редактори: *Бессонова М.М.,
Метельова Т.О., Солошенко В.В.*

Верстка і оригінал-макет: *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 16.10.2012 р. Формат 60×84/16

Ум. друк. арк. 26,5. Обл. вид. арк. 22,25.

Тираж 300 прим. Зам. 6. 2012.

ПП «Фоліант».

Київ, вул. Семенівська, 13/28.